MEMO

LEEROPDRACHTENBOEK

MAX

GESCHIEDENIS 4/5

HAVO

NAAM EN KLAS

MALMBERG

MEMO

BOVENBOUW **HAVO**

LEEROPDRACHTENBOEK

Auteurs

Eelco Beukers
Sanne van den Dries
Mark Hagenaars
Robin Honebecke
Pia Fruytier
Eleonoor Geenen
Stephan Klein
Katja Krediet
Barbara Peters
Tessa Kuijken
Greetje Ligthart
Judith Tadema
Ingrid van der Vlis
Richard de Vries

Eindredactie

Stephan Klein
Katja Krediet
Judith Tadema

MAX RELEASE 6.0

Malmberg 's-Hertogenbosch
www.memo-malmberg.nl

Inhoud

Hoe werk je met Memo? 4
Historisch denken: wat is dat eigenlijk? 6
Zes kernvragen over geschiedenis 6
Overzicht kenmerkende aspecten 11

1 | De wereld tot 1500 12

Prehistorie, oudheid en middeleeuwen

Introductie 13
1.1 Jagers en boeren (tot 2500 v.C.) 16
1.2 Rijken en stadstaten (3000-300 v.C.) 22
1.3 India en China (3000 v.C.-1200 n.C.) 28
1.4 Europa en het Midden-Oosten (300 v.C.-1000 n.C.) 34
1.5 De wereld tussen 1350 en 1500 40
Afsluiting 46

Tijdscharnier 1500 50

2 | Veranderend mens- en wereldbeeld 52

Tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600)

Introductie 53
2.1 Wereldwijde contacten 54
2.2 De renaissance 58
2.3 De Reformatie 61
2.4 De Opstand in Europees perspectief 65
Historisch denken 69
Afsluiting 73

3 | Een nieuwe republiek in Europa 76

Tijd van regenten en vorsten (1600-1700)

Introductie 77
3.1 Wereldwijde handel 78
3.2 Een republiek tussen vorsten 82
3.3 Wetenschap en cultuur 87
Historisch denken 92
Afsluiting 95

4 | Verlichting en revoluties 98

Tijd van pruiken en revoluties (1700-1800)

Introductie 99
4.1 De Verlichting 100
4.2 Belangrijke debatten tijdens de Verlichting 104
4.3 Burgers aan de macht 108
4.4 Verlichting en slavernij 112
Historisch denken 116
Afsluiting 121

Tijdscharnier 1800 124

5 | Industrialisatie en emancipatie 126

Tijd van burgers en stoommachines (1800-1900)

Introductie 127
5.1 De industriële revolutie 128
5.2 Conservatisme en politiek liberalisme 132
5.3 Socialisme en confessionalisme 136
5.4 Feminisme 140
Historisch denken 144
Afsluiting 147

6 | De strijd om de wereld 150

Tijd van burgers en stoommachines (1800-1900)

Introductie 151
6.1 Nationalisme 152
6.2 Modern imperialisme 155
6.3 Abolitionisme en racisme 159
Historisch denken 162
Afsluiting 165

7 | Leven in een massasamenleving 168

Tijd van wereldoorlogen (1900-1950)

Introductie 169
7.1 Een moderne wereld 170
7.2 De Eerste Wereldoorlog 173
7.3 De Sovjet-Unie 177
7.4 De Verenigde Staten 181
7.5 Fascisme in het interbellum 185
Historisch denken 189
Afsluiting 193

8 | De Tweede Wereldoorlog 196

Tijd van wereldoorlogen (1900-1950)

Introductie 197
8.1 Het verloop van de oorlog 198
8.2 De Shoah 202
8.3 De bezetting van Nederland en Indonesië 206
8.4 Nationalisme in de koloniën 210
Historisch denken 214
Afsluiting 219

Tijdscharnier 1950 222

9 | Een nieuwe wereldorde 224

Tijd van televisie en computer (1950-nu)

Introductie 225
9.1 Oost en West 226
9.2 Noord en Zuid 231
9.3 Internationale samenwerking 236
Historisch denken 240
Afsluiting 245

10 | Een kleine wereld 248

Tijd van televisie en computer (1950-nu)

Introductie 249
10.1 Welvaart en vervuiling 250
10.2 Emancipatie en migratie 255
10.3 Democratie in de verdrukking? 259
Historisch denken 263
Afsluiting 265

Begrippen 268
Register 276
Colofon 279

Hoe werk je met Memo?

Met Memo (boek en digitale leeromgeving) maak je kennis met de belangrijkste ontwikkelingen in de geschiedenis van de mensheid. Je leert over ontwikkelingen in Nederland, in Europa en wereldwijd, en de samenhang daartussen. We vertellen dit geschiedverhaal op basis van feiten en inzichten waarover de meeste wetenschappers het eens zijn.

Daarnaast leren we je om kritisch na te denken over hoe historische verhalen tot stand komen en door wie die worden verteld. We noemen die kritische benadering ‘historisch denken’. Het geschiedverhaal én het historisch denken daarover vormen de kern van het schoolvak geschiedenis.

De opbouw van een hoofdstuk

Introductie

Een eerste indruk van het hoofdstuk met een kort openingsverhaal, een aansprekend beeld en een tijdbalk met kenmerkende aspecten.

Basisparagrafen

Casus
Elke paragraaf begint met een verhaal dat een voorbeeld is van de grote ontwikkeling die je gaat bestuderen.

Basisteksten
Elke paragraaf bestaat uit twee basisteksten. Vaak is één basistekst een uitleg van een verschijnsel of ontwikkeling. Gaat het om een kenmerkend aspect? Dan zie je dat direct. De andere basistekst plaatst het verschijnsel of de ontwikkeling in een bredere context, gaat in op oorzaken of gevolgen, of op continuïteit en verandering.

Vragen
De verwerkingsvragen helpen je om de kern van de leerstof te begrijpen.

Voor je docent

- Powerpointpresentaties
- Eindtoetsen bij elk hoofdstuk
- Voorbeeld-PTA's
- Online: overzicht van de resultaten van leerlingen

Burgerschap in Memo

Vanaf de Verlichting kwam goed burgerschap centraler te staan in opvoeding en onderwijs. In de 19e eeuw moest het vak geschiedenis Nederlandse kinderen in de eerste plaats opvoeden tot vaderlandslievende burgers. Dat veranderde als gevolg van de wereldoorlogen. Geschiedenisonderwijs moest nu democratische waarden overdragen en vrede bevorderen, evenals het kritisch nadenken over nationalistische geschiedverhalen. De kritische denkwijze blijft ook in het heden belangrijk, maar de Nederlandse geschiedenis wordt wel steeds meer in samenhang gezien met Europese ontwikkelingen en wereldgeschiedenis.

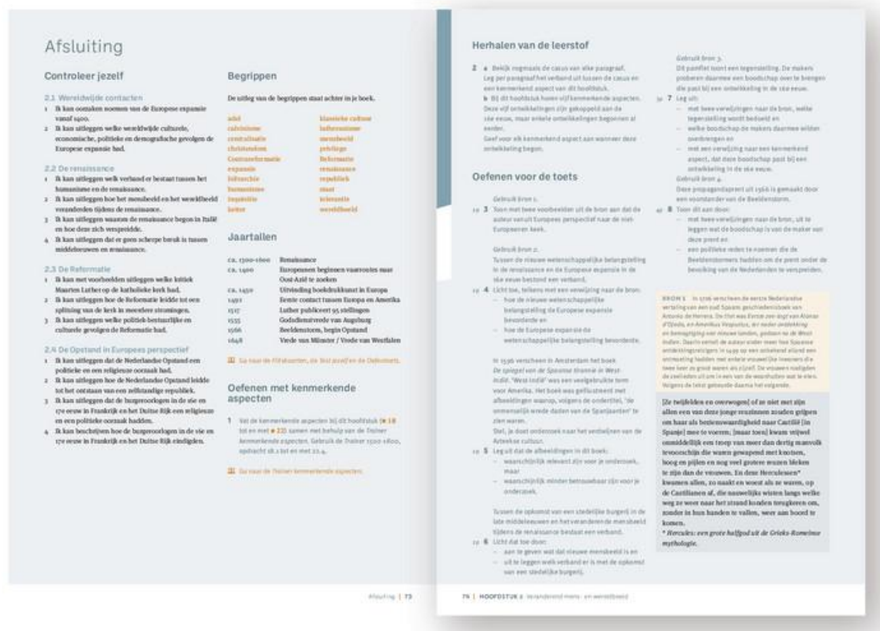
Memo ondersteunt deze bredere en kritische benadering door je te confronteren met belangrijke vragen, zoals: hoe kom je tot betrouwbare historische kennis in een wereld van propaganda en desinformatie? Waarom kunnen mensen met verschillende religies soms wel en soms niet in één land wonen? Hoe is het denken over mensenrechten ontstaan? Wat is het belang van herdenken?

De kennis en kritische denkvaardigheden die je in Memo opdoet, helpen je om na te denken over het nu, en sluiten ook aan bij de doelen van burgerschapsonderwijs in Nederland.

Historisch denken

Beesten of broeders?

Zodra het muntje in de kist klinkt ...

Afsluiting

Herhalen van de leerstof

Oefenen voor de toets

Begrippen

Jaartallen

Oefenen met kenmerkende aspecten

Tijdscharnier

Historisch denken

Bij elk hoofdstuk zijn verschillende opdrachten waarin je oefent met historisch denken aan de hand van tekst- en beeldbronnen. Hoort bij een basistekst een ‘Historisch denken’-opdracht, dan vind je aan het einde van die tekst een verwijzing met dit icoontje:

Afsluiting

- Leerstofoverzicht.
- Herhalen van de stof.
- Oefenen van toetsvragen op examenniveau.

Online oefenen

- *Test jezelf* bij elke basisparagraaf en de Afsluiting.
- *Flitskaarten* met jaartallen en begrippen.
- *Trainer kenmerkende aspecten*: vat de ka’s samen en oefen ze.

Tijdscharnier

Tijdscharnieren staan op belangrijke plekken in het geschiedverhaal. Daar denk je na over periodisering, over wat verandert en wat hetzelfde blijft. De tijdscharnieren helpen je om overzicht te houden.

Historisch denken: wat is dat eigenlijk?

Er is een groot verschil tussen ‘verleden’ en ‘geschiedenis’. Het eerste verwijst naar alles wat er vroeger is gebeurd, het tweede naar de verhalen die wij daarover vertellen. Die verhalen zijn door mensen gemaakt. Omdat zij allemaal hun eigen belangen en herinneringen hebben, is het ene geschiedverhaal anders dan het andere, ook al gaan ze vaak over hetzelfde verleden. In alle samenlevingen, vroeger en nu, vertellen mensen verhalen over vroeger. Maar dat doen zij vaak anders dan in de wetenschap gebruikelijk is. Geschiedenis is geen exacte wetenschap, zoals natuurkunde. In beide vakken worden theorieën en interpretaties ontwikkeld, maar die gaan over heel andere onderzoeksterreinen. Als natuurkundigen willen weten welke theorie de beste is, doen ze proeven. Het tijdstip maakt niet uit, omdat de werking van de natuur op aarde en in de kosmos nauwelijks verandert. De zwaartekracht gedraagt zich nu niet anders dan in de 17e eeuw. Maar hoe mensen leven en denken, verandert wel voortdurend. Geschiedschrijvers kunnen de tijd niet terugdraaien en kunnen dus niet via proeven aan kennis over het verleden komen. Zij moeten op een andere manier onderzoeken welk verhaal het meest aannemelijk is. Hoewel ook in de geschiedwetenschap verschillende meningen bestaan over hoe het vak zou moeten worden beoefend, is er toch overeenstemming over bepaalde inzichten die belangrijk zijn om een aannemelijk geschiedverhaal te maken. Deze inzichten hebben allemaal te maken met het verloop van de tijd – vandaar: historisch denken. We beschrijven deze inzichten hier aan de hand van zes kernvragen. Hierbij baseren wij ons op Peter Seixas & Tom Morton, *The Big Six Historical Thinking Concepts* (Toronto 2012), aangepast aan de Nederlandse examenvoorschriften.

Zes kernvragen over geschiedenis

1 Hoe bepalen we wat belangrijk is om te vertellen over het verleden?

HISTORISCH BELANG

Wat staat er in de geschiedenisboeken voor scholen? Dat hangt ervan af wanneer en door wie die boeken zijn geschreven. In een Nederlands schoolboek uit 1900 staat iets heel anders dan in dit boek. En in een Spaans schoolboek uit 2024 staat weer iets anders. Individuen, culturele groepen en samenlevingen als geheel kiezen steeds opnieuw wat zij belangrijk vinden uit het verleden. Als je wilt weten waarom bepaalde historische onderwerpen veel of weinig aandacht krijgen, denk je na over historisch belang.

Inzicht 1 Historisch belang is **iets wat mensen zelf bepalen**.

Inzicht 2 Mensen vinden personen, gebeurtenissen en ontwikkelingen uit het verleden belangrijk wanneer die een **goed voorbeeld** zijn van iets of wanneer die hebben bijgedragen aan een **grote verandering**.

Inzicht 3 Wat mensen belangrijk vinden om wel of niet te vertellen over het verleden **verschilt van persoon tot persoon** en **van groep tot groep**, en dit **verandert in de loop van de tijd**. (Zie ook kernvraag 6.)

HISTORISCH BELANG Een standbeeld van de ‘Spaanse tiran’ Filips II zul je in Nederland niet vinden, maar in de Filipijnse hoofdstad Manilla staat er sinds 1998 wel één. Het herinnert aan de koning die het land koloniseerde en zijn naam gaf. Heel wat Filipino’s willen om die reden juist af van die naam én van het standbeeld.

2 Hoe komen we tot kennis over het verleden?

HISTORISCH BEWIJS

Je kunt alleen iets over het verleden te weten komen, als je over overblijfselen beschikt uit dat verleden. Maar overblijfselen vertellen uit zichzelf nooit een geschiedverhaal. Je moet er door een goede vraagstelling informatie aan ontlenen, waardoor ze een bron worden. Er zijn dan allerlei valkuilen die je moet vermijden. Als je bezig bent met de vraag hoe je kennis over het verleden kunt ontwikkelen, denk je na over historisch bewijs.

Inzicht 1 Geschiedenis is altijd gebaseerd op **een interpretatie van verschillende overblijfselen uit het verleden**. Dat kunnen zijn: teksten, afbeeldingen, gebouwen, verhalen, muziek, materiële objecten, sporen in een landschap enzovoort.

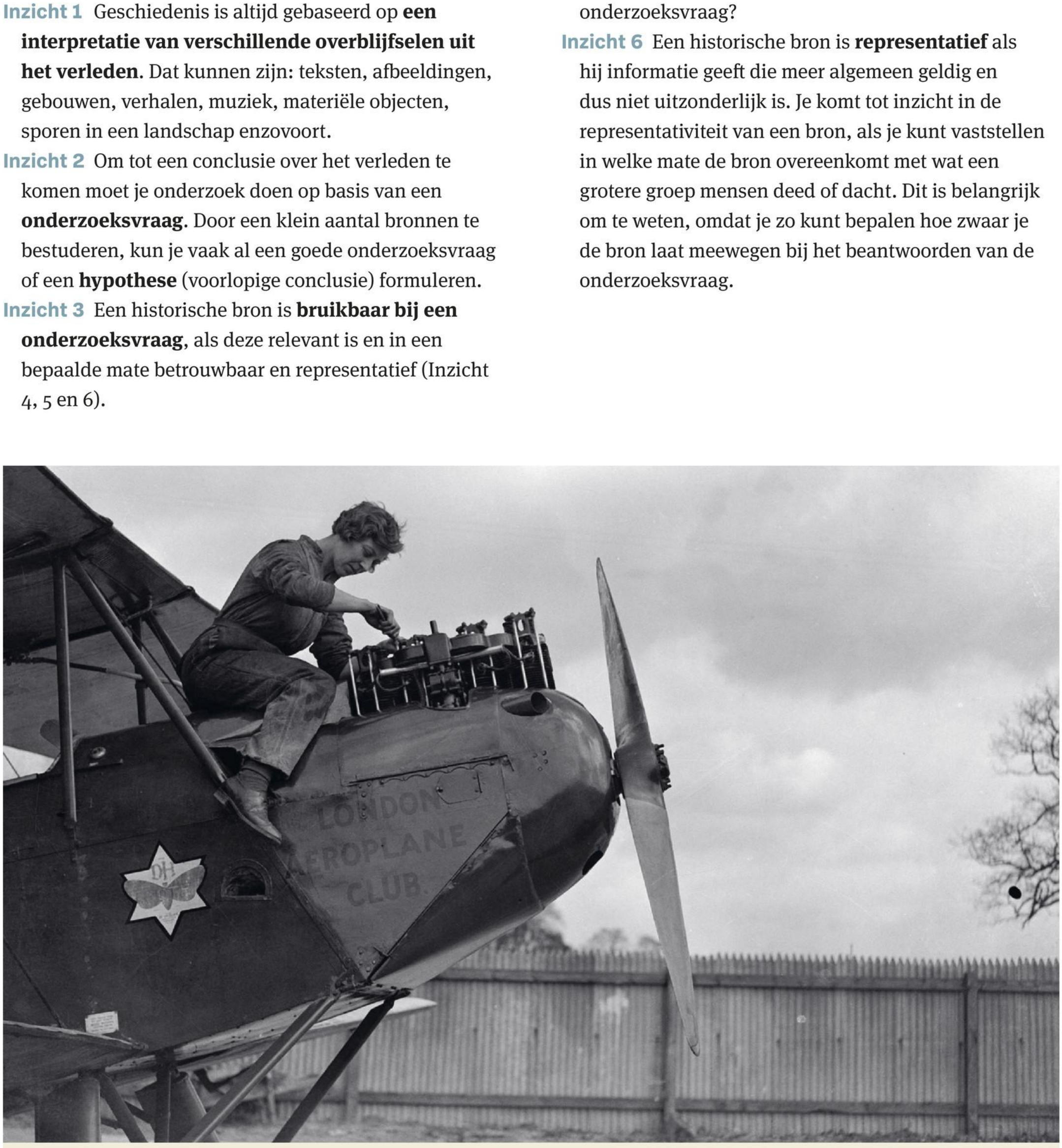
Inzicht 2 Om tot een conclusie over het verleden te komen moet je onderzoek doen op basis van een **onderzoeksvraag**. Door een klein aantal bronnen te bestuderen, kun je vaak al een goede onderzoeksvraag of een **hypothese** (voorlopige conclusie) formuleren.

Inzicht 3 Een historische bron is **bruikbaar bij een onderzoeksvraag**, als deze relevant is en in een bepaalde mate betrouwbaar en representatief (Inzicht 4, 5 en 6).

Inzicht 4 Een historische bron is **relevant** bij een onderzoeksvraag, als hij gaat over het verschijnsel of over de personen uit de onderzoeksvraag, in de periode die is genoemd.

Inzicht 5 Een historische bron is **betrouwbaar** als hij juiste informatie geeft voor je onderzoeksvraag. Je komt tot inzicht in de betrouwbaarheid door de bron te interpreteren vanuit de historische situatie (context) waarin hij is ontstaan. Belangrijke vragen hierbij zijn: hoe is de bron ontstaan? Wie heeft hem gemaakt? Wanneer? Met welke bedoeling? Wat hebben de feiten en meningen in de bron te maken met je onderzoeksvraag?

Inzicht 6 Een historische bron is **representatief** als hij informatie geeft die meer algemeen geldig en dus niet uitzonderlijk is. Je komt tot inzicht in de representativiteit van een bron, als je kunt vaststellen in welke mate de bron overeenkomt met wat een grotere groep mensen deed of dacht. Dit is belangrijk om te weten, omdat je zo kunt bepalen hoe zwaar je de bron laat meewegen bij het beantwoorden van de onderzoeksvraag.

HISTORISCH BEWIJS Deze foto uit 1929 geeft informatie over de ontwikkeling van de vroege luchtvaart, maar is niet representatief voor de eerste piloten. Dat waren vrijwel alleen mannen.

3 Waardoor doen bepaalde gebeurtenissen of ontwikkelingen zich voor en waar leiden ze toe?

OORZAKEN EN GEVOLGEN

Historische veranderingen hebben oorzaken. Soms hebben die oorzaken te maken met wat individuele mensen doen of nalaten. Maar sommige oorzaken liggen dieper en zijn niet aan individueel menselijk handelen toe te schrijven. Al die oorzaken spelen door elkaar heen en beïnvloeden elkaar. En zo kan één gebeurtenis of ontwikkeling ook meer gevolgen hebben. Als je bezig bent met de vraag waarom dingen veranderen, denk je na over oorzaken en gevolgen.

Inzicht 1 Veranderingen ontstaan door **combinaties van oorzaken** en hebben ook **verschillende soorten gevolgen**. We onderscheiden hierbij onder andere het politiek-bestuurlijke, het sociaal-economische en het cultureel-mentale terrein.

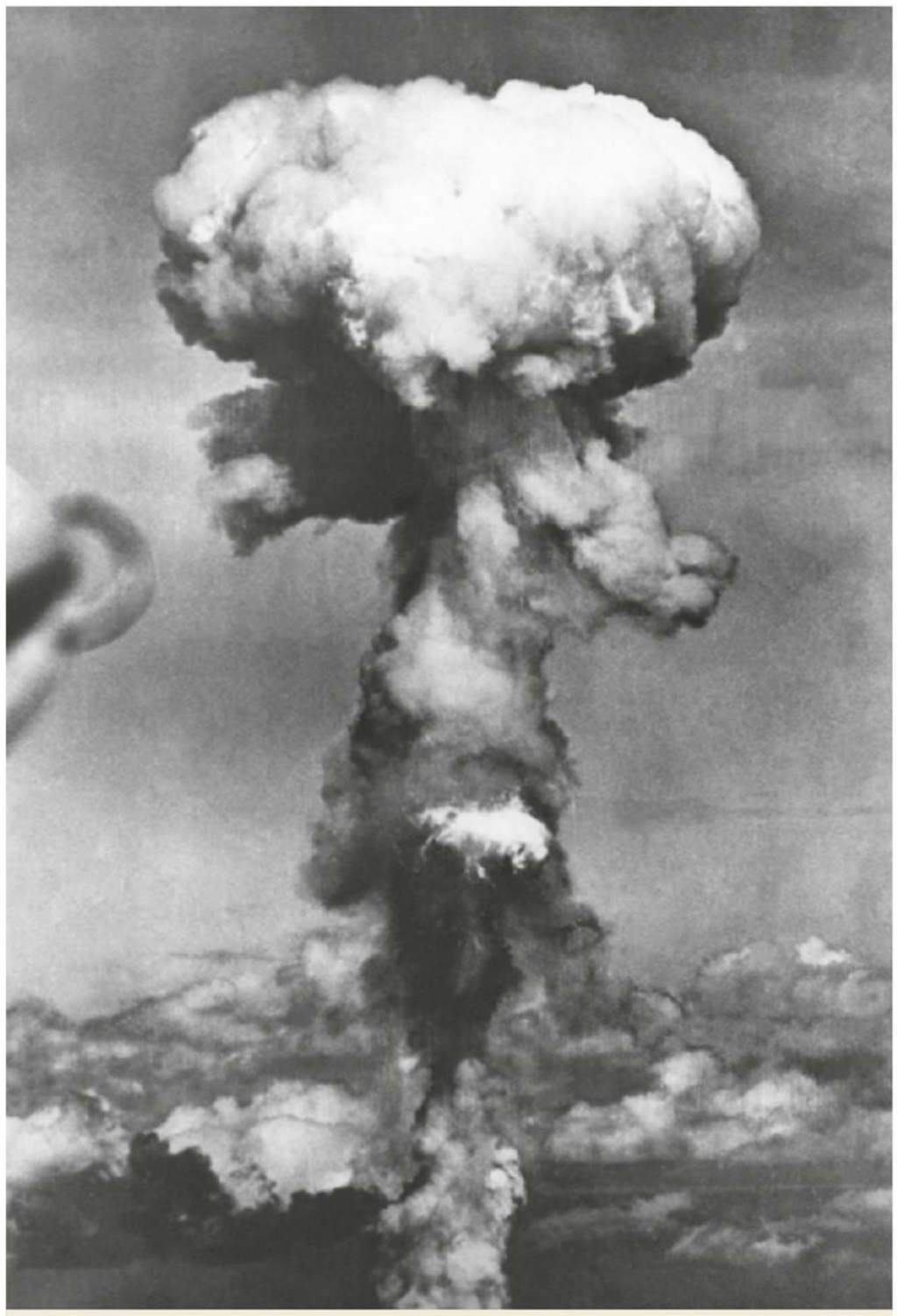
Inzicht 2 Oorzaken kun je in twee grote categorieën indelen: (1) **menselijk gedrag** (motieven van een individu of groep) en (2) **omstandigheden** die van invloed zijn.

Inzicht 3 Bij het verklaren van een gebeurtenis maken we de invloed van oorzaken duidelijk door onderscheid te maken tussen **indirecte** (structurele) en **directe** (incidentele) **oorzaken**, waaronder de **aanleiding**.

Inzicht 4 Omdat mensen niet altijd kunnen overzien hoe situaties zullen veranderen door hun gedrag, maken we onderscheid tussen **bedoelde** en **onbedoelde gevolgen**. Ook onderscheiden we **directe gevolgen** (die onmiddellijk optreden) van **indirecte gevolgen** (die pas op langere termijn duidelijk worden).

Inzicht 5 Hoe belangrijk een oorzaak of een gevolg is, is **iets wat mensen achteraf vaststellen** en waarover discussie kan blijven bestaan.

Inzicht 6 Gebeurtenissen en ontwikkelingen in het verleden waren **nooit onvermijdelijk**. Als iemand zich iets anders had gedragen of een omstandigheid net iets anders was geweest, dan waren gebeurtenissen anders verlopen.

OORZAKEN EN GEVOLGEN Nucleaire wolk na het ontploffen van een atoombom op de Japanse stad Hiroshima, 1945. De vele gevolgen van de productie van kernwapens werden pas later echt duidelijk.

CONTINUÏTEIT EN VERANDERING Communistisch ideaal van vooruitgang: als arbeiders van over de hele wereld zouden samenwerken voor vrijheid, gelijkheid en broederschap.

4 Hoe kunnen we alles wat vroeger is gebeurd, ordenen als een ontwikkeling in de tijd?

CONTINUÏTEIT EN VERANDERING

Heel veel dingen die mensen doen – werken, eten, slapen – gaan volgens vaste patronen. In de loop van de tijd lijken ze nauwelijks te veranderen. Dat geldt ook voor de omgeving en de omstandigheden waarin mensen leven. Toch zijn die veranderingen er – soms heel geleidelijk, dan weer heel onverwacht. Een goed verhaal over het verleden houdt hier rekening mee. Als je bezig bent met de vraag wat op bepaalde momenten verandert, wat hetzelfde blijft en hoe je dat waardeert, denk je na over continuïteit en verandering.

Inzicht 1 Een verandering kan groot zijn, maar hij is nooit totaal. Er zijn **altijd** voorbeelden van **continuïteit**.

Inzicht 2 Het maken van een **chronologie** van gebeurtenissen is een basisvorm van ordenen. Door het onderscheiden van **tijdsperioden** geven mensen aan hoe ze continuïteit en verandering interpreteren.

Inzicht 3 Verandering is een i**ngewikkeld proces** dat soms snel en soms langzaam gaat. Door het aanwijzen van een **keerpunt** geven mensen achteraf aan dat ze vinden dat de richting, de omvang of de snelheid van een historisch proces beslissend is veranderd.

Inzicht 4 Aan verandering of continuïteit geven mensen vaak een waardeoordeel, bijvoorbeeld door te spreken over **vooruitgang**, **bloei** en **verval**. Daarover kan altijd discussie blijven bestaan.

Inzicht 5 Ook de **begrippen** die we gebruiken om over het verleden te praten, zijn aan verandering onderhevig. Soms blijven begrippen hetzelfde, maar verandert de betekenis ervan.

5 Hoe kunnen we mensen uit het verleden beter leren begrijpen?

HISTORISCHE PERSPECTIEVEN

Het is vaak al moeilijk genoeg om te snappen wat mensen om je heen bedoelen. Nog lastiger is het om mensen te begrijpen die leefden in een heel andere tijd. Vaak begrijpen wij niet waarom zij dingen heel anders deden. Het gevaar bestaat dat je mensen gaat beoordelen vanuit je eigen normen, waarden en ervaringen. Als je wilt weten in welke omstandigheden mensen vroeger handelden en vanuit welke opvattingen zij dat toen deden, denk je na over historische perspectieven.

Inzicht 1 Er kan een **enorm verschil** bestaan tussen de denkbeelden van mensen nu en mensen vroeger. We noemen dit een **verschil in perspectief**.

Inzicht 2 Mensen van vroeger hadden (net als mensen nu) heel verschillende visies op het leven en op de gebeurtenissen waarbij zij betrokken waren. Er zijn dus altijd **verschillende historische perspectieven**.

Inzicht 3 Het perspectief van mensen uit het verleden kun je alleen leren begrijpen door onderzoek te doen naar (1) de **historische situatie** (context) waarin zij leefden en (2) hun **unieke persoonlijke denkbeelden, eigenschappen en ervaringen**. Beide aspecten gezamenlijk bepalen de standplaatsgebondenheid van personen.

Inzicht 4 Het begrijpen van een perspectief uit het verleden **wil niet zeggen dat je het ermee eens bent**.

HISTORISCHE PERSPECTIEVEN Dit schilderij geeft weer wat een Nederlandse schilder uit de 17e eeuw interessant vond aan de inheemse bevolking van Zuid-Amerika: hun naaktheid en hun kannibalisme. Wat de inheemse bevolking vond van de Europeanen kom je in deze bron niet te weten.

Introductie

Hoever mag je gaan als je in het openbaar iets zegt wat anderen beledigt of de regering niet bevalt? In de 18e eeuw was de vrijheid van meningsuiting een belangrijk gespreksonderwerp. Een grote groep burgers vond deze vrijheid onmisbaar om discussies te kunnen voeren over het bestrijden van onrecht en het verbeteren van de samenleving. Door de wetenschappelijke revolutie, die in de 17e eeuw was begonnen, was het vertrouwen ontstaan dat de mens veel meer nieuwe kennis kon verkrijgen dan tot dan toe voor mogelijk was gehouden. De 18e eeuw zou de eeuw van de Verlichting worden. Aan het eind van deze eeuw gingen steeds meer burgers politieke hervormingen eisen en vonden er democratische revoluties plaats. Niet alleen mannen, maar ook vrouwen eisten nu gelijke rechten. In de koloniën hoopten mensen die daar in slavernij leefden, dat zij vrij zouden worden. Maar de Verlichting had een schaduwkant: zoals de Nederlandse gravure uit 1795 laat zien, ging men uit van de superioriteit van Europa. De figuur die de Verlichting voorstelt, laat alleen op dat continent haar licht schijnen. De samenlevingen hier zouden verder ontwikkeld zijn dan die van volken in andere delen van de wereld.

Kenmerkende aspecten

★ 27 Rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen

★ 28 Voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse, verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme)

★ 29 Uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme

★ 30 De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap

Waarover gaat dit hoofdstuk?

4.1 De Verlichting ★ 27 ★ 28

Tijdens de Verlichting ontwikkelden onderzoekers nieuwe inzichten over allerlei onderwerpen. Burgers discussieerden over deze ideeën en wetenschappelijke ontdekkingen. Zo ontstond er een publieke opinie.

4.2 Belangrijke debatten tijdens de Verlichting ★ 27

Verlichte denkers bekritiseerden de heersende macht in kerk en staat. Ook ontstond er discussie over het verschil tussen mannen en vrouwen.

4.3 Burgers aan de macht ★ 30

In Noord-Amerika en Europa kwamen burgers in opstand. Bij deze democratische revoluties speelden ideeën uit de Verlichting een belangrijke rol.

4.4 Verlichting en slavernij ★ 29

Opstanden van slaven en actiegroepen in Europa zetten afschaffing van slavernij op de politieke agenda. In de discussie over slavernij speelden ook nieuwe wetenschappelijke ideeën over de mensheid een rol.

ca. 1775-ca. 1800 Democratische revoluties

1729
Priester Jean Meslier blijkt een atheïst

1776
De Britse koloniën in Amerika verklaren zich onafhankelijk

1789
Franse revolutionairen schaffen de standen-samenleving af

1791
Slaafgemaakten in Saint-Domingue komen massaal in opstand

4.1 De Verlichting

CASUS

Betoverd of niet?

Het was een van de gevaarlijkste boeken ooit. Tenminste, dat zeiden tegenstanders over *De betoverde wereld* (1691). Maar de schrijver van het boek, de Amsterdamse dominee Balthasar Bekker (1634-1698), wist zeker dat hij tot een juiste conclusie was gekomen. Hij had teksten uit de klassieke oudheid en de Bijbel kritisch bestudeerd en concludeerde: kwade geesten kunnen onmogelijk in het lichaam van mensen en dieren doordringen om hen zo tot het werktuig van de duivel te maken. Voorbeelden daarvan in de Bijbel moesten symbolisch worden opgevat, zeker niet letterlijk. Als mensen er ongewoon uitzagen of zich niet volgens de normen van de samenleving gedroegen, betekende dat niet dat er letterlijk een kwade geest in hen aanwezig was of dat deze mensen in het geheim met de duivel samenwerkten. En dus schreef Bekker over de duivel: 'Ik ban hem uit de wereld en bind hem in de hel.' De wereld was niet betoverd!

Calvinistische kerkleiders in Amsterdam waren hevig verontwaardigd over Bekkers woorden. Zij eisten dat hij alles wat hij had geschreven terugnam en zetten hem tot die tijd uit zijn ambt. Maar Bekker weigerde zijn woorden terug te nemen. En hij kreeg ook bijval. Zijn boeken werden onmiddellijk vertaald en leidden overal in Europa tot discussies. In 1696 zou hij zelfs bezoek hebben gekregen van een vrouw uit Pruisen (Duitse Rijk) die hem persoonlijk wilde bedanken. Zij was ervan beschuldigd een heks te zijn en zou ongetwijfeld levend zijn verbrand als haar advocaat niet Bekkers boek had kunnen lezen.

BRON 1 Een groep mannen en vrouwen aanbidt de duivel in de gedaante van een bok. De man op de voorgrond zit klaar om de anus van het dier te kussen. (Afbeelding uit een handschrift uit ca. 1470 dat heksenvervolgingen beschrijft in de Noord-Franse stad Arras in 1459-1460.)

VRAGEN

1 **a** Waarom zouden calvinistische collega's van Bekker zo boos zijn geweest over zijn boek?

b Hoe was Bekker precies tot zijn standpunt gekomen?

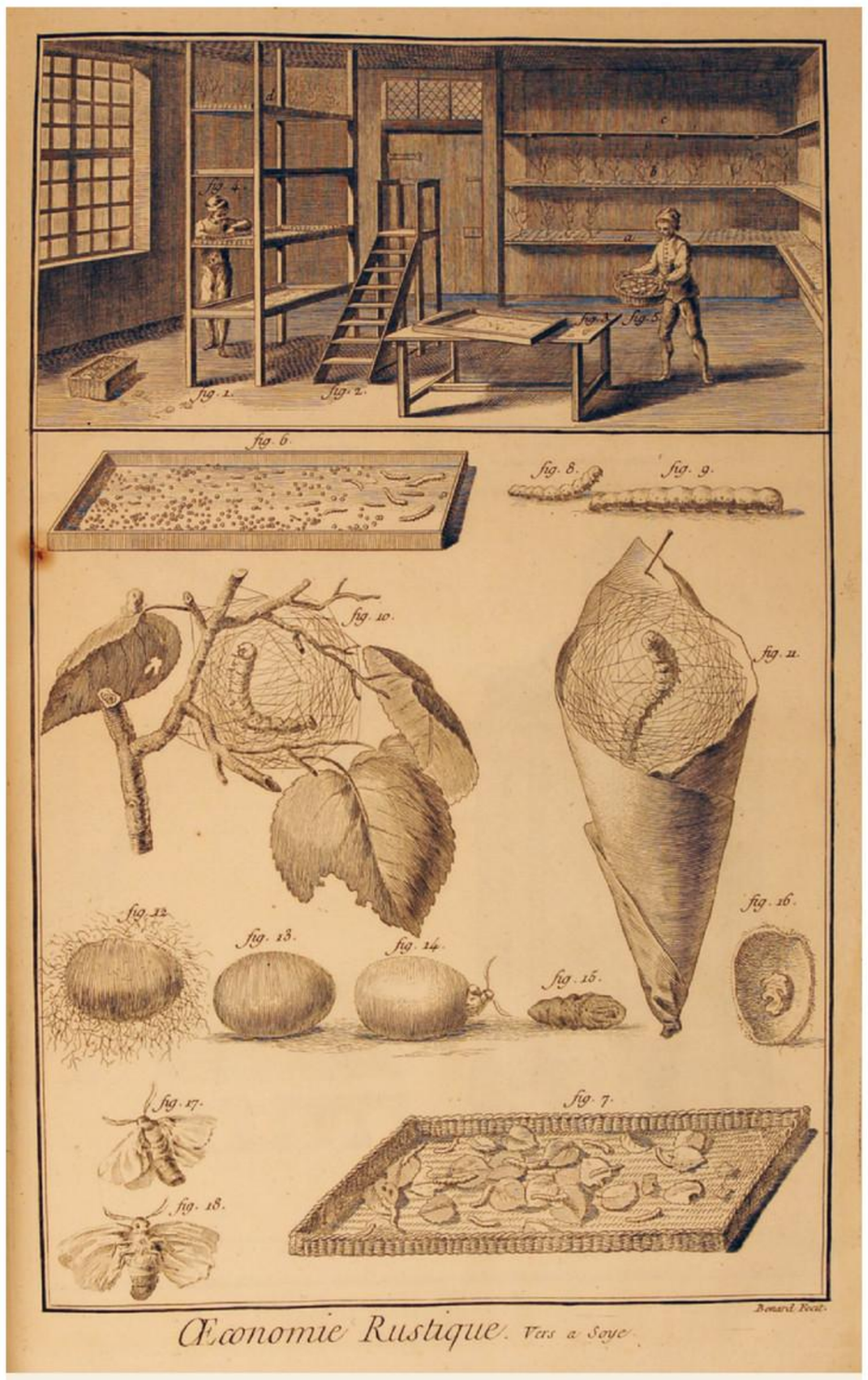
c In Europa werden in de periode 1450-1700 duizenden mensen tot de brandstapel veroordeeld na beschuldigingen van hekserij.
Wat zou de rol van Bekkers boek zijn geweest bij het verdwijnen van deze heksenprocessen?

d Noem een ontwikkeling uit de 17e eeuw waarvan Bekker deel uitmaakte en die heeft bijgedragen aan het verdwijnen van heksenprocessen.

De Verlichting als verschijnsel

★ 27 Deelaspect: rationeel optimisme en verlicht denken

De enorme ophef in Amsterdam en Europa over het boek *De betoverde wereld* wordt wel gezien als het eerste grote Europese debat van de Verlichting. De **Verlichting** (1680-1800) is een periode in de Europese geschiedenis waarin mensen op een kritischer manier gingen nadenken over het geloof en over de wereld om hen heen. Ze raakten ervan overtuigd dat ook kinderen door opvoeding en onderwijs zo'n manier van denken konden aanleren. Zo zouden ook zij later kunnen bijdragen aan een meer rechtvaardige en gelukkige samenleving.

BRON 2 De redacteuren van de *Encyclopedie of beargumenteerd woordenboek van de wetenschappen, kunsten en beroepen* (1751-1772) wilden alle goed onderbouwde kennis verzamelen en verlichte inzichten verspreiden. De *Encyclopedie* bestond uit 28 delen, 72.000 artikelen en vele afbeeldingen. Allerlei onderwerpen kwamen aan bod: van religie en politiek tot praktische zaken zoals hier de productie van zijde.

Verlicht denken

Het verlichte denken kwam voort uit de wetenschappelijke revolutie die aan het einde van de 17e eeuw in volle gang was. Deze revolutie maakte steeds meer duidelijk dat de Bijbel en geschriften uit de klassieke oudheid niet alle mogelijke kennis over de wereld bevatten en dat er ook onjuistheden in stonden. Geleerden verkregen nieuwe kennis en inzichten door logisch te redeneren en empirisch onderzoek. Daardoor groeide het vertrouwen in het menselijk verstand (de rede). Mensen zouden steeds beter in staat zijn om de wereld te begrijpen.

Tijdens de Verlichting verbreedde het onderzoek zich naar alle terreinen van het bestaan, waaronder politiek, economie, sociale verhoudingen en godsdienst. Verlichte denkers waren kritisch over alle ideeën en gewoonten die zonder bewijs of logische redenering voor waarheid werden aangenomen. Met nieuwe kennis en inzichten hoopten ze menselijk gedrag beter te begrijpen en de samenleving te verbeteren. Belangrijke vragen van verlichte denkers en onderzoekers in de 18e eeuw waren:

- Zijn wij, 18e-eeuwse Europeanen, nu verder ontwikkeld dan de Grieken en de Romeinen in de oudheid?
- Is tolerantie de manier om godsdienstoorlogen te voorkomen?
- Hoe werkt het menselijk verstand? Hoe ontstaan kennis, gevoel en moreel gedrag bij mensen?
- Waarom bestaan er verschillen in uiterlijk tussen volken op verschillende continenten? Hoe verschillend zijn vrouwen en mannen?
- Waaraan ontlenen landen hun rijkdom? Moet een overheid ingrijpen in de economie of deze juist zo vrij mogelijk laten?
- Hoe zijn in samenlevingen machtsverschillen ontstaan? Is een monarchie inderdaad de beste regeringsvorm of toch een democratische republiek?

Onderwijs

Hoe kreeg je mensen zover dat zij 'verlicht' gingen denken en bijgeloof zouden afzweren? Dat kon volgens verlichte denkers alleen door een goede opvoeding en goed onderwijs. Mensen moesten geprikkeld worden om zelf na te denken. Zo kon ieder mens worden opgevoed tot een nuttige burger voor de maatschappij. Sommige verlichte denkers waren optimistisch en stelden dat samenlevingen zonder onrecht en met geluk voor iedereen daadwerkelijk binnen bereik waren. Anderen waren voorzichtiger of zelfs sceptisch. Zij betoogden bijvoorbeeld dat de mens lang niet altijd rationeel handelt: emoties winnen het regelmatig van het verstand.

> 'Onmondigheid is het onvermogen om je van je eigen verstand te bedienen, zonder de leiding van een ander. [...] "Heb de moed je van je eigen verstand te bedienen!" is dan ook het motto van de Verlichting.'
>
> — De Duitse filosoof Immanuel Kant in zijn essay *Beantwoording van de vraag: wat is Verlichting?* (uit 1784).

Uitwisseling van kennis

Tijdens de Verlichting ging het wetenschappelijk onderzoek naar de natuur volop verder. Door de koloniale expansie verkregen Europeanen veel nieuwe kennis over de wereld buiten Europa. Daardoor ontstonden nieuwe inzichten, maar veel vaker was onduidelijk hoe de nieuwe informatie moest worden ingepast in de bestaande kennis. Dat leidde tot allerlei discussies. Geleerden en geletterden wisselden daarover brieven met elkaar uit. Nieuwe tijdschriften brachten de laatste nieuwtjes over politiek en wetenschap. En er verschenen veel boeken: wetenschappelijke werken, reisverhalen en ook romans waarin thema's uit de Verlichting werden verwerkt. In Groot-Brittannië en de Nederlandse Republiek bestond de grootste vrijheid van drukpers. Van daaruit werden vaak boeken gesmokkeld naar landen waar zo'n uitgave eigenlijk verboden was.

Tijdens de Verlichting ontstonden er grote meningsverschillen over allerlei onderwerpen, ook tussen verlichte denkers onderling. Verlichte burgers vonden dat normaal en beschouwden een levendige discussie als een manier om dieper inzicht te verwerven. Zij discussieerden op verschillende plaatsen, bijvoorbeeld in het koffiehuis (een nieuwe ontmoetingsplaats waar je koffie kon drinken en kranten of tijdschriften kon lezen) of in speciaal voor discussie of onderzoek opgerichte genootschappen (verenigingen). In Frankrijk waren verlichte denkers veel te vinden in de zogenoemde salons: de woonkamers van rijke dames die als gastvrouwen optraden voor bijeenkomsten. Alleen al in Parijs waren er daar vele honderden van. In de 18e eeuw ontstond zo, los van het gezag van de kerk en de staat, een **publieke opinie**: een praktijk van discussiëren onder bredere lagen van de bevolking over hoe de maatschappij verbeterd kon worden op religieus, sociaal, politiek en economisch gebied.

VRAGEN

2 Leg uit dat de Verlichting niet had kunnen ontstaan zonder de wetenschappelijke revolutie.

3 Noem drie belangrijke uitgangspunten van verlichte denkers.

4 Leg uit welk verband er bestaat tussen de koloniale expansie van Europa en de wetenschap in Europa sinds de 16e eeuw.

5 Verlichtingsideeën verspreidden zich op verschillende manieren.

a Wat bedoelen we met het ontstaan van een publieke opinie in de 18e eeuw?

b Noem drie manieren waarop een publieke opinie tot stand kwam.

6 Een bewering: 'Verlichte denkers uit de 18e eeuw zouden het bestaan van het internet scherp hebben bekritiseerd.'
Geef een argument vóór en een argument tegen deze bewering.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

BRON 3 'Wetenschappelijk onderzoek! Nieuwe ontdekkingen in de studie naar het gassen.' Spotprent van James Gillray (1802) over het enthousiasme van gewone burgers voor natuurkundige proeven.

BRON 4 Detail uit de prent 'Pater Paul en de non met de blauwe ogen' (Londen, 1776). Erotische prenten en pornografisch getinte teksten waren streng verboden, maar toch zijn ze in de 18e eeuw in grote aantallen gedrukt. Ze hadden de bedoeling om het gezag van geestelijken en politiek leiders te ondermijnen. In dit geval het gezag over de seksuele moraal.

Reacties van vorsten op de Verlichting

★ **28** Voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse, verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme)

Tijdens de Verlichting stelden burgers allerlei aspecten van de samenleving ter discussie, ook het bestuur. Deze ontwikkeling zette vorsten onder druk om hervormingen in gang te zetten. Veel vorsten zagen in de Verlichting een gevaar voor hun machtspositie: zij onderdrukten verlichte denkbeelden. Enkele vorsten probeerden wel verlichte ideeën uit te voeren en kozen voor hervormingen, al wilden ook zij hun macht volledig in stand houden.

Ancien régime

In de meeste koninkrijken en vorstendommen op het Europese vasteland bleef het absolutisme de basis van het politieke systeem. Kerk en adel steunden daar de macht van de vorst en kregen in ruil daarvoor privileges. Dit bestuur werd later ook wel het **ancien régime** (oude systeem) genoemd. Dat systeem was het verst doorgevoerd in Frankrijk. De Franse koningen stelden zich daarom niet open voor verlichte ideeën over religie, macht en onrecht. Veel vorsten zagen de Verlichting als gevaar voor hun macht: burgers bespraken meer dan ooit wat er veranderd zou moeten worden in de samenleving. Zou er niet minder ellende zijn als er vrijheid van geloof was? Was de macht van de koning eigenlijk wel door God gegeven? Veel vorsten verboden daarom allerlei 'gevaarlijke' publicaties en werden daarin gesteund door de kerk en de adel.

Verlicht absolutisme

Sommige vorsten in Europa leken wel gegrepen door de idealen van de Verlichting en waren ervan overtuigd dat maatschappelijke verbeteringen noodzakelijk waren. Het bestuur van deze vorsten wordt aangeduid als **verlicht absolutisme**. Wel verlicht, maar zonder de macht te delen en zonder grote veranderingen in de politieke en sociale verhoudingen.

Zo stelde koning Frederik II van Pruisen (1712-1786) religieuze vrijheid in, stimuleerde hij de kunsten en wetenschappen en beperkte hij het gebruik van lijfstraffen. Ook streefde hij naar scholing voor alle kinderen. Hij presenteerde zichzelf zoals verlichte denkers het graag zagen: niet als plaatsvervanger van God, maar als een liefdevolle dienaar van zijn volk. Dat laatste deed ook tsarina Catharina II van Rusland. Zij deed voorstellen om het bestuur efficiënter te maken. Ook probeerde ze bijvoorbeeld ziekten zoals pokken te voorkomen door inenting.

Deze vorsten streefden dus naar een betere samenleving. Tegelijkertijd veranderde er op politiek en sociaal gebied weinig en bleven grote misstanden bestaan. Zo lieten verlichte vorsten de sociale verhoudingen vrijwel onveranderd ten opzichte van de situatie in de middeleeuwen. De macht van de adel bleef onaangetast en edelen behielden hun privileges. Boeren werden op veel plaatsen onderdrukt en waren ook in de 18e eeuw vaak nog verplicht te werken op het landgoed van hun heer (adel). Burgers in steden en boeren op het platteland kregen niet meer invloed op het bestuur.

VRAGEN

7 Wat zijn verschillen tussen een verlicht absoluut vorst en een absoluut vorst? Neem de tabel over en vul deze in.

	Verlicht absoluut vorst	Absoluut vorst
Macht		
Geloof		
Welzijn		
Persvrijheid		

8 Waren het ancien régime en het verlicht absolutisme met elkaar in strijd? Leg je antwoord uit.

9 Verklaar waarom Franse verlichte denkers hun werken vaak in een ander land lieten uitgeven.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4.2 Belangrijke debatten tijdens de Verlichting

CASUS

Het testament

In 1729 deden drie notarissen in een Frans dorp een schokkende ontdekking. Zij openden elk apart een handgeschreven boek van duizend pagina's van de onlangs overleden priester Jean Meslier. Die had de drie exemplaren van zijn politieke testament vlak voor zijn dood bij hen in bewaring laten geven. Meslier had als priester jarenlang de verhalen van de katholieke kerk uitgelegd en de rituelen geleid. Maar nu bleek dat hij dit allemaal verafschuwde. Jezus was volgens Meslier een verwarde gek en een oplichter, net als Mozes, Mohammed, Confucius en alle goden uit de polytheïstische godsdiensten. Elk geloof was bedoeld om mensen te onderdrukken. Dat zag je ook in Frankrijk: overal armoede en ellende bij boeren en burgers. De koningen van Frankrijk en de adel? Tirannen waren het! Ze moesten maar opgehangen worden aan de darmen van hun priesters! Want die probeerden iedereen wijs te maken dat je naar de hel zou gaan wanneer je kritiek had op de koning.

Mesliers ideeën raakten bekend door handgeschreven kopieën en maakten indruk. De verlichte denker Voltaire schreef aan een bekende: 'Ik denk dat het *Testament* van Jean Meslier grote gevolgen zal hebben. Iedereen die het leest, raakt ervan overtuigd dat die man [rationeel] argumenteert en bewijst.' Maar in het absolutistische Frankrijk waren de ideeën van Meslier streng verboden. Bovendien had Meslier niet alleen kritiek geleverd, hij was zelfs atheïst geworden. Want hij had letterlijk geschreven: 'Er is geen God!'

BRON 1 Jean Meslier (1664-1729), priester in het dorp Étrépigny in het noorden van Frankrijk.

VRAGEN

1 Bedenk waarom Jean Meslier:
- drie exemplaren heeft geschreven van zijn politieke testament;
- deze drie exemplaren pas vlak voor zijn dood heeft afgegeven.

2 Leg uit waarom de reactie van Voltaire zo typerend is voor de Verlichting.

3 **a** Meslier was een atheïst.
Wat vertelt de casus over de mogelijke verspreiding van atheïsme in Frankrijk?
b Leg uit waarom je geen volledig beeld kunt hebben van de populariteit van bepaalde ideeën, ook al heb je alle boeken uit een historische periode bestudeerd.

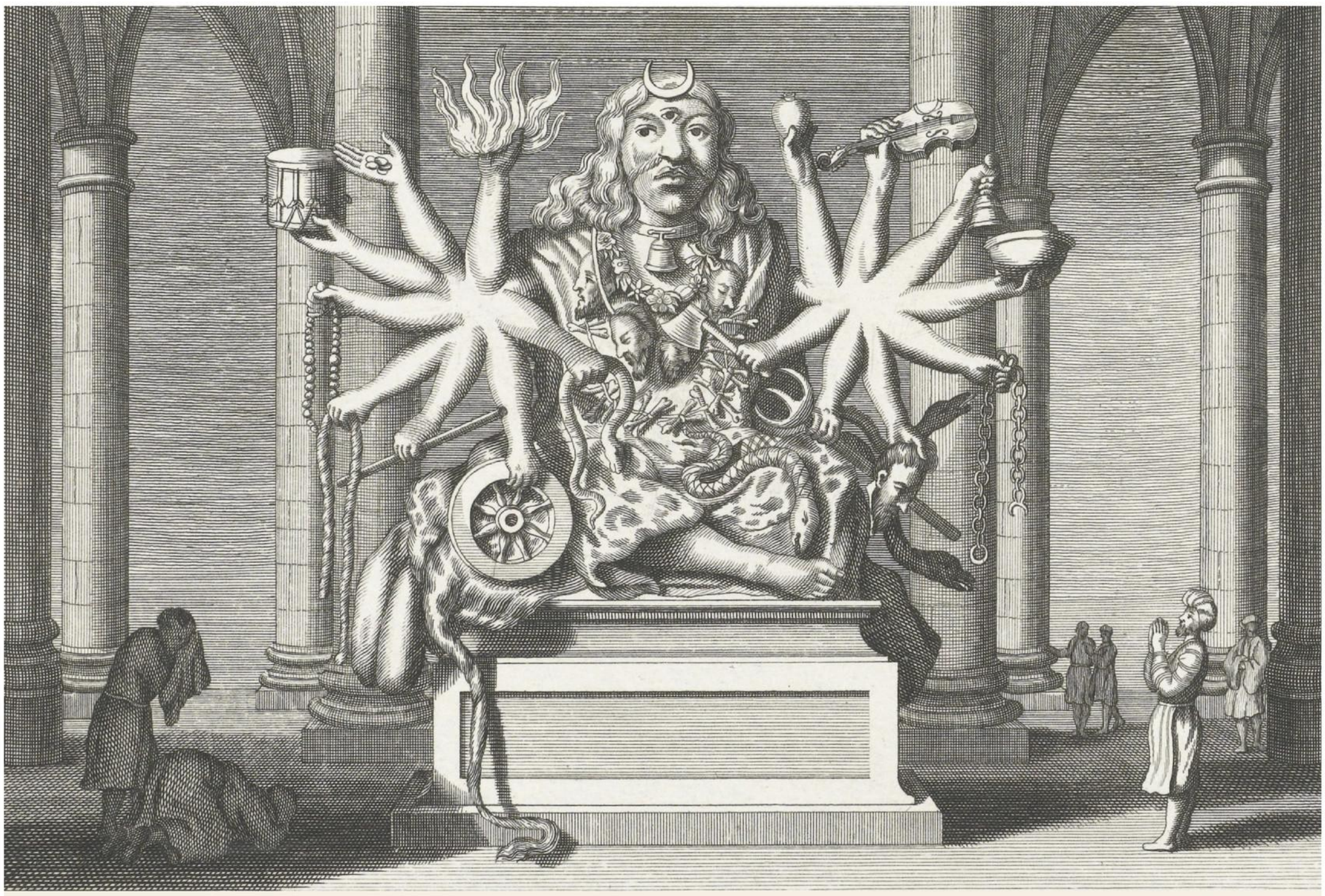
Staat en religie

★ 27 Deelaspect: verlicht denken dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek en sociale verhoudingen

Meslier had kritiek op de onderdrukking van armen door de adel en de koning. De katholieke kerk was daaraan volgens hem medeplichtig: ze leerde de armen te gehoorzamen aan de koning. Het voorbeeld laat goed zien hoe de grote vragen over godsdienst, sociale verhoudingen en politieke macht met elkaar samenhingen. Verlichte denkers ontwikkelden over deze onderwerpen belangrijke inzichten die voor de politieke macht van vorsten bedreigend waren.

Religieuze tolerantie

Meslier was als atheïst een uitzondering: de meeste verlichte denkers bleven gelovig. Zij dachten wel kritisch na over de rol van de kerk en godsdienst in de samenleving. De gruwelijke godsdienstoorlogen uit de 16e en 17e eeuw waren tijdens de Verlichting nog niet vergeten. In de meeste landen bepaalde de vorst bovendien nog steeds welk geloof mensen mochten aanhangen. Dat had op verschillende plaatsen in Europa geleid tot bloedige vervolgingen, soms van katholieken, dan weer van protestanten. Honderdduizenden mensen waren uit angst naar veilige gebieden getrokken, waaronder de Nederlandse Republiek. Onder hen waren ook verlichte denkers. Zij gingen pleiten voor religieuze **tolerantie**. Ook al was er in een bepaald land een heersende kerk, zo stelden ze, dan nog zouden mensen met een ander geloof in vrijheid dat geloof moeten kunnen uitoefenen, zonder angst voor vervolging.

BRON 2 Een prent van de hindoeïstische god Shiva. Verlichte denkers hadden ook belangstelling voor andere religies dan het christendom en het jodendom. In het boek *Religieuze ceremonies en gewoontes van alle volken op de wereld* (1723) worden rituelen uit alle bekende religies nauwkeurig afgebeeld. Zo zouden lezers in Europa niet alleen de verschillen, maar ook de overeenkomsten kunnen zien. Dat moest bijdragen aan meer begrip voor verschillen in cultuur.

Natuurlijke rechten en volkssoevereiniteit

Verlichte denkers probeerden ook te beredeneren onder welke voorwaarden een vorst wel of niet het recht had om macht uit te oefenen op **burgers**. Het idee dat vorsten een goddelijk recht hadden om te heersen, wezen verlichte denkers af. Daarvoor in de plaats kwamen nieuwe denkbeelden. Drie denkers waren bijzonder invloedrijk:

- John Locke. Deze Engelsman stelde rond 1690 dat alle mensen **natuurlijke rechten** hebben, waaronder vrijheid van geloof en het recht op leven, bezit en vrijheid. De staat is alleen gevormd omdat mensen hun rechten niet in hun eentje kunnen beschermen. Daarom zijn zij in het verleden politieke gemeenschappen gaan vormen. Een vorst regeert zo'n gemeenschap volgens Locke op basis van vertrouwen van het volk, waarbij de hoogste macht ligt (**volkssoevereiniteit**). Als de vorst faalt of burgers gaat vervolgen, dan hebben de burgers het recht zich te verzetten en een andere regering in te stellen.
- Jean-Jacques Rousseau. Deze Fransman schreef in 1762 dat een regering niets anders is dan een uitvoerder van de gezamenlijke wil van alle burgers. Deze theorie van volkssoevereiniteit was nog radicaler dan wat Locke had geschreven. De burgers als groep bezitten gezamenlijk de hoogste macht en kunnen die op elk moment terugnemen. Alleen in een samenleving die op dit uitgangspunt is gebaseerd, zijn mensen volgens Rousseau echt vrij.
- Montesquieu. Deze Franse edelman stelde in 1748 dat machtsmisbruik in een staat kan worden voorkomen door een **scheiding der machten** (trias politica). Eén groep maakt dan de wetten (wetgevende macht), één groep voert de wetten uit (uitvoerende macht) en één groep controleert of burgers zich aan de wetten houden (rechtsprekende macht). Eén persoon of groep zou nooit meerdere machten mogen bezitten.

VRAGEN

4 **a** Bedenk met welk argument verlichte denkers vrijheid van geloof zouden verdedigen.
b Waarom was de Nederlandse Republiek een 'veilig gebied' voor religieuze vluchtelingen?

5 **a** De opvattingen van Locke en Rousseau over de oorsprong van politieke macht tastten het gezag van absolute vorsten aan. Leg dit uit.
b Leg uit waarom de denkbeelden van Montesquieu bedreigend waren voor een absolute koning.

BRON 3 Élisabeth Ferrand overdenkt de natuurkundige inzichten van Isaac Newton, zoals beschreven in het boek op de achtergrond (door Voltaire). Ferrand speelde een belangrijke rol bij het verspreiden van Newtons werk in Frankrijk vanuit haar salon in Parijs. Ze was van adellijke afkomst en – bijzonder voor deze tijd – door haar ouders geschoold in de wiskunde. Ze overleed kort na het schilderen van dit portret en kreeg een katholieke begrafenis, hoewel een bekende verlichte denker beweerde dat ze in het geheim een atheïst was. (Schilderij van hofschilder Maurice Quentin de la Tour, 1752.)

Vrouwen, mannen en burgerschap

Een andere belangrijke kwestie waarover tijdens de Verlichting werd nagedacht, was het onderscheid tussen mannen en vrouwen. Tot aan het eind van de 18e eeuw werden mannen en vrouwen bijna als verschillende en vooral ongelijke wezens gezien. Maar tijdens de Verlichting begon het denken daarover te veranderen en ontstonden er discussies over de maatschappelijke positie van vrouwen.

Traditionele opvattingen

De traditionele opvattingen over man en vrouw waren onder andere gebaseerd op biologische en medische opvattingen uit de klassieke oudheid. Volgens deze opvattingen zaten mannen en vrouwen lichamelijk zo verschillend in elkaar dat ze van nature bestemd waren voor specifieke rollen in de maatschappij. Mannen waren geschikt voor handel, politiek of wetenschap. Vrouwen waren geschikt voor opvoeding en huishoudelijk werk.

Vrouwen hoefden volgens deze redenering ook weinig onderwijs te krijgen. Dit traditionele beeld was ook onderdeel van het christendom. Een vrouw werd daarin als ondergeschikt gezien aan de man, eerst aan haar vader en later – in een huwelijk – aan haar echtgenoot. Maar langzaam kwamen in dat beeld de eerste barsten.

> 'Je hebt groot gelijk dat ik er niet voor zou deugen om je vrouw te worden. Daarover zijn we het volkomen eens. Ik heb geen talent voor ondergeschiktheid.'
>
> — Schrijver Belle van Zuylen in een brief aan een man die aangaf toch geen huwelijk met haar te willen sluiten (1764).

De vrouw als burger

Tijdens de Verlichting werd de vrouw langzamerhand meer als een volwaardig burger gezien.

- Verlichte denkers betoogden dat de vrouw bijdroeg aan het welzijn van de hele samenleving. De vrouw had immers een belangrijke taak als opvoeder, ook in de opvoeding van jongens. Enkelen maakten zich daarom sterk voor beter onderwijs voor vrouwen.
- Vrouwen konden tijdens de Verlichting meer op de voorgrond treden in het publieke leven, bijvoorbeeld als gastvrouwen in salons. Dat gold vooral voor vrouwen uit de rijke burgerij en de adel.
  Sommige verlichte denkers (zowel mannen als vrouwen) vonden de vrouw volledig gelijkwaardig aan de man. Maar de medische theorieën uit de klassieke oudheid bleven tot ver in de 19e eeuw invloedrijk. Veel traditionele opvattingen over de vrouw bleven dus bestaan en aan haar maatschappelijke positie veranderde weinig. Ondanks de verschillende voorbeelden van geleerde en geletterde vrouwen vonden de meeste verlichte denkers nog steeds dat de vrouw niet geschikt was voor deelname aan de politiek. Ook mocht zij geen geld verdienen door een eigen carrière. De vrouw bleef, zowel in de maatschappij als in het huwelijk, ondergeschikt. Maar het feit dat verschillende vrouwen daartegen luid protesteerden, is een teken dat er tijdens de Verlichting toch iets aan het veranderen was.

VRAGEN

6 In de 18e eeuw veranderde er iets in de maatschappelijke positie van de vrouw.
a Wat veranderde er precies en wat bleef hetzelfde?
b Geef een verklaring voor de continuïteit in de maatschappelijke positie van de vrouw.

7 Gebruik bron 3.
Leg uit in welke twee opzichten Ferrand niet representatief is voor de groep van rijke vrouwen in Parijs, waartoe zij behoorde.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 4 Silhouet van een rijke Nederlandse familie rond 1790. Joan Muijsken (1) leest een boek en zijn vrouw Johanna Reynsdorp (2) borduurt. Hun dochter Anna (3) kijkt naar twee vogels in een kooi, terwijl hun zoon Nicolaas (4) muziek maakt met zijn tante Elisabeth Crol (5). Haar man en Joans broer Coenraad (6) rookt een Goudse pijp. Wat je niet ziet, is dat Joan twee suikerplantages bezit in Suriname en eigenaar is van tientallen slaven. Coenraad bezit juist twee suikerraffinaderijen in Amsterdam.

4.3 Burgers aan de macht

CASUS

Onafhankelijkheid met stiltes

BRON 1 Detail uit een schilderij waarop Thomas Jefferson (met rood vest) het concept presenteert voor de *Onafhankelijkheidsverklaring* (28 juni 1776). Het schilderij is in scène gezet: deze politieke leiders uit de dertien koloniën stonden nooit zo bijeen. Het Amerikaanse parlement liet het schilderij in 1818 maken en wilde er eendracht mee uitstralen. Het hangt nog steeds in het parlementsgebouw.

De Amerikaanse politicus Thomas Jefferson (1743-1826) zei in het openbaar het liefst niets. Maar schrijven kon hij wel. Daarom vroegen politieke leiders hem in 1776 om het concept te maken van een zeer belangrijke tekst: de Amerikaanse *Onafhankelijkheidsverklaring*. Daarin zouden de bewoners van de dertien Britse koloniën in Amerika uitleggen waarom zij zich losmaakten van het Britse koninkrijk.

De tekst heeft een indrukwekkende opening: 'Wij beschouwen deze waarheden als vanzelfsprekend; dat alle mensen als gelijken worden geschapen, dat zij van hun schepper zekere onvervreemdbare rechten hebben gekregen, zoals het recht op leven, vrijheid en het nastreven van geluk.' Het was de taak van de regering om deze natuurlijke rechten te garanderen, met instemming van hen die geregeerd worden. Zo legde de verklaring het fundament voor de latere democratische grondwet van de Verenigde Staten van Amerika.

Of Thomas Jefferson de *Onafhankelijkheidsverklaring* zelf heeft voorgedragen is onbekend, maar waarschijnlijk heeft hij zich er wel op voorbereid. Op één gedrukt exemplaar van de verklaring – uit Jeffersons bezit – staan aanhalingstekens op vreemde plaatsen. Ze blijken te markeren waar de spreker even een stilte moest laten vallen. Zo kon de tekst met meer overtuigingskracht en hartstocht worden voorgedragen: 'We hold these truths to be self-evident " [stilte], that all men are created equal " [stilte].' Jefferson mocht dan niet graag spreken in het openbaar, hij wist wel hoe belangrijk het was in een democratie om de burgers met een toespraak te raken.

VRAGEN

1 Waarom was de opening van de *Onafhankelijkheidsverklaring* in 1776 heel bijzonder?

2 De ideeën van de Engelse verlichte denker John Locke waren in de Amerikaanse koloniën heel bekend.
Welke ideeën van Locke zijn overgenomen in de *Onafhankelijkheidsverklaring*?

3 **a** Leg uit waarom bij het uitspreken van de *Onafhankelijkheidsverklaring* af en toe een stilte moest worden ingebouwd.
b Bedenk waarom retorica (welsprekendheid of de kunst van het overtuigen) in de politiek van de nieuwe Amerikaanse staat nog belangrijker was dan in Groot-Brittannië in de 18e eeuw.

6 Hoe kan kennis van het verleden ons helpen in de wereld van nu en morgen?

BETEKENIS GEVEN

Als je goed rondkijkt, zie je overal de gevolgen van het verleden. Je vindt materiële overblijfselen op straat en in musea. En je wordt geconfronteerd met discussies over het verleden op televisie en internet. Vaak kom je heel verschillende geschiedverhalen tegen over hetzelfde onderwerp. Sommige verhalen zijn eenzijdig of zelfs gebaseerd op leugens. Als je daarover in discussie gaat, heb je historische kennis nodig en moet je kritisch nadenken. Daarbij spelen je eigen normen, waarden en ervaringen altijd een rol. Je denkt dan na over hoe jij of hoe anderen in het heden betekenis geven aan het verleden.

Inzicht 1 Wie zich in het heden uitspreekt over het verleden moet **presentisme vermijden**: het beoordelen van mensen uit het verleden vanuit jouw manier van denken in het heden.

Inzicht 2 Een **evenwichtig en beredeneerd oordeel** over gedrag van mensen in het verleden kun je alleen ontwikkelen door **de historische situatie** (context) erbij te betrekken, inclusief de toen geldende normen en waarden. (Zie ook kernvraag 5.)

Inzicht 3 We kunnen wel iets leren van het verleden, maar we kunnen er **geen directe lessen** uit trekken (omdat het zo anders was).

Inzicht 4 Een evenwichtig en historisch verantwoord oordeel is **waardevol bij het deelnemen aan discussies over historische kwesties** in het heden, gericht op de toekomst. (Zie ook kernvraag 1.)

BETEKENIS GEVEN In het theaterstuk *Gevaarlijke namen* (2021) proberen een overlevende en een soldaat betekenis te geven aan de gruwelijke gebeurtenissen waarvan ze getuige waren tijdens de genocide in Srebrenica (1995). Op de achtergrond verschijnen de namen van de ruim 8000 mannen en jongens die toen werden vermoord.

De eerste democratische revoluties

★ 30 De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap

De *Onafhankelijkheidsverklaring* van Thomas Jefferson vormde het begin van de Amerikaanse Revolutie, de eerste **democratische revolutie**. Er vonden aan het eind van de 18e eeuw nog meer van zulke revoluties plaats, onder andere in de Nederlandse Republiek en in Frankrijk. Deze revoluties waren geïnspireerd door verlichte politieke ideeën over natuurlijke rechten en volkssoevereiniteit. Ze leidden – soms voor korte tijd – tot de oprichting van een democratisch gekozen bestuur dat de natuurlijke rechten van burgers beschermde. Al deze afspraken werden vastgelegd in één document: de **grondwet**. Daarmee werden ze grondrechten.

De Amerikaanse Revolutie

Eind 18e eeuw kwamen de inwoners van dertien Britse koloniën aan de oostkust van Amerika in opstand tegen het Britse bestuur. In 1776 verklaarden ze zich onafhankelijk, iets wat Groot-Brittannië pas erkende na een jarenlange oorlog.

Deze Amerikaanse Revolutie had verschillende oorzaken. Ten eerste waren veel inwoners niet meer in Europa geboren, maar in Amerika zelf. Zij voelden weinig binding meer met Groot-Brittannië. Bovendien vonden de inwoners van de koloniën het onrechtvaardig dat zij wel belastingen moesten betalen, maar niet vertegenwoordigd waren in het Britse parlement. Tot slot kwamen de kolonisten in aanraking met denkbeelden uit de Verlichting, waardoor er nieuwe politieke opvattingen ontstonden.

Na de onafhankelijkheidsverklaring ontstonden discussies over het inrichten van een nieuwe staat. Daarin speelden ideeën uit de Verlichting een grote rol. De dertien koloniën gingen samenwerken en vormden een federatie: de Verenigde Staten. In 1789 namen zij een grondwet aan, die nog steeds in werking is. Daarin staat dat Amerika een **parlementaire democratie** is, gebaseerd op het idee van volkssoevereiniteit. De macht ligt bij een door burgers gekozen parlement, het Congres (wetgevende macht). Burgers kiezen ook een president (uitvoerende macht). Daarnaast is er een onafhankelijk Hooggerechtshof (rechterlijke macht). Door nauwkeurig bevoegdheden te beschrijven brachten de opstellers van de grondwet een balans aan tussen de drie machten. Overigens hadden alleen witte mannen stemrecht, een minderheid van de bevolking. In 1791 werden bepaalde **grondrechten** van burgers nog beter vastgelegd door zogenoemde amendementen. Daartoe behoorden de vrijheid van meningsuiting, geloof, drukpers en het recht om wapens te bezitten ter verdediging van de staat.

De Amerikaanse Revolutie maakte grote indruk in Europa. Ze bewees dat democratische ideeën werkelijkheid konden worden.

Revolutie in de Nederlandse Republiek

De Amerikaanse Revolutie kreeg als eerste navolging in de Nederlandse Republiek. Dat is opmerkelijk, want daar waren immers al lange tijd burgers aan de macht: de regenten. Maar sommigen vonden dat de Republiek meer leek op een monarchie. Het stadhouderschap was erfelijk geworden en de regenten leken wel nieuwe edelen. Ze vormden een gesloten groep, die onderling trouwde en de bestuursambten verdeelde. De kritiek op de bestuurders groeide ook door de slechte economische situatie in de 18e eeuw. De Republiek was toen in economisch opzicht voorbijgestreefd door andere Europese landen. Door een oorlog met Engeland lag tussen 1780 en 1784 de handel zelfs helemaal stil.

Er ontstond verzet bij sommige regenten en geletterde burgers, die zich patriotten gingen noemen. Zij stelden dat een republiek op het idee van volkssoevereiniteit gebaseerd moest zijn en eisten in verschillende steden democratische verkiezingen. Zij riepen hun medeburgers op zich te bewapenen en hun vrijheid en individuele rechten te beschermen tegen de militaire macht van de stadhouder. Met behulp van burgermilities kregen de patriotten controle over verschillende steden. Maar na enkele jaren kwam er een einde aan de revolutie. In 1787 greep de koning van Pruisen in. Hij steunde zijn zus, Wilhelmina van Pruisen, die getrouwd was met stadhouder Willem V. Ook vreesde hij dat deze revolutie tegen de macht van vorsten anders navolging zou krijgen in Europa.

BRON 2 Schilderij waarop de plechtige installatie van democratisch gekozen stadsbestuurders in 1786 op de Neude in Utrecht te zien is. Eromheen staan gewapende burgers. John Adams (later de tweede president van de Verenigde Staten) was in dat jaar in de stad en schreef aan Thomas Jefferson: 'Op geen enkel moment in de oude of moderne geschiedenis heeft een volk ooit zo volkomen helder uiting gegeven aan zijn eigen, onvervreemdbare soevereiniteit.' (Schilder onbekend.)

VRAGEN

4 Leg uit waarom een grondwet zo belangrijk was voor landen die een democratisch bestuur wilden invoeren.

5 **a** Beschrijf de Amerikaanse Revolutie in één zin.

b Uit welk conflict is de Amerikaanse Revolutie voortgekomen?

c Welk verband bestaat er tussen de Verlichting als verschijnsel en de revolutie in Amerika? Geef drie voorbeelden.

6 **a** De democratische revolutie in de Republiek kwam voort uit onvrede over de situatie in eigen land. Noem een economisch en een politiek aspect van die onvrede.

b Omschrijf het verloop van de democratische revolutie in de Republiek tussen 1780 en 1787.

7 De revolutionairen in Amerika en in de Republiek vonden dat vrijheid alleen gegarandeerd was als de burgerij zelf gewapend kon optreden.

a Welke gedachte zat hierachter?

b Het recht van burgers om wapens te bezitten is vastgelegd in het tweede amendement (1791) op de grondwet in de Verenigde Staten. Dat amendement is nu zeer omstreden.
Wat is daarvan de reden?

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

De Franse Revolutie

★ **30** De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap

De Franse Revolutie was de meest ingrijpende van alle democratische revoluties. Bovendien raakte half Europa erbij betrokken. In 1799 eindigde de revolutie met de staatsgreep van Napoleon. Hoewel die gebeurtenis wel het einde van de democratie was, betekende hij niet het einde van alle verlichte ideeën.

Oorzaken

In 1789 was Frankrijk vrijwel failliet. Om steun te vergaren voor nieuwe belastingen riep de koning de Staten-Generaal bijeen, een standenvergadering die al bijna twee eeuwen niet was samengekomen. De vertegenwoordigers van de derde **stand**, de burgers, hoopten op veranderingen. Frankrijk kende grote armoede op het platteland en veelvuldig terugkerende hongersnoden, ook in de steden. De hoge belastingen werden dan ook als uiterst onrechtvaardig beschouwd, zeker omdat adel en geestelijkheid geen belastingen betaalden. Omdat de burgers van de derde stand zich op de standenvergadering niet serieus genomen voelden, richtten zij uit woede een eigen vergadering op. Gesteund door gewelddadig protest van het arme Parijse volk werd deze Nationale Vergadering in 1789 het nieuwe bestuur van Frankrijk.

Verlichte ideeën in praktijk

Zodra de Nationale Vergadering de macht in handen had, begon ze met het doorvoeren van maatregelen die vaak gebaseerd waren op verlichte ideeën. Zo schafte ze alle privileges van de adel en de geestelijkheid af. Er mochten geen standen meer zijn en geen ongelijke sociale verhoudingen: iedereen was burger. En alle burgers hadden gelijke grondrechten, zoals gelijkheid, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van religie. Deze werden vastgelegd in een *Verklaring van de rechten van de mens en de burger*. In de eerste grondwet (1791) kwam de macht vooral bij de rijke, mannelijke burgers te liggen. Zij kozen de Nationale Vergadering. De monarchie verdween niet, maar de koning werd nu gebonden aan de grondwet. Tijdens de revolutie organiseerden ook vrouwen zich in verenigingen om op te komen voor hun rechten. Maar zij hadden nog geen succes.

> 'O, vrouwen! Vrouwen, wanneer houden jullie op blind te zijn? Welk voordeel hebben jullie getrokken van de revolutie? Jullie worden nog erger veracht, nog heviger bespot.'
>
> — Schrijver en politiek activist Olympe de Gouges in haar *Verklaring van de rechten van de vrouw en burgeres*, een reactie op de nieuwe grondwet van 1791.

In 1792 grepen radicale revolutionairen de macht. Zij namen nieuwe maatregelen, die veel verder gingen. Alle volwassen mannen kregen kiesrecht. Ook lieten ze de koning en de koningin onthoofden. Na eeuwenlang bestuurd te zijn door koningen werd Frankrijk nu een republiek. Ook vervingen de radicalen het christendom door een nieuwe religie, die ze de cultus van het Opperwezen noemden. Om de breuk met het verleden te benadrukken voerden ze een nieuwe kalender in, die weer begon bij het jaar I. De radicalen voerden een waar schrikbewind om aan de macht te blijven en arresteerden duizenden 'tegenstanders'. In Parijs werden dagelijks tientallen mensen onthoofd onder de guillotine.

Een groot deel van Europa werd meegetrokken in de Franse Revolutie. Vanaf het begin waren de Fransen bang dat Europese vorsten de revolutie wilden terugdraaien. Daarom vochten ze tegen Oostenrijk, Pruisen, Spanje, Groot-Brittannië en de Republiek. In 1795 verdreven de Fransen bijvoorbeeld samen met de patriotten alsnog stadhouder Willem V en werd de Bataafse Republiek uitgeroepen. In 1798 werd deze republiek een eenheidsstaat en kreeg ze voor korte tijd een democratische grondwet, de eerste van Nederland.

BRON 3 Feest in Parijs (1792) waarbij symbolen van het oude koningschap, de adel en de katholieke kerk worden verbrand. De nieuwe leiders probeerden door middel van nieuwe symbolen en feesten de eenheid van het Franse volk te benadrukken.

Napoleon

In 1794 kwamen de radicalen ten val, maar de grote onrust in de Franse samenleving bleef. De Franse generaal Napoleon Bonaparte maakte daarvan gebruik om de macht naar zich toe te trekken. In 1799 pleegde hij een staatsgreep. Zo kwam er na tien jaar revolutie een einde aan de binnenlandse strijd. Napoleon maakte een einde aan de democratie. In 1804 kroonde hij zichzelf tot keizer. Hij stond het katholicisme weer toe, maar de kerk verloor definitief haar privileges.

Napoleon nam ook enkele door de Verlichting geïnspireerde maatregelen, zoals een burgerlijk wetboek (*Code Napoléon*). Daarin werden onder meer de wetten over eigendom, huwelijk en erfenis vastgelegd; tot dan toe werden deze zaken nog geregeld op basis van het kerkelijk recht en allerlei middeleeuwse gewoonten.

Napoleon wilde de Franse macht in Europa en Amerika vergroten. Hij veroverde grote delen van Europa, maar slaagde er niet in om Groot-Brittannië en Rusland te onderwerpen. In 1815 wisten zijn Europese tegenstanders Napoleon definitief te verslaan.

VRAGEN

8 Noem twee redenen waarom de Franse Revolutie ook wel de ‘revolutie der revoluties’ wordt genoemd.

9 Noem een bestuurlijke, een economische en een sociale oorzaak van de Franse Revolutie.

10 De Franse Revolutie kent twee fasen.

a Geef een korte beschrijving van elke fase en noem bij elke fase een belangrijke gebeurtenis.

b Met welke gebeurtenis eindigt de Franse Revolutie?

11 Een bewering: ‘Door de grondwet van 1791 werd Frankrijk een democratie.’
Geef een argument vóór en een argument tegen deze bewering.

12 Napoleon maakte een einde aan de binnenlandse onrust, maar niet aan de buitenlandse oorlog.
Geef voor beide acties een politiek motief.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 4 ‘Leve Bolivar!’ Verschillende bevolkingsgroepen vieren hun onafhankelijkheid van het Spaanse Rijk. De Verlichting en de democratische revoluties waren van grote invloed in Zuid-Amerika. Nadat Napoleon Spanje had bezet, ontstonden in de Spaanse koloniën onafhankelijkheidsoorlogen. Vrijheidsstrijder Simón Bolivar (1783-1830) bevocht de onafhankelijkheid van onder meer Venezuela, Bolivia en Colombia. Hij streefde naar een sterke federatie van Zuid-Amerikaanse democratische republieken. (Prent uit 1830.)

4.4 Verlichting en slavernij

CASUS

Wat er gebeurde in het Kaaimannenbos

BRON 1 Afbeelding van het voodoorituеel in het Kaaimannenbos (1791), gebaseerd op de legende die daarover is ontstaan. (Postzegel uit 1968 van de staat Haïti.)

Saint-Domingue (nu Haïti) was de rijkste westerse kolonie in het Caribische gebied. Frankrijk was er de baas. In augustus 1791 was er feest op een suikerplantage in het noorden. 200 slaafgemaakten van verschillende plantages kwamen daar bijeen. Ze waren opzichters over andere slaafgemaakten en genoten het vertrouwen van hun eigenaren. Maar de zwarte leiders deden meer dan feestvieren. Ze besloten om massaal in opstand te komen.

Een week na het feest kwamen ze opnieuw bijeen, maar nu in het geheim in het Kaaimannenbos. Het plan voor de opstand was namelijk uitgelekt. Wat zich hier precies heeft afgespeeld, is niet met zekerheid vast te stellen. Volgens een Franse bron voerden de zwarte leiders een primitief en gewelddadig voodoorituеel uit. Maar de zwarte bevolking van het eiland zag dat ritueel heel anders. Het verhaal over de samenkomst in het Kaaimannenbos werd een legende: het werd steeds opnieuw naverteld, met steeds meer details. Een van de leiders zou een Afrikaanse god hebben aangeroepen om steun te verkrijgen voor de opstand. Daarna voerde een priesteres een dans uit en zong ze een Afrikaans lied, waarbij ze met een mes zwaaide. De priesteres offerde ook een varken en ving het bloed op in een houten kom, waar de leiders gezamenlijk uit dronken. Ten slotte zwoeren de leiders elkaar trouw. Wat er ook precies is gebeurd, zeker is dat de volgende ochtend overal opzwepende geluiden klonken van Afrikaanse drums. De opstand was begonnen!

VRAGEN

1. Bedenk een reden waarom eigenaren van een plantage gebruikmaakten van opzichters die zelf ook slaaf waren.
2. Beredeneer op basis van de casus hoe eigenaren van een plantage ervoor probeerden te zorgen dat ook de opzichters hen bleven gehoorzamen.
3. In de casustekst en bron 1 gaat het over twee interpretaties van de bijeenkomst in het Kaaimannenbos.
   - **a** Welke twee interpretaties zijn dat?
   - **b** Verklaar het verschil tussen beide.
4. Vergelijk bron 1 in paragraaf 3 met de bron bij deze casus.
   - **a** Welke overeenkomst bestaat er tussen wat er is afgebeeld?
   - **b** Wat zou de casus in paragraaf 4 te maken hebben met de democratische revoluties in Europa?

Opstanden en revolutie in het Caribisch gebied

★ 29 Deelaspect: uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel

De opstand in Saint-Domingue bleek veel heviger dan de Fransen hadden verwacht. Dat kwam onder meer door de invloed van de Verlichting en de democratische revolutie in Frankrijk zelf. In de plantagekolonie leefden bovendien duizenden slaafgemaakten in slechte omstandigheden. Uiteindelijk leidde de opstand tot de onafhankelijkheid van het land, dat de naam Haïti kreeg. In andere gebieden werden opstanden van slaafgemaakten hardhandig onderdrukt, ook in de koloniën van de Nederlandse Republiek.

Haïtiaanse Revolutie

Zoals in alle plantagekoloniën in Amerika bestond ook in Saint-Domingue een samenleving met verschillende sociale lagen. De rijke, witte plantagehouders en de Franse bestuurders stonden bovenaan en hadden de meeste macht. Helemaal onderaan stonden de mensen die in slavernij leefden en vrijwel geen enkele zeggenschap hadden over hun leven. Daartussenin bestond een laag van voormalige slaven: zij waren vrijgelaten of hadden zichzelf vrijgekocht. In totaal waren er rond 1790 in Saint-Domingue zo'n 31.000 Europeanen, 28.000 vrijgemaakte slaven en zo'n 465.000 mensen in slavernij. In 1791 kwamen niet alleen de slaafgemaakten in opstand, maar ook degenen die zich hadden vrijgemaakt. Die laatste groep eiste volledige gelijke rechten voor zichzelf, maar was niet voor de afschaffing van slavernij. De slaafgemaakten wilden wel een einde aan de slavernij. Velen van hen waren niet in Saint-Domingue in slavernij geboren, maar in Afrika tot slaaf gemaakt. Daar hadden ze vrijheid ervaren en krijgservaring opgedaan.

De Fransen konden de opstand moeilijk onderdrukken. Bovendien bezochten drie vertegenwoordigers uit Saint-Domingue de Nationale Vergadering in Parijs. Dit leidde tot een historisch besluit: Frankrijk schafte in 1794 de slavernij af in al zijn Franse koloniën.

Maar dat bleek niet het einde van de onrust in Saint-Domingue. Nu ontstond onder de opstandelingen een hevige machtsstrijd. Uiteindelijk schaarden velen zich achter de zwarte militaire leider Toussaint Louverture. Hij moest ervoor zorgen dat de rechten van de mens uit de Franse grondwet ook voor zwarte mensen zouden gelden. Onafhankelijkheid voor Saint-Domingue was niet zijn doel.

Toen Napoleon in Frankrijk aan de macht kwam, veranderde de situatie in Saint-Domingue opnieuw. Napoleon wilde de slavernij weer invoeren en liet Louverture arresteren. Maar Napoleons troepen werden verslagen door het leger van Louverture. In 1804 werd het eiland alsnog onafhankelijk onder de naam Haïti. De naam was ontleend aan de taal van het inheemse Taíno-volk en rekende zo af met het koloniale verleden. In de grondwet stond dat slavernij en onderscheid in kleur verboden waren. Alle inwoners werden als 'zwart' aangemerkt. Het was de eerste onafhankelijke staat die uit een opstand van mensen in slavernij was voortgekomen.

BRON 2 Jean-Baptiste Belley (1746-1805) wist zich als jongvolwassene vrij te kopen van slavernij en werd beïnvloed door de Europese Verlichting. Saint-Domingue stuurde hem als vertegenwoordiger naar de Nationale Vergadering in Parijs. Op 3 februari 1794 pleitte hij daar in een hartstochtelijk betoog voor afschaffing van de slavernij. De buste op de achtergrond is van de verlichte denker Guillaume Raynal, die had meegewerkt aan een kritisch werk over kolonialisme en slavernij. (Schilderij van de Franse schilder Anne-Louis Girodet uit 1797.)

Opstanden in Nederlandse koloniën

Het plantagesysteem in het Caribisch gebied, Zuid- en Noord-Amerika was in 18e eeuw verder uitgebouwd door de Europeanen. Producten als suiker, tabak en katoen waren zeer gewild in Europa. Daardoor nam het aantal plantages toe en groeide ook de trans-Atlantische slavenhandel. Ook de hoge sterfte onder slaven op de plantages maakte dat Europese landen voortdurend nieuwe mensen als slaaf lieten aanvoeren.

Regelmatig kwamen slaafgemaakten in opstand. Dat leidde soms tot een tijdelijke verbetering van omstandigheden, maar nooit tot afschaffing van slavernij, behalve in Saint-Domingue. Wel slaagden sommigen erin om te ontsnappen van de plantage. Vlak buiten de koloniale grenzen ontstonden zo gemeenschappen van gevluchte slaven (marrons), die soms plantages aanvielen en probeerden andere mensen in slavernij te bevrijden. In Suriname leidde dat in de tweede helft van de 18e eeuw tot grote problemen voor de plantagehouders. Gewapende marrons en bevrijde slaven voerden toen onder hun leider Boni een harde guerrillaoorlog tegen het Nederlandse gezag. Maar het lukte daar niet om de slavernij afgeschaft te krijgen.

Een opstand in 1795 op Curaçao – onder leiding van de tot slaaf gemaakte Tula – mislukte ook. Deze opstand was beïnvloed door de democratische revoluties in Frankrijk en de Nederlandse Republiek, en ook door het voorbeeld van het nabijgelegen Saint-Domingue. Maar Tula werd gevangengenomen. Om een voorbeeld te stellen tegenover de andere slaven liet het Nederlandse gezag hem op gruwelijke wijze executeren. De Europese heersers in de koloniën zetten al hun macht en militair vermogen in om het slavernijsysteem in stand te houden.

VRAGEN

5 **a** Beschrijf de sociale hiërarchie in Saint-Domingue. Noem daarbij drie sociale lagen.
b Welke politieke doelen streefde elk van de drie groepen (zie vraag a) in 1791 na?

6 Slaafgemaakten in Saint-Domingue gingen pas in de tijd van Napoleon (vanaf 1799) streven naar een onafhankelijke staat.
Geef daarvoor een verklaring.

7 Verklaar de uitbouw (toename) van het aantal plantagekoloniën in de 18e eeuw.

8 **a** In de Nederlandse plantagekoloniën waren twee grote slavenopstanden.
Beschrijf elke opstand in één zin.
b Bedenk twee mogelijke redenen waardoor de opstand in Saint-Domingue uiteindelijk succesvoller was dan andere slavenopstanden in de 18e eeuw.

Verlicht denken over slavernij en de mensheid

★ 29 Deelaspect: de opkomst van het abolitionisme

Lange tijd had men in heel Europa geen moeite met de Europese slavenhandel en de slavernij in de verafgelegen koloniën. Maar eind 18e eeuw kwam er vanuit verlichte kringen wel scherpe kritiek op het kolonialisme en de mensonterende omstandigheden daar. Die kritiek riep ook hevige tegenstand op. Beide groepen waren beïnvloed door verlichte discussies over de mensheid.

Mensen en beschavingen

Tijdens de Verlichting discussieerden verlichte denkers ook over de mens zelf. Zij dachten na over een aantal kwesties die onderling samenhingen.

- Hoe is de mens ontstaan? Volgens de Bijbel waren alle mensen afstammelingen van Adam en Eva, de eerste door God geschapen mensen. Verlichte denkers vatten dat verhaal meer symbolisch op, niet als letterlijke waarheid. Hoe mensen dan wel waren ontstaan, was onduidelijk.
- Bestaan er verschillende menselijke soorten ('rassen') en wie behoren daartoe? Ook op deze vragen hadden verlichte denkers geen overtuigend antwoord; er werd volop over gediscussieerd. Dat de chimpansee geen mensensoort was maar een aap, was in 1700 bijvoorbeeld nog een onbesliste discussie. Het was dus onduidelijk of alle mensachtigen wereldwijd – met alle verschillen in kleur, lengte en bouw – behoorden tot dezelfde biologische soort. In de 18e eeuw probeerden geleerden al die verschillen in kaart te brengen en te rangschikken. In dit soort studies wordt voor het eerst het begrip '**ras**' gebruikt. Dat was geen negatief woord, maar een aanduiding voor uiterlijke verschillen. Verlichte onderzoekers hielden in hun beschrijvingen vast aan het Europese ideaalbeeld van de witte mens. Alle onderzoekers waren het erover eens dat wit de oorspronkelijke kleur van de mens was geweest.
- Hoe ontwikkelen samenlevingen zich? Verlichte denkers stelden dat menselijke samenlevingen zich ontwikkelden van primitief naar beschaafd. Dit zou samenhangen met de dominante vorm van bestaan: van jagen, via veeteelt en landbouw, naar commerciële samenlevingen. Verschil in beschaving zagen ze niet alleen binnen Europese landen (verschillen tussen steden en platteland), maar ook tussen Europese en niet-Europese volken. Ze meenden dat ook primitieve volken zich konden ontwikkelen en dus niet minderwaardig waren, maar ze typeerden vele volken wel als nog niet beschaafd.

Pleidooien vóór en tegen afschaffing

De verlichte debatten over de mensheid beïnvloedden het denken van zowel voorstanders als tegenstanders van slavernij.

Eind 18e eeuw werd in Groot-Brittannië een eerste organisatie tegen slavernij opgericht. Het streven naar afschaffing van slavernij noemen we **abolitionisme**. De aanhangers ervan vonden dat slavernij mensonwaardig was en dat elk mens recht heeft op vrijheid. Abolitionisten lobbyden bij politici en probeerden de publieke opinie te beïnvloeden.

De strijd om afschaffing van de slavernij riep veel tegenstand op. Bestuurders en ondernemers vreesden dat afschaffing van slavernij hun macht en rijkdom zou ondermijnen. Ze betoogden dat de koloniën zonder slavenarbeid niet winstgevend zouden zijn.

Al snel verhardden de discussies tussen vóór- en tegenstanders van slavernij. De voorstanders gingen theorieën uitwerken die moesten bewijzen dat niet-witte mensen wel degelijk minderwaardig waren en daarom ondergeschikt moesten blijven of leiding nodig hadden van witte mensen. Zo bleek dat het verlichte denken over de verschillen tussen mensen een voedingsbodem had gelegd voor het wetenschappelijk racisme in de 19e eeuw.

VRAGEN

9 Gebruik bron 3.
Leg uit dat Stedman een verband legt tussen sociale verschillen in de koloniale samenleving en indelingen van mensen. Geef bij je uitleg een voorbeeld.

10 Verlichte denkers bedachten theorieën over de ontwikkeling van menselijke samenlevingen.
Leg uit dat die theorieën alle volken wel als gelijkwaardig zagen, maar ook het gevoel van Europese superioriteit in stand hielden.

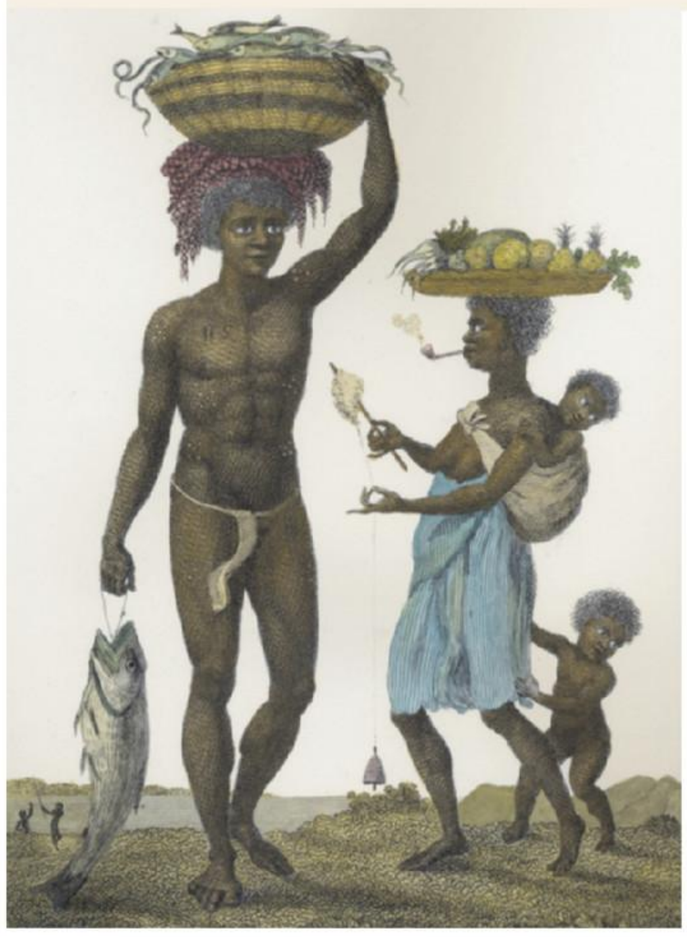
11 Leg uit wat wordt bedoeld met abolitionisme.

12 De abolitionisten kregen te maken met veel tegenwerking.
Geef hiervoor een sociaal-economische en een cultureel-mentale verklaring.

Bij deze tekst past een ‘Historisch denken’-opdracht.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 3 De militair John Stedman vocht als huurling in het leger van de Nederlandse Republiek. Tussen 1772 en 1777 werd hij ingezet tegen de slaafgemaakten die in Suriname in opstand waren gekomen. In *Reize naar Surinamen* – het persoonlijke verslag van zijn ervaringen – geeft hij iets prijs over hoe 18e-eeuwse Europeanen dachten over de verschillen tussen hun slaven. De onderstaande teksten zijn enigszins hertaald, maar de 18e-eeuwse Nederlandse woorden [vertaald uit het Engels] zijn behouden.

De Loango-negers* zijn het minst in aanzien. Ze onderscheiden zich door vierkante beeltenissen, die op dobbelstenen lijken, te tekenen op hun armen en dijen. Ze slijpen ook hun voortanden in een punt, zodat ze er gevaarlijk uitzien. Al hun mannelijke kinderen zijn besneden, zoals bij de Joden.
** mensen afkomstig uit een koninkrijk ten noorden van de rivier de Kongo*

De Samboes zijn een soort tussen de mulatten* en de negers in. Zij hebben een donkere, koperen kleur en zwarte, licht gekrulde haren. Deze slaven, zowel de mannen als de vrouwen, zijn over het algemeen zeer fraai. De planters gebruiken hen vooral voor werk binnen hun huizen.
** aanduiding voor kinderen van een Europese (witte) en een Afrikaanse (zwarte) ouder*

Het meest geachte soort slaven is dat van de Quarterones*. Hun verwantschap met de Europeanen is er de oorzaak van. Zij worden geboren uit een blanke man en een mulattenvrouw. […] De meeste meisjes hebben een hoge, rechte en mooie gestalte en zijn zwieriger dan mulattenmeisjes. Ze lopen nooit met het bovenlijf ontbloot, zoals die laatsten wel doen.
** een kwart Afrikaans*

Historisch denken

Onderwijzer van het volk

Zie paragraaf 4.1

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- BETEKENIS GEVEN

Tijdens de Verlichting werden opvoeding en onderwijs heel belangrijk gevonden. Verlichte denkbeelden verspreidden zich in de Nederlandse Republiek onder andere door de boeken van de predikant J.F. Martinet, zoals de *Katechismus der natuur*. Hierin stelt een leerling vragen aan zijn meester en leert zo alles over het heelal, de aarde en de schepping.

In deze opdracht beoordeel je de ideeën van Martinet. Je houdt daarbij rekening met zijn historische context en die van jouzelf.

VRAGEN

1 Gebruik bron 2.
Leg uit welke conclusie je volgens Martinet kon trekken uit het onderzoek naar het hoofd van een mens.

2 Gebruik bron 3.
Leg uit welke conclusie je volgens Martinet kon trekken uit het onderzoek naar het ontstaan van het heelal.

3 **a** Beoordeel welke positie Martinet inneemt in het debat over God en de natuur tijdens de Verlichting.
b Leg uit dat die positie samenhangt met zijn sociale achtergrond.
c Gebruik je antwoord bij vraag a.
Vind je de opvatting van Martinet normaal, vreemd of begrijpelijk?
d Op welke manier beïnvloedt jouw eigen achtergrond je oordeel over Martinet? Leg je antwoord uit.
e Leg uit waarom het belangrijk is om je bewust te zijn van je eigen achtergrond wanneer je onderzoek doet met historische bronnen.

BRON 1 Portret van J.F. Martinet (1778).

BRON 2 Fragment uit *Kleine katechismus der natuur voor kinderen* door J.F. Martinet (1779).

Vraag: Welke wijsheid ontdekt gij in het hoofd van de mens?
Antwoord: De tere hersenen mogen niet gekwetst worden omdat het verstand, het oordeelsvermogen, het geheugen en het leven ervan afhangen. Daarom zijn deze met zorg beveiligd door binnenvliezen en een harde pan, van been gemaakt, die op zijn beurt voor warmte en beschutting met haar bedekt is. In dit alles, hoe klein het ook lijkt, gaat de hand van God schuil, zoals Jezus ook al zei: 'Ook de haren van het hoofd zijn allen geteld.' (Mattheüs 10:30)

BRON 3 Fragment uit *Katechismus der natuur* door J.F. Martinet (1777-1779).

Vraag: Is de schepping [van het heelal] dan nooit door iemand verklaard?
Antwoord: Jawel, door meer dan één! Maar wij schieten met hun werk niets op. Velen hebben te wijs willen zijn en (welk een dwaasheid!) dat willen uitleggen wat niet kon uitgelegd worden. [...] Zij verklaren de schepping buiten de almacht van God. Daar was een zon, maar geen wereld. De zon scheen, maar was nutteloos. Toevallig ontstonden de aarde en alle planeten. Een komeet, die te dicht tot de zon naderde, werd tot deze aangetrokken en botste erop en bij deze botsing ontstond een grote vurige massa uit welke verschillende bollen gevormd werden, zoals de aarde en de maan, en de planeten.
[...] [Vraag:] Was de vurige massa toen zo vaardig om zoveel dieren, vogels, vissen, insecten en planten, om zo grote orde en pracht te formeren? Was een toevallige kracht zo machtig en wijs? [...]
Antwoord: Gij begint, meen ik, deze verklaring belachelijk te maken. [...] Gij ziet dus dat zo'n verklaring, die men in deze geprezen verlichte eeuw zeker niet van grote mannen verwachten zou, verre van goed is: zij is onverdraaglijk.

Revolutie op straat

Zie paragraaf 4.3

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- OORZAKEN EN GEVOLGEN

De revolutietijd bracht de politiek naar de straat. Een groot deel van het volk was vóór het huis van Oranje en vierde dat vaak uitbundig. Patriotten wilden juist politieke veranderingen en richtten vrijkorpsen (burgermilities) op. In Leiden en Rotterdam leidde dat in 1784 tot gewelddadige confrontaties tussen Oranjegezinden en patriotten.

In deze opdracht bestudeer je een nationale politieke strijd op microniveau. Je richt je op twee mensen uit het gewone volk: bakker Adrianus Trago uit Leiden en mosselverkoopster Catharina Mulder uit Rotterdam. Je onderzoekt wat er precies gebeurde tijdens de strijd en hoe de overheid de conflicten probeerde te beheersen.

VRAGEN

4 Gebruik de intro en bron 4.
a Waarom richtten patriotse burgers vrijkorpsen op in de Nederlandse Republiek? Gebruik in je antwoord het begrip 'volkssoevereiniteit'.
b Beredeneer dat de oprichting van vrijkorpsen zowel een oorzaak als een gevolg was van de toenemende spanningen tussen politieke groepen in de Republiek.

5 Veel regenten en veel burgers uit het arme volk stonden vijandig tegenover de patriotse eisen voor democratisch gekozen stadsregeringen.
Verklaar dit voor beide groepen.

6 Gebruik bron 5 en 6.
In Leiden speelde Adrianus Trago een belangrijke rol bij de confrontaties tussen patriotten en prinsgezinden. Bron 5 en 6 geven niet hetzelfde beeld.
a Welke bron beschrijft Trago als aanstichter en welke bron beschrijft hem als slachtoffer?
b Verklaar waarom het beeld van Trago in deze bronnen zo verschillend is.

7 Gebruik bron 7 en 8.
De patriotten verspreidden spotprenten van Adrianus Trago en Catharina Mulder, een vrouw die in 1784 een leidende rol speelde bij het oproer tussen Oranjegezinden en patriotten in Rotterdam.
Noem ten minste vier overeenkomsten in de manier waarop Trago en Mulder worden verbeeld.

8 Gebruik info 1.
a Hoe zorgden overheden ervoor dat er een einde kwam aan het oproer in de twee Hollandse steden in 1784? Noem twee middelen.
b In 1787 veranderde de houding van de overheid tegenover Catharina Mulder (Kaat Mossel).
Geef daarvoor een verklaring.

9 Gebruik je antwoord bij vraag 5a.
In Nederland zijn nu ook groepen met tegengestelde meningen. Stel, de regering gebruikt na rellen dezelfde soort maatregelen als in 1784 om de rust te herstellen. Zijn die maatregelen toegestaan in de huidige democratie?

BRON 4 Prent van het oproer in Rotterdam op 3 april 1784. Op deze dag wachtten Oranjegezinden het patriotse vrijkorps op voor het Rotterdamse stadhuis. Ze gooiden met stenen en modder. De patriotten voelden zich bedreigd en schoten op de menigte. Er vielen vier doden.

BRON 5 De *Na-courant* (1784), een orangistische krant, deed verslag van de gebeurtenissen in Leiden, waarbij de jeneverstoker Adrianus Harteveld was betrokken. Hij was lid van het vrijkorps van de patriotten.

[Harteveld] stond aan zijn deur en schilde een oranje appel, waarop hij een klodder speeksel spuugde. Daarna vertrapte hij de appel met zijn voeten en bespotte hij Oranje en de burgerij met heel veel gemene opmerkingen. Daarop begonnen zijn buren te mopperen en vervolgens kwam het volk op de been om zijn huis aan te pakken. Zij droegen ter onderscheiding oranje en een zekere bakker [Adrianus Trago] die ook door Harteveld werd gesard, zwaaide een oranje doek om zijn hoofd en zijn hals. Gedurende deze gebeurtenis werd er voortdurend geslagen en waren er vechtpartijen, tussen de burgers en het vrijkorps.

BRON 6 Fragment uit het pamflet *Verdediging van de heren studenten* uit juni 1784 over de acties van Trago in Leiden. In dit pamflet blikte een Leidse student terug op een incident met Trago.

[Trago] loopt naar de student toe en houdt hem een oranje horlogebandje onder zijn neus. 'Wat denk je van deze kleur?' vroeg hij, 'is die niet aller aangenaamst?' De student antwoordde niet, maar ondertussen nadert de bende [...] Trago stoot hem [de student], de kleine trawanten van Trago zien het teken, zij [...] gaan om hem heen staan en beginnen hem te stoten, te beledigen, te dreigen hem te slaan, en vergezellen hem tot in de stad met gejouw en oproerig schreeuwen.

BRON 7 Spotprent op de Leidse bakker Adriaan Trago uit 1784. Op de achtergrond staan drie voorname Oranjegezinden die Trago steunen; uit Trago's broekzak steken orangistische pamfletten en op de tafel ligt de *Na-courant*. Onder de prent staat:
Zie Trago hier, klaar om een stuk brood te kneden,
hetgeen aan de Oranje-maag oproerig voedsel verschaft.
Bij het brood [leest hij] de *Na-courant*, hierover zeer tevreden,
en hij juicht Oranje toe zoals een helhond blaft.

BRON 8 'Stadhouderes van 't graauw' (het gewone volk) uit 1784. Op deze prent zie je Catharina Mulder, ook wel bekend als Kaat Mossel, met in haar hand pamfletten. Hierbij hoort het volgende vers.

Stadhouderes van 't graauw, 't vermaak van laffe groten*,
het blinde werktuig van hun [misdadig en egoïstisch] doel!
De lust van 't hof** – de schrik van de beste stadsgenoten!
Een helleveeg***, geneigd tot onrust en gewoel.
Kaat Mossel, zo berucht in deze beroerde dagen,
die op de naam van de [beste burgers] de vuilste laster braakt,
en over 't Oranje-huis als een bullhond waakt,
pronkt hier, met de oproerleus, bij haar mosselwagen.
** Met 'groten' wordt gedoeld op orangistische regenten.*
*** Met 'van 't hof' wordt bedoeld: de stadhouder.*
**** Een helleveeg is een gemene vrouw.*

Overzicht kenmerkende aspecten

Periode	Tijdvak	Nr	Kenmerkend aspect
Prehistorie 3000 v.C.	**Jagers en boeren** 3000 v.C.	★1	De levenswijze van jagers en verzamelaars
		★2	Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen
		★3	Het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen
Oudheid 3000 v.C.-500 n.C.	**Grieken en Romeinen** 3000 v.C.-500 n.C.	★4	De ontwikkeling van het wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat
		★5	De klassieke vormentaal van de Grieks-Romeinse cultuur
		★6	De groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidde
		★7	De confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur in Noordwest-Europa
		★8	De ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten
Middeleeuwen 500-1500	**Monniken en ridders** 500-1000	★9	De verspreiding van het christendom in geheel Europa
		★10	Het ontstaan en de verspreiding van de islam
		★11	De vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid
		★12	Het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur
	Steden en staten 1000-1500	★13	De opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving
		★14	De opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden
		★15	Het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben
		★16	De expansie van de christelijke wereld naar buiten toe, onder andere in de vorm van de kruistochten
		★17	Het begin van staatsvorming en centralisatie
Vroegmoderne tijd 1500-1800	**Ontdekkers en hervormers** 1500-1600	★18	Het begin van de Europese overzeese expansie
		★19	Het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling
		★20	De hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke oudheid
		★21	De protestantse Reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had
		★22	Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat
	Regenten en vorsten 1600-1700	★23	Het streven van vorsten naar absolute macht
		★24	De bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek
		★25	Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie
		★26	De wetenschappelijke revolutie
	Pruiken en revoluties 1700-1800	★27	Rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen
		★28	Voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme)
		★29	Uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme
		★30	De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap
Moderne tijd 1800-nu	**Burgers en stoommachines** 1800-1900	★31	De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving
		★32	Discussies over de 'sociale kwestie'
		★33	De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie
		★34	De opkomst van emancipatiebewegingen
		★35	Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces
		★36	De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme
	Wereldoorlogen 1900-1950	★37	De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
		★38	Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
		★39	De crisis van het wereldkapitalisme
		★40	Het voeren van twee wereldoorlogen
		★41	Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden
		★42	De Duitse bezetting van Nederland
		★43	Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering
		★44	Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme
	Televisie en computer 1950-nu	★45	De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
		★46	De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld
		★47	De eenwording van Europa
		★48	De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen
		★49	De ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen

INFO 1 De afloop van de oproeren van 1784 in Rotterdam en Leiden.

- Catharina Mulder wordt gevangengezet in Rotterdam. Ze krijgt zware straffen: geseling, brandmerking, tien jaar tuchthuis en daarna verbanning uit de stad. In 1787 wordt ze voortijdig vrijgelaten.
- Adrianus Trago wordt voor zijn rol in het oproer in het openbaar gegeseld, tot vijf jaar gevangenisstraf veroordeeld met daaropvolgend tien jaar verbanning.
- De Staten van Holland verbieden in 1784 het dragen van oranjekleurige linten en versiersels, het roepen van leuzen als 'Oranje boven' en het zingen van het Wilhelmus.

'Denk niet dat zij slaven zullen blijven'

Zie paragraaf 4.4

- OORZAKEN EN GEVOLGEN
- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- HISTORISCH BEWIJS

Nederland had naast Suriname ook andere koloniën in Zuid-Amerika, waaronder de kolonie Berbice (het huidige Guyana). Nederlanders hadden ook daar plantages die zij door slaafgemaakten lieten bewerken. In maart 1763 kwamen deze mensen in opstand, onder leiding van twee slaafgemaakten: Coffy en zijn rechterhand Akara. Waarom kwamen de slaafgemaakten in opstand? En wat wilden zij bereiken? Je onderzoekt oorzaken en gevolgen van de slavenopstand in Berbice.

VRAGEN

10 Gebruik bron 9.
a Wat is volgens Coffy de aanleiding voor de opstand van slaafgemaakten op Berbice?
b Wat wil Coffy bereiken met de opstand op Berbice?

11 Gebruik bron 9.
a In de brief noemt Coffy zich 'gouverneur namens de zwarten op Berbice'.
Bedenk waarom hij deze titel gebruikt.
b Kun je Coffy een abolitionist noemen? Leg je antwoord uit.

12 Gebruik bron 9 en 10.
Deze bronnen vertellen een verschillend verhaal over de opstand in Berbice.
Leg uit wat het verschil is en geef daarvoor een verklaring.

13 Gebruik info 2, bron 9 en bron 10.
Stel, je onderzoekt het handelen van de opstandelingen tijdens de slavenopstand in Berbice in 1763. Je twijfelt over de betrouwbaarheid van bron 9 en 10.
– Geef voor elke bron een argument tegen de betrouwbaarheid en
– leg uit welke bron je het meest betrouwbaar vindt.

14 Gebruik info 2.
Hoewel de slavenopstand op Berbice mislukte, had deze wel gevolgen.
1 Hij bevorderde het abolitionisme bij Europeanen.
2 Hij bevorderde het uitbreken van nieuwe opstanden onder slaafgemaakten.
Leg voor elk gevolg uit hoe dit verband houdt met de mislukte slavenopstand op Berbice.

BRON 9 Kopie van de brief die Coffy en Akara op 8 maart 1763 stuurden naar de Nederlandse gouverneur van Berbice. De originele brief is verloren gegaan. De gouverneur heeft destijds alle brieven in zijn dagrapport overgeschreven voor zijn meerderen. Coffy en Akara konden waarschijnlijk niet lezen of schrijven. Zij zullen de brief gedicteerd hebben aan Nederlanders die zij gevangenhielden.

8 maart 1763

Coffy, gouverneur namens de zwarten van Berbice, en kapitein Akara begroeten uwe Excellentie [de gouverneur] en willen laten weten dat ze geen oorlog zoeken; maar als uwe Excellentie wel oorlog wil; dan zijn de negers er klaar voor.
Barkey en zijn bediende, De Graff, Schook, Dell, van Lentzing en Frederick Betgen*, maar vooral meneer Barkey en zijn bediende, hebben schuld aan het uitbreken van de opstand op Berbice. Coffy was aanwezig toen het gebeurde**, en hij was er zeer kwaad over.
De gouverneur van Berbice [Coffy] vraagt uwe Excellentie om te komen en met hem te spreken; wees niet bang, maar als u niet komt, zullen we net zo lang vechten totdat er geen christenen meer over zijn in Berbice.
De gouverneur zal uwe Excellentie de ene helft van Berbice geven, en alle negers zullen zich hoog langs de rivier terugtrekken, maar denk niet dat zij slaven zullen blijven. De negers die zijne Excellentie op de schepen heeft – zij kunnen slaven blijven.

De gouverneur groet zijne Excellentie.
** Dit zijn de namen van plantage-eigenaren.*
*** Hiermee wordt de slechte behandeling van slaafgemaakten op plantage Lelienburg bedoeld.*

INFO 2 Informatie over de slavenopstand in Berbice in 1763.

In maart 1763 kwamen slaafgemaakten in Berbice in opstand. Al snel hadden zij vele plantages in handen. Dat was niet verwonderlijk: de kolonie telde 3.833 slaafgemaakten en 346 Nederlanders. Tijdens de tien maanden durende opstand staken opstandelingen gebouwen in brand, vernielden ze suikermolens en doodden zij ongeveer veertig Nederlanders. Ook maakten zij Nederlanders tot slaaf.

De leider van de opstand heette Coffy. Hij was als kind door de WIC vanuit West-Afrika naar Berbice verhandeld. Hij werkte als huisslaaf op plantage Lelienburg, die geleid werd door Anthony Barkey. Uiteindelijk moesten de opstandelingen zich overgeven. Ze waren onderling verdeeld geraakt. Bovendien kregen de Nederlanders versterking vanuit andere koloniën.

BRON 10 Gravure van de slavenopstand in Berbice in 1763, gemaakt door de Amsterdammer Abraham Jacobszn. Hulk (1751-1817). Hulk is nooit in Berbice geweest. De precieze datering van deze afbeelding is onbekend.

Afsluiting

Controleer jezelf

4.1 De Verlichting

1 Ik kan met voorbeelden uitleggen dat in de Verlichting een kritische manier van denken over de maatschappij ontstond.
2 Ik kan met voorbeelden uitleggen dat in de 18e eeuw een publieke opinie ontstond.
3 Ik kan uitleggen hoe het bestuur van een verlicht vorst verschilde van het bestuur van een absoluut vorst.

4.2 Belangrijke debatten tijdens de Verlichting

1 Ik kan verklaren waarom veel verlichte denkers voorstander waren van religieuze tolerantie.
2 Ik kan beschrijven welke ideeën Locke, Rousseau en Montesquieu over het bestuur hadden.
3 Ik kan uitleggen in welk opzicht het denken over de positie van de vrouw veranderde in de 18e eeuw en in welk opzicht er continuïteit was.

4.3 Burgers aan de macht

1 Ik kan kenmerken noemen van een democratische revolutie.
2 Ik kan oorzaken noemen van de democratische revoluties in Amerika en de Nederlandse Republiek, en beschrijven hoe deze afliepen.
3 Ik kan oorzaken noemen van de Franse Revolutie en beschrijven tot welke veranderingen de revolutie leidde.
4 Ik kan uitleggen op welke manieren het bestuur van Napoleon een gevolg was van de Verlichting en de revolutionaire periode.

4.4 Verlichting en slavernij

1 Ik kan beschrijven welke invloed het plantagesysteem had op de bevolkingssamenstelling in de koloniën en voorbeelden van verzet tegen dat systeem beschrijven.
2 Ik kan uitleggen welk verband er bestaat tussen de opstand in Saint-Domingue en de democratische revolutie in Frankrijk.
3 Ik kan uitleggen dat het idee van gelijkheid van alle mensen tijdens de Verlichting samenging met de gedachte dat Europese samenlevingen superieur waren.
4 Ik kan uitleggen wat abolitionisme is en waarom daartegen zoveel verzet ontstond.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

abolitionisme
ancien régime
burger
democratische revolutie
grondrecht
grondwet
natuurlijke rechten
parlementaire democratie
publieke opinie
ras
scheiding der machten
stand
tolerantie
verlicht absolutisme
Verlichting
volkssoevereiniteit

Jaartallen

1680-1800	Verbreding van onderzoek naar natuur en maatschappij (Verlichting)
1776-1783	Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (democratische revolutie)
1780-1787	Democratische revolutie in Nederlandse Republiek
1789	Begin van de Franse Revolutie
1791	Opstand in Saint-Domingue
1798	Eerste democratische grondwet van Nederland
1799	Napoleon komt aan de macht in Frankrijk
1815	Napoleon definitief verslagen

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 **a** Vat de kenmerkende aspecten bij dit hoofdstuk (★ **27** tot en met ★ **30**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*. Gebruik de *Trainer 1500-1800*, opdracht 27.1 tot en met 30.4.
b Je hebt nu alle kenmerkende aspecten bij de vroegmoderne tijd (1500-1800) bestudeerd. Oefen en herhaal met *Test jezelf* en *Flitskaarten* de ka's ★ **18** tot en met ★ **30** in de *Trainer 1500-1800*.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Herhalen van de leerstof

2 Hieronder staan telkens vier begrippen en termen die belangrijk zijn in de periode 1680-1800:
- atheïsme, duivel, God, mechanistisch wereldbeeld;
- absolutisme, droit divin, natuurlijke rechten, volkssoevereiniteit;
- democratische revolutie, scheiding der machten, Verlichting, wetenschappelijke revolutie;
- beschaving, mens, ras, slavernij.

Leg voor elke groep uit wat de woorden met elkaar te maken hebben door verbanden te leggen en er een samenhangende tekst mee te maken. Gebruik daarbij bijvoorbeeld woorden als 'is een oorzaak / gevolg van' of 'is een voorbeeld van'.

Oefenen voor de toets

Gebruik bron 1.

2p **3** Leg uit dat deze bron een voorbeeld is van verlicht denken.

Gebruik bron 2.

2p **4** Leg met twee verwijzingen naar de bron uit dat Frederik van Pruisen een verlicht vorst was.

Voltaire schreef dat hij de absolute vorst Lodewijk XIV van Frankrijk 'niet zo menselijk' vond als Frederik van Pruisen.

2p **5** Leg uit waarom een verlicht denker het bestuur van Lodewijk XIV in politiek-bestuurlijk opzicht én in religieus opzicht als 'niet zo menselijk' zou bestempelen.

Gebruik bron 3.
Een bewering: 'De boodschap van deze prent past bij de opvattingen van de patriotten.'

1p **6** Toon dit aan met behulp van een element uit de bron.

Gebruik nogmaals bron 3.
Stel, je onderzoekt hoe de bevolking van de Republiek eind 18e eeuw dacht over het idee van burgerbewapening. Je wilt deze bron gebruiken, maar twijfelt aan de bruikbaarheid.

2p **7** Geef een argument vóór en een argument tegen de bruikbaarheid van deze bron.

2p **8** Leg met twee voorbeelden uit dat de Franse Revolutie een voorbeeld is van een democratische revolutie.

Gebruik bron 4.
Het boek van Wollstonecraft was mogelijk een reactie op ontwikkelingen in de Franse Revolutie.

3p **9** Leg dit uit door:
- aan te geven welke opvatting over vrouwen Wollstonecraft bekritiseert en
- op welke ontwikkeling in de Franse Revolutie haar boek mogelijk een reactie was.

Historici beschikken nauwelijks over bronnen uit de 17e en 18e eeuw die geschreven zijn door mensen in slavernij.

2p **10** Leg uit wat dit betekent voor het schrijven van een goed geschiedverhaal over de situatie in Saint-Domingue in 1791.

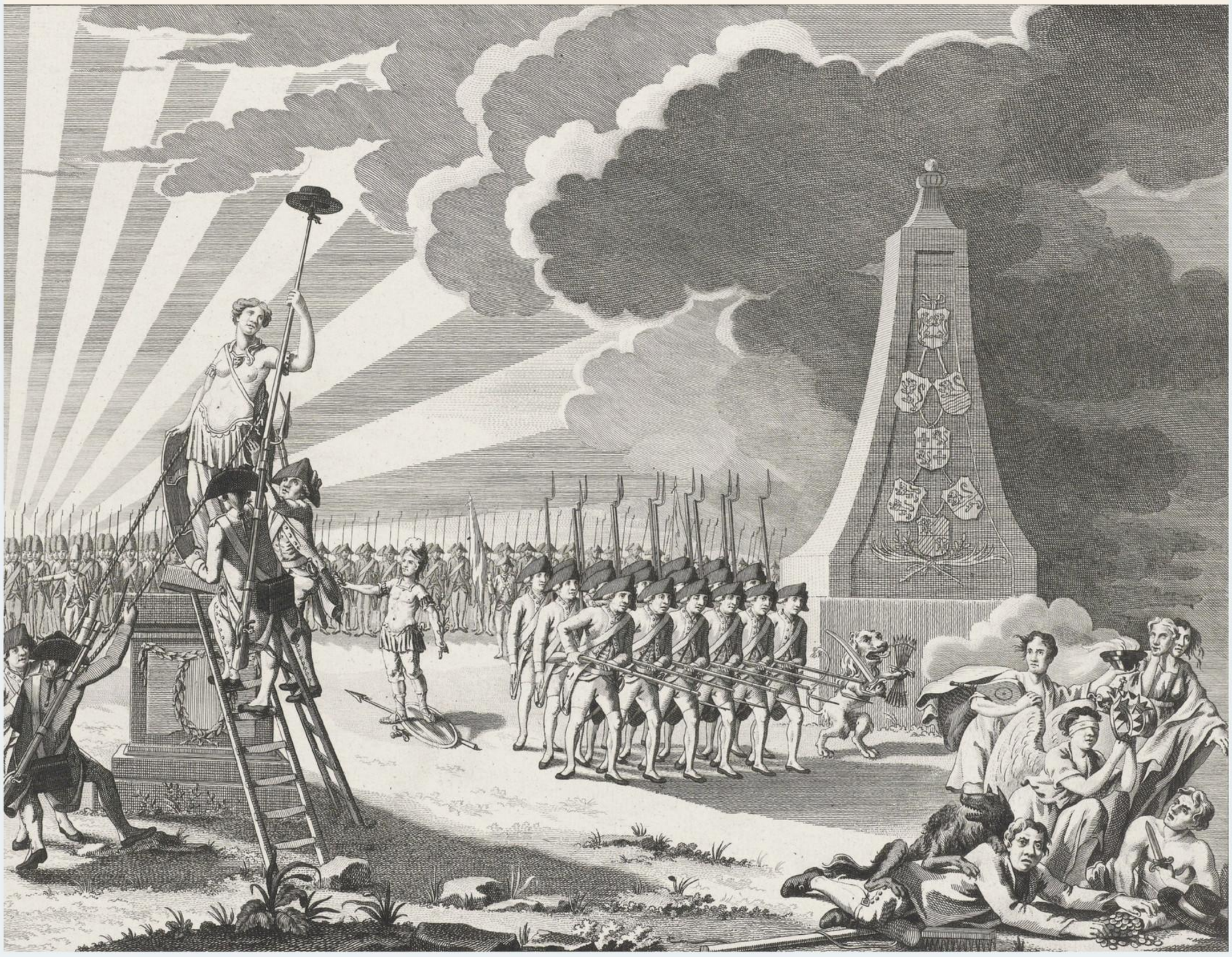
BRON 1 Een fragment uit het boek *Over misdaden en straffen* uit 1764 van de Italiaan Cesare Beccaria.

De marteling van een crimineel tijdens zijn proces is een wreedheid die in veel landen een gewoonte is geworden. [...] Niemand kan worden veroordeeld totdat hij schuldig is bevonden. Ook kan de maatschappij hem niet de publieke bescherming afnemen tot bewezen is dat hij de regels heeft overtreden op grond waarvan hij deze bescherming heeft gekregen. Op basis van welk recht, behalve op basis van een machtsoverwicht, mag je een burger straffen zolang er twijfel is over zijn schuld?

BRON 2 De verlichte denker Voltaire had aan kroonprins Frederik van Pruisen geschreven dat hij Lodewijk XIV een groot koning vond, maar niet zo menselijk als Frederik. Frederik schreef in 1737 als antwoord aan Voltaire:

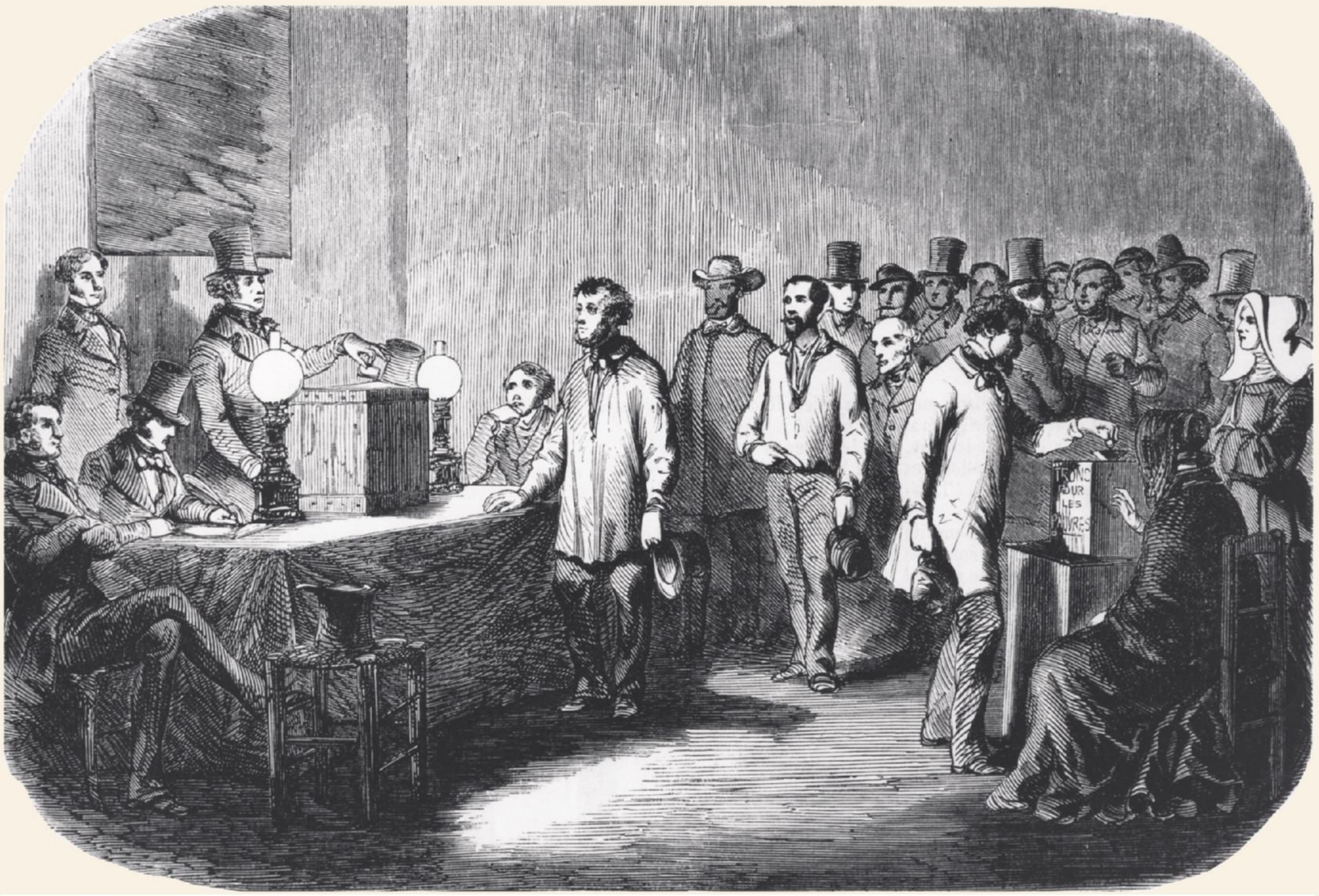
Lodewijk XIV was in een oneindig aantal opzichten een groot vorst. [...] Ik ben op geen enkel terrein groot. Alleen door hard te werken kan ik me misschien op een dag nuttig maken voor mijn vaderland. Dat is het enige waardoor ik me hoop te onderscheiden. Kunsten en wetenschappen zijn altijd producten van de overvloed geweest. De landen waar ze bloeiden, hadden onmiskenbaar een voorsprong op de landen die in duisternis verkeerden door een gebrek aan beschaving. Bovendien leveren de wetenschappen een grote bijdrage aan het geluk van de mens. Ik zou erg blij zijn als ik ze naar onze afgelegen gebieden kon halen, waar ze zich tot nu toe maar mondjesmaat hebben laten gelden.

BRON 3 ‘Het nut der burgerbewapening’, een prent uit 1785. Op de achtergrond een opkomende zon en giftige dampen. Linksonder wordt de Vrijheid op haar sokkel gezet. Rechtsonder staan personages die het volgende uitbeelden: egoïsme, machtswellust, tirannie, list en bedrog.

BRON 4 Mary Wollstonecraft schreef in 1792 het boek *Verdediging van de rechten van de vrouw*. Ze stelt in de opening dat vrouwen zich nooit volledig hebben kunnen ontplooien.

Ik schrijf dit toe aan een verkeerde opvoeding, gebaseerd op boeken die alleen door mannen zijn geschreven. Zij beschouwen exemplaren van het vrouwelijke geslacht alleen als vrouwen en niet als mensen. Ze presenteren hen meer als bevallige maîtresses dan als liefhebbende echtgenotes en rationele moeders. [Daardoor] zijn de goedopgeleide vrouwen van deze eeuw [...] vooral bezig om liefde op te wekken, terwijl zij eigenlijk een nobeler ambitie zouden kunnen nastreven en respect verdienen voor hun talenten en eigenschappen.

BRON 1 In Parijs brengen rijke én arme mannen hun stem uit tijdens de parlementsverkiezingen van 1848. Het was de eerste keer sinds de Franse Revolutie dat een Europees land verkiezingen hield waarvoor alle mannen stemgerechtigd waren. Franse vrouwen kregen het recht om te stemmen overigens pas in 1944. (Gravure uit een Franse krant uit 1848.)

Van vroegmoderne tijd naar moderne tijd

Alle volwassen mannen een parlement of staatshoofd laten kiezen: in 1748 was dat nog nauwelijks denkbaar, maar in 1848 bleek dat in Frankrijk toch mogelijk. Binnen een eeuw had de overtuiging veld gewonnen dat alle mensen – in elk geval alle mannen – dezelfde rechten hadden. En dat iedereen daarom ook politieke inspraak moest hebben, op voet van gelijkheid.

Deze omwenteling in het denken over politiek en samenleving was kenmerkend voor de periode rond 1800. Mensen werden niet langer gezien als onderdanen van een vorst, maar als burgers die gezamenlijk verantwoordelijk waren voor het bestuur. Dit was geen plotselinge omslag. Hij begon al in het 18e-eeuwse verlichtingsdenken, versnelde tijdens de democratische revoluties en eindigde pas in de 20e eeuw, toen de meeste landen algemeen kiesrecht invoerden. Toch zien velen 1800 als een belangrijk scharnierpunt, een 'tijdscharnier'. Rond dat jaar veranderde het denken over bestuur fundamenteel.

En niet alleen het denken over bestuur. Ideeën over de gelijkheid van mensen, democratie en mensenrechten inspireerden allerlei achtergestelde groepen, zoals slaafgemaakten, arbeiders en vrouwen. Zij begonnen een gelijkwaardige plek in de samenleving op te eisen. Net als de invoering van algemeen kiesrecht was de emancipatie van achtergestelde groepen een langzaam proces, dat al vóór 1800 begon en nog altijd voortduurt. Maar volgens velen is ook hier voldoende aanleiding om onderscheid te maken tussen de vroegmoderne tijd (vóór 1800) en de moderne tijd (na 1800).

Ten slotte was er rond 1800 nog een andere trage revolutie: de industriële. In de tweede helft van de 18e eeuw bedachten Europese ingenieurs machines die werkten met fossiele brandstoffen – aanvankelijk kolen, en later olie of gas. Dit maakte het mogelijk op grote schaal en goedkoop producten te maken en te vervoeren. Hierdoor steeg de Europese welvaart geleidelijk tot ongekende hoogte.

Niet iedereen waardeert de moderne tijd na 1800 als uitsluitend positief. Er begon immers ook een tijd van grootschalige vervuiling, verspilling van grondstoffen en klimaatopwarming. Bovendien versterkten Europeanen, mede door hun technologische voorsprong, de greep op hun koloniale rijken in Azië en Afrika. Zij begonnen daarom steeds meer te geloven in de superioriteit van hun cultuur, die het gevolg zou zijn van biologische ongelijkheid tussen mensen.

Hoe verschillend mensen de moderne tijd dus ook waarderen, over één ding zijn de meesten het eens: er zijn goede redenen om rond 1800 een nieuwe tijd te laten beginnen.

> ‘Aan het eind van de vorige eeuw is de band met het verleden volledig doorgeknipt, in staat, kerk, kunst en leven. Daardoor zijn de hoofden van mensen die daarvoor ook maar een béétje ontvankelijk waren, gevuld met zo’n enorme hoeveelheid bewustzijn [van hun rechten], dat een herstel van de aloude onmondigheid absoluut ondenkbaar is.’
>
> — De Zwitserse geschiedenisstudent Jacob Burckhardt in 1842 over de grote veranderingen rond 1800.

VRAGEN

Continuïteit en verandering

1 Gebruik het citaat en bron 1.
Jacob Burckhardt benoemt een belangrijke verandering in de samenleving.

a Leg uit hoe dit citaat past bij het tijdscharnier.

b Leg uit waar hij naar verwijst als hij zegt dat de band met het verleden is ‘doorgeknipt’.

c Leg uit dat hij in zekere zin een vooruitziende blik had.

2 Ook vóór de democratische revoluties lag de macht niet altijd uitsluitend in handen van een vorst.
Noem minstens drie voorbeelden van samenlevingen waarin dat niet het geval was.

3 In de periode rond 1800 begonnen achtergestelde groepen in de samenleving op te komen voor hun rechten. De ideeën die toen opkwamen, zijn voor veel mensen nog steeds van betekenis.
Geef een voorbeeld van een groep die volgens jou veel heeft bereikt met zijn emancipatiestrijd, en een groep die nog duidelijk wordt achtergesteld. Je kunt eventueel ook denken aan groepen die niet in de leertekst zijn genoemd.

5 Industrialisatie en emancipatie

TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)

ca. 1750-1900 Industriële revolutie

ca. 1800-ca. 1900 Opkomst nieuwe politieke stromingen en

ca. 1800-ca. 1920 Discussies over de sociale kwestie

ca. 1830-ca. 1920

1750 — 1800 — 18

1764
Richard Arkwright vindt de spinning jenny uit

1815
Napoleon verslagen; Congres van Wenen

1833
'Factory Acts', sociale wetten in Groot-Brittannië

Introductie

Rond 1900 werkten er in Europa en de Verenigde Staten miljoenen kinderen in fabrieken, zoals dit meisje in een Amerikaanse katoenspinnerij. In die fabrieken maakten machines op grote schaal goedkope producten. Niet langer waren er gespecialiseerde ambachtslieden nodig: ongeschoolde arbeiders en zelfs jonge kinderen konden het werk in de fabrieken uitvoeren. Zo leidde de industrialisatie tot het ontstaan van een nieuwe onderklasse van arbeiders én een nieuwe bovenklasse van industriëlen. Beide groepen streden in de 19e eeuw voor meer politieke rechten. Voortbouwend op de ideeën uit de Verlichting kwamen mensen tot nieuwe ideeën over wat een rechtvaardige samenleving is. Daarbij hoorden bijvoorbeeld discussies over kinderarbeid. In de grote industriesteden gingen verschillende groepen zich organiseren en kwamen er voor het eerst grote politieke bewegingen. Zo ontstond in de 19e eeuw, onder invloed van de industrialisatie, een heel nieuw sociaal en politiek landschap.

Kenmerkende aspecten

- ★ 31 De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving
- ★ 32 Discussies over de sociale kwestie
- ★ 34 De opkomst van emancipatiebewegingen
- ★ 35 Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces
- ★ 36 De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme

Waarover gaat dit hoofdstuk?

5.1 De industriële revolutie ★ 31 ★ 36

Vanaf 1750 verving fabrieksarbeid de huisnijverheid. Dat versterkte het vertrouwen in een nieuw economisch systeem: het kapitalisme.

5.2 Conservatisme en politiek liberalisme ★ 36

In 1815 wilden conservatieven de macht van de oude vorsten herstellen. Maar zij kwamen in botsing met liberalen, die juist meer inspraak en vrijheden voor burgers wilden.

5.3 Socialisme en confessionalisme ★ 32 ★ 34 ★ 35 ★ 36

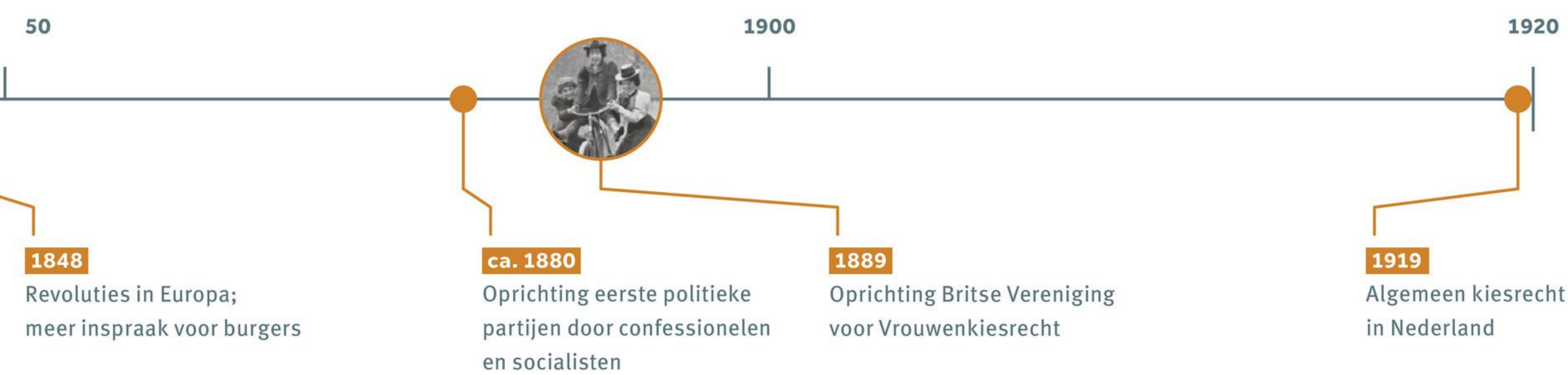
Zowel arbeiders als verschillende religieuze groepen gingen zich in de tweede helft van de 19e eeuw organiseren om te strijden voor meer politieke en sociale rechten.

5.4 Feminisme ★ 34 ★ 35 ★ 36

In de 19e eeuw ontstond het ideaalbeeld van de vrouw als huisvrouw en moeder. In dezelfde periode streden feministen voor meer rechten voor vrouwen.

emancipatiebewegingen

Voortschrijdende democratisering en uitbreiding kiesrecht

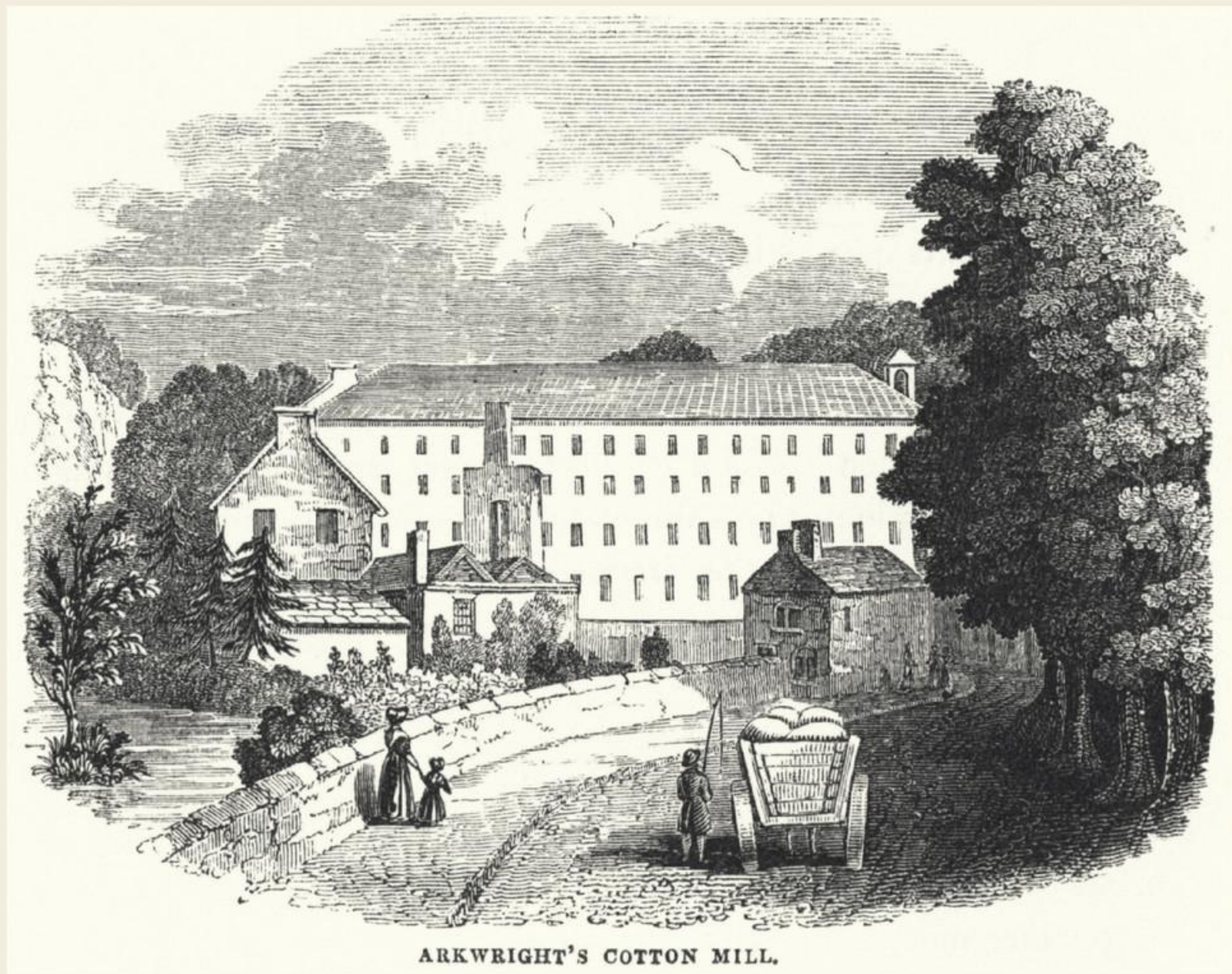
5.1 De industriële revolutie

CASUS Draden spinnen op waterkracht

In 1751 schreef het Britse Genootschap ter Bevordering van Ambachten een prijsvraag uit. Er werd 50 pond beloofd aan degene die een apparaat uitvond dat door één persoon kon worden bediend en zes draden tegelijk kon spinnen. Er waren namelijk drie tot vijf spinners nodig om één wever van de nodige draden te voorzien. Door verbeteringen aan de weefgetouwen werd dat probleem in de 18e eeuw steeds groter.

De prijsvraag leverde weinig op en iedereen was hem al vergeten, toen James Hargreaves in 1764 met de 'spinning jenny' kwam, een apparaat voor thuisspinners dat zestien draden tegelijk kon spinnen.

Richard Arkwright ontwikkelde rond 1770 een apparaat dat zelfs honderden draden tegelijk kon spinnen. Het kreeg de naam 'waterframe', omdat het op waterkracht werkte. Aan de rivier in het dorpje Cromford bouwde Arkwright in 1771 een katoenspinnerij.

BRON 1 Prent van Masson Mill, Arkwrights katoenfabriek in Cromford. (Begin 19e eeuw.)

Maar de technische vooruitgang van Arkwrights uitvinding riep bij thuisspinners grote weerstand op. Zij konden onmogelijk concurreren met het waterframe en protesteerden heftig. In 1779 staken zij zelfs een fabriek van Arkwright in brand. En in 1790 schreef een edelman over Cromford en omgeving: 'Als bezoeker moet ik zeggen dat deze vallei al haar schoonheid heeft verloren. In plaats van boerderijtjes staat er nu een lelijke, rode fabriek met grote opzichterswoningen. Ieder landelijk geluid gaat verloren in de herrie van de katoenfabriek; en de eenvoudige boer is schaamteloos veranderd in een apparaat.'

VRAGEN

1 Leg uit waarom het Genootschap ter Bevordering van Ambachten een prijsvraag uitschreef.

2 Welke gevolgen voor de productie had Arkwrights uitvinding van het waterframe? Noem er twee.

3 **a** Je antwoord bij vraag 2 wijst op een positief gevolg voor de economie.
Op welke twee terreinen werden er al snel nadelen opgemerkt?

b Bedenk of dit nog steeds belangrijke gevolgen van de industrialisatie zijn.

4 Gebruik bron 1.
Leg uit waarin de prent afwijkt van de beschrijving van de edelman in de casustekst en bedenk daarvoor een verklaring.

1 De wereld tot 1500

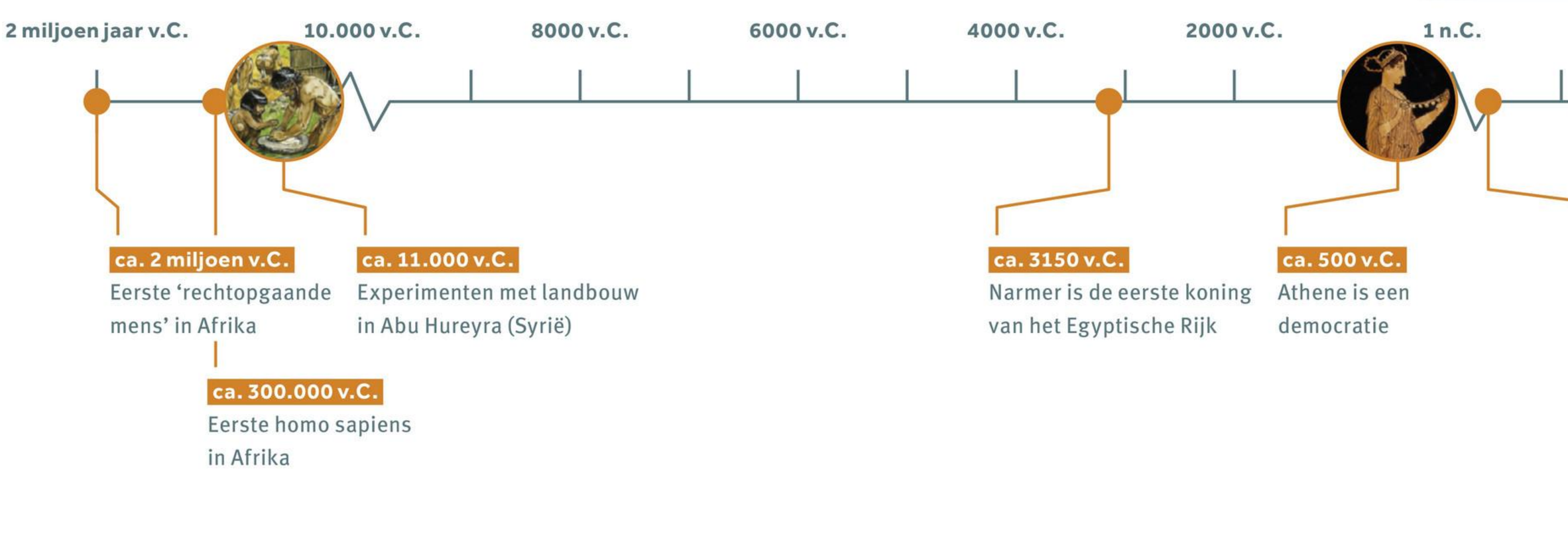
PREHISTORIE, OUDHEID EN MIDDELEEUWEN

ca. 2 miljoen-ca. 3300 v.C. Prehistorie

ca. 9000-ca. 2500 v.C. Ontstaan landbouwsamenlevingen

ca. 3000-ca. 300 v.C. Vroegste rijken en

Van thuiswerkplaats naar fabriek

★ 31 De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving

Vanaf 1750 maakte in Groot-Brittannië kleinschalige en handmatige productie in werkplaatsen plaats voor grootschalige productie in fabrieken. In de 19e eeuw gebeurde dit ook in West-Europa en de Verenigde Staten. Daar ontstonden samenlevingen waarin industrie het belangrijkste middel van bestaan werd.

Economische groei

In de tweede helft van de 18e eeuw groeide de Britse economie fors. Deze groei werd veroorzaakt door een aantal factoren, die met elkaar samenhangen:

- De opbrengsten van de landbouw stegen spectaculair. Dit kwam door verbeteringen als de introductie van nieuwe gewassen en betere landbouwwerktuigen. Ook werden onontgonnen stukken land in bezit genomen door particulieren, waardoor die grond voor landbouw beschikbaar kwam.
- De bevolking groeide snel. Dit was een gevolg van de beschikbaarheid van meer voedsel en verbeterde ziektebestrijding. De bevolkingsgroei was gunstig voor boeren en handelaren, omdat daardoor de vraag naar voedsel en goedkope kleding steeg.
- De koloniën in Azië en Amerika produceerden steeds meer goedkope grondstoffen, zoals ruwe katoen.

Door deze factoren steeg de vraag naar textielproducten, kwamen er meer arbeidskrachten beschikbaar en werden grondstoffen goedkoper. Deze gunstige omstandigheden maakten het voor rijke Britten en ondernemers in de textielindustrie aantrekkelijk om te investeren in machines om daarmee de productie te verhogen.

Opkomst fabrieken

Rond 1700 woonde bijna 80% van de Britse bevolking op het platteland. De steden waren, met uitzondering van Londen, relatief klein. Om wat bij te verdienen werkten veel plattelanders als spinners of wevers in de huisnijverheid.

Dankzij uitvindingen als het waterframe werd de textielproductie efficiënter, maar de apparaten waren te duur en te groot om thuis te gebruiken. Ondernemers bouwden daarom fabrieken. Hier werden grote aantallen producten gemaakt, die ook nog eens van constante kwaliteit waren. Nadeel was dat ondernemers afhankelijk bleven van een rivier of beek met snelstromend water. In 1782 verbeterde James Watt de bestaande stoommachine zodanig, dat zij op grote schaal werd ingezet in fabrieken. Ook andere bedrijfstakken gingen stoommachines gebruiken.

Als gevolg van concurrentie verdween vanaf 1750 de kleinschalige en handmatige productie in werkplaatsen of thuis. Deze werd vervangen door gemechaniseerde massaproductie in fabrieken. Na Groot-Brittannië gebeurde dat ook in België. In de loop van de 19e eeuw volgden ook andere landen. In heel West-Europa veranderde de agrarisch-urbane samenleving in een **industriële samenleving**.

BRON 2 Arbeiders – waaronder ook kinderen – werken aan weefgetouwen die worden aangedreven door stoommachines. (Afbeelding van een Britse textielfabriek uit 1834.)

Gevolgen van de industrialisatie

De **industrialisatie** had enorme gevolgen:

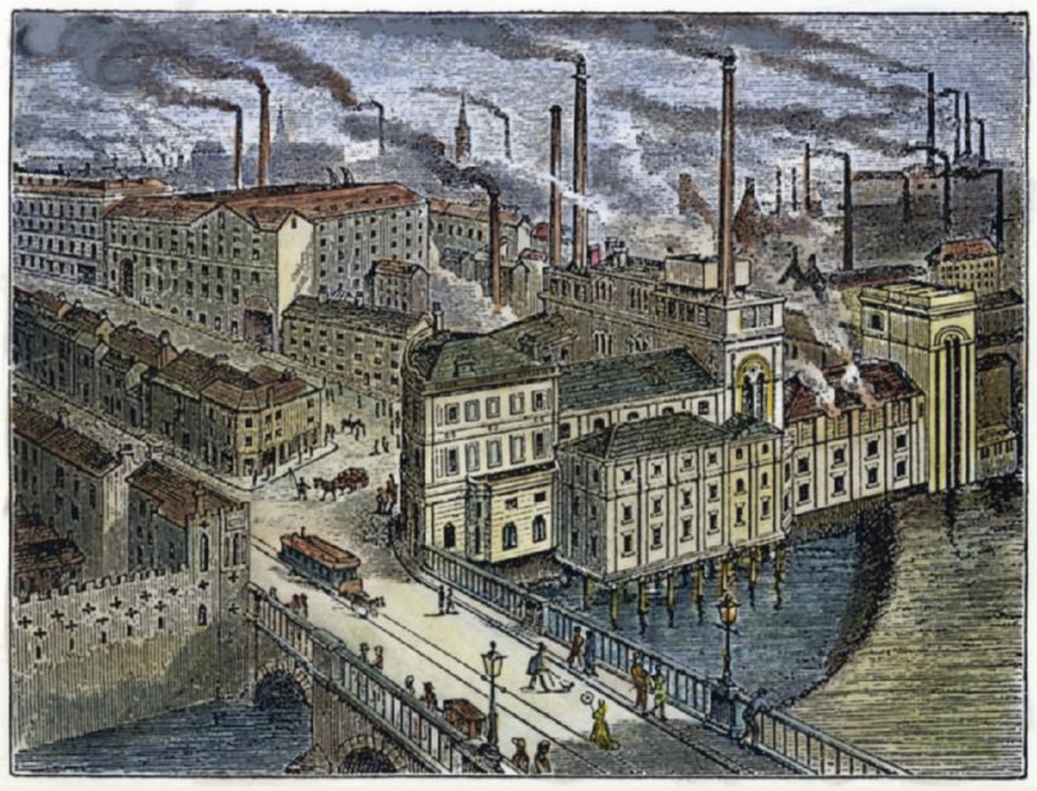
- De mijnbouw en de ijzerindustrie groeiden uit tot belangrijke pijlers van de economie, omdat allerlei bedrijfstakken stoommachines gingen gebruiken.
- Kleine dorpen en stadjes ontwikkelden zich tot enorme fabrieksteden met honderdduizenden inwoners, bijvoorbeeld bij steenkool- of ijzermijnen. Daar vestigden zich plattelandsbewoners die, na het wegvallen van de huisnijverheid, werk zochten in de nieuwe fabrieksteden.
- Tussen havens, mijnen en industriegebieden werden kanalen en spoorwegen aangelegd om grondstoffen en eindproducten te vervoeren.
- Fabrieken zorgden voor milieuvervuiling. De verbranding van grote hoeveelheden steenkool leidde tot zware luchtverontreiniging en bracht ook het broeikasgas CO_2 in de lucht, iets waar mensen zich pas in de 20e eeuw bewust van werden. Daarnaast loosden fabrieken afvalwater in sloten en rivieren.
- De industrialisatie had nadelen voor de gezondheid. De uitstoot van fijnstof in de lucht was slecht voor de longen. Industriearbeiders maakten lange dagen en werkten vaak met gevaarlijke machines in fabriekshallen vol herrie en stof. Ook hun woonomstandigheden waren ongezond: woningen

waren klein, sanitair was er nauwelijks en iedereen woonde dicht op elkaar. Ziekten konden zich zo razendsnel verspreiden.

> 'De oostelijke en noordoostelijke kant van Manchester is het enige gebied waar de bourgeoisie zich niet gevestigd heeft, en wel omdat heersende winden de rook van alle fabrieken – en dat is niet weinig – steeds die kant op drijft. Laat alleen de arbeiders maar de rook inademen.'
>
> — Friedrich Engels beschrijft als zoon van een textielfabrikant wat hij ziet in de jaren 1843-1844.

– In de industriële samenleving ontstond een nieuwe sociale indeling, op basis van inkomen en bezit. De grootste groep was de **arbeidersklasse**: ongeschoolde arbeiders hadden vrijwel geen bezit en een heel laag inkomen. Daardoor moesten ook kinderen bijdragen aan het gezinsinkomen. Daarboven stond de **middenklasse**. Dat was een groep van geschoolde mensen met een hoger inkomen en vaak ook eigen bezit, zoals een huis of winkel. In de industriële samenleving groeide de behoefte aan boekhouders, ingenieurs en ook aan onderwijzers, ambtenaren en winkeliers. Aan de top stond de gegoede burgerij. Binnen deze groep werden (adellijke) grootgrondbezitters steeds minder belangrijk, terwijl de macht en rijkdom van industriële ondernemers groeide.

De ontwikkelingen in de industrie en de gevolgen daarvan waren zo ingrijpend, dat we spreken van een **industriële revolutie**.

BRON 3 Rokende schoorstenen van fabrieken in Sheffield. Op de voorgrond de rivier Sheaf, die tijdens de industriële revolutie zwaar vervuild raakte. (Afbeelding uit 1879.)

VRAGEN

5 Noem het voornaamste verschil tussen een agrarisch-urbane samenleving en een industriële samenleving.

6 In de 18e eeuw groeide de Britse economie door drie samenhangende factoren.
Leg voor elk van deze factoren uit welke betekenis hij had voor die groei.

7 **a** Bedenk waarom het gebruik van machines op waterkracht beperkingen kende.
b Wat is het verband tussen de komst van fabrieken op stoomkracht en de snelle groei van de mijnbouw?

8 Tijdens de industriële revolutie ontstond een klassensamenleving.
Leg uit wat het verschil is met de vroegere standensamenleving.

9 **a** Noem twee economische gevolgen en twee ecologische gevolgen van de industrialisatie.
b Noem twee nadelige gevolgen van de industrialisatie voor arbeiders.

Modern kapitalisme en economisch liberalisme

★ **36** Deelaspect: de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: (economisch) liberalisme

Tijdens de industriële revolutie, de tweede helft van de 18e eeuw, ontstonden nieuwe opvattingen over hoe de welvaart in een land kan toenemen. Belangrijk was het idee dat de overheid hiervoor maximale vrijheid aan ondernemers moest geven.

Modern kapitalisme

Tijdens de industriële revolutie ontstond het **modern kapitalisme**. In dit systeem produceren particuliere ondernemers goederen en diensten met het doel zoveel mogelijk winst te maken door ze op de vrije markt te verkopen. De ondernemers bezitten productiemiddelen als grond, gebouwen, machines en grondstoffen. De arbeiders bezitten geen productiemiddelen, maar leveren arbeid in ruil voor een loon. Deze vorm van kapitalisme richt zich dus op de productie van goederen en diensten en onderscheidt zich van het oudere handelskapitalisme, waarin ondernemers winst proberen te maken door goederen te verhandelen.

Economisch liberalisme

Belangrijk voor de ontwikkeling van het modern kapitalisme was dat mensen anders gingen denken over de beste manier om een land welvarend te maken. De Schotse filosoof Adam Smith pleitte in zijn beroemde werk *The Wealth of Nations* uit 1776 voor een zo groot mogelijke

economische vrijheid. De enige taak van de overheid was ervoor zorgen dat de economie goed kon functioneren. De overheid moest zich niet bemoeien met de hoogte van de lonen en iedereen moest zelf kapitaal kunnen bezitten. Door vrije concurrentie werden ondernemers steeds gedwongen efficiënter te produceren en hun kosten te verlagen. Volgens Smith werkten deze economische mechanismen als een onzichtbare hand die de economie zou laten groeien. Met deze denkbeelden werd Smith de grondlegger van het **economisch liberalisme**.

De ideeën van Smith waren een welkome steun voor handelaren en fabrikanten. Zij streefden in het Britse parlement naar afschaffing van importheffingen en van andere regelgeving voor de economie.

Mede door het economisch liberalisme ontstond er in de 19e eeuw een samenleving met veel vrijheid voor ondernemers, maar ook met weinig bescherming voor arbeiders. Economisch ging het Groot-Brittannië voor de wind en ook voor de armen nam de welvaart in de 19e eeuw toe. Maar de leef- en werkomstandigheden waren soms zo slecht, dat de Britse regering al vóór 1850 besloot in te grijpen. Toen al was duidelijk dat aan het modern kapitalisme ook nadelen kleefden.

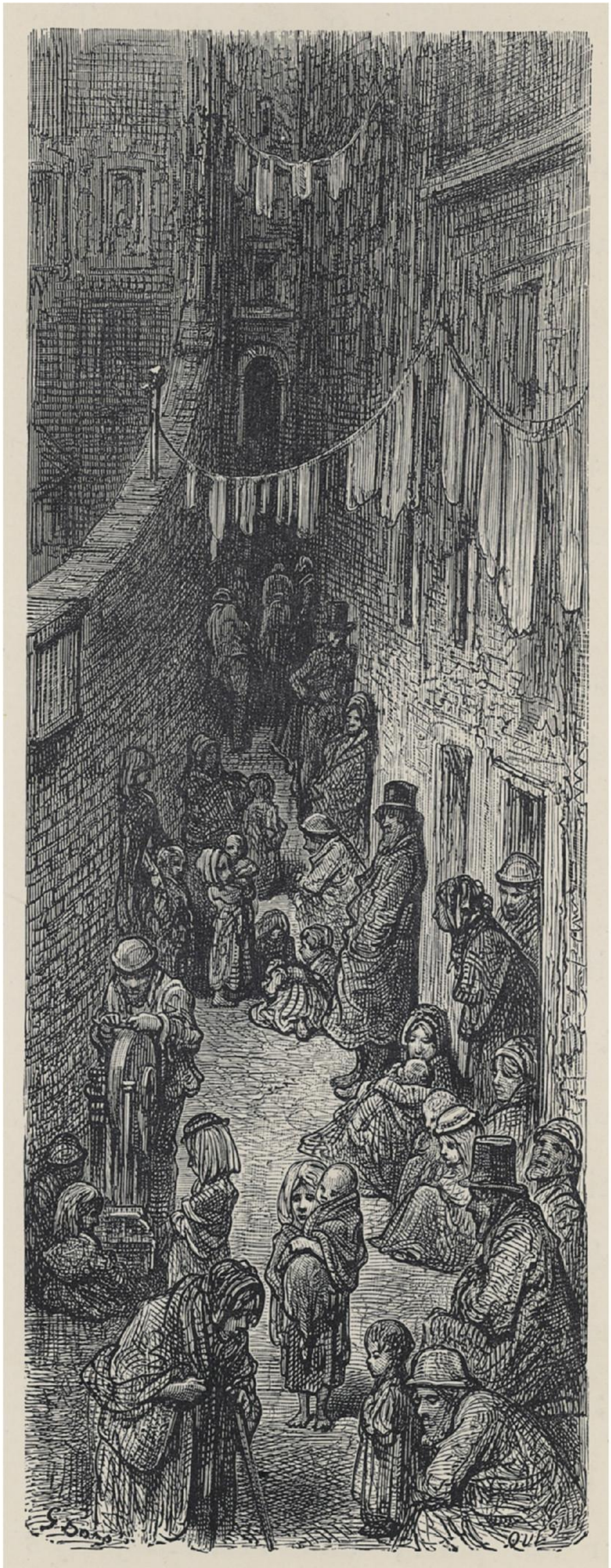
VRAGEN

10 Rond 1800 ontstond een nieuwe vorm van kapitalisme. Beschrijf waarin de nieuwe vorm zich onderscheidde van de oudere vorm.

11 **a** Leg uit waarom volgens Adam Smith vrije concurrentie gunstig zou zijn voor de economie.

b Waaruit blijkt dat de regering in Groot-Brittannië rond 1850 besefte dat het systeem van de 'onzichtbare hand' niet goed werkte?

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 4 In 1872 publiceerden de Franse tekenaar Gustave Doré en de Britse journalist Blanchard Jerrold samen een boek over de armoede en ellende in Londen: *Londen. Een pelgrimstocht*. Daarvoor hadden ze, soms onder politiebegeleiding, gedurende vier jaar de Londense overbevolkte sloppenwijken bezocht. Deze gravure uit het boek geeft een beeld van de slechte leefomstandigheden daar.

5.2 Conservatisme en politiek liberalisme

CASUS

Marianne: de Vrijheid leidt het volk

Dronken van de gestolen wijn verlieten demonstranten op 29 juli 1830 het Tuilerieënpaleis in Parijs. Ze zwaaiden met de Franse driekleur, het symbool van de revolutie van 1789, en sommigen droegen van de koning gestolen kleding. Overal in de stad vochten demonstranten met de troepen van koning Karel X. Na de nederlaag van Napoleon was in Frankrijk namelijk de monarchie hersteld en kreeg de koning weer veel macht. Maar toen Karel censuur instelde en zijn eigen macht ten koste van het parlement vergrootte, gingen Parijzenaren de straat op. Een Britse journalist in Parijs schreef hierover: 'Ik ging de Pont Royal op en hoorde een vreselijk geweervuur. […] Binnen vijf minuten raakten 15.000 van de beste militairen ter wereld in gevecht met burgers die op allerlei manieren bewapend waren.' Na enkele dagen vluchtte Karel en werd hij vervangen door een monarch die de burgers meer rechten toestond.

BRON 1 *De Vrijheid leidt het volk*. (Schilderij van Eugène Delacroix, 1830.)

Kunstenaars verbeeldden het sentiment van 1830: de Fransen voelden zich geen onderdanen maar burgers die rechten opeisten. Ook Delacroix schilderde een volksopstand waarin burgers uit alle lagen van de bevolking zich opofferen voor Marianne, die de vrijheid symboliseert. Met haar 'vrijheidsmuts', vlag en ontblote bovenlijf is ze krachtig en kwetsbaar tegelijk, net als de vrijheid zelf. Toch klopt dat beeld van het verenigde volk niet helemaal: de eerste politieke revoluties leidden vooral tot meer politieke rechten voor de rijkste burgers.

VRAGEN

1 De demonstranten van 1830 voelden zich verbonden met de revolutionairen uit 1789. Geef hiervoor een verklaring.

2 De liberale revoluties leidden wel tot meer grondrechten voor iedereen, maar niet tot meer politieke rechten voor iedereen.
Leg dit verschil uit.

3 In 2016 werd het schilderij van Delacroix in Frankrijk genoemd in een discussie over het al dan niet verbieden van de boerkini. De Franse premier gaf als argument vóór een verbod dat de borsten van Marianne ook niet bedekt waren. Lichaamsbedekkende kleding zou volgens hem in strijd zijn met de vrijheid van de vrouw. Op zijn vergelijking kwam veel kritiek.
Bedenk een reden waarom mensen kritiek hadden op de redenering van de Franse premier.

Restauratie en liberale revoluties

★ 36 Deelaspect: de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: (politiek) liberalisme

Nadat Napoleon was verslagen, kwamen in veel Europese landen weer machtige koningen op de troon. Maar burgers waren de idealen van vrijheid en gelijke rechten niet vergeten, zoals de revolutie van 1830 liet zien. In veel Europese landen ontstonden opstanden waarin burgers streden voor grondrechten en inspraak in het bestuur.

Restauratie

De Franse Revolutie had Europa diep geschokt. Bovendien had Napoleon daarna een groot deel van Europa veroverd. Zijn bewind had Europa behoorlijk overhoopgegooid. Toen Napoleon was verslagen, vonden de oude koningen en keizers dat alles zoveel mogelijk moest worden teruggedraaid (gerestaureerd). De periode tussen 1814 en 1830 heet daarom ook wel de **Restauratie** ('herstel').

Conservatisme en politiek liberalisme

Aanvankelijk had de Restauratie succes. Tijdens het Congres van Wenen (1814-1815) werden Europese landen het erover eens dat vorsten die door Napoleon waren verdreven, in hun oude rechten moesten worden hersteld. Bovendien moest er een machtsevenwicht tussen de grote staten komen. Om die reden werd Frankrijk omringd met enkele nieuwe, sterke staten.

Maar al spoedig bleek dat er geen sprake kon zijn van een simpel herstel van het ancien régime (oude bewind), een term waarmee de politieke en sociale verhoudingen van vóór 1789 werden bedoeld. Dat kwam doordat niet iedereen de gebeurtenissen in Frankrijk op dezelfde manier bekeek.

Enerzijds waren er mensen die uit het verloop van de revolutie de conclusie trokken dat een volk zichzelf niet kón regeren – dat liep immers uit op chaos en terreur. Zij meenden daarom dat traditioneel bestuur door een keizer of koning en mensen van adel de beste garantie was voor stabiliteit en veiligheid. De aanhangers van dit **conservatisme** waren uiteraard blij met de Restauratie.

Anderzijds waren er mensen die bleven geloven in een aantal idealen van de Franse Revolutie. Zij weigerden te accepteren dat sommigen op grond van hun geboorte wel macht kregen en anderen niet. Daarom vonden ze dat de burgers bij het bestuur moesten worden betrokken – op zijn minst de rijkere burgers, die belasting betaalden en in ruil daarvoor ook iets te zeggen moesten hebben over de besteding van dat geld. Ze streefden een krachtige volksvertegenwoordiging na, die de macht van de vorst en de regering zou beperken en controleren. Ook hechtten zij veel belang aan enkele fundamentele rechten, zoals de vrijheid van meningsuiting, drukpers en vergadering. Zij wilden dat deze rechten in een grondwet werden gegarandeerd. Vanwege deze nadruk op vrijheden noemen we deze stroming **politiek liberalisme** (van het Latijnse 'liber': vrij).

BRON 2 Europa na het Congres van Wenen in 1815. Frankrijk is omringd door grotere staten, waaronder het samengevoegde Koninkrijk der Nederlanden.

Nieuwe revoluties

Het succes van de Restauratie duurde niet lang. Overal in Europa gistte het en verlangden liberale burgers naar meer inspraak en vrijheid. Regelmatig waren er opstanden, zoals in Frankrijk in 1830, waarna burgers soms meer rechten kregen. In 1848 rolde een tweede golf van liberale revoluties door Europa. Opnieuw was Frankrijk het begin van de onrust, opnieuw moest daar de koning aftreden en opnieuw kregen burgers meer rechten. Als een van de eerste landen in Europa kreeg Frankrijk algemeen kiesrecht voor mannen. Ook in andere Europese landen moesten staatshoofden meegaan in de eisen van de liberalen, al ging dat lang zo ver niet als in Frankrijk. Stukje bij beetje moesten vorsten en adel hun macht afstaan aan de gegoede burgerij.

VRAGEN

4 In de leertekst staat dat de Restauratie een logische reactie was op de democratische revoluties van de 18e eeuw en de napoleontische tijd.
Leg dit uit.

5 Gebruik bron 2.

a Tijdens het Congres van Wenen werd besloten dat Frankrijk omringd moest worden met sterke staten.
Hoe zie je dat op de kaart?

b Waarom wilden de andere Europese landen dat Frankrijk in 1815 werd omringd door sterke staten?

6 Na de Franse Revolutie en de napoleontische tijd ontstonden er twee nieuwe politieke stromingen: het conservatisme en het politiek liberalisme.

a Beschrijf voor elk van beide hoe ze reageerden op de Franse Revolutie.

b Hoe dachten aanhangers van beide stromingen over sociale en politieke verhoudingen? Vul het schema in.

	Conservatisme	Politiek liberalisme
Sociale verhoudingen		
Soort bestuur		

7 Gebruik ook de casustekst.
De Restauratie hield uiteindelijk geen stand.
Waardoor kwam dat? Gebruik Frankrijk als voorbeeld in je antwoord.

Het Koninkrijk der Nederlanden

Net als elders in Europa werd Nederland na de Franse tijd een monarchie, waarin een koning het met een kleine groep van edelen en voorname burgers voor het zeggen kreeg. Maar van een echte 'restauratie' was geen sprake: Nederland was nooit eerder een koninkrijk geweest. Al snel ontstond een liberale beweging die meer inspraak en vrijheden voor burgers eiste.

Ontstaan van het koninkrijk

Toen de Fransen in 1813 uit Nederland werden verdreven, had het land een turbulente periode achter de rug. In 1795 was de Bataafse Republiek ontstaan, die zich ontwikkelde tot een democratische eenheidsstaat. Na de staatsgreep van Napoleon groeide de Franse invloed op Nederland. Ten slotte werd Nederland onderdeel van het Franse Keizerrijk.

In 1813 wilden veel Nederlanders de eenheidsstaat van de Bataafse Republiek behouden, maar dan wel met een vorst uit het huis van Oranje aan het hoofd. Daarom koos men voor een centraal bestuurd koninkrijk, met als vorst de zoon van de laatste stadhouder. In 1815 trad hij aan als koning Willem I.

BRON 3 De aankomst van Willem I te Scheveningen, 30 november 1813. Tijdens de Bataafse Revolutie was de laatste stadhouder, Willem V, met zijn gezin naar Groot-Brittannië gevlucht. Zijn oudste zoon, Willem Frederik, kwam in 1813 terug naar Nederland, waar hij koning Willem I werd. Vanwege de populariteit van de Oranjes was deze scène in de 19e eeuw een geliefd onderwerp voor schilders. (Schilderij van J.J. Mesker, 1875.)

Bestuurlijke inrichting

Het Koninkrijk der Nederlanden was in veel opzichten anders dan de oude Republiek. Om te beginnen werd op het Congres van Wenen vastgelegd dat de Oostenrijkse Nederlanden (het huidige België) aan het Nederlandse koninkrijk werden toegevoegd. Maar ook bestuurlijk was het koninkrijk anders. Het nieuwe koninkrijk was een centraal bestuurde eenheidsstaat, waar overal dezelfde wetten en regels golden. Bovendien koos men nu voor een **constitutionele monarchie**, met aan het hoofd een koning (monarch) die gebonden was aan een grondwet (constitutie). Deze grondwet garandeerde enkele vrijheden, zoals de vrijheid van drukpers. Ten slotte werden de koning en zijn ministers gecontroleerd door een parlement.

Dit klinkt behoorlijk democratisch, maar in de praktijk had de koning zeer veel macht. Zo bepaalde hij zelf wie zijn ministers waren en kon hij een kritisch parlement ontbinden, waarna via verkiezingen een nieuw parlement werd samengesteld. De manier waarop dat parlement tot stand kwam, was ook niet bijzonder democratisch. Slechts een zeer klein deel van de (rijke, mannelijke) bevolking koos via indirecte verkiezingen de leden van de Tweede Kamer. De koning benoemde zelf de leden van de Eerste Kamer. Daarnaast kon Willem I 'Koninklijke Besluiten' nemen, zonder instemming van het parlement. In het Koninkrijk der Nederlanden hadden onderdanen dus nauwelijks inspraak en ook hier leidde dit tot de opkomst van een liberale beweging van ontevreden burgers.

Belgische Opstand

In het koninkrijk voelden vooral de burgers in het in 1815 toegevoegde katholieke zuiden zich achtergesteld. Geïnspireerd door de gebeurtenissen in Frankrijk begonnen ook zij een revolutie. Hoewel Willem I zich nog militair verzette, was de Belgische afscheiding niet te voorkomen: in 1830 werd België een apart land, een situatie die Willem I pas in 1839 erkende.

> Een constitutie is de garantie voor de vrijheid van de volkeren. [...] De vorst [...] kent zijn oppergezag. Niet het volk, maar de grondwet is zijn rechter.
>
> — Johan Roemer (predikant in Leiden) in zijn geschrift *De voordelen van de geest der eeuw*, 1823.

Hervormingen

In 1848 brak in Nederland geen revolutie uit, maar was de toenmalige koning – Willem II – daar wel bang voor. De liberalen in Nederland, onder leiding van Johan Rudolf Thorbecke, hadden al vaker aangedrongen op de invoering van een liberalere grondwet. Uit angst om te worden afgezet stemde Willem II daar nu van de ene op de andere dag mee in.

Door de nieuwe grondwet werd Nederland een **parlementaire democratie**, waarin de macht lag bij een door burgers gekozen parlement. De grondwet bepaalde dat de koning nog wel deel uitmaakte van de regering, maar dat alleen de ministers verantwoordelijk waren voor het regeringsbeleid (**ministeriële verantwoordelijkheid**). Voortaan bepaalde de Tweede Kamer – en niet langer de koning – of een minister moest worden ontslagen. Door de grondwet van 1848 verschoof de macht dus van de koning naar het parlement. Daarnaast bevestigde de grondwet belangrijke grondrechten en verkregen burgers extra vrijheden, zoals vrijheid van vereniging en vergadering (het recht van burgers om zich te organiseren). Maar het kiesrecht bleef beperkt: alleen mannen die een bepaald bedrag aan belasting betaalden, mochten hun stem uitbrengen. Dit noemen we **censuskiesrecht**.

VRAGEN

8 De Oostenrijkse Nederlanden werden bij het Koninkrijk der Nederlanden gevoegd.
Leg uit dat dit besluit past bij de Restauratie.

9 Het Koninkrijk der Nederlanden, dat in 1815 werd opgericht, werd een constitutionele monarchie.
Waarin verschilde het koningschap van Willem I van het koningschap ten tijde van het ancien régime?

10 **a** Een bewering: 'Het Koninkrijk der Nederlanden was democratischer dan de Republiek.'
Klopt deze bewering? Leg je antwoord uit.

b Het volk was in het Koninkrijk der Nederlanden tot 1848 nauwelijks vertegenwoordigd.
Hoe beperkte de inrichting van het bestuur de macht van het volk? Noem drie voorbeelden.

c Ook wat betreft centralisatie verschilde het Koninkrijk der Nederlanden van de Republiek.
Leg dit uit.

11 Leg uit dat de Belgische Opstand een liberale revolutie was.

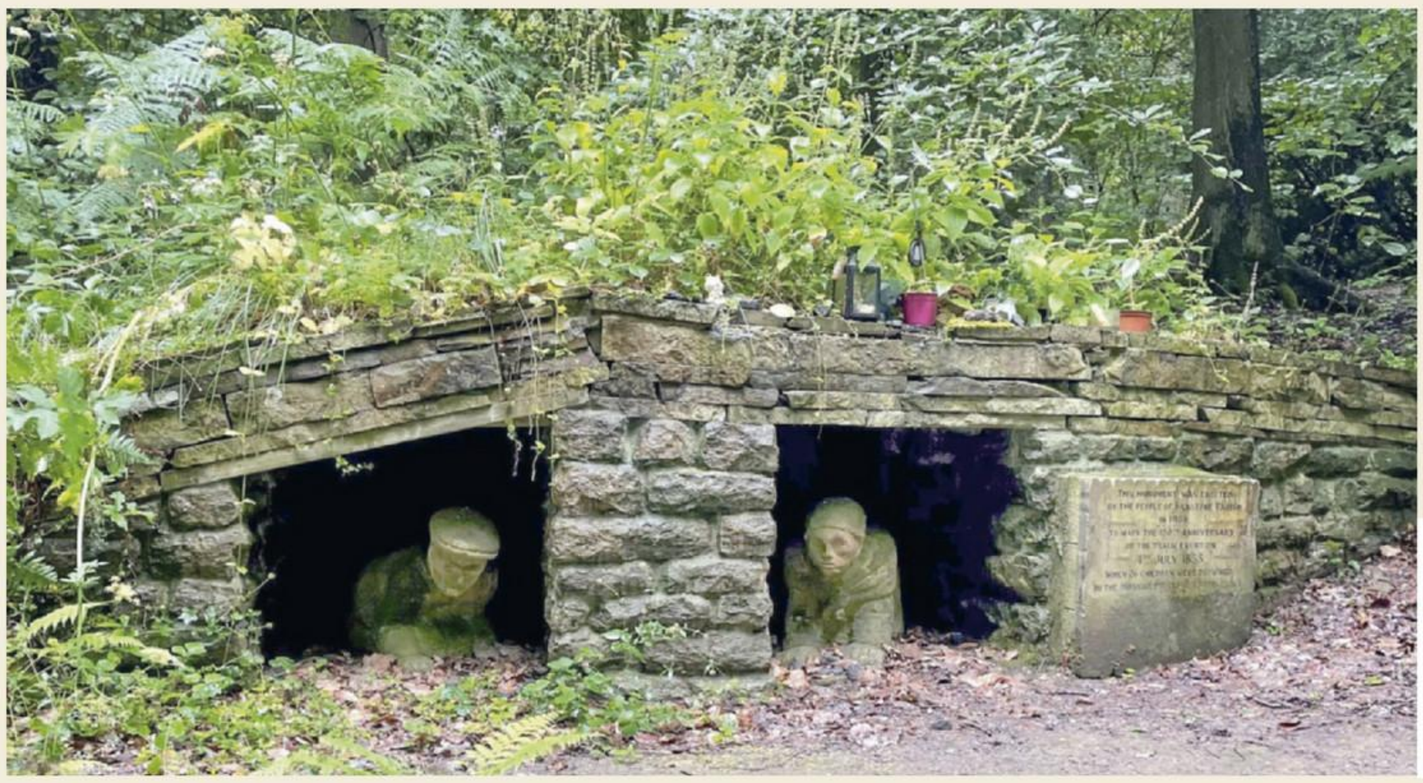
12 In 1848 werd onder leiding van Johan Rudolf Thorbecke een herziening van de grondwet doorgevoerd.
In welke twee opzichten kan deze grondwetswijziging worden gezien als een stap in de richting van de moderne democratie?

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5.3 Socialisme en confessionalisme

CASUS

De mijnramp van Silkstone

BRON 1 Monument voor de mijnramp in Silkstone, opgericht in 1988. Kinderen proberen kruipend door de nauwe mijngangen te ontsnappen.

4 juli 1838 begon als een zonnige dag in Silkstone (Groot-Brittannië). Zoals elke dag waren de medewerkers van de Huskar kolenmijn, onder wie tientallen kinderen, al vroeg vertrokken voor een lange werkdag ondergronds. Rond 14.00 uur begon het flink te onweren in het dorp. In twee uur tijd viel er 5 tot 9 centimeter regen en ook in de mijn stroomde water naar binnen.

Enkele mijnopzichters vonden de situatie te gevaarlijk en besloten de mijn te evacueren. De lift om mensen op te takelen werkte echter niet meer. Door de hevige regen was het vuur in de ketel van de stoommachine gedoofd. Het optakelen moest nu met de hand gebeuren en dat kostte veel tijd. Een groep van veertig kinderen besloot daarom om te proberen via een andere weg naar buiten te komen. Terwijl de kinderen de helling van een mijnschacht beklommen, werden ze overvallen door een enorme waterstroom. Enkele kinderen konden zichzelf in veiligheid brengen, maar 26 van hen werden door het water meegesleurd en verdronken. De slachtoffers waren tussen 7 en 17 jaar oud.

De verslagenheid na deze ramp was groot, niet alleen in Silkstone maar in het hele land. Er kwam protest tegen de werkomstandigheden in mijnen en dit leidde in 1842 tot een nieuwe wet, de Mines Act. Deze wet verbood onder andere vrouwen en meisjes om in mijnen te werken; jongens moesten voortaan minimaal 10 jaar oud zijn.

VRAGEN

1 **a** Welk politiek gevolg had de mijnramp in Silkstone?
b Gebruik je antwoord op vraag a. Waarom was dit niet al veel eerder gebeurd, denk je?
c Zou een ramp als de mijnramp van Silkstone ook in onze tijd kunnen gebeuren? Leg je antwoord uit.

2 Ook vóór de industriële revolutie werkten veel kinderen, bijvoorbeeld in de landbouw of in werkplaatsen.
Verklaar waarom kinderarbeid in de 19e eeuw voor het eerst als probleem werd gezien.
Geef ten minste twee redenen.

3 Gebruik bron 1.
Dit monument herinnert aan een ramp die inmiddels bijna 200 jaar geleden heeft plaatsgevonden.
Wat vind jij: is het nog zinvol om dit monument te onderhouden en behouden? Leg je antwoord uit.

De strijd van arbeiders

★ 32 Discussies over de 'sociale kwestie'
★ 34 De opkomst van emancipatiebewegingen
★ 35 Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces
★ 36 Deelaspect: de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: socialisme

Mede door gebeurtenissen als de ramp in Silkstone vonden steeds meer mensen in de 19e eeuw de situatie van de arbeiders onrechtvaardig. Maatschappelijke ongelijkheid had altijd bestaan, maar sinds de democratische revoluties werd die steeds meer ervaren als onrecht. In de 19e eeuw streefden verschillende groepen naar gelijke rechten, zoals het kiesrecht. Deze bewegingen van arbeiders, religieuze minderheden en vrouwen heten **emancipatiebewegingen**.

Reacties op de sociale kwestie

Een van de vormen van ongelijkheid die steeds meer kritiek kreeg, was het verschil tussen arm en rijk. Dankzij het kapitalisme en het economisch liberalisme waren sommige fabrieksdirecteuren bijzonder rijk geworden. Daartegenover stonden grote groepen fabrieksarbeiders, die heel weinig verdienden en bij ziekte zelfs helemaal geen inkomen hadden. Bovendien werkten zij vaak in ongezonde en gevaarlijke omstandigheden. Toch trokken veel mensen – op zoek naar werk – naar de fabrieksteden, waar omvangrijke sloppenwijken ontstonden. Dit maakte de arbeidersklasse en hun armoede heel zichtbaar. In geïndustrialiseerde landen ontstond discussie over deze **sociale kwestie**: de slechte leef- en werkomstandigheden van de arbeiders.

De sociale kwestie leidde tot heel verschillende reacties.

- Groepen arbeiders gingen over tot radicaal verzet, zoals het kapotslaan van machines. Maar dat zorgde niet voor verandering.
- Kerken en sommige burgers, vooral welgestelde vrouwen, probeerden de ergste ellende te verlichten door liefdadigheid: zij zamelden geld in voor werklozen en verleenden steun aan zieken. Ook dat veranderde de situatie van de arbeiders niet echt.
- Arbeiders begonnen zich te organiseren in **vakbonden**. In het begin deden arbeiders dat om elkaar te verzekeren van een fatsoenlijke begrafenis en een uitkering bij ziekte en werkloosheid. Maar al snel groeiden vakbonden uit tot organisaties die namens de arbeiders onderhandelden over arbeidsvoorwaarden. Hun eisen zetten zij kracht bij met werkstakingen. Dat hielp wel enigszins, maar was volgens sommigen nog niet voldoende. Zij vonden dat de situatie van de arbeiders alleen structureel verbeterd kon worden door de hele samenleving te veranderen.

De opkomst van het socialisme

De beweging die zich inzette voor een meer structurele verbetering van het lot van de arbeiders, noemen we het **socialisme**. Al vroeg tekenden zich binnen het socialisme verschillende richtingen af. Aanhangers van de **sociaaldemocratie** wilden via parlementaire besluiten (wetgeving) zorgen voor verandering en streefden daarom naar kiesrecht voor iedereen. Immers, als ook arbeiders vertegenwoordigers in het parlement konden kiezen, konden die de wetgeving veranderen en bijvoorbeeld de lange werktijden verkorten en de lonen verhogen. Al in 1842 tekenden meer dan drie miljoen Britten een petitie voor **algemeen kiesrecht**. Het parlement wees het idee af en het zou nog meer dan 75 jaar duren voordat alle Britse mannen naar de stembus mochten.

Teleurgesteld door zulke ervaringen concludeerde een andere groep socialisten dat een vreedzame oplossing niet mogelijk was. Van hen was de Duitse denker Karl Marx veruit de belangrijkste. Volgens hem werden de rijken steeds rijker en de armen steeds armer. Dat zou onvermijdelijk leiden tot massale klassenstrijd: een strijd tussen mensen met bezit en arbeiders. Uiteindelijk zouden de arbeiders winnen en een einde maken aan het kapitalisme. Daarna zou een gelukkige tijd aanbreken, een klasseloze samenleving, waarin alle productiemiddelen gemeenschappelijk bezit zouden zijn en niemand meer in armoede zou leven. Marx noemde zijn leer het **communisme**. In 1848 dacht Marx dat de tijd rijp was voor een revolutie van de arbeiders. Maar hoewel bijna heel Europa in 1848 te kampen had met opstandige burgers, kwam de door Marx voorspelde revolutie niet van de grond.

Rond 1880 hadden socialisten in veel geïndustrialiseerde landen politieke partijen opgericht. Samen met de vakbonden vormden deze partijen een sterk machtsblok. De verschillende groepen socialisten hadden zo wel degelijk invloed.

- Er kwamen sociale wetten. Want bij sommige liberale politici drong het besef door dat de scheve welvaarts- en machtsverdeling op den duur onhoudbaar zou zijn. Vanaf het einde van de 19e eeuw stemden zij in met het doorvoeren van wetten die kinderarbeid verboden en die onderwijs, volksgezondheid en volkshuisvesting verbeterden.
- Het kiesrecht werd uitgebreid. Dit noemen we **democratisering**. Uiteindelijk hadden rond 1920 de meeste Europese landen het algemeen kiesrecht voor mannen ingevoerd. In Nederland gebeurde dit in 1917.

Alhoewel de situatie van arbeiders rond 1900 was verbeterd in vergelijking met honderd jaar eerder, bestond er in Nederland en de rest van Europa nog steeds grote sociaal-economische ongelijkheid.

BRON 2 Een Duitse aquarel uit 1889 met de beroemde zin uit *Het communistisch manifest* van onder anderen Karl Marx: 'Proletariërs aller landen, verenigt u!' (Proletariërs zijn arme mensen.)

VRAGEN

4 Leg uit dat de sociale kwestie een gevolg was van industrialisatie en van verstedelijking.

5 De tekst beschrijft vier verschillende manieren waarop arbeiders in de 19e eeuw hebben geprobeerd hun lot te verbeteren.

a Geef voor elk van deze vier manieren een typering met één woord.

b Welke van deze manieren heeft in West-Europa het meest bijgedragen aan een daadwerkelijke verbetering van de werk- en leefomstandigheden van arbeiders? Leg je antwoord uit.

c Een bewering: 'In de strijd tegen armoede stonden de arbeiders er alleen voor.'
Klopt de bewering? Leg je antwoord uit.

6 Een bewering: 'Het communisme heeft niets bereikt voor de arbeiders.'
Geef een argument vóór en een argument tegen deze bewering.

7 Vanaf het einde van de 19e eeuw werden in Nederland en andere Europese landen politieke besluiten genomen om de ongelijkheid tussen arm en rijk in de samenleving te verkleinen.

a Noem vier besluiten die ongelijkheid moesten verkleinen: drie besluiten op sociaal-economisch gebied en één besluit op politiek gebied.

b Verklaar dat sommige liberalen voorstander werden van sociale wetgeving.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

Een nieuw religieus landschap

★ **36** Deelaspect: de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: confessionalisme

In de 19e eeuw gingen ook religieuze groepen zich organiseren op maatschappelijk en politiek vlak. Dat gold zowel voor religieuze groepen die zich in hun positie bedreigd zagen als voor religieuze groepen die nieuwe vrijheden kregen.

Kerk en staat

In de 18e eeuw waren kerk en staat sterk met elkaar verweven. In de meeste Europese landen had één kerk (protestants of katholiek) een dominante positie. Deze staatskerk had veel macht doordat zij bestuurlijke taken en bepaalde voorrechten had. Ook in de Nederlandse Republiek, waar een relatieve vrijheid van geloof bestond, had de gereformeerde kerk een bevoorrechte positie. Zo kwamen alleen leden van deze kerk in aanmerking voor bestuursfuncties en betaalde de staat voor kerkgebouwen en predikanten.

In 1815 was de macht van deze staatskerken drastisch afgenomen ten opzichte van een eeuw eerder. Dit had twee oorzaken:

- Tijdens de Verlichting en de Franse Revolutie had het ideaal van vrijheid van geloof sterk aan aanhang gewonnen. Bovendien hadden revolutionairen eind 18e eeuw allerlei antikerkelijke maatregelen genomen. Zo verloren staatskerken (soms tijdelijk) hun voorrechten, zoals financiële steun, of moesten zij (grond)bezit afstaan.
- Onder de heerschappij van Napoleon werden zaken die voorheen vooral in handen waren van de kerk, zoals de registratie van huwelijken en geboorten, in een groot deel van Europa voortaan de taak van de overheid.

Kerk en staat raakten dus stap voor stap gescheiden. Ook na 1815 nam de invloed van de staatskerken af. Dat kwam door de groeiende invloed van het liberalisme. Liberalen zagen geloof als zaak van het individu, niet als zaak van de staat. Onder invloed van liberale burgers werd vrijheid van geloof in veel landen vastgelegd in de grondwet en nam de bemoeienis van overheden met kerkorganisaties af. Steeds vaker kregen alle kerken dezelfde (grondwettelijke) bescherming en behandeling. In Nederland werden kerk en staat definitief gescheiden bij de grondwetswijziging van 1848.

Religieuze minderheden

Gedurende de 19e eeuw emancipeerden in Europa verschillende religieuze minderheden die achtergesteld en gediscrimineerd werden. Dat gold bijvoorbeeld voor joden. Zo mochten joodse burgers in Groot-Brittannië in de jaren

Introductie

Jagen met paarden en adelaars: het is een sport waar de bewoners van de steppen in Mongolië (Centraal-Azië) tegenwoordig trots op zijn. En terecht, want adelaars en paarden zijn van oorsprong wilde dieren. Het temmen daarvan is een hele kunst.

Zo'n 5.000 jaar geleden waren steppenbewoners uit Centraal-Azië de eersten die erin slaagden wilde paarden te domesticeren (temmen). Het bleek een gouden greep: dankzij het gedomesticeerde paard konden mensen zich sneller verplaatsen, wat voordelig was bij de jacht en in de oorlog. Anderen namen deze vaardigheid dan ook graag over. Toch duurde het nog vele eeuwen voordat het gebruik van paarden zich over Azië, Noord-Afrika en Europa had verspreid.

Dat dit soort vernieuwingen zich zo traag verspreidde, is kenmerkend voor de vroege geschiedenis van de mensheid. Overal ter wereld deden mensen uitvindingen en ontwikkelden zij eigen culturen. Maar vaak gebeurde dat in afzondering: andere samenlevingen lagen ver weg, achter bergen, woestijnen en oceanen. Natuurlijk hadden mensen uit verschillende culturen soms wel contact met elkaar, bijvoorbeeld via migratie, oorlog, overheersing en handel. Maar die contacten waren wel veel minder intensief dan in onze tijd, waarin mensen over de hele wereld elkaar eenvoudig kunnen bereiken, met vliegtuigen, satellieten en internet. Je zou kunnen zeggen dat rond 1500 de wereld bezaaid was met culturele 'eilanden', die soms wel een beetje, maar vaak ook helemaal niet met elkaar in verbinding stonden.

Rond 1500 trad hierin een verandering op. Onder meer door verbeteringen in de scheepvaart begonnen Europeanen oceanen te bevaren. Dat versnelde de uitwisseling van ideeën en producten tussen de continenten. Zo maakten bewoners van Amerika plotseling kennis met gedomesticeerde paarden en Europeanen met bijvoorbeeld tabak en peper.

De periode rond 1500 was ook het begin van het Europese kolonialisme. Europese vorsten en handelaren onderwierpen grote delen van de wereld en begonnen mensen op grote schaal uit te buiten. Daarom zien we 1500 als een belangrijk scharniermoment in de geschiedenis van de mensheid. In dit hoofdstuk leer je wat daaraan voorafging.

Waarover gaat dit hoofdstuk?

1.1 Jagers en boeren (tot 2500 v.C)
Miljoenen jaren leefden mensen als jagers-verzamelaars, maar rond 9000 v.C. gingen zij over op landbouw.

1.2 Rijken en stadstaten (3000-300 v.C.)
In vruchtbare gebieden groeiden stadstaten uit tot grote rijken. Daar ontstonden meer complexe samenlevingen.

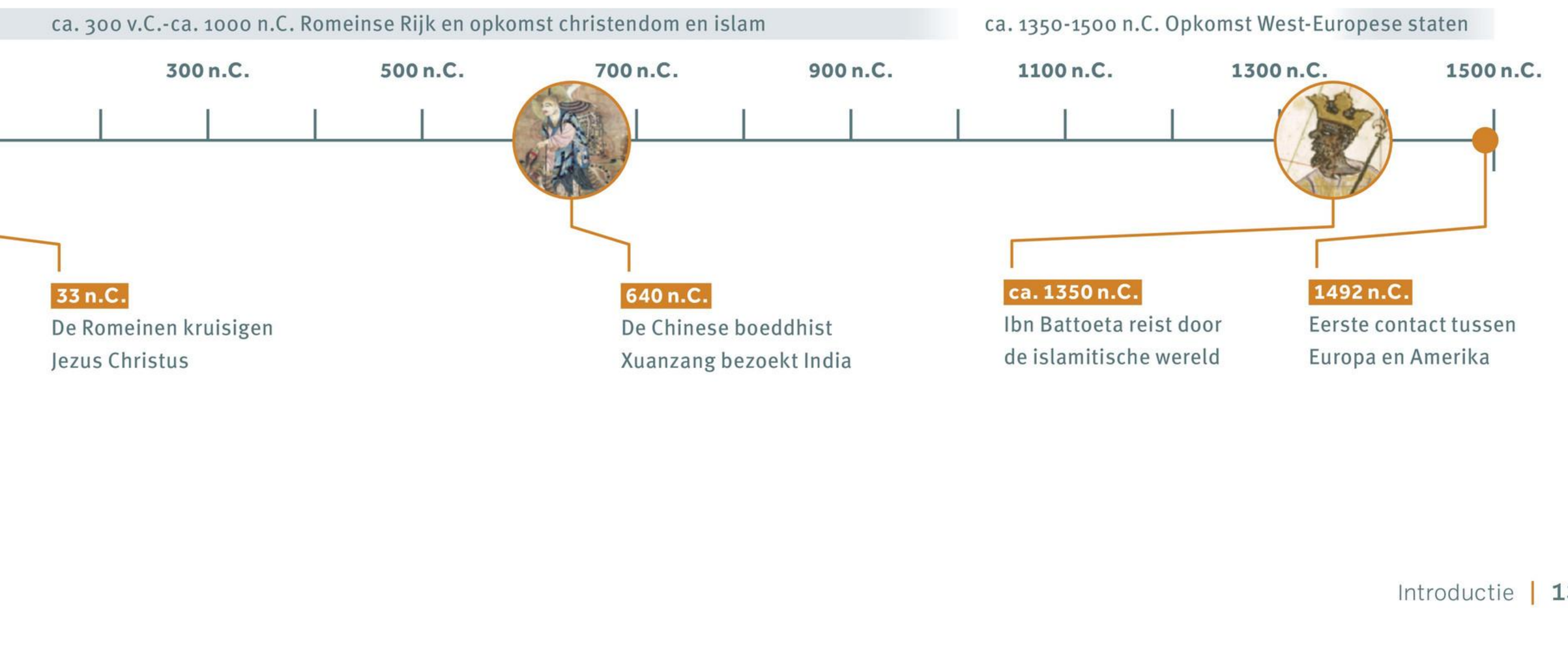
1.3 India en China (3000 v.C.-1200 n.C.)
Rond de Indus en Huang He (Gele Rivier) ontstonden al vroeg landbouwsamenlevingen en invloedrijke culturen.

1.4 Europa en het Midden-Oosten (300 v.C.-1000 n.C.)
In het Romeinse Rijk groeide het christendom sterk. Later verspreidde de islam zich vanuit het Midden-Oosten.

1.5 De wereld tussen 1350 en 1500
Tussen samenlevingen in Afrika, Azië en Europa bestonden contacten, maar het continent Amerika was er nog onbekend.

Kenmerkende aspecten

In dit hoofdstuk komen de eerste zeventien kenmerkende aspecten aan bod. De omschrijvingen staan in het overzicht voor in dit boek.

1850 voor het eerst verkozen worden in het parlement en kregen joden in 1867 in de Duitse staten dezelfde grondrechten als andere burgers. Tegelijkertijd bleven veel Europeanen joden niet als gelijkwaardig zien.

In Nederland vormden katholieken een grote minderheid, die ten tijde van de Republiek werd achtergesteld. Door de grondwetswijziging van 1848 kwam een einde aan de bevoorrechting van één kerk en ontstond een meer liberaal politiek klimaat, waardoor katholieken zelfbewuster werden en een volwaardige plaats in de samenleving opeisten. Vanaf 1848 beleden katholieken hun geloof openlijk en bouwden ze nieuwe, grote kerken.

Confessionalisme

Nu kerk en staat niet langer onlosmakelijk met elkaar verbonden waren, zagen sommige kerken zich in hun positie bedreigd. Religieuze groepen gingen daarom via andere wegen hun belangen verdedigen: zij gingen zich maatschappelijk en politiek organiseren, op basis van de idealen van hun geloof. Dit noemen we **confessionalisme**. Dat gebeurde bijvoorbeeld in Frankrijk, waar de scheiding van kerk en staat sterker was dan in veel andere landen. Daar werden strengere wetten aangenomen, die onder andere alle financiering aan religieuze instellingen stopten en waardoor religie helemaal uit het onderwijs werd verbannen. Daarop gingen de Franse katholieken zich politiek organiseren.

In Nederland werd de eerste confessionele politieke partij opgericht door een groep protestanten die zich onderscheidde door hun meer letterlijke interpretatie van Bijbelse teksten. Zij gingen zich organiseren vanwege de strijd die ontstond over de financiering van bijzonder (protestants of katholiek) onderwijs. De vrijheid van onderwijs in de grondwet van 1848 gaf hen het recht tot oprichting van deze scholen, maar de liberale overheid weigerde te betalen voor dit onderwijs. Om deze financiering af te dwingen begonnen zij in 1879 een politieke partij: de ARP (Antirevolutionaire Partij).

Aan het einde van de 19e eeuw gingen katholieken zich – net als de protestanten – maatschappelijk en politiek organiseren, met een eigen politieke partij, eigen vakbonden, kranten en gezelligheidsverenigingen. Ook socialisten en ten slotte ook de liberalen organiseerden hun achterban op deze manier. Mensen trokken zich steeds meer terug in de organisaties van hun eigen groep. Deze verdeling van de Nederlandse samenleving in groepen – of zuilen – heet de **verzuiling**. Alhoewel politieke leiders elk hun achterban opriepen afstand te houden van mensen uit andere zuilen, werkten zij in het bestuur wel samen. Voor het nemen van politieke besluiten hadden ze elkaar immers nodig.

Hoewel confessionelen vaak geen voorstander waren van algemeen kiesrecht, hadden confessionele partijen in veel Europese landen brede steun onder de bevolking, ook onder arbeiders. Na de invoering van het algemeen kiesrecht behielden zij daardoor in veel landen een grote politieke invloed.

BRON 3 Politieke tekening uit 1898 over de 'schoolstrijd' over de financiering van bijzondere scholen. Op de tekening zie je een (katholieke) pastoor en een (protestantse) dominee die proberen de gevel van een openbare school omver te trekken. Een (joodse) rabbi komt aangelopen om te helpen. In 1917 werd de schoolstrijd beslecht: openbaar én bijzonder onderwijs kregen evenveel financiële steun.

VRAGEN

8 In 1815 was de macht van staatskerken drastisch afgenomen.
Noem hiervoor twee oorzaken.

9 **a** In de jaren 1850 mochten joodse burgers in Groot-Brittannië voor het eerst verkozen worden in het parlement.
Waarom is dit een voorbeeld van de emancipatie van joden? Leg je antwoord uit.
b Noem ook een voorbeeld van continuïteit voor de joodse bevolking in Europa in de tweede helft van de 19e eeuw.

10 **a** Leg uit dat de oprichting van de ARP past bij het confessionalisme en bij de verzuiling.
b Gebruik bron 3.
Wat heeft deze bron te maken met de oprichting van de ARP?

11 Leg het verband uit tussen de verzuiling en de emancipatie van minderheden in Nederland in de 19e eeuw.

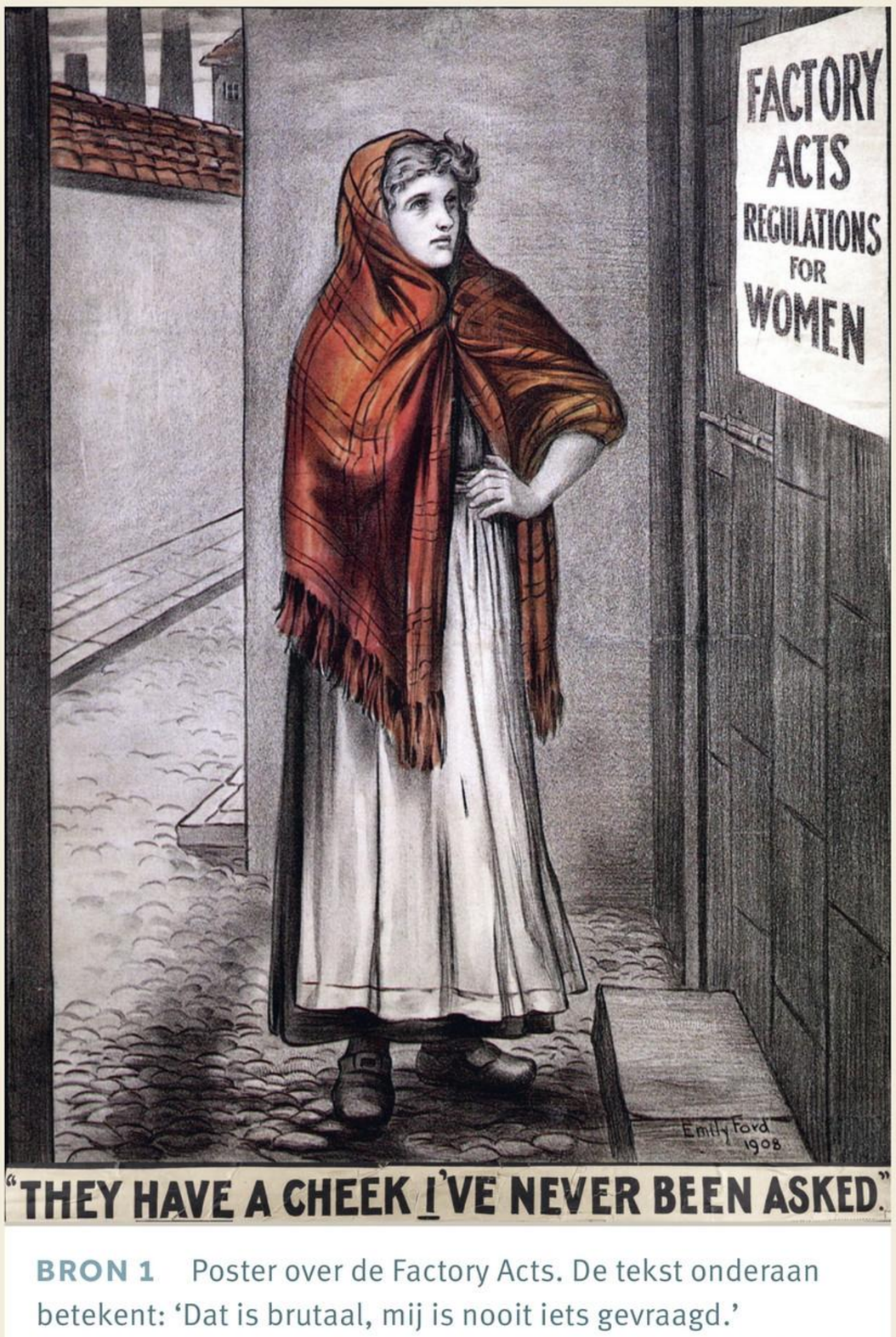
Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5.4 Feminisme

CASUS Strijdende vrouw

Op 3 oktober 1871 trouwde Alice Cliff met Oliver Scatcherd in Morley (Groot-Brittannië). Bij het uitspreken van de wettelijke huwelijksgeloften deed Alice iets opmerkelijks: ze liet de belofte om gehoorzaam aan haar man te zijn weg. Dit was een standaardzin uit de geloften voor vrouwen, maar Alice was het er niet mee eens. Ze vond dat het huwelijk daardoor leidde tot onderdrukking van de vrouw, terwijl zij juist streed voor een betere rechtspositie van vrouwen, zoals zeggenschap over zelfverdiend geld en eigen bezit. Alice droeg ook geen trouwring. Dat was in bepaalde geloofsgemeenschappen gebruikelijk, maar toch schokte ze er veel mensen mee, zeker toen ze met haar man door Europa reisde.

Het activisme van Alice Cliff Scatcherd, zoals ze na naar huwelijk heette, ging echter verder. De rest van haar leven zou zij zich – vaak samen met haar man – actief inzetten voor vrouwenrechten, bijvoorbeeld door redevoeringen te houden en door zelf onderwijs te geven aan vrouwen. Ook was ze een van de oprichters van de Women's Franchise League, een belangrijke organisatie die streed voor vrouwenkiesrecht. Mede door inspanningen van deze organisatie kregen Britse vrouwen in 1918 kiesrecht. Verder steunde Cliff Scatcherd een staking uit protest tegen de Factory Acts. Deze wetten beperkten onder andere het aantal uren dat vrouwen in een fabriek mochten werken. Ze waren bedoeld om vrouwen te beschermen, maar Cliff Scatcherd had felle kritiek: 'Aan de duizenden vrouwen over wie deze wetten gaan, is nooit gevraagd wat zij ervan vonden en of ze deze wetten wel wilden.'

BRON 1 Poster over de Factory Acts. De tekst onderaan betekent: 'Dat is brutaal, mij is nooit iets gevraagd.' (Getekend door Emily Ford, een vriendin van Cliff Scatcherd, 1908.)

VRAGEN

1 Deze paragraaf gaat over vrouwen die streden voor meer rechten voor vrouwen, zoals onderwijsmogelijkheden en kiesrecht voor vrouwen. Alice Cliff Scatcherd leverde een belangrijke bijdrage aan beide doelen.
Geef van beide een voorbeeld.

2 **a** Bedenk waarom veel mensen geschokt waren dat Alice Cliff Scatcherd geen trouwring droeg.
b Bedenk welke betekenis een trouwring had voor Alice Cliff Scatcherd.

3 Sommige vrouwen in de Verenigde Staten en Europa hebben kritiek op feministen uit het verleden. Volgens hen hebben feministen ervoor gezorgd dat tegenwoordig van vrouwen wordt verwacht dat zij buitenshuis gaan werken. Daardoor voelen zij zich niet vrij om ervoor te kiezen thuis te blijven en voor het huishouden en de kinderen te zorgen. Deze vrouwen vinden dus dat ze door het feminisme juist minder keuzevrijheid hebben gekregen.
Wat vind jij van de redenering dat het feminisme heeft gezorgd voor minder keuzevrijheid? Leg je antwoord uit.

De rol van de vrouw

In de 19e eeuw raakte de traditionele visie op de rollen van man en vrouw in de samenleving nog sterker verankerd. De opkomst van de middenklasse versterkte het ideaal van de man als de (enige) kostwinnaar en de vrouw als huisvrouw.

Ongelijk voor de wet

Tijdens de Verlichting was ook wel gestreden voor liberale rechten voor vrouwen, zoals kiesrecht of het recht op onderwijs, maar over het algemeen had dat niet tot verandering geleid. De Code Napoléon, die later de basis vormde voor de wetgeving in een groot deel van West-Europa, legde nogmaals vast dat vrouwen niet werden beschouwd als zelfstandige rechtspersonen. Vrouwen stonden onder de wettelijke verantwoordelijkheid van hun vader of hun man. Volgens de wet waren zij dus **handelingsonbekwaam**: ze konden niet zonder toestemming werken, verhuizen of zakelijke transacties verrichten. Vrouwen waren hun man volgens de wet bovendien gehoorzaamheid verschuldigd. Ook waren vrouwen gedurende de 19e eeuw in Europese landen uitgesloten van de meeste beroepen en werden zij meestal niet toegelaten tot hoger onderwijs. De meer liberale rechten die de Code Napoléon *wel* vastlegde, zoals een soepelere echtscheidingswet, werden tijdens de Restauratie teruggedraaid.

De idealen van de middenklasse

In het 19e-eeuwse Europa waren vrouwen niet alleen wettelijk achtergesteld, maar werd die ongelijkwaardigheid ook versterkt door de heersende visie op de rol van vrouwen in de samenleving. Vooral de industriële revolutie speelde hierbij een belangrijke rol. Dat kwam door de opkomst van een nieuwe bevolkingsgroep: de middenklasse. In de middenklasse en zeker in de hogere klassen was het niet economisch noodzakelijk dat zowel de man als de vrouw betaalde arbeid verrichtte. Daardoor werd arbeid buitenshuis voor vrouwen steeds meer als sociaal beschamend gezien. In plaats daarvan werd de vrouw als huisvrouw en moeder het ideaal.

Vooral tegen het einde van de 19e eeuw werd dit **burgerlijk gezinsideaal** steeds breder gedragen in de samenleving. Hierdoor hadden vrouwen uit de middenklasse en hogere klassen weinig mogelijkheden buitenshuis. Ze deden geen betaald werk en waren bovendien vaak uitgesloten van clubs en genootschappen. Veel vrouwen legden zich daarom toe op liefdadigheid, de enige sociaal geaccepteerde manier waarop zij buitenshuis aan de samenleving konden deelnemen. Zo waren veel vrouwen betrokken bij de armoedebestrijding en de sociale kwestie, maar ook bij bijvoorbeeld het abolitionisme.

BRON 2 *Moeders kleine helper*, een moeder en kind uit de hogere klasse. (Schilderij van George Goodwin Kilburne, 1874.)

Het verschil tussen arm en rijk

De middenklasse werd gedurende de 19e eeuw economisch belangrijker. Daardoor werden de normen en waarden van deze klasse steeds meer bepalend voor de samenleving als geheel, ondanks het feit dat mannen en vrouwen in lagere klassen een heel andere uitgangspositie hadden.

In de 19e eeuw behoorde nog steeds zo'n 80% van de bevolking tot die lagere klassen: deze mensen waren arbeider of boer. Arbeidersgezinnen konden het zich niet permitteren dat alleen de man werkte. Man en vrouw deden meestal allebei betaald werk (en hun kinderen vaak ook), maar vrouwen kregen voor hetzelfde werk wel minder betaald dan mannen. Het huishouden en de zorg voor de kinderen waren overigens ook in gezinnen uit de lagere klasse vaak alleen de taak van de vrouw.

Aan het eind van de 19e eeuw werden in veel Europese landen wettelijke maatregelen genomen om vrouwenarbeid te beperken. Zo werd (zware) fabrieksarbeid steeds meer gezien als ongeschikt voor vrouwen. Dat kwam voort uit het burgerlijk gezinsideaal. Veel mensen vonden vrouwenarbeid een maatschappelijk probleem. Net als gevaarlijke werkomstandigheden en kinderarbeid werd dit gezien als een 'sociale kwestie', die opgelost moest worden.

BRON 3 Portret van James Barry (jaren 1820, maker onbekend). James Barry was een arts in het Britse leger en was onder andere een van de eerste artsen die pleitte voor betere hygiëne in ziekenhuizen. James Barry was echter niet zijn echte naam. Die was Margaret Ann Bulkley. Als jong meisje wist Margaret al dat ze soldaat en arts wilde worden, maar dat dit als vrouw vrijwel onmogelijk was. Daarom besloot ze rond haar achttiende voortaan als man door het leven te gaan. Als James Barry kon ze wel studeren en in het leger werken. Pas toen James was overleden, werd ontdekt dat hij als vrouw was geboren.

VRAGEN

4 Beschrijf met twee voorbeelden de wettelijke positie van vrouwen in Europa in de periode van de Restauratie.

5 **a** Wat werd in de 19e eeuw de gangbare visie op de rol van de vrouw?
b Welke rol speelde de industriële revolutie bij het ontstaan van die visie? Leg je antwoord uit.

6 Gebruik bron 2.
Op welke twee manieren zie je het burgerlijk gezinsideaal terug in deze bron?

7 Een bewering: 'Het burgerlijk gezinsideaal gold in de 19e eeuw alleen voor de rijken.'
Ben je het eens met de bewering? Leg je antwoord uit.

De eerste feministen

★ **34** De opkomst van emancipatiebewegingen
★ **35** Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces
★ **36** Deelaspect: de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: feminisme

Hoewel het burgerlijk gezinsideaal gedurende de 19e eeuw populairder werd en er meer wetgeving kwam om vrouwen van de arbeidsmarkt te weren, was de 19e eeuw ook een tijd waarin vrouwen voor meer rechten streden – en die ook kregen.

Organisatie en doelen

Vrouwen uit hogere klassen begonnen in de 19e eeuw met het oprichten van eigen organisaties, vooral voor liefdadigheid. Vanuit deze organisaties, waar vrouwen elkaar buitenshuis konden ontmoeten, ontstonden groepen die zich gingen toeleggen op het verbeteren van vrouwenrechten. Zo ontstond het **feminisme**. Er waren ook mannen die de idealen van de feministen deelden en zich aansloten bij deze groepen.

Feministen streden voor betere toegang tot onderwijs en arbeid, en voor gelijkheid voor de wet op bijvoorbeeld het gebied van huwelijk en bezit. Zeker tegen het einde van de 19e eeuw kwam de nadruk steeds sterker te liggen op het verwerven van kiesrecht voor vrouwen. De periode waarin vrouwen streden voor meer rechten voor vrouwen (1840 tot 1920) noemen we de **eerste feministische golf**.

Het feminisme had al vroeg aanhang in de Verenigde Staten en verspreidde zich van daaruit ook naar Europa. Vooral in Groot-Brittannië was het optreden van feministen radicaal. Om hun eisen kracht bij te zetten stichtten Britse feministen brand en gooiden ze ramen van politieke gebouwen in. Daarnaast bestonden meer gematigde aanpakken, zoals het organiseren van congressen en het houden van petities. De Nederlandse feministische beweging koos voor zo'n gematigde aanpak; er waren zelden radicale acties.

> 'Trouwen blijft het belangrijkste doel waar vrouwen naar moeten streven. [...] Uiteindelijk voelen zij zich ongelukkig wanneer zij hun natuurlijke bestemming niet bereiken, en [...] zoeken zij tevergeefs heil bij emancipatie.'
> — De filosoof C.J. Wijnaendts Francken beschreef in 1894 hoe hij dacht over de rol van de vrouw.

Liberalen en socialisten

Veel feministen kwamen uit de hogere klassen. Zij baseerden zich op de liberale idealen die in hun sociale klasse populair waren. Liberalen vonden immers dat alle mensen dezelfde grondrechten zouden moeten hebben. Met dat argument eisten ook vrouwen gelijke rechten op. In enkele gevallen kregen ze bijval van mannelijke liberalen.

Het feminisme vertoonde ook een zekere overeenkomst met het socialisme: net als feministen streefden socialisten naar een uitbreiding van het kiesrecht. Daarom werkten in sommige landen feministen en socialisten samen, maar die samenwerking kon ook stroef verlopen. De belangen van beide groepen liepen namelijk uiteen: socialisten zetten zich vooral in voor algemeen kiesrecht voor alle mannen, en dus niet voor vrouwen. Feministen zetten zich daarentegen in voor een gelijktrekking van het kiesrecht voor man én vrouw, maar streefden veelal niet voor kiesrecht voor de armen. Overigens zetten feministen zich vaak wel in om de leefomstandigheden van vrouwen uit de arbeidersklasse te verbeteren.

BRON 4 ‘Niets ter wereld heeft de emancipatie van vrouwen meer bevorderd dan de fiets’, beweerde een Amerikaanse feministe in 1896. Op de fiets moesten de zware Victoriaanse rokken worden verruild voor een comfortabeler (pof)broek. Bovendien konden vrouwen zich op de fiets gemakkelijker zelfstandig verplaatsen. Een vrouw die ging fietsen, voelde zich vrij. (Foto van William Gordon Davis, 1895.)

Successen

De acties van feministen leidden tot enkele successen. Zo werd tegen het einde van de 19e eeuw in veel Europese landen het hoger onderwijs beter toegankelijk voor vrouwen. Zwitserland was het eerste land dat vrouwen in 1865 officieel toestond om aan de universiteit te studeren; andere landen volgden. En hoewel maar een klein aantal vrouwen ging studeren, baanden zij daarmee toch de weg voor anderen. Ook kwam er aan het einde van de 19e eeuw enige verandering in de wetgeving op het gebied van huwelijk en bezit. Zo werd echtscheiding in Frankrijk gelegaliseerd en waren vrouwen in Duitsland voor de wet niet langer handelingsonbekwaam.

Het belangrijkste succes van de eerste feministische golf was de invoering van algemeen vrouwenkiesrecht in veel landen. Dat gebeurde bijvoorbeeld in Duitsland, Oostenrijk en Hongarije in 1918, in Nederland in 1919 en in de Verenigde Staten (alleen voor witte vrouwen) in 1920. Enkele landen waren later, zoals Groot-Brittannië in 1928 en Frankrijk in 1944.

VRAGEN

8 **a** Het feminisme begon onder vrouwen uit de hogere klassen.
Geef hiervoor twee redenen.
b Noem drie doelen van feministen in de 19e eeuw.

9 Feministen vonden soms medestanders onder liberalen en socialisten.
a Welk strijdpunt deelden feministen en socialisten?
b Leg uit waarom samenwerking tussen feministen en socialisten toch vaak moeilijk verliep.
c Leg uit hoe feministen het liberale gedachtengoed gebruikten om hun pleidooi voor vrouwenrechten te ondersteunen.
d Gebruik ook de leertekst ‘De rol van de vrouw’.
Bedenk waarom slechts een beperkt aantal liberale politici de feministen steunde.

10 Het feminisme had nauwelijks aantrekkingskracht op vrouwen uit de arbeidersklasse.
Noem hiervoor twee redenen.

11 Gebruik bron 3.
Deze paragraaf gaat over vrouwen die streden voor meer rechten voor vrouwen.
Vind je Margaret Bulkley hiervan een voorbeeld? Leg je antwoord uit.

Bij deze tekst past een ‘Historisch denken’-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Historisch denken

Staking bij Stork

Zie paragraaf 5.3

- **HISTORISCH BEWIJS**
- **HISTORISCHE PERSPECTIEVEN**

Staken was rond 1900 risicovol, maar soms het enige middel dat arbeiders tot hun beschikking hadden. Bij een staking speelden vaak meer belangen dan alleen die van de fabriekseigenaar en de stakers.

In deze opdracht beoordeel je bronnen over een staking bij de textielfabriek Stork in Hengelo en verken je de verschillende perspectieven van betrokkenen.

BRON 1 Een ansichtkaart uit 1911. 'Onderkruiper' was een scheldwoord voor mensen die tijdens een staking bleven werken of zich lieten inhuren om het werk van stakers over te nemen. Op deze kaart worden deze 'onderkruipsters' met naam en toenaam genoemd. De opbrengst van de verkoop van deze ansichtkaarten ging naar de stakers.

VRAGEN

1 Gebruik bron 1 tot en met 4.

a Op welke manier zijn deze bronnen relevant voor een onderzoek naar de sociale kwestie rond 1900?

b Op welke manier blijkt uit de bronnen dat staken rond 1900 risicovol was?

2 Gebruik bron 1 tot en met 4.

a Drie van deze bronnen zijn duidelijk vanuit een bepaald perspectief geschreven, één bron is meer neutraal.
Welke drie bronnen hebben hetzelfde perspectief en wiens perspectief is dat?

b Noem twee personen of groepen die betrokken waren bij deze staking, maar van wie het perspectief niet of slechts zeer beperkt in deze bronnen naar voren komt.

c Noem op basis van de bronnen twee keuzes van verschillende personen of groepen die jij moeilijk te begrijpen vindt.

d Leg voor beide groepen uit hoe je deze keuze toch kunt verklaren. Houd rekening met de historische context waarin deze personen zich bevonden.

BRON 2 In 1911 stuurde Gezina Mantel de ansichtkaart uit bron 1 aan haar verloofde in Amerika. Op de achterkant schreef ze een brief. Een fragment hieruit:

De meisjes van Stork staken. De vaders van de meisjes moesten naar het kantoor komen, hun werd verteld dat als de meisjes niet stoppen, zij ontslagen worden. De buren van Mina Meijers zijn al ontslagen. Veel mensen maken zich zorgen omdat de reserves van de bond ook onder druk staan. Een meisje van Meyerink is weer aan het werk gegaan omdat anders haar vaders pensioen gevaar loopt. [...] Bennink vertelde vader dat de politie en soldaten al klaar staan in Deventer en bij de eerste roep van de burgemeester van Hengelo rukken ze op. Maar waarom spreekt de burgemeester zich niet uit voor de stakers? De meisjes staken nog steeds, ze houden het goed vol.

BRON 3 Fragment uit een nieuwsbericht uit 1911 over de staking bij Stork.

Te Hengelo zijn enkele zettelsters*, die op de weefgoederenfabriek aan het werk bleven, met stenen bekogeld, toen ze onder politiegeleide huiswaarts keerden. De burgemeester [riep de inwoners op] zich van daden van geweld te onthouden, daar die met geweld zullen worden beantwoord.

** een gespecialiseerd beroep binnen de textielindustrie*

BRON 4 Fragment uit een nieuwsbericht uit 1911 over de staking bij Stork.

De burgemeester stelde zich hier, zoals natuurlijk niet anders te verwachten was, vierkant aan de zijde van het kapitaal. De politie werd eropuit gestuurd naar de onderkruipsters, om in geval ze bevreesd waren overlast te krijgen van andere arbeidsters, ze op te halen en weer terug te brengen.

De Aprilbeweging

Zie paragraaf 5.3

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- OORZAKEN EN GEVOLGEN

Utrecht was vanaf de vroege middeleeuwen een bisschopsstad. Hieraan kwam in 1580 een einde door de Reformatie en de Nederlandse Opstand. Bisschoppen waren niet langer welkom in Nederland en dat bleef 273 jaar zo, tot 3 maart 1853. Toen benoemde paus Pius IX een Tilburgse geestelijke tot aartsbisschop van Utrecht. Deze mogelijkheid was ontstaan door de grondwetswijziging van 1848. Een storm van verontwaardiging stak op onder protestanten: de Aprilbeweging was een feit.

In deze opdracht onderzoek je de achtergronden van deze verontwaardiging. Ook denk je na over de vraag hoe de regering de verdeeldheid in de Nederlandse democratie probeerde te herstellen.

VRAGEN

3 Gebruik de intro.
Hoewel de grondwetswijziging in 1848 al zorgde voor een scheiding van kerk en staat, kwam de Aprilbeweging pas op in april 1853.
Welke gebeurtenis was daarvoor de aanleiding?

4 Gebruik bron 5.

a Leg uit:
- naar welk kenmerkend aspect uit de 16e eeuw het *Nieuw Geuzenlied* verwijst en
- welke boodschap het daarmee wil overbrengen.

b Geef een historische reden waarom de Aprilbeweging koning Willem III vraagt hun verzet te steunen.

5 Gebruik bron 5.
Het *Nieuw Geuzenlied* laat zien dat het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie bij protestanten in de 19e eeuw een heftig gevoel opriep.

a Welk gevoel was dat? Leg je antwoord uit.

b Verklaar waarom zij ook Thorbecke (en de liberalen) als grote vijand zagen.

6 Bestudeer eerst bron 6.
De Aprilbeweging verdeelde Nederland diep. Om tot een oplossing te komen ontwierp een nieuw kabinet in 1853 de 'Wet op kerkgenootschappen'. Vrijheid van godsdienst en de scheiding van kerk en staat werden hierin nogmaals bevestigd. Wél werd vastgelegd dat de overheid in kon grijpen als een kerkelijke beslissing zou leiden tot openbare onrust. Ook werd afgesproken dat:
- kerkelijke titels geen enkel recht gaven ten opzichte van de overheid of andere kerkgenootschappen;
- het dragen van kerkelijke gewaden op straat niet toegestaan was;
- bisschoppen goedkeuring moesten krijgen van de overheid om zich te mogen vestigen in een bisschopsstad (zoals Utrecht).

Deze wet kwam tegemoet aan de belangen en gevoelens van zowel protestanten als katholieken en liberalen.
Leg dat voor elke groep uit waarbij je telkens naar een element uit de wet verwijst.

7 In de 19e eeuw leefden in Nederland groepen samen die elkaar wantrouwden.
Wat vind jij, heeft de Nederlandse regering het conflict tussen groepen in 1853 op een goede manier opgelost?
Leg je antwoord uit.

BRON 5 De Aprilbeweging gebruikte liederen om de protestantse bevolking te overtuigen. Het meest bekend werd het *Nieuw Geuzenlied*. Twee coupletten:

O Willem drie, o Geuzenkoning!
Gedenk uw afkomst en Uw plaats,
Ontwaak, en toon U in uw woning –
Trots die schreeuwers – weer de baas
't Woedend Torgebrom* –
Maal daar niet om!

Zij hebben het weer voorwaar gezworen,
Om al wat Geus en Ketter heet,
Weer te vervolgen als tevoren,
Hier Granvel en d'Alva** deed;
Dan brandt weer 't martelvier
Gelijk een lier,
Dan wacht ons 't bloedig lot
Op het schavot.

** Thorbecke werd door tegenstanders afgebeeld als een tor (insect) en hier vergeleken met de heidense god Thor.*

*** Granvelle en Alva waren in de 16e eeuw adviseur van de Spaanse koning Filips II.*

BRON 6 Ongedateerde foto van de Utrechtse aartsbisschop Joannes Zwijsen (1794-1877). Zwijsen nam op 21 april 1853, in opdracht van de paus, de aartsbisschoppelijke zetel in Utrecht in. Vanwege de onrust in de stad was hij hier zelf niet bij aanwezig. Zwijsen heeft zich ook nooit als aartsbisschop in Utrecht mogen vestigen van de Nederlandse regering.

Arbeid adelt

Zie paragraaf 5.4

• CONTINUÏTEIT EN VERANDERING

In de hogere klassen was het voor zowel gehuwde als ongehuwde vrouwen een schande om betaalde arbeid buitenshuis te verrichten. Maar wat als dit door omstandigheden niet anders kon? De Nederlandse schrijfster en feministe Betsy Perk (1833-1906) probeerde de situatie van deze vrouwen te verbeteren.

In deze opdracht beoordeel je hoe vernieuwend de oplossing van Perk was.

VRAGEN

8 Gebruik bron 7.

a Vrouwen uit de gegoede burgerij waren vaak financieel afhankelijk.
Leg dit uit aan de hand van het leven van Betsy Perk.

b Wat was in de ogen van Perk een goede oplossing voor deze vrouwen?

c Een bewering: 'De oprichting van de vrouwenvereniging "Arbeid Adelt" in 1871 was aan de ene kant vernieuwend, maar sloot aan de andere kant aan bij het burgerlijk gezinsideaal in die tijd.'
Ondersteun beide onderdelen van deze bewering met een argument.

9 Gebruik bron 8.

a Perk promootte vrouwenarbeid in het tijdschrift *Onze Roeping*.
Benadrukte ze daarbij vooral continuïteit of juist verandering? Leg je antwoord uit.

b Betsy Perk richtte zich in de eerste uitgave van *Onze Roeping* op moeders.
Bedenk hiervoor een verklaring.

c Gebruik bron 9.
Waarom spelen moeders volgens Perk een belangrijke rol in de emancipatie van vrouwen?

10 Betsy Perk werd in haar eigen tijd bestempeld als gematigde feministe.
Leg uit of je het met deze benaming eens bent.

BRON 8 Betsy Perk schreef in de eerste uitgave (17 februari 1870) van het vrouwenblad *Onze Roeping* een speciaal voorwoord aan moeders:

Naar onze innige overtuiging is de vrouw het meest op haar plaats [...], daar waar zij optreedt naast de man tot bestuur en leiding van een belangrijk deel van de huiselijke taak, vooral waar zij als moeder belast wordt met de zorg voor haar kinderen. Alleen wanneer haar dat recht ontzegd wordt, mag zij omzien naar een andere werkkring, alleen dan zal zij volgens ons recht hebben een andere plaats in de maatschappij te vragen.

BRON 9 Op 1 augustus 1872 schreef Perk in een artikel voor *Onze Roeping*:

Men moet haar [de vrouw] veelzijdig beschaven en bekwamen, en haar opvoeden zonder vooroordelen. [Bovendien moet men] haar in staat stellen naar eigen oordeel te handelen, zelf een beroep of bedrijf te kiezen, en een helder inzicht te verkrijgen over opvoeding en onderwijs. [Ook moet men haar leren] eigen gedachten en beschouwingen duidelijk onder woorden te brengen en daar waardig naar te leven [...].

BRON 7 Ongedateerde foto van de schrijfster en feministe Betsy Perk (1833-1906). Perk werd geboren in een grote, welgestelde familie, maar nadat haar verloving verbroken werd én haar vader overleed, moest zij op 33-jarige leeftijd noodgedwongen in haar eigen levensonderhoud voorzien. Ze besloot te gaan schrijven om een klein inkomen te verwerven. Zo publiceerde ze verhalen in verschillende tijdschriften en schreef ze een handboek voor vrouwen. Vanaf 1869 werkte ze aan een plan voor de oprichting van een weekblad voor vrouwen. Uit de wens om vrouwen uit haar eigen stand in staat te stellen ook eigen inkomen te verwerven, ontstond in 1871 de vrouwenvereniging 'Arbeid Adelt'. Vrouwen konden door hen zelf gemaakte handwerken verkopen voor rekening en risico van de vereniging. 'Arbeid Adelt' bestaat vandaag nog steeds.

Afsluiting

Controleer jezelf

5.1 De industriële revolutie

1 Ik kan een aantal factoren noemen die leidden tot de industrialisatie van Groot-Brittannië.
2 Ik kan een aantal economische en sociale gevolgen van de industriële revolutie noemen.
3 Ik kan beschrijven hoe economisch liberalisme en modern kapitalisme volgens aanhangers zouden leiden tot grotere welvaart.

5.2 Conservatisme en politiek liberalisme

1 Ik kan uitleggen dat de opkomst van het liberalisme een reactie was op de democratische revoluties, de Restauratie en het conservatisme.
2 Ik kan beschrijven welke veranderingen aanhangers van het politiek liberalisme doorvoerden in het Nederlandse bestuur.

5.3 Socialisme en confessionalisme

1 Ik kan met voorbeelden uitleggen hoe burgers reageerden op de sociale kwestie.
2 Ik kan uitleggen op welke verschillende manieren socialisten voor gelijkheid wilden zorgen.
3 Ik kan beschrijven hoe en waarom verschillende religieuze groepen in West-Europa in de 19e eeuw emancipeerden.

5.4 Feminisme

1 Ik kan beschrijven hoe in de 19e eeuw werd gedacht over de rol van man en vrouw in de samenleving.
2 Ik kan beschrijven welke doelen feministen hadden en hoe zij deze bereikten.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

algemeen kiesrecht
arbeidersklasse
burgerlijk gezinsideaal
censuskiesrecht
communisme
confessionalisme
conservatisme
constitutionele monarchie
democratisering
economisch liberalisme
eerste feministische golf
emancipatiebeweging
feminisme
handelingsonbekwaamheid
industrialisatie
industriële revolutie
industriële samenleving
middenklasse
ministeriële verantwoordelijkheid
modern kapitalisme
parlementaire democratie
politiek liberalisme
Restauratie
sociaaldemocratie
sociale kwestie
socialisme
vakbond
verzuiling

Jaartallen

1750	Begin van de industriële revolutie in Groot-Brittannië
1776	Adam Smith legt de basis voor het economisch liberalisme
1814-1815	Congres van Wenen
1830	Liberale revoluties, onder andere in Frankrijk en het Koninkrijk der Nederlanden
1840	Start eerste feministische golf in de Verenigde Staten en Europa
1848	Revolutiejaar; Nederland wordt een parlementaire democratie
1879	Oprichting eerste politieke partij in Nederland: de ARP
ca. 1880	Oprichting socialistische politieke partijen
1917	Algemeen kiesrecht voor mannen in Nederland
1919	Algemeen kiesrecht voor vrouwen in Nederland

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 Vat de kenmerkende aspecten bij het tijdvak van burgers en stoommachines (★ **31**, ★ **32**, ★ **34**, ★ **35**, ★ **36**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Herhalen van de leerstof

2 Neem de tabel over.

POLITIEKE STROMING	KOMT OP VOOR	STRIJDPUNTEN	SUCCESSEN
Politiek liberalisme			
Socialisme		Sociaaldemocraten: Communisten:	Sociaaldemocraten: Communisten:
Confessionalisme			
Feminisme			

Vul in de tabel de antwoorden op de volgende vragen in.
- Voor welke groep kwam de stroming op?
- Wat waren de belangrijkste strijdpunten van de stroming?
- Welke successen heeft de stroming tot 1920 behaald? Noem hier minstens één jaartal of periode.

Oefenen voor de toets

Gebruik bron 3 en in paragraaf 1, bron 2.

2p **3** Als je deze bronnen met elkaar vergelijkt, zie je zowel verandering als continuïteit.
Geef van beide een voorbeeld.

De opstellers van nieuwe grondwetten in Nederland keken terug naar oudere grondwetten, bijvoorbeeld de Staatsregeling van 1798. Vier bepalingen daaruit:

I Nederland wordt een eenheidsstaat.
II Het stadhouderschap wordt afgeschaft.
III Alle burgers krijgen dezelfde grondrechten, zoals vrijheid van meningsuiting en vrijheid van geloof.
IV De wetgevende macht ligt bij een volksvertegenwoordiging die met algemeen mannenkiesrecht wordt gekozen.

2p **4** Leg uit:
- of conservatieven rond 1815 overwegend positief of negatief over de Staatsregeling van 1798 zouden zijn geweest en
- hoe liberalen rond 1850 over de Staatsregeling zouden hebben geoordeeld.

1p **5** Leg uit waarom vakbonden rond 1870 voor arbeiders een belangrijker middel waren om invloed uit te oefenen dan politieke partijen.

2p **6** Leg uit waarom sociaaldemocraten waarschijnlijk wel en communisten waarschijnlijk niet tevreden waren met de invoering van algemeen kiesrecht.

In 1874 werd het zogenaamde ‘Kinderwetje’ van de liberale politicus Samuel van Houten ingevoerd, waarin werd verboden om kinderen onder de 12 jaar in fabrieken te laten werken.

2p **7** Leg uit:
- dat de invoering van het ‘Kinderwetje’ in strijd is met de principes van het economisch liberalisme en
- met welk argument liberalen de invoering van de wet toch zouden kunnen verdedigen.

Gebruik bron 1.

2p **8** Volgens Schaepman was er geen sprake van enige emancipatie van katholieken in Nederland.
Geef met behulp van de bron een argument vóór en een argument tegen deze bewering.

Gebruik bron 2.

2p **9** Leg met behulp van een beeldelement uit welke mening de tekenaar heeft over het burgerlijk gezinsideaal.

Een geschiedenis van de mensheid

De wereld waarin wij leven, is kleiner dan ooit. Dankzij vliegtuigen en het internet doen afstanden er nauwelijks meer toe. Het is daarom logisch dat Memo niet alleen gaat over Nederland of Europa, maar over samenlevingen overal ter wereld. In al hun verscheidenheid. Want nog altijd zijn de verschillen tussen mensen groot: in macht en welvaart, in opvattingen en in hun manier van leven. Een geschiedenis die de hele wereld omvat, helpt je bijvoorbeeld te begrijpen waarom sommige landen machtiger en rijker zijn dan andere, welke achtergronden verschillende culturen hebben en waarom bepaalde gebeurtenissen in het verleden voor sommige mensen zo pijnlijk zijn.

Vanaf 1500 ligt het accent in Memo wel meer op Europa. Daarvoor is gekozen omdat het eindexamen zich vooral op Europese geschiedenis richt en Memo je daarop goed wil voorbereiden. Maar ook na 1500 kiest Memo waar het kan voor een brede blik: een geschiedenis die oog heeft voor samenlevingen in verschillende continenten, en waarin ruimte is voor verschillende perspectieven.

BRON 1 Kaart met de belangrijkste geografische namen die in dit hoofdstuk worden genoemd.

De volgende gebeurtenissen hebben te maken met industrialisatie en emancipatie.

A Abraham Kuyper richtte de eerste politieke partij van Nederland op, de ARP.

B In Duitsland, Oostenrijk, Hongarije en Nederland kregen vrouwen kiesrecht.

C In Groot-Brittannië begon de industriële revolutie.

D In onder andere Frankrijk en de Nederlanden vonden liberale revoluties plaats.

E Na de nederlaag van Napoleon kreeg Frankrijk weer een koning.

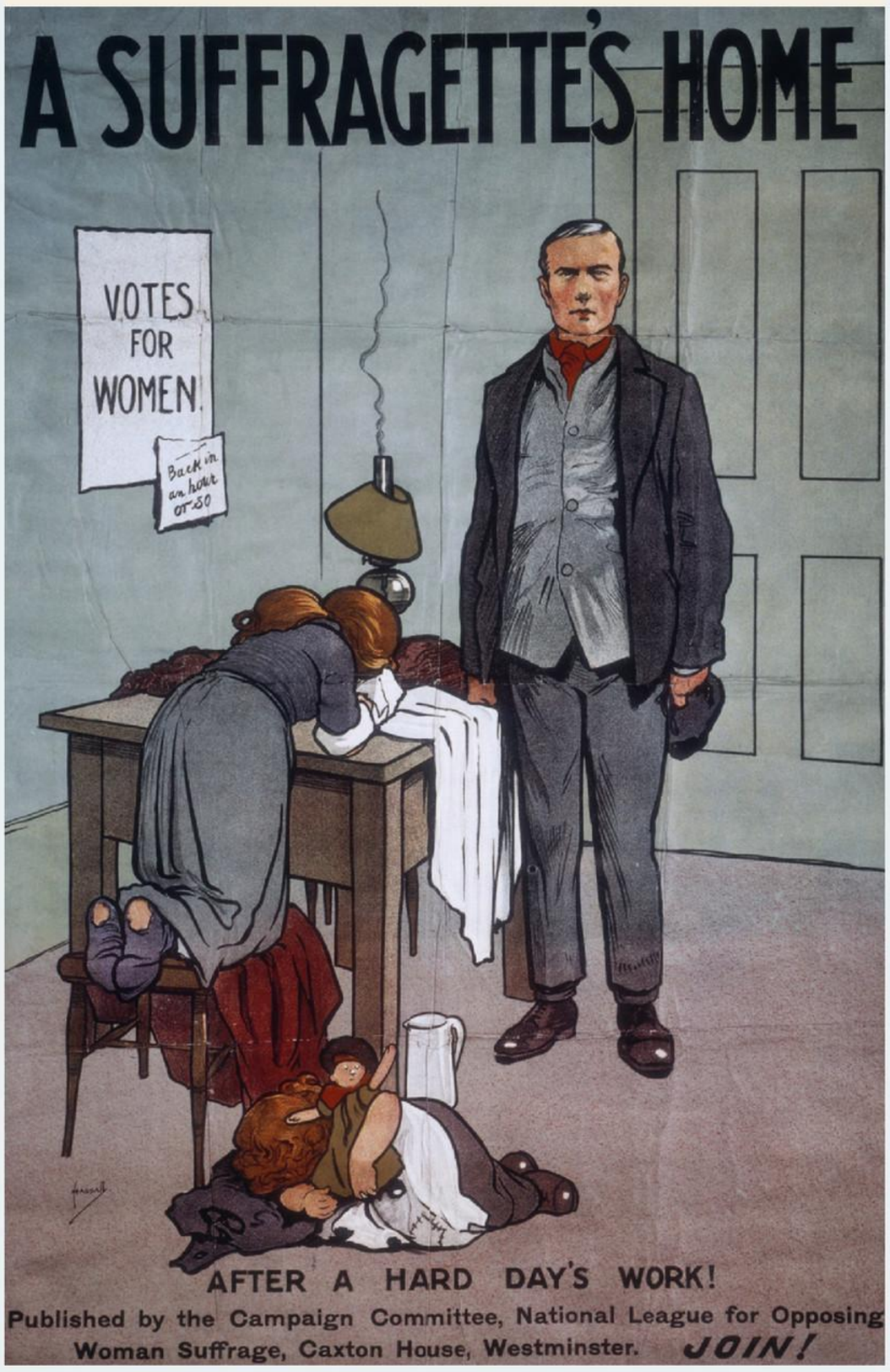
F Willem II stemde in met een nieuwe, uiterst liberale grondwet.

2p **10** Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de letters.

BRON 1 In 1880 wordt Herman Schaepman als eerste priester benoemd tot Tweede Kamerlid. In 1889 schrijft hij over de positie van katholieken in Nederland:

De praktijk vormde in meer dan één opzicht nog een schril contrast met de staatsrechtelijke vrijheid en gelijkheid, die in onze grondwet is gewaarborgd. Verkiesbaarheid tot de hoogste staatsambten en bestuurlijke posities stond op het geduldige papier; maar iemand die ruiterlijk als katholiek voor de dag wilde komen, gaf zich immers feitelijk een brevet van onverkiesbaarheid in verreweg de meeste gevallen, zelfs tot de nederige positie van dorpsburgemeester.

BRON 2 Prent van de Britse Nationale Bond tegen het Vrouwenkiesrecht uit het begin van de 20e eeuw met de tekst: 'Het huis van een suffragette. Thuis na een dag van hard werken!' Een suffragette was een Britse feministe. De teksten op de briefjes aan de muur luiden: 'Kiesrecht voor vrouwen' en 'Terug in een uur of zo'.

BRON 3 Een afbeelding van huisnijverheid uit 1814. (Uit: George Walker, *Life in Yorkshire*.)

6 De strijd om de wereld

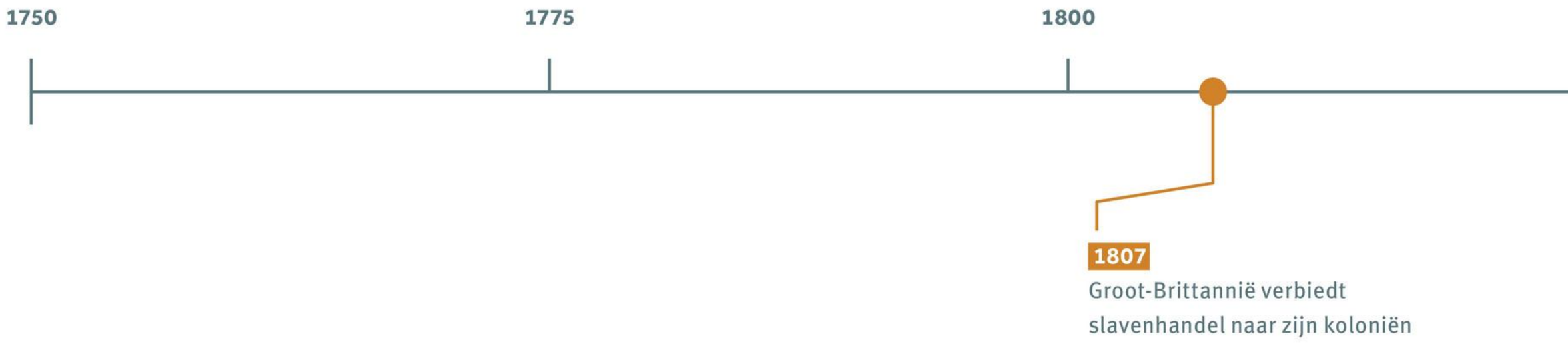
TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)

ca. 1500-ca. 1865 Trans-Atlantische slavenhandel, slavernij en verzet

ca. 1750-ca. 1900 Industriële revolutie

ca. 1800 Opkomst nationalisme

Introductie

Vanaf 1893 voerden de inwoners van het koninkrijk Mthwakazi in het zuiden van Afrika strijd met de British South Africa Company, die zich drie jaar eerder in hun koninkrijk had gevestigd. Het bedrijf, dat onder leiding stond van Cecil Rhodes, was opgericht om de minerale rijkdommen van Afrika uit de grond te halen. De Company won de oorlog en het koninkrijk kwam, met instemming van de Britse overheid, in eigendom van dit bedrijf. De onderneming mocht voortaan onderhandelen met Afrikaanse vorsten, landrechten toekennen en een politiemacht op de been houden. Cecil Rhodes noemde het gebied naar zichzelf: Rhodesië. In Rhodesië (vandaag Zimbabwe) werd steenkool uit de grond gehaald door mijnbouw (zie foto, die is genomen tussen 1890 en 1925). Rhodes maakte geen geheim van zijn ideaal: heel Afrika moest Brits worden, van Caïro in het noorden tot Kaap de Goede Hoop in het zuiden.

Niet alleen de Britten, maar ook andere Europeanen waren op zoek naar de grondstoffen in Afrika en Azië. Daar was door de industrialisatie in Europa grote vraag naar. Maar ook andere redenen, zoals nationalisme en een superioriteitsgevoel, speelden een rol bij het op grote schaal veroveren en exploiteren van koloniën in de 19e eeuw.

Kenmerkende aspecten

- ★ 33 De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie
- ★ 36 De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme

Waarover gaat dit hoofdstuk?

6.1 Nationalisme ★ 36

Vanaf ongeveer 1800 ontstond overal in Europa een sterke voorliefde voor de cultuur van het eigen volk. Nationalistische bewegingen streefden voor hun volk naar een eigen – nationale – staat.

6.2 Modern imperialisme ★ 33

In de 19e eeuw streefden Europese landen naar een groot koloniaal rijk. De overheersing van gebieden in Afrika en Azië moest hen verzekeren van grondstoffen en een afzetmarkt voor de industriële producten.

6.3 Abolitionisme en racisme

In de 19e eeuw verboden Europese landen en de Verenigde Staten slavenhandel en slavernij. Tegelijkertijd bleef ongelijkheid daar en in de koloniën bestaan en raakten racistische opvattingen diepgeworteld.

ca. 1820-ca. 1920 Intensivering van het koloniaal bestuur (modern imperialisme)

6.1 Nationalisme

CASUS

Hermann, een Duitse held

BRON 1 Het Hermann-monument in het Teutoburgerwoud wordt schoongemaakt. (Foto uit 2016.)

Hoog op een heuvelrug in het Duitse Teutoburgerwoud rijst een beeld op van 53 meter hoog. Het stelt Arminius voor, een Germaanse vorst die ooit in dienst was van de Romeinen en die later de Duitse naam Hermann kreeg. Arminius kwam in het jaar 9 n.C. in opstand tegen de Romeinen. Hij lokte drie Romeinse legioenen naar een dicht woud en versloeg ze daar verpletterend. Lange tijd was dit een onbekend verhaal, totdat men in de 19e eeuw een standbeeld voor de Germaan wilde oprichten.

De eerste schetsen dateren van 1819, vlak nadat Duitse legers de Franse keizer Napoleon hadden verslagen. Veel Duitsers hoopten toen dat een verenigd Duitsland zou ontstaan. Maar de Duitsers bleven verdeeld over ruim dertig staten en staatjes. Het ideaal van een verenigd Duitsland bleef echter leven, onder meer bij de maker van de schetsen, de kunstenaar en architect Ernst von Bandel (1800-1876). Hij had dit monument bedacht als herinnering aan de tijd dat ‘de Duitsers’ eensgezind en sterk waren geweest.

Vanwege geldgebrek was het beeld in 1870 nog steeds niet voltooid. Dat gebeurde pas nadat in 1871 één groot Duits rijk ontstond met een keizer aan het hoofd. Deze Duitse eenwording zorgde voor hernieuwde belangstelling voor het beeld. De keizer zelf betaalde de laatste ontbrekende gelden en onthulde het monument in 1875. Op het zwaard van 7 meter lang staan de woorden ‘Deutsche Einigkeit, meine Stärke – meine Stärke, Deutschlands Macht’.

VRAGEN

1 Leg uit waarom Bandel en andere Duitsers behoefte hadden aan een monument.
2 Leg uit waarom Bandel koos voor dit verhaal uit de oudheid.
3 Welk politiek belang had de keizer bij zijn bijdrage aan het monument?

Wat is nationalisme?

★ 36 Deelaspect: de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: nationalisme

In veel Europese landen kwamen in de 19e eeuw sterke nationale gevoelens op. Dit verschijnsel heet **nationalisme**. Het gaat uit van de gedachte dat mensen tot verschillende volken (of naties) behoren en dat elk volk een gemeenschappelijke geschiedenis, taal en cultuur heeft. Men kreeg een sterke voorliefde voor de cultuur van het eigen volk en vond het belangrijk dat dat volk in een eigen – nationale – staat leefde.

Nationale gevoelens

De opkomst van het nationalisme had veel te maken met veranderingen in de politiek. In de tijd van de democratische revoluties was het 'volk' steeds belangrijker geworden. Een inwoner van een land was niet langer onderdaan van een vorst, maar burger, dat wil zeggen: lid van een gemeenschap die zichzelf moest besturen en verdedigen. Hoe verschillend bijvoorbeeld de Fransen onderling ook waren, ze zagen zichzelf in de revolutietijd toch als één volk, dat sterk moest staan tegen de vele vijanden. Het was daarom van belang overeenkomsten binnen een volk te onderstrepen en verschillen te negeren.

In de 19e eeuw kwam dan ook overal in Europa een beweging op gang om de identiteit van het eigen volk vorm te geven. Bij dit culturele nationalisme brachten dichters, schilders en beeldhouwers de roemrijke daden van hun zogenaamde voorouders in beeld. Het Hermann-monument is er een voorbeeld van. Regeringen stimuleerden deze natievorming krachtig. Ze gebruikten het onderwijs in de officiële landstaal en de vaderlandse geschiedenis om verbondenheid en eenheid te kweken. In het Nederlandse onderwijs ging bijvoorbeeld veel aandacht uit naar de 'glorierijke' strijd tegen de Spanjaarden tijdens de Opstand.

> 'Onder de middelen [...] om de liefde tot het vaderland [...] te ontwikkelen, behoort in de eerste plaats de geschiedenis van ons volk.'
>
> — Citaat uit een schoolboek uit 1872, met verhalen over de geschiedenis.

VRAGEN

4 **a** Leg uit dat het nationalisme ontstond onder invloed van nieuwe politieke ideeën uit de 18e eeuw.
b Gebruik de casustekst.
Speelden deze nieuwe politieke ideeën ook een rol in het ontstaan van het Duitse nationalisme?

5 Leg uit dat het nationalisme zowel een politieke als een culturele kant had.

6 Noem drie middelen die regeringen gebruikten om een gevoel van eenheid onder de bevolking te stimuleren.

7 In 1857 voerde de Nederlandse regering het vak geschiedenis in voor alle leerlingen.
a Bedenk op welke manier het vak moest bijdragen aan goed burgerschap.
b Hoe zou het vak geschiedenis volgens jou tegenwoordig kunnen bijdragen aan burgerschapsonderwijs?

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

De vorming van nationale staten

De politieke grenzen die in Europa waren ontstaan, vielen niet altijd samen met taal- en cultuurgrenzen. Nationalisten streefden naar nationale staten: voor elk volk één staat. Dit politiek nationalisme had grote gevolgen voor gebieden waar volken verdeeld waren over meerdere staten en voor staten waar meerdere volken samenleefden.

Eenwording

Zo'n verlangen naar een eigen staat ontstond onder Duitssprekenden die verspreid woonden over meer dan dertig staten. Liberale nationalisten streefden niet alleen naar een sterke Duitse eenheidsstaat, maar ook naar meer inspraak voor burgers. In 1848 zetten Duitsers in verschillende staten hun conservatieve vorsten af. Vervolgens kwamen democratisch gekozen volksvertegenwoordigers uit alle staten bijeen om samen een nieuwe grondwet te maken voor de nieuwe eenheidsstaat. Maar door tegenwerking van het koninkrijk Pruisen, de machtigste Duitse staat, mislukte

BRON 2 Na een revolutie ontstond in 1830 een nieuwe staat: België. Schilderijen als dit stimuleerden in de 19e eeuw het ontstaan van een Belgische nationale identiteit. De schilder heeft vooral willen laten zien hoe enthousiast de Belgische bevolking de vrijheidsstrijd tegen de Nederlandse koning Willem I steunde. (Charles Soubre, 1880.)

deze poging tot eenheid. Pruisen wilde wel een Duitse eenheidsstaat, maar dan onder Pruisische leiding en zonder democratische grondwet. In 1871 slaagde de Pruisische minister-president Otto von Bismarck erin Duitsland tot een eenheid te smeden. De Pruisische koning werd de oppermachtige keizer van deze staat; het gekozen parlement had weinig invloed.

Ook de Italianen streefden naar eenwording. Op het Italiaanse schiereiland waren in de loop van de tijd meerdere staten ontstaan. Een groot deel van Noord-Italië was in Oostenrijkse handen en de katholieke kerk bezat een deel van Midden-Italië. Italiaanse nationalisten wilden heel Italië verenigen in een vrije en onafhankelijke eenheidsstaat, zonder buitenlandse invloed. Vanaf 1820 probeerden ze door middel van overleg, volksopstanden en gewapende strijd hun doel te bereiken. In 1870 veroverden zij ten slotte Rome. Daarmee was de Italiaanse eenheid een feit.

Uiteenvallen

Het nationalisme leidde ook tot een omgekeerde ontwikkeling: sommige staten waarin meerdere volken samenleefden, vielen juist uit elkaar. Het duidelijkste voorbeeld daarvan is het Ottomaanse Rijk. De Grieken, Serviërs en Roemenen, die in dat rijk woonden, waren ontevreden over de Turkse overheersing en begonnen te streven naar onafhankelijkheid. Na meer dan tien jaar strijd slaagden de Grieken daarin als eersten: in 1829 werd Griekenland een onafhankelijk koninkrijk. Later in de 19e eeuw brokkelde het Ottomaanse Rijk nog verder af en ontstonden staten als Servië, Bulgarije en Roemenië. Ook het Oostenrijkse keizerrijk was zo'n veelvolkerenstaat waar verschillende volken regelmatig in opstand kwamen. De belangrijkste groep, de Hongaren, zou pas in 1918 de onafhankelijkheid krijgen.

In de 19e eeuw ontstond door samenvoegingen en afscheidingen langzaam een Europa van nationale staten. De regeringen stimuleerden vaderlandslievende gevoelens in hun gebieden. Daardoor kwamen staten tegenover elkaar te staan, wat zou leiden tot grote internationale spanningen en oorlog.

VRAGEN

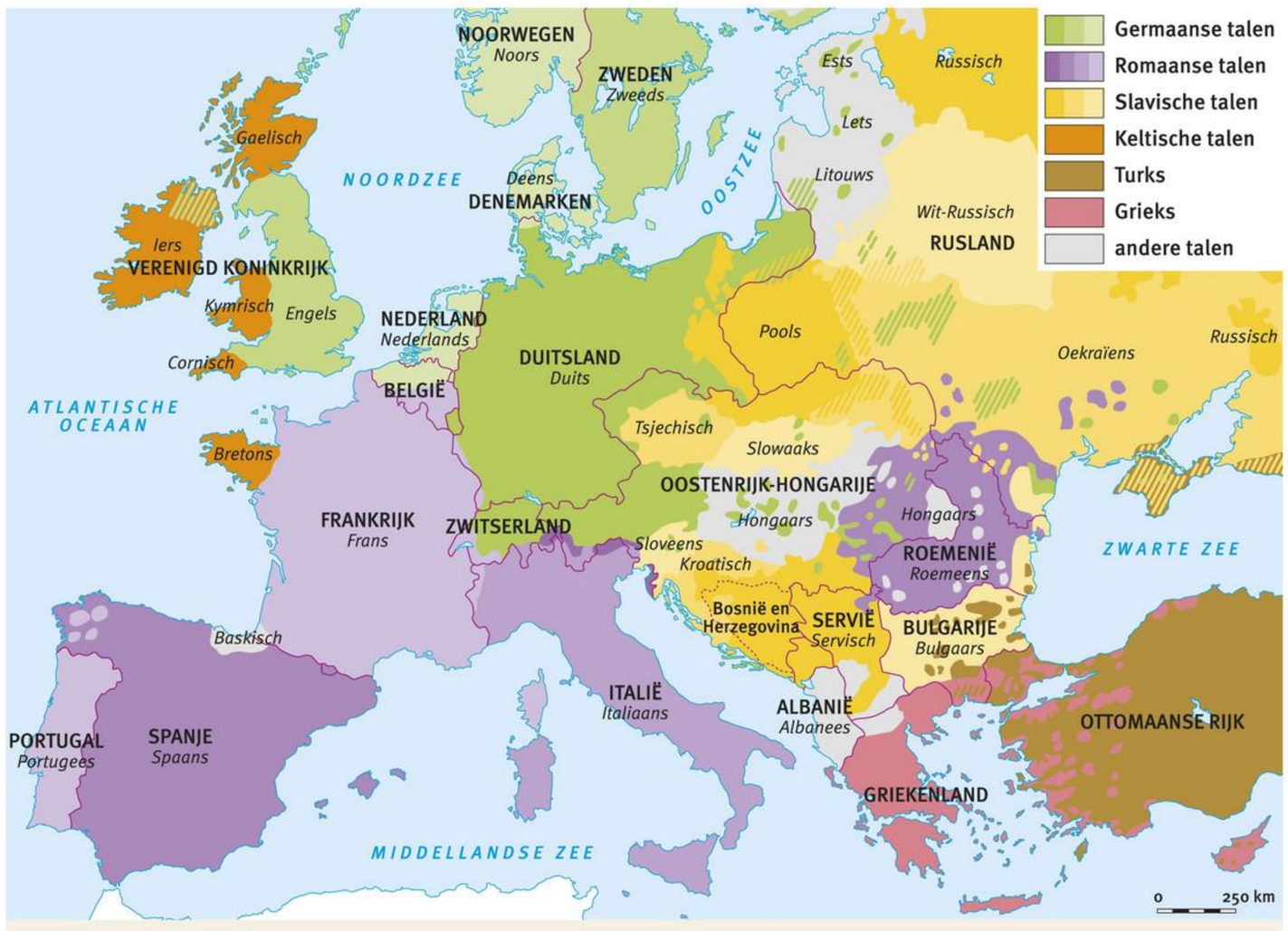
8 Een bewering: 'Volken bestaan niet echt, maar zijn slechts een idee uit de 19e eeuw.'
- **a** Bedenk een argument vóór deze bewering.
- **b** Bedenk een argument tegen deze bewering.

9 **a** Nationalisten in Duitsland en Italië waren om verschillende redenen ontevreden over de situatie vóór 1871.
Leg het verschil uit.
b Leg uit waarom niet alle Duitse nationalisten tevreden waren met de Duitse eenheidsstaat na 1871.

10 Leg uit waardoor het Ottomaanse Rijk en het Oostenrijkse keizerrijk in een tijd van opkomend nationalisme allebei kwetsbaar waren.

11 Gebruik bron 3.
- **a** Wat valt op aan de taalgebieden in Oost-Europa rond 1900?
- **b** In Oostenrijk-Hongarije en het Ottomaanse Rijk ontstond onrust door politiek nationalisme.
Noem een andere staat waarin hierdoor onrust zou kunnen ontstaan. Licht je antwoord toe.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 3 Taalgebieden in Europa in 1914.

6.2 Modern imperialisme

CASUS

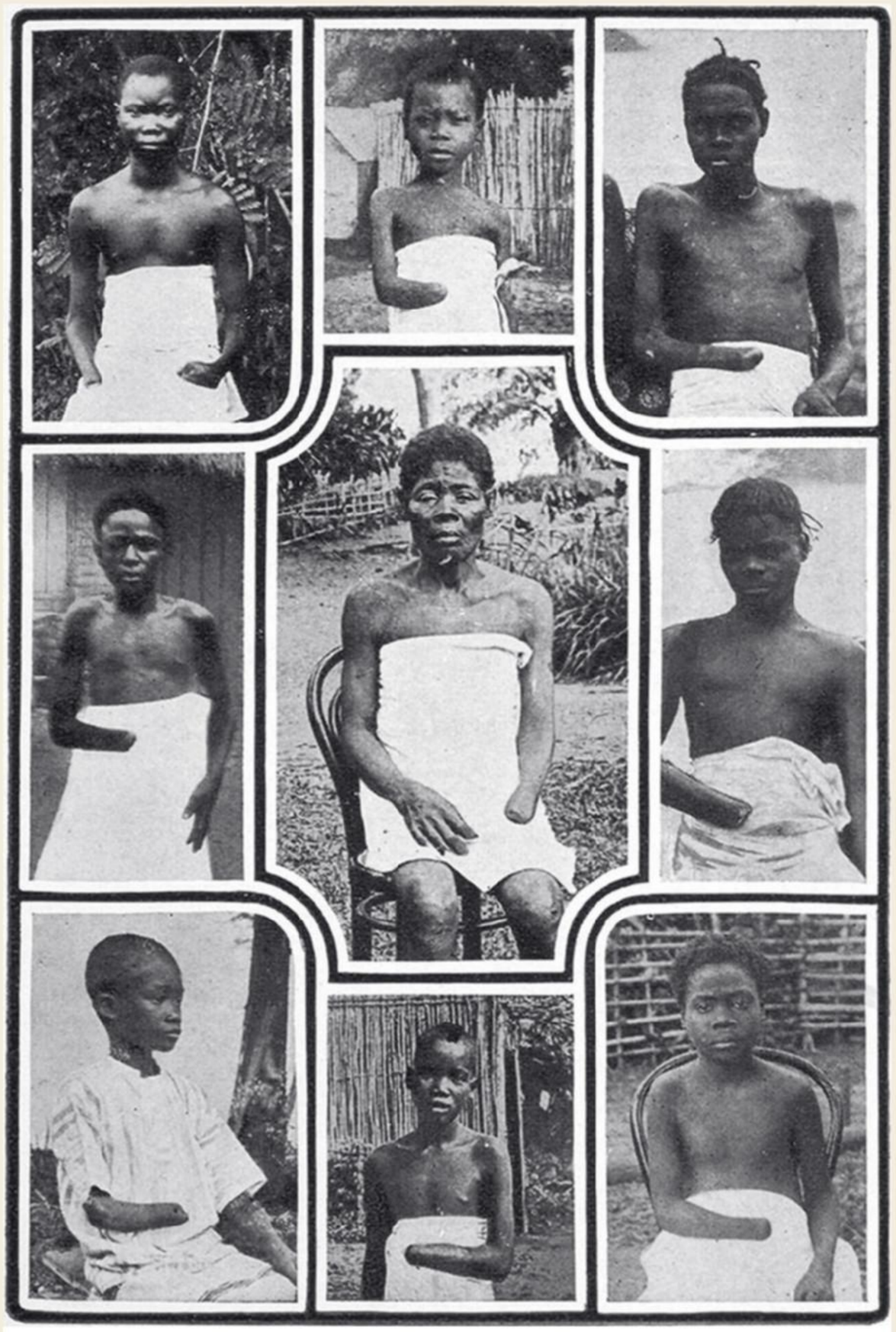
Een kolonie als privébezit

In 1885 kwam een gebied in Centraal-Afrika in persoonlijk bezit van de Belgische koning Leopold II. Leopold zei dat hij hier een humanitair doel had: de prediking van het 'ware' geloof en de afschaffing van slavernij. Het gebied kreeg de veelzeggende naam Congo-Vrijstaat.

Maar met behulp van een leger van witte officieren en Afrikaanse soldaten dwong Leopold de Afrikanen steeds harder te werken. Het gebied werd rendabel toen de Europese vraag naar rubber steeg. Leopold liet alles op alles zetten om de bevolking zoveel mogelijk rubber uit rubberbomen te laten tappen. Wie te weinig oogstte, werd gegeseld, gemarteld of voor het leven verminkt. Om mannen tot arbeid aan te zetten werden hun kinderen gegijzeld en hun vrouwen verkracht en zelfs gekruisigd.

In 1904 getuigde een Congolees over het bewind: 'Twee sentry's [schildwachten], Bokombula en Bokusula, arresteerden mijn grootvader Iselunyako, omdat zijn mand rubber niet vol was. Ze stopten hem in een put en vertrappelden hem. Daaraan is hij gestorven. Toen we hem aan de blanke lieten zien, zei deze: "Goed zo. Hij was klaar met rubber en dus klaar met leven."'

Hoewel Congo-Vrijstaat diep in Afrika lag, bleven de onmenselijkheden van het regime niet verborgen. Missionarissen sloegen alarm en de Britse consul noemde Congo in een rapport 'het grootste kerkhof ter wereld'. Toen de Belgische staat in 1908 het beheer van de kolonie overnam, had Leopolds bewind miljoenen Congolezen het leven gekost. Belgisch-Congo werd vervolgens nog tot 1960 overheerst door België.

BRON 1 Kinderen met een afgehakte hand. Dat was een straf voor mensen die niet genoeg rubber ophaalden tijdens hun werk op de plantages in Congo-Vrijstaat. Deze foto's werden als bewijsmateriaal gepubliceerd in een boek uit 1905 over Leopolds onmenselijke regime. Het speelde een belangrijke rol bij het ontstaan van internationaal protest tegen de toestand in Congo.

VRAGEN

1 **a** Welke officiële motieven voerde Leopold aan voor de verovering van gebied in Afrika?
b Wat waren zijn werkelijke motieven?

2 Gebruik bron 1 en de casustekst.
a Noem drie voorbeelden uit de casus waaruit blijkt dat mensen in Leopolds tijd kritisch waren over zijn beleid in Congo.
b In het huidige België staan standbeelden ter ere van Leopold II. Daar is hevige discussie over die beelden vanwege Leopolds koloniale politiek.
Bedenk een overeenkomst en een verschil tussen de kritiek op Leopolds koloniale politiek in zijn tijd en in onze tijd.

De opkomst van het modern imperialisme

★ 33 De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie

Volken wereldwijd hadden al eeuwen te maken met Europeanen die gebieden verkenden, handeldreven langs hun kusten en er gebieden veroverden. Maar vanaf begin 19e eeuw gingen Europese landen streven naar een groot koloniaal rijk dat hen zou verzekeren van grondstoffen en een afzetmarkt voor de industriële producten. Dit verschijnsel noemen we **modern imperialisme**.

Wat is modern imperialisme?

In de 19e eeuw veranderde het kolonialisme van karakter. West-Europese landen waren niet langer tevreden met handelsposten of kleinere bezittingen langs de kust. Ze wilden ook de binnenlanden van Azië en Afrika veroveren en hun koloniën fors uitbreiden tot grote wereldrijken of imperiums. Bovendien wilden ze hun controle over de veroverde gebieden vergroten. Dit modern imperialisme van Europese landen leidde tot grof geweld en dwang jegens de inheemse bevolking. In de loop van de 19e eeuw nam het tempo van de veroveringen toe, onder meer vanwege onderlinge concurrentie. Rond 1880 ontstond een soort race tussen Europese landen om zo snel mogelijk ook de meest ondoordringbare gebieden van Afrika te bezetten, zoals Congo-Vrijstaat. Landen die nog maar net bestonden, zoals Duitsland, België en Italië, deden nu (samen met Fransen en Britten) volop mee aan de verovering van Afrika. Dat leidde tot flinke politieke spanningen. Daarom kwamen in 1884-1885 de belangrijkste Europese landen in Berlijn bij elkaar om regels op te stellen over hoe ze Afrika zouden verdelen. In 1914 waren vrijwel heel Afrika en een groot deel van Azië bezit van Europese landen.

Oorzaken

Dat Europese landen koloniën in Azië en Afrika wilden veroveren en daadwerkelijk wilden besturen, had een aantal oorzaken:

- Landen met een opkomende industrie hadden behoefte aan goedkope grondstoffen als olie, rubber en katoen. Bovendien zagen zij de koloniën als nieuwe afzetmarkten voor hun producten.
- Een groot overzees rijk gaf politiek en militair aanzien. Dat was een gevolg van het nationalisme in Europa. Een trots volk 'verdiende' een groot koloniaal rijk.
- Europeanen wilden hun cultuur verspreiden. Zo brachten missionarissen en predikanten het christelijke geloof. Liberale denkers wilden het kapitalisme verspreiden. Beide groepen zagen dit als het 'beschaven' van andere culturen. Dit gebeurde vaak vanuit oprechte bedoelingen, hoewel die voortkwamen uit een gevoel van superioriteit ten opzichte van andere volken: van alle beschavingen zou de Europese het verst ontwikkeld zijn.

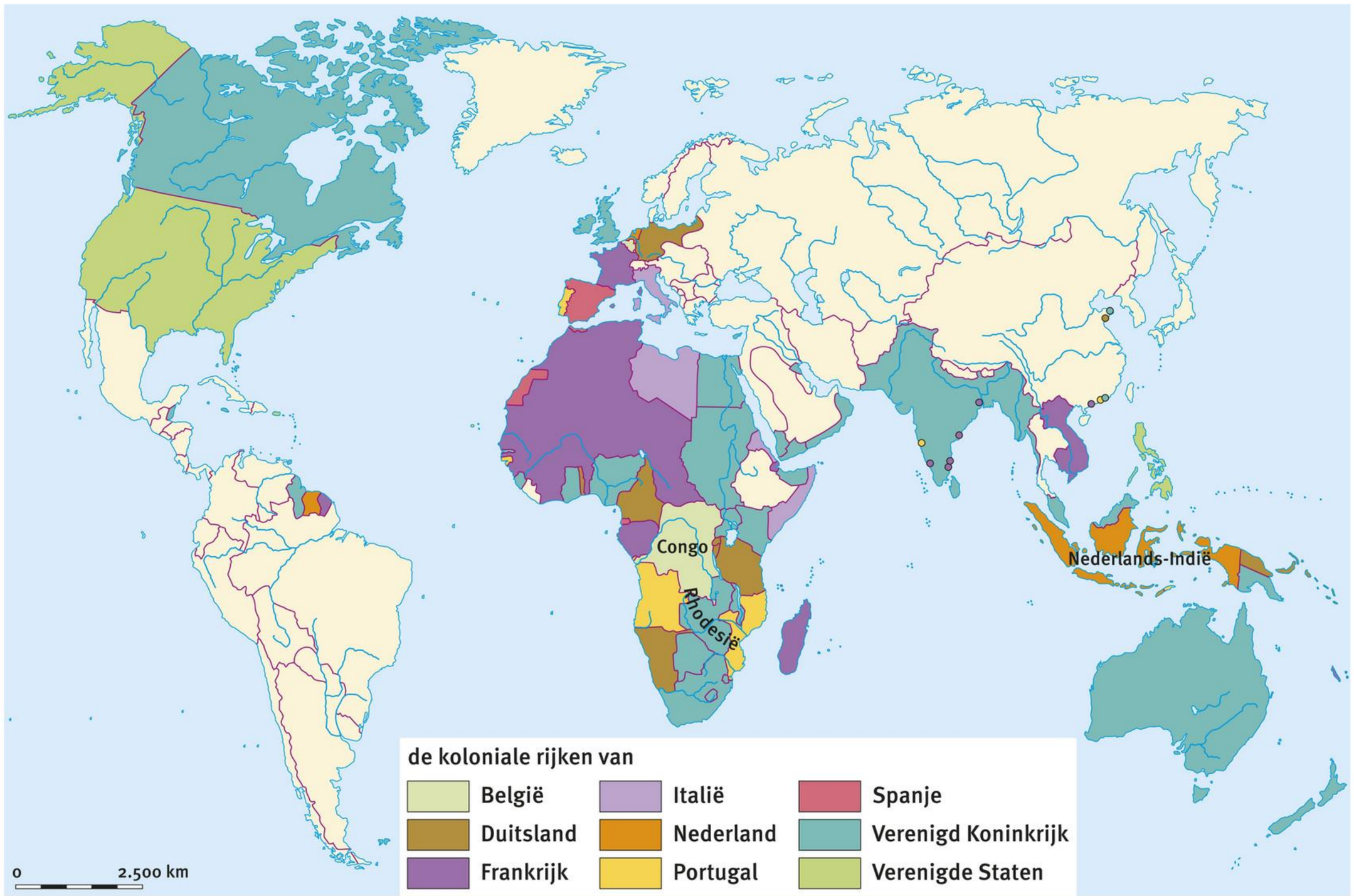
De veroveringen werden vergemakkelijkt door nieuwe technologische en wetenschappelijke uitvindingen. De komst van de telegraaf bijvoorbeeld zorgde ervoor dat de verbindingen tussen bezetter en kolonie veel gemakkelijker en sneller werden. Dankzij hun technische voorsprong waren de Europeanen ook veel beter bewapend.

> 'Vroeger bezaten wij het land en de witte mensen het evangelie. Toen kwamen de missionarissen; ze leerden ons bidden en de ogen sluiten, en intussen maakten de witte mensen zich meester van ons land. Nu hebben wij het evangelie en zij ons land.'
>
> — Een aanvoerder van de Mau Mau, een volk in Kenia, aan het einde van de 19e eeuw.

BRON 2 Een toegangskaartje voor een tentoonstelling van 'verschillende menschenrassen' in 1883. Deze enorme tentoonstelling, die door één miljoen mensen werd bezocht, liet koloniale producten van over de hele wereld zien. Maar er werden ook mensen van overzee tentoongesteld. Hier zie je de 13-jarige Johannes Kojo uit Suriname. Hij speelt op trommels voor een publiek. Over zijn leven is niets bekend.

BRON 3 De wereld in 1914, toen de meeste koloniale rijken op hun grootst waren.

VRAGEN

3 Noem twee aspecten waarin het modern imperialisme zich onderscheidde van eerdere vormen van kolonialisme.

4 In de tekst worden verschillende oorzaken genoemd van het modern imperialisme.
Noem deze oorzaken en maak daarbij onderscheid tussen economische, politieke en culturele oorzaken.

5 De verovering van Afrika door Europese landen verliep over het algemeen snel.
Leg uit hoe dit kon.

Gevolgen van het modern imperialisme

★ **33** De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie

Uit de casus blijkt tot welke wantoestanden de veroveringen in Congo leidden. Welke gevolgen had het modern imperialisme voor de onderworpen volken in Azië en Afrika?

Bestuurders uit Europa

Een eerste gevolg was dat de mensen in de koloniën te maken kregen met Europese politieke machthebbers. Hoe dat gebeurde, hing af van wie de kolonisator was. Groot-Brittannië werkte met een **indirect bestuur**. In Brits-Indië (het huidige India en Pakistan) bleven inlandse vorsten en bestuurders op hun plaats, maar moesten ze wel de orders doorgeven die ze van Britse ambtenaren kregen. Deze manier van besturen was relatief goedkoop en werd daarom ook in Nederlands-Indië ingevoerd. De Fransen kozen voor **direct bestuur** door Franse bestuurders. Dat was duurder en kwam de winstgevendheid van een gebied niet ten goede, maar gaf wel meer controle.

Verplichte landarbeid

Een tweede gevolg voor de inheemse bevolking van de koloniën was dat zij werd gedwongen bij te dragen aan de economische activiteiten van de kolonisator. Gedurende de 19e eeuw bleef de Europese vraag naar grondstoffen uit de koloniën stijgen, onder invloed van de industrialisatie. Daardoor ging een steeds groter deel van de inheemse bevolking van Europese koloniën in Azië en Afrika deel uitmaken van de door Europeanen beheerste wereldeconomie.

Een voorbeeld daarvan is de invoering van het **cultuurstelsel** in Nederlands-Indië in 1830. Volgens dit stelsel moesten boeren op met name Java op 20% van hun grond koffie, thee, suiker en indigo (een blauwe kleurstof) voor de wereldmarkt produceren. Ze deden dat in ruil voor een kleine vergoeding. Dit stelsel ging ten koste van de verbouw van rijst, waardoor hongersnoden ontstonden. De Nederlandse staat profiteerde juist van de hoge winsten, die rechtstreeks in de staatskas vloeiden.

Het cultuurstelsel werd rond 1870 vervangen door exploitatie door particuliere ondernemers. Om aan voldoende arbeiders te komen haalden de ondernemers op Sumatra ongeschoolde mensen uit Java of China naar de plantages als **contractarbeiders**. Zij waren na het sluiten van een overeenkomst verplicht om een bepaalde tijd ergens te werken, in ruil voor een voorschot op hun loon. Als contractarbeider hadden zij nauwelijks vrijheid en rechten. Werkgevers mochten contractbreuk en ongehoorzaamheid streng bestraffen. Protest door contractarbeiders tegen de vaak beroerde leef- en werkomstandigheden was vrijwel onmogelijk. Het systeem van contractarbeid werd in de 19e eeuw door veel Europese kolonisatoren toegepast.

Bevoorrechting van bevolkingsgroepen

Een derde gevolg was dat een deel van de inheemse bevolking werd ingeschakeld bij het bestuur en in het leger. Vaak koos het westerse bestuur daarbij voor specifieke bevolkingsgroepen, zoals etnische of religieuze minderheden. Zo kende het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) een groot percentage soldaten uit de Molukken. De bevoorrechte groepen waren loyaal aan het koloniale bestuur, maar deze werkwijze vergrootte wel de onderlinge tegenstellingen binnen de inheemse bevolking.

Willekeurige grenzen

Een vierde gevolg was dat de koloniserende landen bij het vaststellen van bestuurlijke grenzen geen rekening hielden met de verschillen tussen inheemse volken. Grenzen werden soms dwars door het gebied van één volk getrokken. In Afrika en Azië leidde dat op meerdere plaatsen tot zeer willekeurige grenzen. Op het grondgebied van Nederlands-Indië bijvoorbeeld hadden vóór de Nederlandse kolonisatie verschillende staten gelegen waarin volken met een eigen cultuur en geschiedenis woonden. Toen koloniën in de 20e eeuw onafhankelijk werden, vormden die grenzen vaak een bron van conflicten.

Culturele gevolgen

Ten slotte had het modern imperialisme ook culturele gevolgen voor de inwoners van de koloniën. De Europese cultuur werd in de koloniën verspreid. Er kwamen scholen waar kinderen onder andere de taal van de kolonisator leerden. Ook kwam er gezondheidszorg naar westers model, met bijvoorbeeld vaccinatieprogramma's. Missionarissen verspreidden het christendom. In de meeste koloniën drongen deze culturele invloeden vooral door in de bovenlaag van de stedelijke bevolking. Op veel andere plaatsen werd de lokale cultuur weinig beïnvloed.

BRON 4 Interieur van het paleis van de koning van Benin (gelegen in het huidige Nigeria) met Britse plunderaars in 1897. De Britten probeerden hun handelspositie in het koninkrijk Benin te verstevigen, maar de koning van Benin verzette zich hiertegen. Daarop strafte het Britse leger Benin met geweld en plundering. Kunstschatten uit het paleis kwamen terecht in musea in Europa en Noord-Amerika. De laatste jaren is veel van deze kunst teruggegeven aan Nigeria.

VRAGEN

6 Noem vijf gevolgen van het modern imperialisme voor de bevolking in de koloniën.

7 Waaruit blijkt dat de Fransen veel belang hechtten aan een sterke controle over hun koloniale rijk?

8 Nederland exploiteerde Nederlands-Indië in de 19e eeuw op verschillende manieren.

a Noem twee verschillen tussen de periode vóór 1870 en de periode daarna.

b Wat waren gevolgen voor de arbeidskrachten in beide systemen van exploitatie?

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Leerroutes

Bij dit hoofdstuk zijn vier leerroutes gemaakt. Je docent bepaalt welke leerroute je gaat volgen.

LEERROUTE 1

Brede blik op de wereld tot 1500

12 lessen · met je docent · 1 persoon

Met deze route ontdek je hoe de mensheid zich tot 1500 heeft ontwikkeld. Daarbij leer je over het ontstaan van heel verschillende samenlevingen. Je kijkt naar overeenkomsten en verschillen en je bestudeert welke contacten er tussen deze samenlevingen waren. Zo ontwikkel je een brede blik op het verleden.

LEERROUTE 2

Klaar voor de wereld na 1500

8 lessen · met je docent · 1 persoon

Deze route biedt handvatten om hoofdstuk 1 beknopt te behandelen. Het centraal examen gaat straks over de geschiedenis na 1500, zoals globalisering, het Britse Rijk en de Reformatie. Deze route legt de nadruk op de voorgeschiedenis van die examenstof.

LEERROUTE 3

Onderzoek een cultuur

6 lessen · project · 2 personen

Tot het jaar 1500 zijn verspreid over alle werelddelen heel verschillende culturen ontstaan. Al deze culturen hebben sporen achtergelaten: voorwerpen die je in musea en archieven over de hele wereld kunt vinden. Jij doet onderzoek naar een aantal vondsten uit een cultuur, waarbij je ook je onderzoeksvaardigheden oefent.

Ga naar *Leerroute 3*.

LEERROUTE 4

Focus op kenmerkende aspecten

6 lessen · project · 2 personen

Je bestudeert de kenmerkende aspecten bij tijdvak 1 tot en met 4. Dat doe je aan de hand van opdrachten en bronnenmateriaal. Hoofdstuk 1 gebruik je als naslagwerk. Het eindresultaat is een overzicht van de kenmerkende aspecten.

Ga naar *Leerroute 4*.

6.3 Abolitionisme en racisme

CASUS

De zwarte wereldkampioen

BRON 1 Jack Johnson en Etta Dureya als ongetrouwd stel in januari 1910. Ze trouwden in 1911. Hun leven stond onder hoogspanning, onder andere door de vijandige reacties van witte Amerikanen op hun gemengde huwelijk. Etta pleegde zelfmoord in 1912.

Toen Jack Johnson in 1908 als eerste zwarte Amerikaan wereldkampioen boksen was geworden, gingen witte inwoners van de Verenigde Staten op zoek naar een witte bokser die hem zou kunnen verslaan. Het werd James Jeffries, een man die ongeslagen wereldkampioen was geweest, maar al zes jaar eerder was gestopt en inmiddels flink in gewicht was aangekomen. Uiteindelijk stapte Jeffries in 1910 de ring in – voor veel geld en 50 kilo lichter – voor wat het 'gevecht van de eeuw' werd genoemd. Jack Johnson versloeg hem met gemak.

De overwinning van Johnson leidde op veel plaatsen tot rellen. In sommige Amerikaanse staten mochten geen filmopnamen van de bokswedstrijd worden vertoond. Autoriteiten wilden niet dat het publiek zou zien hoe een witte man werd verslagen door 'een Afrikaans tweevoetig beest'. Johnson was nog een tijdje wereldkampioen, maar bleef vooral bekend vanwege zijn – in die tijd – omstreden privéleven. Hij trouwde drie keer met een witte vrouw en opende in 1912 een nachtclub in Chicago, waar mensen van verschillende huidskleur elkaar konden ontmoeten. Overigens was Johnson ook naar huidige maatstaven niet van onbesproken gedrag. Zo mishandelde hij zijn vrouw Etta Dureya zodanig dat ze in het ziekenhuis belandde.

In 1946 kwam Johnson om bij een auto-ongeluk. Hij was boos achter het stuur gaan zitten omdat hij als zwarte man was geweigerd in een restaurant. Zijn derde vrouw zei na zijn overlijden: 'Ik hield van hem vanwege zijn moed. Hij keek zonder angst naar de wereld. Hij was voor niets of niemand bang.'

1 **a** Noem drie voorbeelden waaruit blijkt dat rond 1910 zwarte mensen in de Verenigde Staten door velen niet als gelijkwaardig werden gezien aan witte mensen.
b Wat kun je uit de casustekst afleiden over de wettelijke status (vrij man of slaaf) van Jack Johnson in de Verenigde Staten rond 1910?

2 Gebruik bron 1.
Deze foto hebben Johnson en zijn aanstaande vrouw zelf laten maken.
Leg uit dat de foto ook als een vorm van protest kan worden geïnterpreteerd.

Abolitionisme

Jack Johnson was, in tegenstelling tot zijn ouders, altijd een vrij man geweest. Hij was geboren in 1878, dertien jaar na de afschaffing van de slavernij in de Verenigde Staten. Ook andere landen verboden in de 19e eeuw slavenhandel en slavernij.

Einde aan slavernij

Vanaf circa 1780 verspreidden aanhangers van het **abolitionisme** in Europa en de Verenigde Staten het inzicht dat slavernij een mensonwaardig systeem was. Slavernij, zo stelden abolitionisten, was in strijd met de christelijke naastenliefde en het verlichte idee dat elk mens dezelfde vrijheden en rechten heeft. Ook meenden zij dat mensen als vrije arbeiders productiever en deugdzamer zouden zijn dan als slaven.

In de 19e eeuw werd de strijd rond slavernij nog feller. In de koloniën verzetten slaafgemaakten zich door in opstand te komen, te vluchten of door passieve vormen van verzet. In Europa en de Verenigde Staten won het abolitionisme aan invloed onder burgers. Ook voormalige slaven maakten deel uit van het abolitionisme. Sommigen publiceerden hun eigen ervaringen als autobiografie en maakten daarmee grote indruk.

Uiteindelijk maakte het Britse parlement in 1833 een einde aan slavernij in de Britse koloniën, nadat het eerder (in 1807) de slavenhandel had verboden. In de loop van de 19e eeuw volgden meer landen. Frankrijk schafte de slavernij af in 1848, Nederland in 1859 voor Nederlands-Indië en in 1863 voor Suriname en de Antillen. In de Verenigde Staten leidde de slavernijkwestie tot een hevige burgeroorlog (1861-1865). In de zuidelijke staten vonden de eigenaren van katoenplantages slavenarbeid onmisbaar; in de noordelijke staten maakten fabrikanten gebruik van vrije arbeid. De zuidelijke staten verloren de oorlog uiteindelijk. Daardoor gold vanaf 1865 in de hele Verenigde Staten een verbod op slavernij.

Na de afschaffing van slavernij kwam aan gedwongen arbeid geen volledig einde. In de Europese koloniën kwam er vaak een vorm van contractarbeid voor in de plaats die bijna even onderdrukkend was als slavernij.

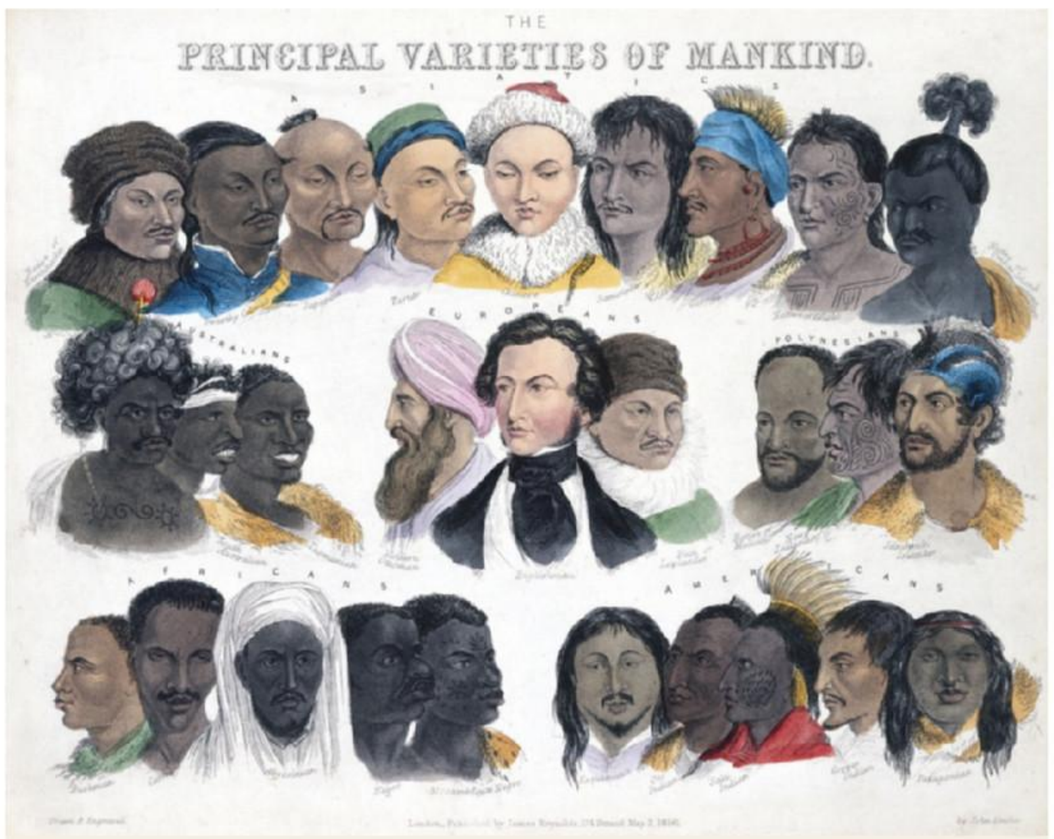
VRAGEN

3 **a** Noem een politiek, een religieus en een economisch argument waarmee slavernij sinds de 18e eeuw werd bekritiseerd.

b Beredeneer op basis van je antwoord bij vraag a wat de opvattingen van voorstanders van slavernij zullen zijn geweest. Noem er twee.

4 In de loop van de 19e eeuw groeide de druk op de Nederlandse regering om de slavernij af te schaffen. Noem daarvoor twee oorzaken.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

BRON 2 Tekening van de belangrijkste 'rassen' in de wereld (1850), door de Britse illustrator John Emslie. De nadruk ligt op uiterlijke en stereotiepe verschillen tussen mensen. De rassen zijn gegroepeerd naar de continenten waar ze zouden zijn ontstaan en zouden thuishoren. In het centrum staat een Engelsman tussen twee andere 'Europeanen', daaromheen vanaf boven met de klok mee 'Aziaten', 'Polynesiërs', 'Amerikanen', 'Afrikanen' en 'Australiërs'.

Racisme

In de 19e eeuw schaften steeds meer landen slavernij uiteindelijk af. Maar de strijd om afschaffing van de slavernij was hevig en versterkte juist de ontwikkeling van **racisme**. Verzet van minderheden leidde nog niet tot grote veranderingen.

Wetenschap

Tijdens de Verlichting werd voor het eerst het begrip 'ras' gebruikt om uiterlijke verschillen tussen mensen te typeren. In de 19e eeuw ging het onderzoek naar de mensheid volop verder. Een aanzienlijk deel van de wetenschappers ging daarbij uit van de ongelijkheid tussen menselijke rassen. Zij ontwikkelden theorieën die deze ongelijkheid moesten onderbouwen. Deze wetenschappers stelden dat er in het verleden op verschillende continenten in de wereld afzonderlijke mensenrassen zouden zijn ontstaan. Deze rassen zouden grotendeels onveranderlijke kenmerken hebben. Daarbij ging het om uiterlijke eigenschappen, karakter en intelligentie. De witte rassen waren volgens hen superieur. De andere rassen zouden minder ver ontwikkeld zijn of zelfs minderwaardig. Sommige rassen zouden nooit beschaafd kunnen worden. Toch zouden deze rassen wel bedreigend zijn. Volgens de wetenschappers zou vermenging van het witte ras met inferieure rassen leiden tot verzwakking. De grote vijandigheid waarmee gemengde koppels als Jack Johnson en zijn huwelijkspartners te maken kregen, is een goed voorbeeld van deze afkeer van 'rassenvermenging'.

Wetenschappers probeerden hun rassentheorieën te bewijzen met historische argumenten en door onderzoek naar bijvoorbeeld de structuur en de grootte van schedels. Ze suggereerden dat sommige mensen tot rassen behoorden die veel meer op apen zouden lijken en legden een verband tussen de omvang van schedels en de verstandelijke ontwikkeling.

Maar er waren ook tegengeluiden. De wetenschapper Charles Darwin probeerde te bewijzen dat moderne mensen wel degelijk tot één en dezelfde soort behoorden. Volgens Darwin was de mens langzaam ontstaan uit een eerdere levensvorm. Verschillen in kleur of bouw zeiden niets over karakter en intelligentie. Darwin was ervan overtuigd dat alle mensen gelijkwaardig zijn en veroordeelde om die reden slavernij. Zijn theorieën werden fel bestreden. Later bleek dat Darwin gelijk had.

> 'Oh, schaam je, Agassiz!'
> — Handgeschreven notitie van Charles Darwin in zijn eigen exemplaar van het invloedrijke boek *Types of Mankind* (1854). De Amerikaanse wetenschapper Louis Agassiz was een van de bekendste verdedigers van rassentheorieën en schreef de introductie van *Types of Mankind*.

Racistische samenlevingen

De theorieën over menselijke 'rassen' werden ook buiten de wetenschap invloedrijk. Ze werden eerst veel gebruikt om het voortbestaan van slavernij te verdedigen, maar verdwenen na de afschaffing ervan niet. Ze versterkten de negatieve manier waarop veel witte mensen in de Verenigde Staten en West-Europa aankeken tegen mensen van kleur.

In de Europese koloniën was het idee van ras bepalend voor iemands sociale positie. Dit lag vaak in wetgeving vast en was ook merkbaar in het gedrag van witte mensen ten opzichte van gekleurde mensen. Zo gold ook in de koloniale samenleving van Nederlands-Indië: hoe lichter de huidskleur, hoe groter de kans op bijvoorbeeld een goede baan.

In de Verenigde Staten voerden de zuidelijke staten vanaf 1877 racistische wetgeving in, waardoor zij gesegregeerde samenlevingen werden. **Segregatie** betekende in dit geval dat er voor witte en gekleurde mensen allerlei aparte voorzieningen kwamen, zoals scholen, ziekenhuizen, treincoupés en parken. De kwaliteit van de voorzieningen voor mensen van kleur was overigens veel slechter. In het zuiden van de Verenigde Staten richtten racistisch denkende witte mensen bovendien knokploegen op (zoals de Ku Klux Klan) om de niet-witte bevolking te intimideren en aan te vallen, waarbij velen werden omgebracht. Dit racisme trof niet alleen Afro-Amerikanen maar ook Amerikanen van Zuid-Amerikaanse of Aziatische afkomst en Amerikanen die afstamden van de oorspronkelijke bevolking.

Deze groepen probeerden zich op allerlei manieren te verzetten, bijvoorbeeld door eigen organisaties op te richten, hulp te bieden aan slachtoffers, rechtszaken aan te spannen of door gewelddadige acties. Maar het protest bleef gefragmenteerd. De samenwerking tussen verschillende groepen en de massale steun die nodig waren voor echte veranderingen, zouden pas diep in de 20e eeuw bereikt worden.

BRON 3 Poster voor de show van de witte komiek Billy Van (1900). In de 19e en het begin van de 20e eeuw traden witte Amerikanen op met zwarte gezichtsschmink (*blackface*) om de spot te drijven met Afro-Amerikanen en het leven op plantages. In de liedjes en sketches draaide de humor om stereotiepe eigenschappen.

VRAGEN

5 De titel van deze paragraaf is 'Abolitionisme en racisme'.
a Leg uit wat deze twee begrippen met elkaar te maken hebben.
b Leg uit dat bepaalde kenmerken van racisme ook al voorkwamen in de tijd vóór de 19e eeuw.

6 Gebruik bron 3.
Tijdens optredens van deze komieken werd vaak gelachen om het stereotype van de luie neger.
a Leg uit waarom dit een vorm van racisme is.
b Geef een verklaring vanuit de historische context van de plantage voor het ontstaan van dit stereotype. Ga hierbij uit van de plantagehouders én de mensen in slavernij.

7 Leg uit wat contractarbeid en segregatie in de 19e eeuw te maken hebben met racisme.

8 Gebruik de casustekst en beide leerteksten.
Geef drie voorbeelden van verzet in de 19e / begin 20e eeuw tegen de opkomst van racisme.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Historisch denken

1898: een feest van symbolen

Zie paragraaf 6.1

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- HISTORISCH BELANG

Wat bepaalt jouw zelfbeeld? Denk je vooral aan je prestaties of heb je het ook weleens over je fouten? Beïnvloeden jouw opvoeding, familiegeschiedenis of het land waarin je woont, hoe jij jezelf ziet?

De inhuldiging van koningin Wilhelmina eind 19e eeuw vertelt ons iets over hoe Nederlanders in die tijd naar hun land keken. In 1898 werd Wilhelmina 18 jaar en was ze oud genoeg om de troon te bestijgen. Omdat haar moeder sinds 1890 in haar naam als regentes regeerde, had Nederland zich goed kunnen voorbereiden op de inhuldiging van de nieuwe koningin. Die plechtigheid werd later ook wel het 'feest der symbolen' genoemd.

In deze opdracht onderzoek je wat de symboliek rondom die gebeurtenis zegt over het Nederland van toen.

VRAGEN

1 **a** Leg uit of nationaliteit belangrijk was voor het zelfbeeld van een Europeaan rond 1900.
b Is nationaliteit belangrijk voor jouw zelfbeeld? Leg je antwoord uit.

2 Gebruik bron 1 en 2 en uit de afsluiting van dit hoofdstuk bron 4.
De inhuldiging van koningin Wilhelmina geeft inzicht in het Nederlandse zelfbeeld van rond 1900.
Onderzoek dit zelfbeeld door bij iedere bron aan te geven:
- wat er wordt verteld over Nederland of de Nederlanders en
- met welk doel dat wordt verteld.

3 Gebruik bron 3.
a Welke twee punten van kritiek op het gebruik van de Gouden Koets geeft Pieter Lodewijk Tak?
b Leg uit dat de twee punten van kritiek van Tak goed passen bij zijn politieke achtergrond.
c Kun je op basis van bron 3 stellen dat Tak géén nationalist was? Leg je antwoord uit.

4 De inhuldiging wilde nationalisme bevorderen door één nationaal geschiedverhaal te vertellen. Daarin stond centraal dat Nederland een groots en roemrijk verleden had, gebaseerd op de zeevaart en het kolonialisme.
Beargumenteer, met een concreet historisch voorbeeld, dat dit geschiedverhaal eenzijdig is.

5 Tegenwoordig zijn er regelmatig festiviteiten rondom het koningshuis in Nederland. Bij die festiviteiten spelen symbolen nog steeds een grote rol.
Stel, je moet dit jaar een praalwagen ontwerpen voor zo'n festiviteit. Welk verhaal zou die wagen volgens jou moeten vertellen? Bedenk minimaal drie symbolen die daarbij passen.

BRON 1 Een foto van een praalwagen tijdens de historische optocht ter gelegenheid van de inhuldiging van Wilhelmina. Dit was één onderdeel van de optocht waarin het verleden van Nederland werd getoond. Op deze praalwagen staan de 17e-eeuwse zeehelden Michiel de Ruyter, Maarten Tromp, Cornelis Tromp en Piet Hein. Verder kwamen ook stadhouder Willem van Oranje en zijn zoon Frederik Hendrik voorbij, en Jan Pieterszoon Coen als grondlegger van het koloniale rijk van de VOC in Azië. Op de bordjes (van links naar rechts) staan de spreuken: 'Als je vrede wilt, bereid je dan voor op oorlog' en 'Voor vaderland en vader' (een uitdrukking uit de 17e eeuw die verwees naar de Noordelijke Nederlanden en Willem van Oranje).

BRON 2 Voor de inhuldiging van koningin Wilhelmina werd een liedboek uitgegeven. Daarin stonden teksten die op die dag gezongen konden worden op de melodie van het lied *Wilhelmus van Nassaue* (dat in 1932 met de oorspronkelijke tekst het volkslied zou worden). Hieronder twee keer de eerste vier regels van een couplet.

Dit feest, o Koninginne!
Is 't feest van licht en gloed:
Gij wordt als Hoofd gehuldigd,
En door Uw Volk begroet;
[...]
Aan U, van God gegeven
Uit 't Stamhuis van Nassau,
Zijn Land en Volk verbonden
Met onbezweken trouw
[...]

BRON 3 Fragment uit *De Kroniek* uit 1898, waarin hoofdredacteur Pieter Lodewijk Tak, een liberale politicus, reageert op het feit dat Wilhelmina een gouden koets krijgt aangeboden als geschenk ter ere van haar inhuldiging als koningin.

Het is wel zeker dat de koninginnen niet weten hoe het volk lijdt door armoede. [...] Maar er zijn raadgevers rond de troon, die kunnen of moeten weten dat dit geen tijd is om gouden koetsen te bouwen. Wij leven in het 28e jaar [van de] Armenwet, die de armste mensen en ouden van dagen vaak nog half laat verhongeren. [...]
En het Nederlands koningschap verdraagt zich niet met een gouden koets. Het is het koningschap van een geslacht dat, behalve korte tijd onder de terugslag der Revolutie, nooit grote macht over het volk heeft gekend. [...] Men kan de instelling eren, liefhebben, al wat men wil, maar haar niet in betekenis vergroten buiten de wettelijke omschrijving. Een zo beperkte macht is onevenredig aan de onbeperkte praal waarvan een gouden koets een vertoning is. [...]
[Ik stel] dat het vestigen van zulke zinloze tradities van uiterlijke praal, het gebruiken van koetsen als waarin nooit een vorst hier te lande reed, tegen de beweging van deze tijden en tegen de belangen van het koningschap lijnrecht ingaat.

Excuses: voor wie, door wie en waarvoor?

Zie paragraaf 6.3

- CONTINUÏTEIT EN VERANDERING
- BETEKENIS GEVEN

Het aanbieden van excuses voor gebeurtenissen uit het verleden gebeurt steeds vaker. Zo hebben onder andere Groot-Brittannië, Frankrijk, de Verenigde Staten en Ghana excuses aangeboden voor hun aandeel in het Atlantische slavernijsysteem. In Nederland hebben daarvoor – na uitgebreide discussies – verschillende steden, bedrijven en de regering excuses aangeboden. Maar deze excuses voor historisch leed zijn complex: hoe worden ze precies verwoord? Welke juridische en financiële verantwoordelijkheid hangen ermee samen? En hoe worden ze beleefd door verschillende betrokken groepen?

In deze opdracht onderzoek je de complexiteit van excuses voor het slavernijverleden en waarom deze excuses belangrijk zijn voor het heden.

VRAGEN

6 Je kijkt eerst heel precies naar de bewoordingen die de stad Amsterdam en de koning gebruikten in hun excuses.

a Gebruik bron 4. Welke continuïteit geeft de burgemeester van Amsterdam in het excuus aan?

b Leg uit welke nuance de burgemeester van Amsterdam aanbrengt in het excuus.

c Gebruik bron 6. Het excuus van koning Willem-Alexander gaat uit van twee vormen van continuïteit. Leg uit welke dat zijn.

d Welke nuance brengt koning Willem-Alexander aan in zijn excuus?

7 Gebruik bron 4, 5 en 6.
Het maken van excuses heeft steeds twee maatschappelijke doelen. Daarbij spelen het heden en het verleden ieder een belangrijke rol.

- Leg dit uit door de twee maatschappelijke doelen te benoemen en
- daarbij telkens aan te geven welke verwijzing naar het heden of verleden wordt gemaakt.

8 Gebruik bron 7 en 8.

a Leg uit hoe in beide monumenten zowel slavenhandel als slavernij wordt gesymboliseerd.

b Leg uit hoe bij beide monumenten vrijheid wordt gesymboliseerd.

c Welke verandering geven beide monumenten weer?

9 Jaarlijks wordt het slavernijverleden bij deze en andere slavernijmonumenten herdacht tijdens de nationale herdenking op 1 juli.
Leg uit hoe tijdens zo'n herdenking geprobeerd wordt een verbinding te maken tussen verleden, heden en toekomst.

BRON 4 De burgemeester van Amsterdam, Femke Halsema, bood op 1 juli 2021 namens het stadsbestuur excuses aan voor het slavernijverleden. Amsterdam was de eerste stad in Nederland die dat deed. Daarna volgden ook Rotterdam, Utrecht en Den Haag.

Geen enkele nu levende Amsterdammer heeft schuld aan het verleden.
Als bestuur nemen wij wel onze verantwoordelijkheid hiervoor. Dit stadsbestuur staat in een ononderbroken lijn met het bestuur van haar voorgangers.
Ook met die regenten en burgemeesters, wier handelen wij verafschuwen. Wij streven naar een rechtvaardige omgang met onze geschiedenis. Verzoening, rond een gedeeld verleden maakt ruimte voor een gezamenlijke toekomst.

BRON 5 Voormalig premier van Nederland Mark Rutte bood op 19 december 2022 namens de Nederlandse staat excuses aan voor het slavernijverleden.

Vandaag bied ik namens de Nederlandse regering excuses aan voor het handelen van de Nederlandse staat in het verleden: postuum aan alle tot slaaf gemaakten die wereldwijd onder dat handelen hebben geleden, aan hun dochters en zonen, en aan al hun nazaten tot in het hier en nu. We doen dit niet om schoon schip te maken. Niet om het verleden af te sluiten en achter ons te laten.
We doen dit en we doen dit nu, om staande op de drempel van een belangrijk herdenkingsjaar, samen de weg vooruit te vinden. We delen niet alleen het verleden, maar ook de toekomst. Dus zetten we vandaag een komma, geen punt.

BRON 7 Slavernijmonument op de Lloydkade in Rotterdam.

BRON 6 Koning Willem-Alexander bood op 1 juli 2023 excuses aan voor het slavernijverleden en vroeg om vergiffenis. Hij was daarmee het eerste staatshoofd ter wereld dat formeel zijn excuses aanbood voor de slavernij. Deze herdenking vormde de start van het Herdenkingsjaar Slavernijverleden, waarin wordt stilgestaan bij 150 jaar afschaffing van de slavernij.

Op 19 december vorig jaar heeft de minister-president namens de Nederlandse regering excuses aangeboden voor het feit dat mensen in naam van de Nederlandse staat eeuwenlang tot handelswaar zijn gemaakt, zijn uitgebuit en mishandeld.
Vandaag sta ik hier voor u. Als uw Koning en als deel van de regering maak ik vandaag deze excuses zelf. Ze worden door mij met hart en ziel intens beleefd. Maar voor mij is er daarnaast nog een andere persoonlijke dimensie.
Slavenhandel en slavernij worden erkend als een misdaad tegen de menselijkheid. De stadhouders en de koningen van het Huis van Oranje-Nassau hebben hier niets tegen ondernomen. [...]
Het onafhankelijke onderzoek waartoe ik heb besloten, zal méér licht werpen op de precieze rol van het Huis van Oranje-Nassau in de koloniale geschiedenis en de slavernij. Maar voor het overduidelijke gebrek aan handelen tegen deze misdaad tegen de menselijkheid, vraag ik vandaag, op deze dag dat we samen het Nederlands slavernijverleden herdenken, vergiffenis. [...]
Na erkenning en excuses mogen we samen werken aan heling, verzoening en herstel. Zodat we uiteindelijk allen trots kunnen zijn op alles wat we delen.

BRON 8 Slavernijmonument in het Oosterpark in Amsterdam.

Afsluiting

Controleer jezelf

6.1 Nationalisme

1 Ik kan uitleggen welk verband er is tussen de 18e-eeuwse democratische revoluties en de opkomst van het nationalisme in de 19e eeuw.
2 Ik kan met voorbeelden uitleggen op welke manieren nationalistische gevoelens bij een groep mensen werden gestimuleerd.
3 Ik kan met voorbeelden uitleggen dat nationalistische politiek gevolgen had voor de grenzen van Europa.

6.2 Modern imperialisme

1 Ik kan uitleggen wat het verschil is tussen het modern imperialisme en oudere vormen van kolonialisme.
2 Ik kan een aantal oorzaken noemen van het modern imperialisme.
3 Ik kan politieke, economische en sociale gevolgen van het modern imperialisme noemen voor de inwoners van de veroverde gebieden.

6.3 Abolitionisme en racisme

1 Ik kan beschrijven welke ontwikkelingen leidden tot de afschaffing van slavernij en slavenhandel.
2 Ik kan uitleggen dat veel Amerikanen en Europeanen ook na de afschaffing van de slavernij racistisch bleven denken.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

abolitionisme
contractarbeider
cultuurstelsel
direct bestuur
indirect bestuur
modern imperialisme
nationalisme
racisme
segregatie

Jaartallen

1807	Groot-Brittannië schaft als eerste land de slavenhandel af
1830	Cultuurstelsel: Nederland schakelt Nederlands-Indië intensiever in voor zijn eigen economie
1833	Groot-Brittannië schaft slavernij af
1859-1865	Afschaffing slavernij in de Nederlandse koloniën en in de Verenigde Staten
1861-1865	Burgeroorlog in de Verenigde Staten
1871	Duitstalige gebieden verenigen zich tot een nationale staat (keizerrijk Duitsland)
ca. 1880-1914	Verovering van bijna heel Afrika door Europese landen

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 **a** Vat de kenmerkende aspecten bij dit hoofdstuk (★ **33** en ★ **36**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*. Gebruik de *Trainer 1800-1900*, opdracht 33.1 tot en met 33.4 en 36.1 tot en met 36.4.
b Je hebt nu alle kenmerkende aspecten bij de 19e eeuw (1800-1900) bestudeerd.
Oefen en herhaal met de *Test jezelf* en *Flitskaarten* de ka's:
– ★ **31** tot en met ★ **36** in de *Trainer 1800-1900*;
– ★ **18** tot en met ★ **36** in de *Trainer alle kenmerkende aspecten tot 1900*.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Herhalen van de leerstof

2 De onderwerpen van de paragrafen in dit hoofdstuk (nationalisme, modern imperialisme, abolitionisme en racisme) hangen sterk samen met gebeurtenissen in de tweede helft van de 18e eeuw.
a Leg voor twee onderwerpen uit hoe ze samenhangen met een gebeurtenis aan het einde van de 18e eeuw.
b Licht het verband toe tussen:
– nationalisme en modern imperialisme;
– modern imperialisme en racisme.

Oefenen voor de toets

Gebruik bron 1.
Een bewering: ‘Inwoners van Spanje konden dit schilderij gebruiken om een nationalistische boodschap over te brengen.’

2p **3** Onderbouw deze bewering door aan te geven:
- voor welke boodschap zij dit schilderij zouden kunnen gebruiken en
- hoe deze boodschap het nationalisme zou kunnen versterken.

De ontwikkeling van Duitsland tot eenheidsstaat werd enerzijds van onderaf door het volk gestimuleerd en anderzijds van bovenaf opgelegd.

2p **4** Toon dit aan met behulp van twee gebeurtenissen.

Gebruik bron 2.
In deze bron herken je twee motieven voor het modern imperialisme.

2p **5** Geef aan, telkens met een verwijzing naar de bron, welke twee motieven dat zijn.

Gebruik nogmaals bron 2.

2p **6** Leg uit, met een verwijzing naar de bron, of de houding van de schrijver representatief is voor witte mensen in zijn tijd.

Gebruik bron 3.
Uit de bron blijkt dat er in Nederlands-Indië sprake was van een indirect bestuur.

2p **7** Toon dit aan.

Gebruik nogmaals bron 3.
Stel, je onderzoekt hoe koloniale bestuurders de bevolking van Nederlands-Indië behandelden rond 1850.

3p **8** Beargumenteer:
- of deze bron betrouwbaar is en
- of de visie in de bron representatief is voor Nederlandse bestuurders rond 1850.

Gebruik bron 4.
Vanaf 1906 gebruikte het Nederlandse staatshoofd de Gouden Koets op Prinsjesdag. In 2022 kondigde koning Willem-Alexander aan de koets niet meer te zullen gebruiken bij officiële gelegenheden. Over de reden voor dat besluit zei hij: ‘Zolang er mensen in Nederland leven die dagelijks de pijn van discriminatie voelen, werpt het verleden nog zijn schaduw over onze tijd en is het nog niet voorbij.’

2p **9** Leg uit:
- naar welk verleden de koning verwijst en
- op welke manier dit verleden verbonden is met het tafereel op de Gouden Koets.

BRON 1 In 1808 bezetten Franse legers van Napoleon Spanje. Begin mei kwam de bevolking van Madrid tegen de legers in opstand. De reactie van de Franse soldaten is te zien op dit schilderij, dat de Spaanse schilder Goya in 1814 maakte.

BRON 2 De journalist Henry Morton Stanley (1841-1904) schreef in opdracht van twee Amerikaanse kranten over zijn reis in 1874-1878 door delen van Afrika. Dit is een fragment uit een van die krantenartikelen.

Die poort geeft toegang tot veertig miljoen naakte mensen en de katoenspinners van Manchester staan klaar om ze te kleden. In de ijzergieterijen van Birmingham hangt de rode gloed van het metaal dat weldra voor hen zal worden verwerkt tot ijzerwaren in elke gewenste vorm, of tot sieraden voor hun zwarte borst, en de dienaren van Christus branden van ijver om hen, arme dwalende heidenen, te voegen bij de kudden der gelovigen.

BRON 3 D.C. Steyn Parvé, die tussen 1842 en 1849 werkzaam was in het koloniaal bestuur, schreef in 1850 over het cultuurstelsel in Nederlands-Indië. De producten die de bevolking van Nederlands-Indië leverde, werden verkocht door de Nederlandsche Handel-Maatschappij, een staatsbedrijf. De enigszins gemoderniseerde tekst luidt:

De Europese en inlandse hoofden krijgen als beloning een percentage van de omzet. Men ziet dat de bevolking daardoor wordt overgeleverd aan het winstbejag van de [bestuurders]. Dezelfde Europese en inlandse hoofden die de bevolking tot arbeid moeten dwingen, worden door financiële belangen en door eerzucht gestimuleerd om zoveel mogelijk arbeid van de bevolking te vorderen. [...] Mogen wij hier vaststellen dat een systeem dat op zulke grondslagen berust, de oorzaak van het verderf al vanaf het ogenblik van de geboorte meebrengt. Vroeg of laat moet het ten onder gaan door overdrijving en door een onvermijdelijk misbruik van de kracht der bevolking en van het productief vermogen van de akker.

BRON 4 Een paneel op de zijkant van de Gouden Koets uit 1898. Dit paneel heeft als titel 'Hulde der koloniën'. De vrouw in het midden stelt het Nederlandse koninkrijk voor. Achter de vrouw staat het wapen van het koninklijk huis. Links houdt zij het wapen van Suriname vast en rechts het wapen van Batavia. Links bevinden zich vertegenwoordigers uit West-Indië en rechts vertegenwoordigers uit Oost-Indië.

7 Leven in een massasamenleving

TIJD VAN WERELDOORLOGEN (1900-1950)

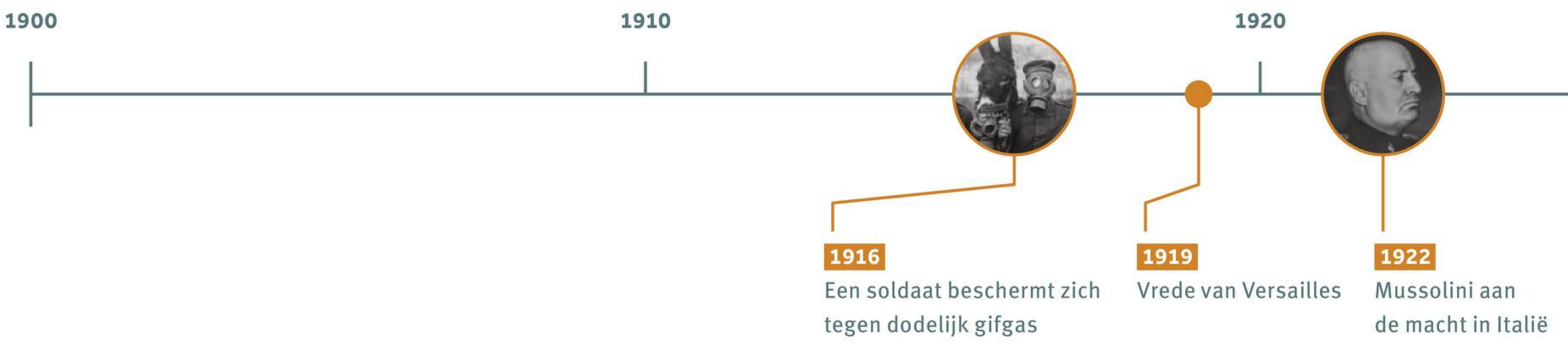

vanaf ca. 1900 Propaganda via massamedia en massaorganisaties

1914-1918 Eerste Wereldoorlog

1917-1991 Communistisch en totalitair regime

ca. 1920 Opkomst van

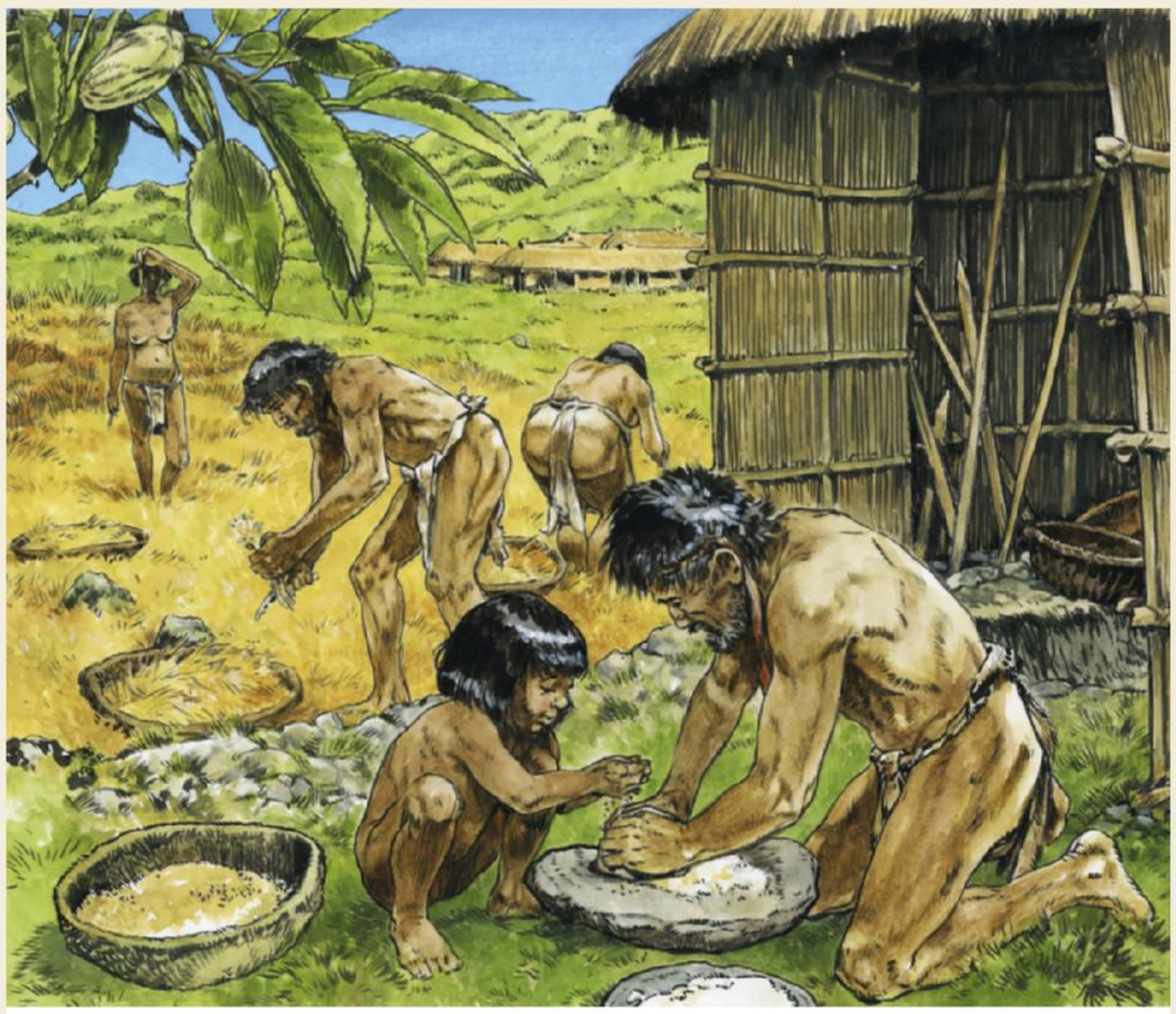
1.1 Jagers en boeren (tot 2500 v.C.)

CASUS

De boeren van Abu Hureyra

In het Syrische dorpje Abu Hureyra vonden eind 20e eeuw opgravingen plaats. Daarbij troffen archeologen iets bijzonders aan: graankorrels uit 11.000 v.C. die ongebruikelijk dik waren voor die tijd.

Dat was een belangrijke vondst. Tot dan toe dachten archeologen namelijk dat mensen in deze periode leefden van de jacht, de visserij en het verzamelen van wilde planten. Dat was ook in Abu Hureyra het geval: archeologen vonden restanten van wilde vruchten en granen, en talloze botten van gazellen. Als deze wilde dieren in het voorjaar langstrokken, joegen de bewoners ze een omheining in en doodden ze hen met grote aantallen tegelijk.

BRON 1 Moderne reconstructie van vroege boeren aan het werk in Abu Hureyra.

Maar de dikke graankorrels lieten zien dat deze mensen méér deden dan jagen en verzamelen. Ze moeten bewust de dikste graankorrels hebben uitgezocht om die in te zaaien. Als het graan rijp was, aten ze niet de hele oogst op, maar bewaarden ze opnieuw de dikste korrels voor het volgende zaaiseizoen. En zo verder. Ze waren dus geleidelijk aan landbouw gaan doen, waardoor een opvallend dikke graansoort was ontstaan.

Uit de opgraving bleek bovendien dat deze mensen allang niet meer rondzwierven. 400 jaar voordat ze gingen zaaien en oogsten, waren ze hier neergestreken en hadden ze een dorpje gebouwd. Kennelijk was er in deze streek voldoende voedsel om er te blijven wonen en om er – na een aantal generaties – te gaan experimenteren met iets nieuws: het verbouwen van graan.

VRAGEN

1 In de onderbouw heb je geleerd dat jagers-verzamelaars een zwervend bestaan leidden. Hoe kun je dat met behulp van de casus nuanceren?
2 Over de opgraving in Abu Hureyra verschenen krantenartikelen met titels als ‘De eerste boeren ontdekt’ en ‘’s Werelds eerste boeren kwamen uit Abu Hureyra’. Welke kritische opmerking kun je bij deze titels maken?
3 In Abu Hureyra troffen archeologen opvallend dikke graankorrels aan, waaruit ze concludeerden dat de inwoners aan landbouw waren gaan doen. Welke andere vondsten kun je bedenken die wijzen op sporen van zeer vroege landbouw?

Introductie

Deze bouwvakker in New York had duidelijk vertrouwen in de nieuwe stalen constructies waarmee de eerste wolkenkrabbers en grote bruggen werden gebouwd. Op straat, ver beneden, reden nieuwe vervoermiddelen, zoals de tram, bus en auto. Binnenshuis maakten huishoudelijke apparaten het leven van de stadsbewoners steeds gemakkelijker.

Door de industriële revolutie had de techniek in de 19e eeuw een grote sprong voorwaarts gemaakt. Veel mensen waren daardoor optimistisch over de toekomst. Anderen voelden zich onzeker door de snelle veranderingen in hun leefwereld. Juist in deze periode ontstonden politieke bewegingen met radicale ideeën voor heel andere samenlevingen, zoals communisten en fascisten. Deze groepen maakten slim gebruik van de uitvinding van de film om een groot publiek te bereiken en te beïnvloeden.

De Eerste Wereldoorlog (1914-1918) leidde opnieuw tot grote veranderingen. Door de oorlog verdwenen oude rijken, ontstonden nieuwe staten en kregen verschillende landen voor het eerst een volledig democratisch bestuur; de economie herstelde, maar bleef kwetsbaar. Toen de economie in de jaren 1930 ineenstortte, verloren veel mensen hun werk, hun spaargeld én hun vertrouwen in de economische en politieke systemen.

Kenmerkende aspecten

- ★ 37 De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
- ★ 38 Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
- ★ 39 De crisis van het wereldkapitalisme
- ★ 40 Het voeren van twee wereldoorlogen
- ★ 43 Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering

Waarover gaat dit hoofdstuk?

7.1 Een moderne wereld ★ 37

Rond 1900 leidden nieuwe technieken, zoals telefoon, auto en lopende band, in West-Europa en de Verenigde Staten tot het ontstaan van een massasamenleving.

7.2 De Eerste Wereldoorlog ★ 40 ★ 43

Tussen 1914 en 1918 bestreden voornamelijk Europese landen elkaar in een ongekend vernietigende oorlog voor soldaten én burgers. Ook inwoners in de koloniën raakten betrokken bij de strijd.

7.3 De Sovjet-Unie ★ 38

In 1917 vond in Rusland een revolutie plaats, geïnspireerd door het communisme en uit onvrede over de verliezen in de Eerste Wereldoorlog. Het doel was een rechtvaardigere samenleving, maar die kwam er niet.

7.4 De Verenigde Staten ★ 39

Voor veel inwoners van de Verenigde Staten waren de jaren 1920 een periode van ongekende welvaart. Door de beurscrisis in 1929 kwam hieraan abrupt een einde.

7.5 Fascisme in het interbellum ★ 38

Na de Eerste Wereldoorlog ontstonden in veel Europese landen politieke en economische problemen, met uiteenlopende gevolgen. Daardoor groeiden fascistische partijen met antidemocratische ideeën.

in Rusland

fascistische partijen

1929-1939 Wereldwijde economische crisis | 1939-1945 Tweede Wereldoorlog

1930 | 1940 | 1950

1930
Sovjetpropaganda voor de collectieve boerderij en tegen koelakken en priesters

1933
Machtsovername van de nationaalsocialist Adolf Hitler in Duitsland

1937
Tijdens de economische crisis staan Amerikanen in de rij voor gratis voedsel

7.1 Een moderne wereld

CASUS

Van Londen naar Australië in negentien dagen

BRON 1 De Britse luchtvaartpionier Amy Johnson sleutelt aan een vliegtuig. Ze was niet alleen piloot, maar ook de eerste vrouwelijke Britse grondwerktuigkundige.

In 1930 vloog de Britse luchtvaartpionier Amy Johnson in haar eentje van Londen naar Australië. Ze deed er negentien dagen over. Dat was een ongelofelijke prestatie die enkele jaren eerder – technisch gezien – nog onmogelijk was.

De eerste vliegtuigen met motoren kwamen vanaf 1910 tot ontwikkeling. Piloten probeerden met de metalen toestellen zeeën en oceanen over te steken. Maar er gebeurden veel ongelukken, voornamelijk door motorstoringen. De eerste geslaagde vlucht over de Atlantische Oceaan was in 1927.

Vooral mensen uit de elite behoorden tot de eerste vliegeniers. Amy Johnson hoorde daar niet bij. Ze kwam uit een middenklassengezin en nam vlieglessen met geld dat ze van haar vader kreeg. Ook deed ze een opleiding tot grondwerktuigkundige, zodat ze zelf reparaties aan een vliegtuig kon uitvoeren.

In 1930 wilde ze naar Australië vliegen. Dat was een ambitieus plan. Tot die tijd had ze alleen korte afstanden in eigen land gevlogen. Op 5 mei steeg ze op, zonder de mogelijkheid tot radiocontact en met een kaart waarop hele stukken nog niet ingetekend waren. In een vliegtuig met een open cockpit vloog ze soms wel twaalf uur achter elkaar volgens een van tevoren uitgestippelde route. Afwijken van de route zou dodelijk zijn. Ze mocht het punt waarop ze nieuwe brandstof kon tanken, niet missen. In Australië werd ze ontvangen als een superster. Zes weken lang reed ze in een open auto door de Australische steden, toegejuicht door grote menigten bewonderaars.

VRAGEN

1 Gebruik bron 1 en de casustekst.

a Leg uit dat Johnson op twee manieren een pionier was.

b Hoe kwamen deze twee manieren van pionieren voort uit ontwikkelingen in de 19e eeuw?

2 **a** Leidde de uitvinding van het vliegtuig vooral tot optimisme of tot pessimisme? Leg je antwoord uit met behulp van de casustekst.

b Beredeneer in hoeverre deze opvatting terecht is door ten minste twee belangrijke gevolgen te noemen van de ontwikkelingen in de luchtvaart.

Nieuwe technieken

★ 37 De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie

De vliegreis van Amy Johnson liet een glimp zien van de mogelijkheden die de moderne wereld burgers zou gaan bieden. In deze wereld raakten grote groepen mensen met elkaar verbonden door nieuwe communicatiemiddelen en sneller transport.

Nieuwe industrie

Veel ontwikkelingen die in de 20e eeuw zichtbaar werden, waren al in de 19e eeuw in gang gezet. Ten eerste kwam rond 1875 de technologische ontwikkeling in een stroomversnelling. Dat was zo opvallend dat we deze ontwikkeling ook wel de tweede industriële revolutie noemen. Deze revolutie kenmerkte zich door het gebruik van elektriciteit en verbrandingsmotoren op diesel of benzine (in plaats van stoommachines). Er ontstonden geheel nieuwe industrieën, zoals de chemische en de elektrotechnische industrie. Ook werden in fabrieken nieuwe technieken geïntroduceerd, zoals de lopende band. Door deze vernieuwing was het mogelijk sneller en goedkoper te produceren. Dat sloot aan bij een andere ontwikkeling in de 19e eeuw: een sterke toename van de bevolking, waardoor de vraag naar producten flink groeide. Door de bevolkingsgroei verdubbelde of verdrievoudigde het aantal inwoners van grote steden als Parijs, Londen en Berlijn in korte tijd.

Sneller transport

Een tweede belangrijke ontwikkeling rond 1900 was dat mensen steeds sneller grote afstanden konden overbruggen. Door nieuwe vervoermiddelen als de auto, de metro, de tram en later ook het vliegtuig werd de wereld als het ware kleiner. Aan het eind van de 19e eeuw kwam de auto-industrie van de grond in Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Overheden en bedrijven investeerden in spoorwegen, kanalen en snelwegen.

Nieuwe communicatiemiddelen

Een derde ontwikkeling was het gebruik van nieuwe communicatiemiddelen. Rond 1900 deed de telefoon zijn intrede. In de Verenigde Staten waren er rond 1910 al meer dan één miljoen telefoonaansluitingen. Er kwamen **massamedia**, zoals radio en film, waarmee informatie en culturele uitingen snel en eenvoudig aan een groot publiek overgebracht konden worden. De groei van steden, de snellere transportmiddelen en de massamedia leidden tot het ontstaan van **massaorganisaties**: groeperingen – zoals politieke partijen – waar veel mensen deel van uitmaken. Al snel bleek dat massamedia gemakkelijk gebruikt konden worden voor allerlei vormen van **propaganda**. Via de bioscoop of de radio maakten regeringen en politieke partijen reclame voor hun ideeën en hoopten ze miljoenen mensen tegelijk daarvan te overtuigen.

BRON 2 Door de aanleg van het Panamakanaal tussen 1903 en 1914 werd de reis van 14.800 kilometer rond Zuid-Amerika teruggebracht tot nauwelijks 60 kilometer. Dit betekende een enorme besparing van tijd en brandstof. (Foto uit 1909-1919.)

VRAGEN

3 Noem drie ontwikkelingen die rond 1900 een rol speelden bij het ontstaan van een massasamenleving.

4 Stel, je leeft in 1900 in Parijs en je bent 17 jaar oud. Je opa en oma zijn 80 jaar oud en wonen op een boerderij ver weg van een stad.
Geef drie voorbeelden uit jouw dagelijks leven waarover je grootouders zich zouden verbazen. Leg deze zaken zo uit dat je grootouders begrijpen waar het om gaat.

Nieuwe mentaliteit

De komst van nieuwe apparaten, snelle vervoermiddelen en een efficiënte productiewijze had rond 1900 grote invloed op het dagelijks leven van mannen en vrouwen in West-Europa en de Verenigde Staten. Dat veranderde ook hun mentaliteit: hun ideeën over de samenleving.

Optimisme en vooruitgang

Zo veranderde de kijk van mensen op hun leven en de samenleving doordat ze, dankzij snellere vervoermiddelen en de film, meer van de wereld zagen dan alleen hun eigen dorp of stad.

Daarnaast nam de welvaart toe, ook onder arbeiders. Zij konden zich nieuwe producten veroorloven, zoals een radio. Mensen konden gaan 'winkelen' – een nieuw werkwoord – in de gloednieuwe warenhuizen. Er heerste bij velen optimisme: door technologische vooruitgang zou het leven verder verbeteren. Sommigen meenden dat de vrede die heerste, nog lang zou duren: dankzij nieuwe transport- en communicatiemiddelen konden volken meer contact hebben en zouden ze elkaar beter begrijpen. De periode tussen 1890 tot 1914 wordt daarom wel aangeduid als belle époque ('mooi tijdperk').

> 'Wat de mens door de wetenschap en de techniek op deze aarde gemaakt heeft, klinkt niet alleen als een sprookje, het is inderdaad de vervulling van de meest sprookjesachtige wensen.'
>
> — Sigmund Freud reflecteert op de technische ontwikkelingen van zijn tijd.

Positie van vrouwen

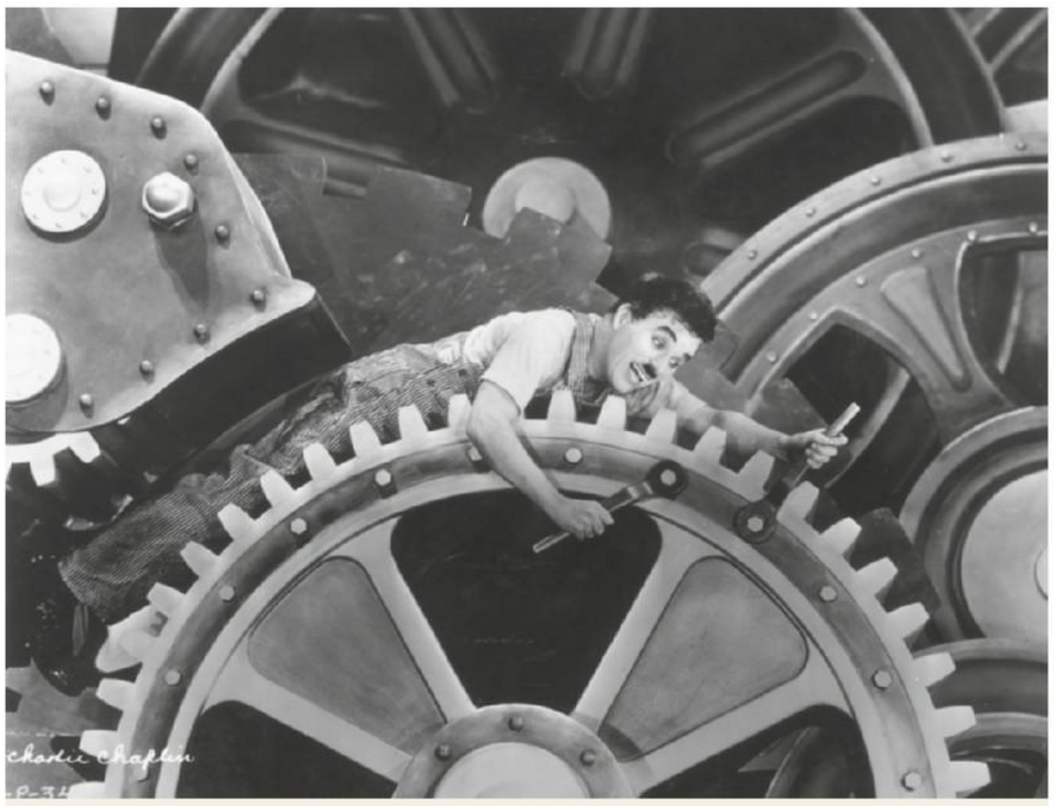
Technologische veranderingen en de toegenomen welvaart hadden positieve en negatieve gevolgen voor vrouwen. Zo werd huishoudelijk werk minder zwaar door handige nieuwe producten, zoals de stofzuiger. Tegelijkertijd gingen mensen hogere eisen stellen aan het huishouden: het huis kon en moest schoner.

De technologische vooruitgang bracht ook verandering in het soort betaald werk dat voor vrouwen acceptabel werd gevonden. Telefonist of typist werd bijvoorbeeld al snel gezien als 'vrouwenberoep'. Tegelijkertijd versterkten de stijgende lonen het burgerlijk gezinsideaal. Het was voor steeds meer gezinnen mogelijk om van één salaris rond te komen. De kostwinner was steevast de man; getrouwde vrouwen hoorden geen betaald werk te doen, ook niet in een vrouwenberoep. Veel meisjes deden daarom geen vervolgopleiding. In de eerste helft van de 20e eeuw werden in veel West-Europese landen wetten aangenomen die getrouwde vrouwen ontmoedigden of verboden om betaald werk te doen. Ondanks de invoering van vrouwenkiesrecht voerden vrouwen bovendien nauwelijks politieke functies uit.

Pessimisme en schaduwzijden

De snel veranderende samenleving riep bij sommige mensen juist onzekerheid en pessimisme op. De vroegere manier van leven zou immers onherroepelijk verdwijnen.

Daarnaast vergrootte de technische vooruitgang de rivaliteit tussen landen. In het sterk nationalistische klimaat van rond 1900 werden technologische prestaties bejubeld als nationale triomfen. Deze rivaliteit kwam het scherpst tot uiting op militair gebied, want nieuwe technieken hadden ook geleid tot de ontwikkeling van nieuwe wapens, zoals stalen marineschepen, sterke kanonnen en gifgas. Verschillende Europese landen breidden hun wapenarsenaal sterk uit, wat onderlinge spanningen aanwakkerde, die weer leidden tot de productie van nog meer wapens. Zo ontstond een wapenwedloop, met name tussen Groot-Brittannië en Duitsland.

BRON 3 Fragment uit de film *Modern Times* (1936), bedacht door Charlie Chaplin, die ook de hoofdrol speelt. De film is komisch, maar bekritiseert ook de massasamenleving, waarin alles efficiënter en goedkoper moet, tot de mens niet meer dan een tandwiel in een machine is, aldus Chaplin.

VRAGEN

5 Gebruik bron 3.
a Bij welk denkbeeld over de technologische vernieuwingen vanaf 1900 sluit *Modern Times* aan? Leg je antwoord uit.
b Leg met een voorbeeld uit dat niet iedereen dit denkbeeld deelde.

6 **a** Leg uit dat technische vooruitgang rond 1900 het nationalisme verder aanwakkerde.
b Leg uit dat technische vooruitgang rond 1900 bijdroeg aan een wapenwedloop tussen Groot-Brittannië en Duitsland.

7 **a** Voor welke veranderingen in het dagelijks leven van vrouwen zorgde technologische vernieuwing?
b In welk opzicht was er sprake van continuïteit in de positie van vrouwen?

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

7.2 De Eerste Wereldoorlog

CASUS Een nieuw wapen

BRON 1 Ter bescherming tegen de moordende effecten van gifgas droegen soldaten gasmaskers. Voor dieren die belangrijk waren in de oorlog, zoals paard en muilezel, werden ook gasmaskers ontwikkeld. (Foto uit 1916.)

Op donderdag 22 april 1915, rond 5 uur 's middags, zagen Franse en Canadese soldaten in de buurt van het Belgische Ieper een vreemde, geelgroene wolk op zich afkomen. Voor de wolk uit vluchtten mensen, soms wel twee of drie mannen op één paard. De Britse militair Anthony Hossack schreef in zijn dagboek: 'Blijkbaar was er iets verschrikkelijks gebeurd. Maar wat?' Kort daarna bemerkte hij zelf 'een doordringende, misselijkmakende geur die de keel irriteerde en de ogen deed tranen'.

Hossack zag hoe een aantal soldaten uit de Franse koloniën kwam aangehold. Ze gooiden hun geweren en uitrusting weg om sneller te kunnen rennen. Een van Anthony's officieren hield hen met getrokken revolver tegen. '"Wat is er aan de hand, stelletje lafaards?" zei hij. Een Noord-Afrikaanse soldaat schuimbekte, zijn ogen puilden uit de kassen en hij stortte kronkelend van pijn aan zijn voeten neer.' Later bleek dat deze soldaten slachtoffer waren geworden van de eerste aanval met chloorgas. Dit nieuwe chemische wapen hadden Duitse soldaten laten ontsnappen uit hogedrukflessen. In opdracht van hun regeringen hadden wetenschappers in Duitsland, maar ook in Groot-Brittannië en Frankrijk, sinds de tweede helft van de 19e eeuw aan dit soort wapens gewerkt. De Duitsers hadden dankzij hun verrassende gifgasaanval een tijdelijke voorsprong, maar al snel maakten de Britten en Fransen ook gebruik van gif. Onder meer door de inzet van dit soort gruwelijke wapens kwamen tijdens de Eerste Wereldoorlog grote aantallen soldaten om.

VRAGEN

1 **a** Leg uit dat gifgas een voorbeeld is van een massavernietigingswapen.

b Zou je kunnen zeggen dat er tijdens de Eerste Wereldoorlog ook sprake was van een wapenwedloop?

2 De toepassing van kunstmatige intelligentie (AI) op alle sectoren van de samenleving gaat op dit moment snel. Op militair vlak leidt AI tot de ontwikkeling van autonome wapens, die zonder menselijke tussenkomst kunnen doden.

a Welk verband kun je leggen met de technologische ontwikkelingen tijdens de tweede industriële revolutie aan het einde van de 19e eeuw?

b Het gebruik van chemische wapens tijdens een oorlog werd ná de Eerste Wereldoorlog verboden, in 1925.
Kunnen mensen hieruit een les trekken over de toepassing van AI in onze eigen tijd, denk je? Leg uit waarom wel of niet.

Het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog

De gasaanval bij Ieper speelde zich af tijdens de Eerste Wereldoorlog. Die oorlog ontstond niet plotseling. Achteraf gezien kun je hiervoor verschillende oorzaken aanwijzen.

Modern imperialisme

Veel Europese landen hadden in de 19e eeuw zoveel mogelijk gebieden in Afrika en Azië gekoloniseerd. Overzeese gebieden leverden niet alleen goedkope grondstoffen voor de industrie op, maar gaven landen ook status en macht. Duitsland had nog geen koloniën en streefde ook naar machtsuitbreiding buiten Europa. Daartoe breidde Duitsland zijn marine sterk uit. De Fransen en Britten hadden al wel een groot koloniaal rijk. Zij voelden zich door de Duitse ambities bedreigd in hun machtsposities. Zo leidde het modern imperialisme tot spanningen tussen Europese landen.

Nationalisme en militarisme

De spanningen tussen Europese landen gingen gepaard met sterke vijandbeelden over en weer en met het ophemelen van de eigen natie (nationalisme). In veel Europese landen won het **militarisme** aan kracht. Het leger verwierf belangrijk maatschappelijk aanzien en veel geld werd besteed aan het trainen van soldaten en aan de oorlogsindustrie. Mensen zagen oorlog ook niet langer als iets wat absoluut vermeden diende te worden. Het was eerder een vorm van buitenlandse politiek. Problemen, zo was de gedachte, kon je oplossen door te vechten. Daarom kun je ook nationalisme en militarisme zien als belangrijke oorzaken van de Eerste Wereldoorlog.

Wapenwedloop

Het militarisme had nog een gevolg. Landen ontwikkelden nieuwe wapens, zoals mitrailleurs, kanonnen en tanks, en produceerden deze op grote schaal door massaproductie. Doordat geen land minder wapens wilde bezitten dan een ander, ontstond een wapenwedloop, die de wapenproductie nog verder aanwakkerde.

Vijandige bondgenootschappen

Tot slot leidde de concurrentie tussen de Europese landen ertoe dat ze bondgenootschappen gingen sluiten. Landen spraken af dat ze elkaar te hulp zouden schieten bij een oorlog. Zo ontstonden twee bondgenootschappen: de centralen – waaronder Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en het Ottomaanse Rijk – en de geallieerden, waaronder Frankrijk, Rusland en Groot-Brittannië. Nederland voerde een neutraliteitspolitiek en sloot zich niet aan bij een bondgenootschap.

In 1914 bleek het bestaan van deze bondgenootschappen een rampzalig effect te hebben. Een conflict tussen enkele landen op de Balkan groeide toen uit tot een grote oorlog.

BRON 2 Duitse soldaten komen uit hun loopgraven en gaan in de aanval bij de Mort Homme, een strategisch belangrijke heuveltop in Frankrijk ten noordwesten van de stad Verdun. (Foto uit 1916.)

De aanleiding

De Eerste Wereldoorlog begon met de moord op Frans Ferdinand, de kroonprins van Oostenrijk-Hongarije, in Bosnië. Het was een politieke moord: de dader, een Servische nationalist, was woedend over het feit dat Oostenrijk-Hongarije in 1908 Bosnië had ingelijfd. Net als de Servische regering en veel anderen vond hij dat Bosnië bij Servië hoorde. Oostenrijk-Hongarije stelde Servië verantwoordelijk voor de moord en verklaarde het land op 28 juli 1914 de oorlog. Servië kreeg steun van Rusland. Zowel bondgenoten van Rusland (de geallieerden) als van Oostenrijk-Hongarije (de centralen) raakten zo bij het conflict betrokken. In korte tijd verklaarden al deze landen elkaar de oorlog.

VRAGEN

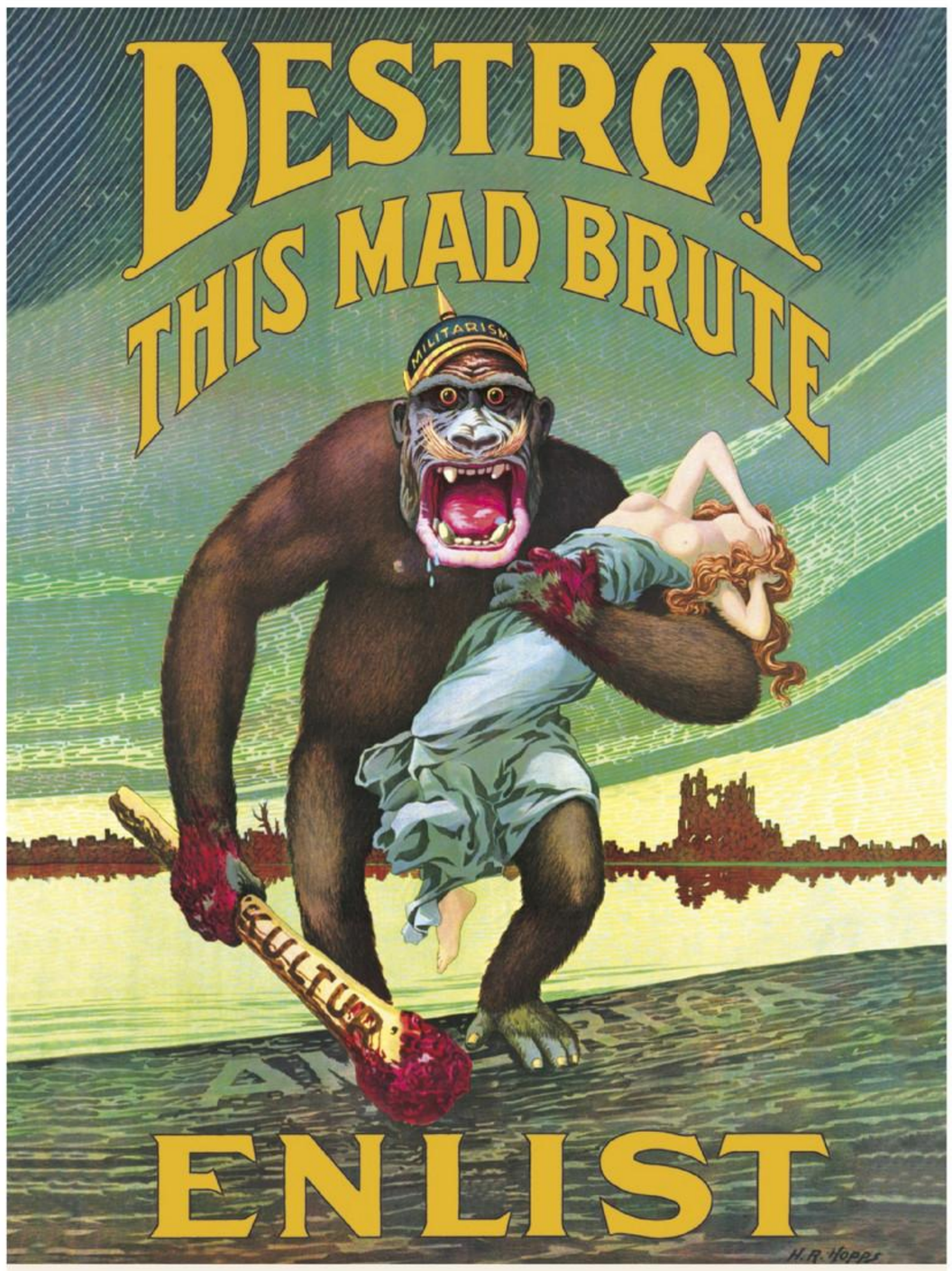
3 De Eerste Wereldoorlog had directe en indirecte oorzaken.

a Wat was de directe oorzaak van de Eerste Wereldoorlog? Leg je antwoord uit.

b Noem vijf indirecte oorzaken van de Eerste Wereldoorlog.

c Leg uit hoe deze vijf oorzaken samen bijdroegen aan het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog.

4 Leg uit waarom een Servische nationalist Frans Ferdinand wilde vermoorden.

BRON 3 Deze Amerikaanse poster uit 1917 is een voorbeeld van propaganda. De (vertaalde) tekst luidt: 'Vernietig dit wilde beest! Kom bij het Amerikaanse leger.' De poster schildert Duitsland, de vijand van de Verenigde Staten, af als een bruut monster en probeert zo het gedrag van mensen te beïnvloeden.

Een nieuw soort oorlog

★ **40** Het voeren van twee wereldoorlogen

★ **43** Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering

In 1914 dachten veel Europeanen dat de oorlog snel voorbij zou zijn. Het tegenovergestelde gebeurde: er ontstond een lange en slopende **wereldoorlog**. Op Europese slagvelden richtten krachtige wapens grote verwoestingen aan en maakten ze veel slachtoffers. Om de strijd vol te houden, moest in alle oorlogvoerende landen een groot deel van de bevolking zich inzetten voor de oorlog, als soldaat of in de oorlogsindustrie. Dat gold ook voor de inwoners van de koloniën. In 1918, toen de Eerste Wereldoorlog eindigde, hadden ongeveer negen miljoen soldaten en vijf miljoen burgers de dood gevonden.

Nieuwe wapens en oude tactiek

De Eerste Wereldoorlog onderscheidde zich van eerdere oorlogen door de inzet van enorme hoeveelheden moderne wapens. Tegelijkertijd hield de legerleiding van beide partijen vast aan een ouderwetse oorlogvoering. Dat was vooral zichtbaar aan het front in West-Europa, dat liep van de Belgische kust, via Noord-Frankrijk, tot de Alpen. Al in 1914 ontstond hier een loopgravenoorlog.

Vanuit diepe, met prikkeldraad en bunkers versterkte greppels (loopgraven) kwamen soldaten tevoorschijn om de loopgraaf van de vijand te bestormen. Ze moesten daarvoor zonder dekking een strook niemandsland oversteken, waarbij ze een gemakkelijk doelwit vormden voor de mitrailleurs en kanonnen van de tegenpartij. De aanvallende partij was daardoor sterk in het nadeel. Het veroveren van een vijandige loopgraaf lukte dan ook zelden. Het drong niet tot de legerleiding door dat de situatie drastisch was veranderd als gevolg van de technologische ontwikkelingen. De soldaten hadden bij dit alles geen keuze. Ze moesten de bevelen van hun meerderen opvolgen.

> 'Geen manoeuvres meer, geen militaire kunst, maar vuur, staal en patriottisme. Oorlog is geweld. Of je voert oorlog tot de laatste snik, of je gaat naar huis. We moeten de vijand uitroeien, uitroeien tot het bittere eind.'
>
> — Motto van de Franse legerleiding tijdens de Eerste Wereldoorlog: een uitspraak van de 18e-eeuwse Franse militair en politicus Lazare Carnot.

Burgers massaal getroffen

Deze oorlog raakte de burgerbevolking meer dan ooit. Heel lang was oorlog voeren een zaak van beroepsmilitairen geweest. Maar vanwege de ingevoerde dienstplicht konden mannelijke burgers massaal naar de slagvelden gestuurd worden. Velen kwamen om, raakten voor het leven verminkt of kwamen thuis met psychische problemen waarvoor in die tijd geen diagnose bestond. Het leven in de loopgraven was bovendien een vreselijke ervaring, door kou, honger, ongedierte en de stank van de gesneuvelden.

Ook achterblijvers kregen te maken met de oorlog. Dorpen en steden in de frontlinie veranderden in ruïnes, zoals het Belgische Ieper. Vrouwen gingen massaal aan de slag in de oorlogsindustrie, om tekorten op te vangen. Massamedia berichtten voortdurend over de oorlog. Vaak hadden deze berichten een propagandistisch karakter. De regeringen wilden dat de bevolking een positief beeld kreeg van de verrichtingen van de eigen soldaten.

Oorlog op wereldschaal

De miljoenen soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog kwamen niet alleen uit Europa, maar ook uit de koloniën in Afrika en Azië. Hierdoor was de 'Grote Oorlog', zoals de Eerste Wereldoorlog toen heette, eigenlijk al vanaf het begin een wereldoorlog. Vanaf 1917 vochten ook de Verenigde Staten actief mee aan de kant van de geallieerden. Op kleinere schaal werd ook buiten Europa gevochten in Oost-Azië, in de koloniën in Afrika en in het Midden-Oosten. Duitse koloniën in Oost-Azië en Afrika werden bezet door geallieerden.

De oorlog eindigde doordat Duitsland uiteindelijk niet meer op kon tegen de geallieerde overmacht aan het westelijke front. Op 11 november 1918 werd een wapenstilstand gesloten.

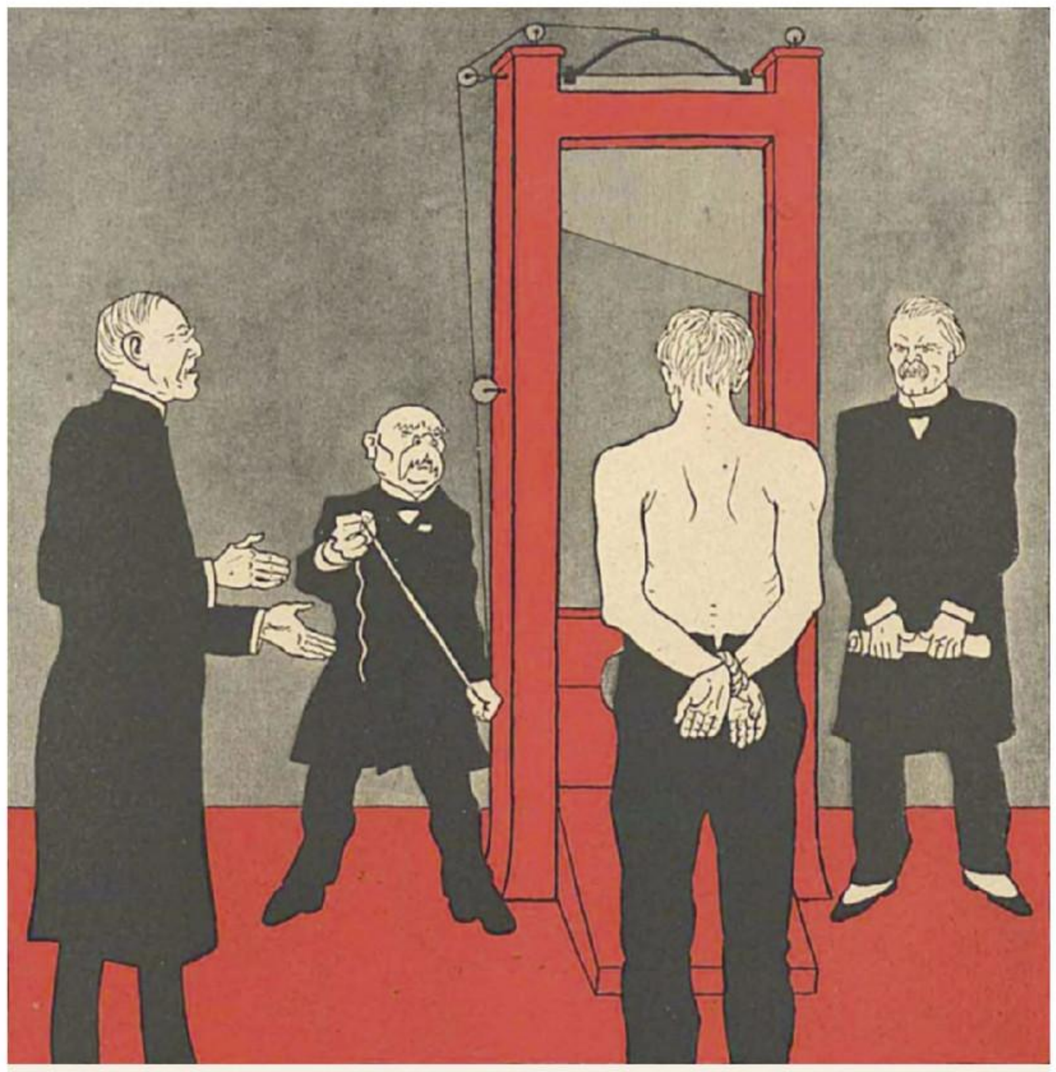
Een 'foute' vrede?

Na vier jaar oorlog sloten de overwinnaars verschillende vredesverdragen met de verliezers.

Met Duitsland, dat als hoofdschuldige werd aangemerkt, werd op 28 juni 1919 het Verdrag van Versailles gesloten. Duitsland mocht niet onderhandelen over de bepalingen in het verdrag: het verdrag werd door de overwinnaars opgelegd. Duitsland moest een schadevergoeding betalen voor de aangerichte verwoestingen, het moest ontwapenen en het moest ook gebied afstaan. Groot-Brittannië, Italië, de Verenigde Staten en vooral Frankrijk wilden Duitsland voor lange tijd uitschakelen als machtig Europees land.

Het Ottomaanse Rijk hield na de oorlog op te bestaan. Tijdens vredesconferenties eigenden Frankrijk en Groot-Brittannië zich gebieden van het rijk toe en verdeelden ze die onderling langs strakke grenzen. Op een klein deel van het Ottomaanse grondgebied ontstond de staat Turkije.

Tijdens het **interbellum**, de tijd tussen de Eerste en Tweede Wereldoorlog (1918-1939), bleek dat de afhandeling van de oorlog in Versailles een basis had gelegd voor nieuwe spanningen in Europa.

BRON 4 Een spotprent uit het Duitse blad *Simplicissimus* (1919). De prent gaat over het Verdrag van Versailles. Van links naar rechts zijn te zien: de Amerikaanse president Wilson, de Franse president Clemenceau, het geboeide Duitsland en de Britse minister-president Lloyd George. Het oorspronkelijke onderschrift luidde: 'Ook u heeft nog zelfbeschikkingsrecht: wilt u dat uw zakken vóór of na uw dood worden geledigd?'

VRAGEN

5 **a** Mensen ervoeren de Eerste Wereldoorlog destijds als een nieuw soort oorlog.
Leg dit uit met drie kenmerken van de Eerste Wereldoorlog.
b Leg uit in welk opzicht de Eerste Wereldoorlog toch een ouderwetse oorlog was.

6 Noem vier gevolgen van de Eerste Wereldoorlog voor burgers.

7 **a** Geef drie redenen waarom het Verdrag van Versailles voor Duitsland moeilijk te aanvaarden was.
b Leg uit waarom de Britten en de Fransen in 1919 kozen voor harde eisen in het vredesverdrag.

8 Met welke veranderingen kreeg het Ottomaanse Rijk te maken na de Eerste Wereldoorlog?

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

7.3 De Sovjet-Unie

CASUS Een 13-jarige zoon eist straf voor zijn vader

In 1931 arresteerde de geheime dienst van de Sovjet-Unie een boer genaamd Trofim Morozov. Hij werd beschuldigd van het verkopen van vervalste documenten aan andere boeren. Met deze documenten wilden boeren ontkomen aan hun verplichting om graan af te staan aan de staat. De tip voor de aanhouding kwam van zijn 13-jarige zoon, Pavlik. Hij had op school over zijn vader verteld, omdat hij een goede communist wilde zijn. Het was een daad met grote gevolgen. Vader Trofim werd voor de rechter gesleept. Volgens de kranten zou Pavlik tegen zijn vader hebben getuigd en hebben gezegd: 'Ik treed hier op als Pionier en verklaar dat mijn vader de idealen van de communisten heeft verraden. Ik eis een strenge straf voor hem.' Die strenge straf kwam er. Trofim Morozov werd veroordeeld tot tien jaar werkkamp. Later werd hij geëxecuteerd.

Een halfjaar na de veroordeling werden Pavlik en zijn broertje dood gevonden in het bos. Ze bleken te zijn vermoord. De politie pakte vijf mensen op, onder wie de opa van de jongens. Voor veel mensen stond vast dat zij de daders waren, maar het is maar de vraag of zij echt de moord hebben gepleegd. Vier van de vijf kregen de doodstraf.

Toen de pers dit verhaal publiceerde, werd een mythe geboren: een communistische martelaar van 13 jaar zou zijn vermoord door tegenstanders van het communisme. De regering van de Sovjet-Unie zag meteen dat zij dit kon gebruiken als propagandamateriaal. Het moest een les zijn voor de jeugd.

BRON 1 Schilderij van de Russische kunstenares Marina Oespenskaja uit 1952 dat het verhaal van Pavlik verbeeldt. Op het schilderij is te zien dat de jongen een verklaring aflegt over het gedrag van zijn vader.

VRAGEN

1 Waarom was boer Trofim volgens het ideaal van de Sovjet-Unie geen goede burger?

2 De regering van de Sovjet-Unie kon het verhaal over de moord goed gebruiken. Leg uit welke les Sovjetjongeren hieruit moesten trekken.

3 Stel, je moet in opdracht van een rechtvaardigheidscommissie de werkelijke schuldige in dit verhaal aanwijzen.

a Wie zou jij dan kiezen: boer Trofim, die de wet overtrad, zijn zoon Pavlik, die zijn vader verraadde, of de Russische staat voor de onderdrukking van boeren en indoctrinatie van jongeren?

b Leg uit waarom je kunt overwegen de opdracht terug te geven omdat die op basis van de aangereikte feiten (in de casus) niet goed uitvoerbaar is.

Het ontstaan van de eerste communistische staat

Dit dramatische verhaal over moord en verraad speelde zich af in de Sovjet-Unie, een verbond van staten waarvan Rusland de belangrijkste was. De Sovjet-Unie bestond tussen 1922 en 1991 en was de eerste communistische staat. Hoe ontstond deze staat? En wat waren de gevolgen van de oprichting van deze communistische staat voor het communisme wereldwijd?

Rusland vóór 1917

In Rusland waren rond 1900 verschillende bewegingen actief die streefden naar een samenleving met minder armoede en meer inspraak voor burgers. Sommige bewegingen waren geïnspireerd door het communisme: een ideologie die was ontwikkeld door de 19e-eeuwse Duitse filosoof Karl Marx. Volgens Marx zou na een arbeidersrevolutie een klasseloze samenleving ontstaan waarin rijkdom en macht gelijk verdeeld waren. Arbeiders zouden er de macht hebben, terwijl fabrieken en landbouwgrond gemeenschappelijk bezit zouden zijn.

Dat het communisme juist in Rusland voet aan de grond kreeg, was niet vanzelfsprekend. Het overwegend agrarische Rusland liep economisch ver achter op de geïndustrialiseerde landen (West-Europa en de Verenigde Staten) en had geen grote arbeidersklasse. Maar er was aan het begin van de 20e eeuw wel grote ongelijkheid in Rusland. Onder boeren bestond grote armoede en de bevolking had weinig invloed op het bestuur. De tsaar had vrijwel alle macht en regeerde met harde hand.

Vanaf 1914 nam de ontevredenheid over het bestuur sterk toe, want Rusland leed tijdens de Eerste Wereldoorlog zware verliezen en in de steden ontstonden voedseltekorten.

De Russische Revolutie

Al die onvrede leidde in 1917 tot de Russische Revolutie. Deze begon in februari met massale stakingen en demonstraties. Tsaar Nicolaas II moest daardoor aftreden. Na deze Februarirevolutie trad een voorlopige regering aan, die uit allerlei politieke partijen bestond. In oktober 1917 pleegden communisten, ook wel bolsjewieken genoemd, een staatsgreep en zetten zij de voorlopige regering af. Na deze Oktoberrevolutie brak een bloedige burgeroorlog uit, die tot 1922 duurde. Daarin wisten de communisten onder leiding van Vladimir Lenin hun tegenstanders te verslaan. In 1922 riepen zij de Sovjet-Unie uit, de eerste communistische staat ter wereld.

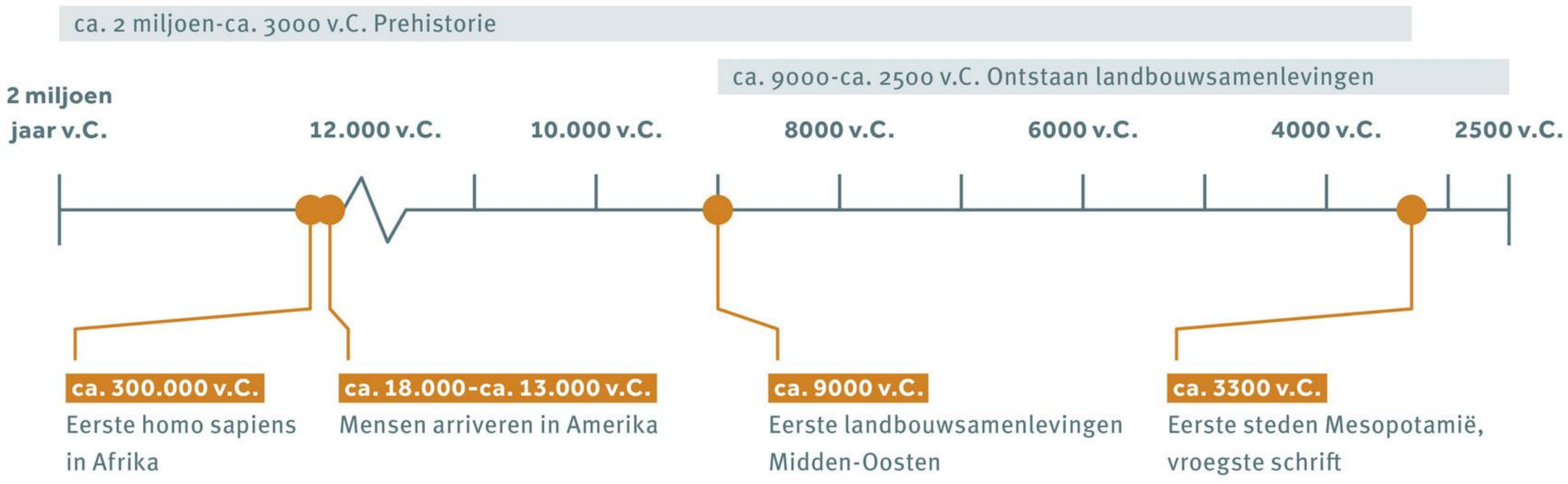
Gevolgen wereldwijd

Door de oprichting van de Sovjet-Unie groeide bij communisten wereldwijd het vertrouwen in het communistische ideaal. De succesvolle revolutie in Rusland maakte duidelijk dat dit ideaal werkelijkheid kon worden. Communisten vanuit de hele wereld bezochten de Sovjet-Unie om er kennis op te doen.

De oprichting van de Sovjet-Unie zorgde ook voor een versterking van de internationale communistische beweging. Deze beweging stond onder leiding van de Sovjet-Unie en streefde naar een wereldrevolutie: in elk land moest de arbeidersklasse het kapitalisme omverwerpen. Zodoende gaf de Sovjet-Unie steun aan communistische partijen in Europa en ook in Azië. In de Aziatische koloniën ontstonden communistische partijen die niet alleen een wereldrevolutie nastreefden, maar die zich ook wilden bevrijden van de kolonisator. De Russen gaven bijvoorbeeld steun aan de Chinese Communistische Partij. Al eerder (in 1911) was een einde gekomen aan het Chinese Keizerrijk, dat bijna 2.000 jaar had bestaan, maar het lukte de liberale nationalisten niet om van China een stabiele democratische staat te maken. Door de chaos die als gevolg hiervan ontstond, groeide de steun voor de communisten in China. Na een lange en bloedige burgeroorlog zouden zij in 1949 aan de macht komen.

BRON 2 Deze afbeelding uit 1959 toont een Russische en een Chinese arbeider die gebroederlijk tien jaar revolutie in China herdenken. Het beeld moest de vriendschapsband tussen beide communistische landen onderstrepen, ook al was er toen al sprake van minder warme banden.

Het begin van de mensheid

★ 1 De levenswijze van jagers-verzamelaars

Wanneer begint het verhaal over de mens? Het antwoord hangt af van wat je onder 'de mens' verstaat. In elk geval leefden de eerste mensen van jagen en verzamelen.

De eerste mensen

Ruim twee miljoen jaar geleden ontstond een groep diersoorten die biologen aanduiden als 'de mens' (*homo*). Deze mensen worden tegenwoordig ingedeeld bij een nog bredere groep diersoorten, de 'mensachtigen', waartoe ook de moderne gorilla en chimpansee behoren. *Homo* onderscheidde zich doordat hij op twee benen liep en simpele werktuigen van hout, bot en steen gebruikte. Ook leerden deze mensen zelf vuur maken en ontwikkelden zij een complexe taal. Er hebben verschillende menssoorten bestaan, zoals de denisovamens, de Floresmens en de neanderthaler. Ze leefden in Afrika en Azië – en de neanderthaler ook in Europa.

BRON 2 Moderne tekening van jagers-verzamelaars die ca. 11.000-8.000 jaar geleden leefden op wat nu de bodem van de Noordzee is. De hond is het eerste dier dat door de mens is gedomesticeerd. (Tekening van Kelvin Wilson.)

Pas zo'n 300.000 jaar geleden verscheen de menssoort waartoe wij behoren. Hij wordt aangeduid als 'moderne mens' of **homo sapiens** (Latijn voor 'de wetende mens'). Zo'n 100.000 jaar geleden begon deze soort zich geleidelijk over Azië en Europa te verspreiden. Later bereikte de moderne mens ook Australië en ten slotte Amerika, vermoedelijk zo'n 15.000 tot 20.000 jaar geleden.

Tegen die tijd waren alle andere menssoorten al uitgestorven. Waarom homo sapiens als enige overbleef, is onbekend. Feit is dat mensen nu allemaal tot deze ene soort behoren en biologisch hetzelfde zijn als homo sapiens van honderdduizenden jaren geleden. Die homo sapiens was over het algemeen wel kleiner en minder dik dan de gemiddelde Nederlander nu en leefde ook korter. Maar dat komt door een ander leefpatroon en door het ontbreken van moderne medische zorg. Verder had niemand in West-Europa tot 8.000 jaar geleden een witte huid, maar was iedereen donker tot zwart. Ook die verandering is te verklaren door de omstandigheden. Mensen met een lichte huid zijn beter aangepast aan een klimaat met weinig zon (zoals in West-Europa). Waarschijnlijk komt het ook doordat Europeanen ander voedsel (met minder vitamine D) gingen eten.

Een zwervend bestaan

De eerste mensen leefden als **jagers-verzamelaars**. Ze verzamelden eetbare noten, vruchten en wortels, en visten en jaagden op allerlei wilde dieren. Of ze voedsel konden vinden, was afhankelijk van het seizoen en de trek van dieren. Daarom trokken ze voortdurend over grote afstanden rond. Ze waren **nomaden** en verbleven in grotten, tenten of hutten. Omdat voedsel schaars was, konden groepen niet groter zijn dan zo'n twintig tot vijftig mensen. Deze groepen hadden soms contact met elkaar: om een partner te vinden, religieuze feesten te vieren of met elkaar te vechten. Ook deden ze aan ruilhandel, bijvoorbeeld om aan vuursteen te komen.

We weten niet wat deze mensen dachten. Ze hebben ons namelijk geen teksten nagelaten. We zeggen dat ze in de **prehistorie** leefden, in een tijd zonder schrift. Daardoor kunnen we alleen gissen naar hun ideeën.

VRAGEN

4 De Russische Revolutie van 1917 is een grote verandering in de geschiedenis.
a Noem drie oorzaken van de Russische Revolutie.
b Uit welke twee fasen bestond de Russische Revolutie?

5 Een bewering: 'Het is opmerkelijk dat de ideeën van de Duitse filosoof Karl Marx in Rusland leidden tot een communistische revolutie.'
Geef een argument vóór en een argument tegen deze bewering.

6 Na de Russische Revolutie begon een burgeroorlog. Bedenk ten minste twee groepen in Rusland die tegen de communistische staatsgreep waren.

7 **a** Veel Europeanen zagen in het communistische succes in Rusland een groot gevaar.
Wat was daarvoor de reden?
b Bedenk waarom het communisme voor mensen in de koloniën aantrekkelijk was.

Een communistische samenleving

★ **38** Deelaspect: het in praktijk brengen van de totalitaire ideologie communisme

De leiders van de Sovjet-Unie kozen er begin 20e eeuw voor om de samenleving in te richten volgens de communistische **ideologie**. Dat is een samenhangend systeem van ideeën over de inrichting van de samenleving. In de communistische samenleving zou de macht bij het volk liggen en de welvaart eerlijk verdeeld zijn. De leiders van de Sovjet-Unie voerden wel een radicale herverdeling van bezit door, maar er kwam geen gelijke verdeling van macht. In de Sovjet-Unie oefende de staat bijna totale controle uit over het persoonlijk leven van mensen.

Stalins communistische economie

Vanaf 1928 tot zijn dood in 1953 leidde Jozef Stalin de Sovjet-Unie. Hij probeerde de gelijkheid te vergroten door de economie verder aan banden te leggen. Dat wilde hij bereiken door particulier bezit van fabrieken of grond te verbieden. Ook vond Stalin dat de staat leiding moest geven aan de economie. Daarom liet hij vijfjarenplannen opstellen. Die plannen moesten zorgen voor een razendsnelle opbouw van de zware industrie, zoals machinefabrieken, hoogovens en scheepswerven. Zo wilde Stalin de economische achterstand inhalen die de Sovjet-Unie had ten opzichte van het westen. In de vijfjarenplannen stond de omvang van de productie, de hoogte van de lonen en de prijzen. In dit systeem bestond dus geen vrije concurrentie.

Voor arbeiders betekende de industrialisatie geen verbetering. Ze moesten keihard werken om de doelen van de vijfjarenplannen te halen, kregen slecht betaald en hadden ook weinig rechten. Door de vijfjarenplannen groeide vooral de zware industrie; de welvaart van de Russen nam maar langzaam toe.

> We gaan in volle vaart de weg op van industrialisatie, naar het socialisme, en laten onze eeuwenoude achterlijkheid achter ons. [...] En wanneer wij de Sovjet-Unie in een auto hebben gezet en de boer op een tractor, laat de heren kapitalisten dan maar eens proberen om ons in te halen.'
> — De Russische leider Jozef Stalin in 1929.

BRON 3 Een Sovjetposter uit 1930 met de tekst: 'Er is geen plaats voor priesters en koelakken op onze collectieve boerderij.'

Stalin wilde ook de landbouw moderniseren. Zelfstandige boerderijen moesten worden samengevoegd tot grote landbouwbedrijven van de staat. Door deze collectivisatie zouden boeren met moderne middelen, zoals tractoren, gaan werken en zouden de opbrengsten stijgen. Stalin verwachtte dat dit zonder dwang niet zou lukken. Hij liet in de dorpen de meest gezaghebbende boeren oppakken en deporteren. Deze 'weigeraars van de hervormingen' kregen de scheldnaam 'koelakken'. Het doel was intimidatie van de rest van de boeren, zodat niemand zich meer zou verzetten tegen de collectivisatie. De hervormingen van de landbouw mislukten volledig. De productie bleef laag en omdat de staat een groot deel van de oogst opeiste, ontstonden op het platteland verschrikkelijke hongersnoden. In Oekraïne, één van de staten in de Sovjet-Unie, kwamen tussen 1932 en 1933 naar schatting 3,5 tot 5 miljoen mensen om van de honger. In Oekraïne heet deze ramp de Holodomor.

Toch waren de economische hervormingen onder Stalin niet geheel zonder resultaat. Rond 1914 was Rusland een van de zwakste en minst geïndustrialiseerde landen van Europa. Maar onder Stalin maakte de zware industrie – met name de productie van wapens – in korte tijd een sterke ontwikkeling door. Daardoor werd de Sovjet-Unie een machtig land. Dat bleek in de Tweede Wereldoorlog, toen Stalins Rode Leger Hitler aan het Oostfront versloeg. Na de Tweede Wereldoorlog zou de Sovjet-Unie uitgroeien tot een wereldmacht.

Stalins totalitaire staat

Stalin ontwikkelde zich tot alleenheerser in een **totalitaire staat** die het denken en doen van al zijn burgers volledig probeerde te beheersen. Er was bijvoorbeeld geen politieke vrijheid. De Communistische Partij was de enige toegestane partij. Er was geen vrijheid van meningsuiting of persvrijheid: de partij bepaalde wat kranten afdrukten. Ook andere burgerlijke vrijheden stonden onder druk. Zo werd het uitoefenen van een geloof tegengewerkt en werden vele kerken vernield. Op alle vlakken van hun leven, zoals op school, op het werk of in de kunst, kregen burgers te maken met inmenging van de staat. Indoctrinatie vond ook plaats via verschillende massaorganisaties, zoals een vereniging voor jongeren. Met behulp van propaganda en terreur dwong de partij de bevolking tot gehoorzaamheid. Daarnaast bestond er geen onafhankelijke rechtspraak. Rechters veroordeelden politieke tegenstanders tijdens schijnprocessen. Ook burgers die zich verzetten of kritiek hadden, belandden in een strafkamp. Daar kwamen velen om door honger, ziekten en andere ontberingen. Bovendien liet Stalin om angst te zaaien vele willekeurige burgers oppakken.

BRON 4 Twee bouwvakkers eten in een kantine in de nieuwe industriestad Magnitogorsk. De stad moest de ingenieurs en arbeiders huisvesten die in de nieuwe staalfabrieken werkten. De propaganda op de achtergrond promoot het eerste vijfjarenplan. (Foto van Margaret Bourke-White uit 1932.)

VRAGEN

8 Stalin wilde de Sovjet-Unie inrichten volgens de communistische ideologie.
- **a** Beschrijf de kern van deze ideologie.
- **b** Welk gevolg had het doorvoeren van de communistische ideologie voor de industrie en de landbouw van de Sovjet-Unie?

9 De Sovjet-Unie is een voorbeeld van een totalitaire staat.
Leg dit uit met één voorbeeld uit de economie, één uit de politiek en één uit het culturele leven.

10 Leg vanuit het perspectief van een boer uit waarom de Sovjet-Unie geen ideale samenleving was. Noem minimaal drie redenen.

11 Leg uit hoe de Sovjet-Unie onder Stalin een machtige staat kon worden.

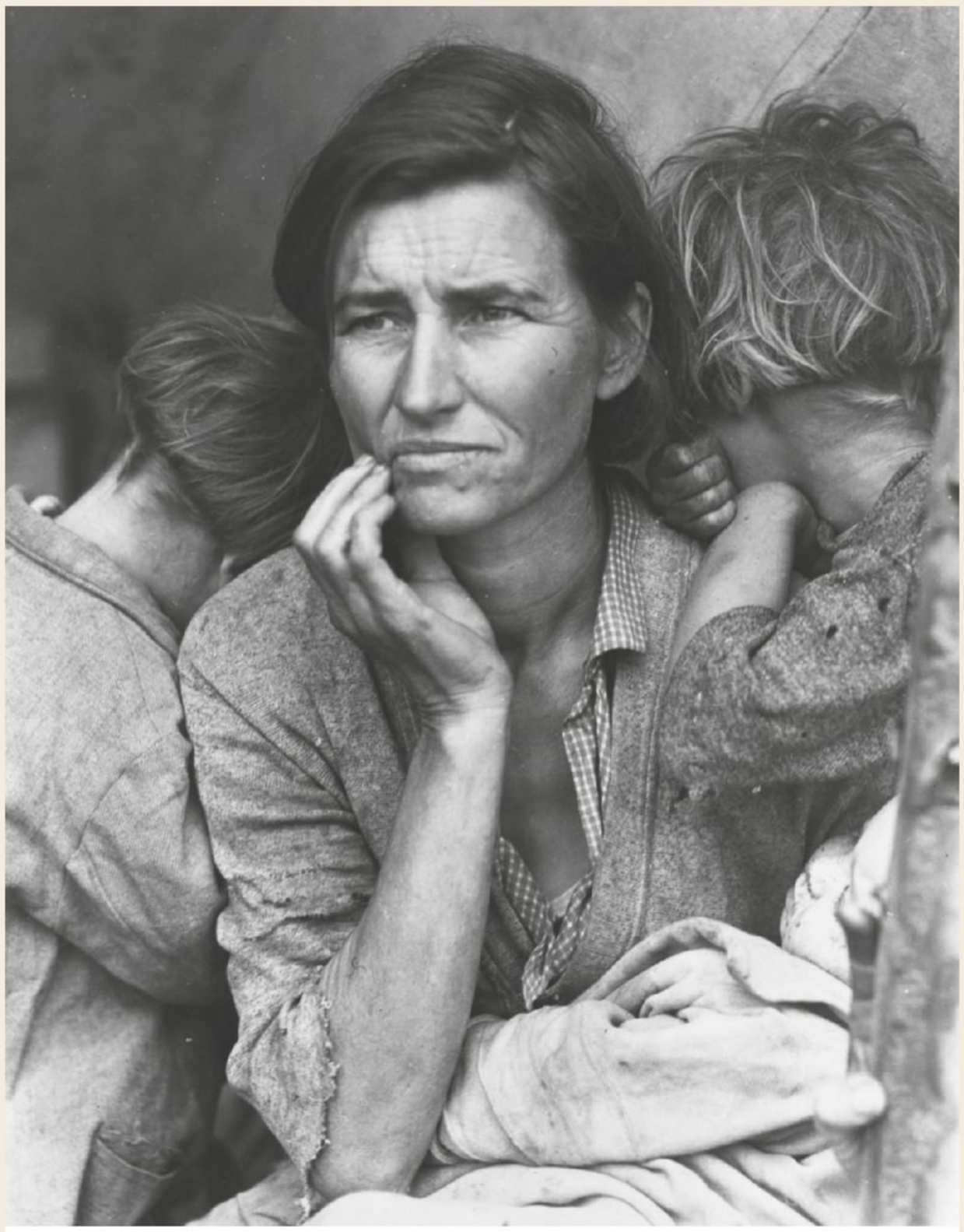
Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

7.4 De Verenigde Staten

CASUS De migrantenmoeder

Honger, gebrek en wanhoop. Door een foto die in 1936 in een krant verscheen, zag heel Amerika in één klap hoe dat eruitzag. De vrouw op de foto, Florence Owens Thompson, vertelde later over haar bestaan: ‘De crisis sloeg toe toen ik 28 was. Ik had vijf kinderen en er was er nog een op komst. Er was vrijwel geen werk. En wat er wel was, was zwaar en werd slecht betaald. Ik vertrok vóór zonsopgang van huis en kwam thuis als het donker was, na het plukken van erwten, druiven, katoen of wat dan ook. Daarmee verdiende ik nauwelijks genoeg om voedsel te kopen. We overleefden, meer was het niet.’

Het waren de jaren 1930 en een sterke economische depressie had de Verenigde Staten in haar greep. Owens trok met haar kinderen door California, op zoek naar werk. Dat was niet eenvoudig, want door extreme droogte in het midden van de Verenigde Staten, trokken steeds meer landarbeiders naar California in de hoop daar nog werk te vinden. Toen Dorothea Lange Owens fotografeerde, was ze net in een kamp van rondtrekkende arbeiders aangekomen. Mensen die haar foto in de krant zagen, waren zo geroerd dat ze spontaan geld en medische goederen naar het kamp stuurden. Dat was te laat voor Florence Owens Thompson en haar kinderen: ze waren alweer naar een volgend kamp vertrokken.

BRON 1 Florence Owens Thompson met drie van haar kinderen in 1936 in hun onderkomen: een tent in een kamp van trekarbeiders in California. De foto is gemaakt door Dorothea Lange, die van de overheid de opdracht had gekregen om de nood van landarbeiders vast te leggen.

VRAGEN

1 Gebruik bron 1 en de casustekst.
Florence Owens Thompson kwam niet met haar eigen naam in de krant maar werd door fotograaf Dorothea Lange ‘migrantenmoeder’ genoemd.
a Leg uit waarom deze bijnaam voor de hand lag.
b De foto van Owens werd wereldberoemd en werd beschouwd als hét symbool van de crisis in de Verenigde Staten.
Verklaar aan de hand van elementen uit de bron wat deze foto zo goed maakt.

2 Gebruik bron 1.
a Hoe zou een aanhanger van het economisch liberalisme oordelen over deze foto?
b En hoe zou een aanhanger van het communisme oordelen?

Een vrij en welvarend land

Florence Owens Thompson leefde in de Verenigde Staten, een land waarin het de meeste burgers voor de wind ging, tot de economische crisis van 1929. Voor mensen die niet in het communisme geloofden, waren de Verenigde Staten hét antwoord op de vraag hoe de moderne samenleving moest worden ingericht. Het land was tijdens de Eerste Wereldoorlog een wereldmacht geworden en maakte een zeer welvarende periode door. Het vertrouwen in de Amerikaanse economie steeg in de jaren 1920 tot grote hoogte.

Vrijemarkteconomie (kapitalisme)

Een belangrijke oorzaak van deze bloeiperiode was het **kapitalisme**, waarbij ondernemers streven naar zoveel mogelijk winst in een vrijemarkteconomie. Het uitgangspunt was dat de regering zich zo min mogelijk met de economie bemoeide. De wet van vraag en aanbod bepaalde wat er werd geproduceerd en hoe hoog de lonen en prijzen waren. Individuen mochten zelf beslissen of ze ondernemer wilden worden, wat ze wilden verkopen en tegen welke prijs. Dankzij deze vrije concurrentie konden ondernemers die goede en goedkope producten maakten, enorm rijk worden. In de VS bestond het idee dat iedereen kon opklimmen van krantenjongen tot miljonair, als je maar hard genoeg werkte. Dit idee werd de 'Amerikaanse droom' genoemd.

Om rijk te worden moesten ondernemers hun producten steeds verbeteren ten opzichte van de concurrentie en goedkoper produceren. Dit leidde tot technologische vernieuwingen, zoals de uitvinding van de lopende band. Daarmee konden bedrijven op grotere schaal producten maken, vooral consumptieartikelen als stofzuigers en koelkasten. Het resultaat was een **consumptiemaatschappij**. Door de relatief lage prijzen konden veel Amerikanen deze luxeproducten kopen. Veel eerder dan in Europa ontstond in de Verenigde Staten een brede middenklasse in de samenleving.

Politieke vrijheid (democratie)

De economische vrijheid van de Amerikanen was nauw gekoppeld aan hun politieke vrijheid. Al sinds de 18e eeuw, toen de Verenigde Staten tijdens een democratische revolutie ontstonden, koesterden Amerikanen namelijk een diepe angst voor te veel bemoeienis en macht van de overheid. Ze wilden zoveel mogelijk vrijheid in hun persoonlijke leven, bijvoorbeeld bij hun keuze voor een geloof, werk of school. Die vrijheid werd gewaarborgd doordat de macht lag bij een gekozen parlement (het Congres) en gekozen bestuurders. Ook waren in een grondwet de grondrechten van burgers vastgelegd, waaronder de vrijheid van meningsuiting.

In de praktijk hadden niet alle Amerikanen dezelfde rechten en evenveel vrijheid. Vrouwen kregen pas kiesrecht vanaf 1920 en het kiesrecht van niet-witte mensen werd op allerlei manieren beperkt. Bovendien bestond in de zuidelijke staten nog steeds segregatie. Begin 20e eeuw verenigden Afro-Amerikanen en medestanders zich in de NAACP, een landelijke organisatie die met name via rechtszaken opkwam voor hun rechten. Zij wonnen soms kleinere zaken, maar tot wezenlijke veranderingen kwam het niet. De hoogste Amerikaanse rechtbank oordeelde steeds dat segregatie niet in strijd was met het gelijkheidsprincipe in de grondwet, zolang faciliteiten voor iedereen gelijk waren. In werkelijkheid was de kwaliteit van bijvoorbeeld zwarte scholen wel slechter.

Vertrouwen

Een samenleving als de Amerikaanse, gebaseerd op kapitalisme en democratie, functioneerde op basis van vertrouwen. Als burger gaf je door middel van je stemrecht vertrouwen aan bestuurders, die dat vertrouwen moesten waarmaken. Ook in de vrijemarkteconomie was vertrouwen essentieel. Particulieren kochten pas aandelen van een bedrijf als ze vertrouwden dat het een succes zou worden. In de jaren 1920 was dat vertrouwen er volop en niemand zag aankomen dat het economisch systeem volledig in elkaar zou storten.

BRON 2 Na de Eerste Wereldoorlog steeg het aantal stakingen in de Verenigde Staten naar recordhoogte en kreeg communisme soms voet aan de grond. Hier zijn Amerikanen aanwezig op een communistische stakingsbijeenkomst voorafgaand aan een demonstratie. Op de borden staat: 'Bestrijd het politiegeweld', 'Wij eisen loon of werk' en 'Arbeiders, word lid van de partij'. (Foto uit ca. 1919-1920.)

VRAGEN

3 **a** Leg uit dat vrijheid een belangrijk kenmerk was van het kapitalisme.
b Leg uit dat het idee van de 'Amerikaanse droom' aansluit bij het kapitalisme.

4 Waardoor kon er een consumptiemaatschappij ontstaan in de Verenigde Staten?

5 Beredeneer dat er een samenhang bestaat tussen segregatie en het gebrek aan politieke vrijheid voor Afro-Amerikanen.

6 Als je iets van jezelf in bruikleen geeft aan iemand anders, dan moet je de ander kunnen vertrouwen: hij of zij mag geen misbruik van jouw bezit maken. Leg uit hoe dit vertrouwen op economisch en politiek gebied een rol speelt in een samenleving als de Amerikaanse.

Economische crisis

★ **39** De crisis van het wereldkapitalisme

In 1929 ontstond in de Verenigde Staten een diepe **economische crisis**, waardoor duizenden bedrijven failliet gingen en miljoenen mensen werkloos werden. Als gevolg van de Amerikaanse crisis verslechterde ook de economie in andere landen sterk. In 1933 kwam de Amerikaanse overheid met een programma om de Amerikanen uit de crisis te helpen.

De economie stort in

De Amerikaanse welvaart van de jaren 1920 bleek kwetsbaar. Dit had twee oorzaken:

- Er was een crisis in de landbouw. Tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden Amerikaanse boeren hun productie met geleend geld uitgebreid, maar toen na de oorlog de voedselproductie in Europa weer op gang kwam, raakten veel boeren in financiële problemen.
- Amerikaanse banken waren kwetsbaar doordat zij vrijwel onbeperkt geld uitleenden: aan boeren en bedrijven om hun productie uit te breiden en aan consumenten om dure consumptiegoederen en aandelen te kopen. Die leningen moesten ooit worden afgelost.

BRON 3 Een groot reclamebord met bovenaan de tekst: 'De hoogste levensstandaard ter wereld'. Op de voorgrond staan Afro-Amerikanen in de rij voor gratis voedsel. De foto is gemaakt in 1937.

In 1929 leek de markt voor consumptiegoederen verzadigd. Hierdoor verdween bij beleggers het vertrouwen dat de Amerikaanse economie zou blijven groeien. Aandeelhouders gingen massaal hun aandelen verkopen, waardoor de waarde ervan plotseling sterk daalde. Door deze beurskrach verdampte het vermogen van vele investeerders: banken gingen failliet en de consumptie daalde sterk. Veel bedrijven krompen of gingen kopje onder. Tussen 1929 en 1933 liep de productie van goederen met een derde terug en groeide de werkloosheid tot 25% van de Amerikaanse beroepsbevolking. Veel mensen vervielen tot armoede; banken en bedrijven deden vrijwel geen investeringen meer. De Verenigde Staten waren in een diepe economische crisis beland.

De crisis bleef niet beperkt tot de Amerikaanse economie. Om de eigen economie te beschermen, besloten de Verenigde Staten om importheffingen in te stellen. Producten uit het buitenland werden daardoor relatief duur. Andere landen deden vervolgens hetzelfde, waardoor de wereldhandel sterk terugliep.

Daarnaast hadden Amerikaanse banken na de Eerste Wereldoorlog veel geld uitgeleend aan Europese landen, met name aan Duitsland. Die leningen trokken zij nu terug, waardoor de Duitse economie vrijwel direct instortte. Zo ontstond binnen korte tijd een economische wereldcrisis. De wereldwijde verwevenheid van markteconomieën noemen we ook wel **wereldkapitalisme**.

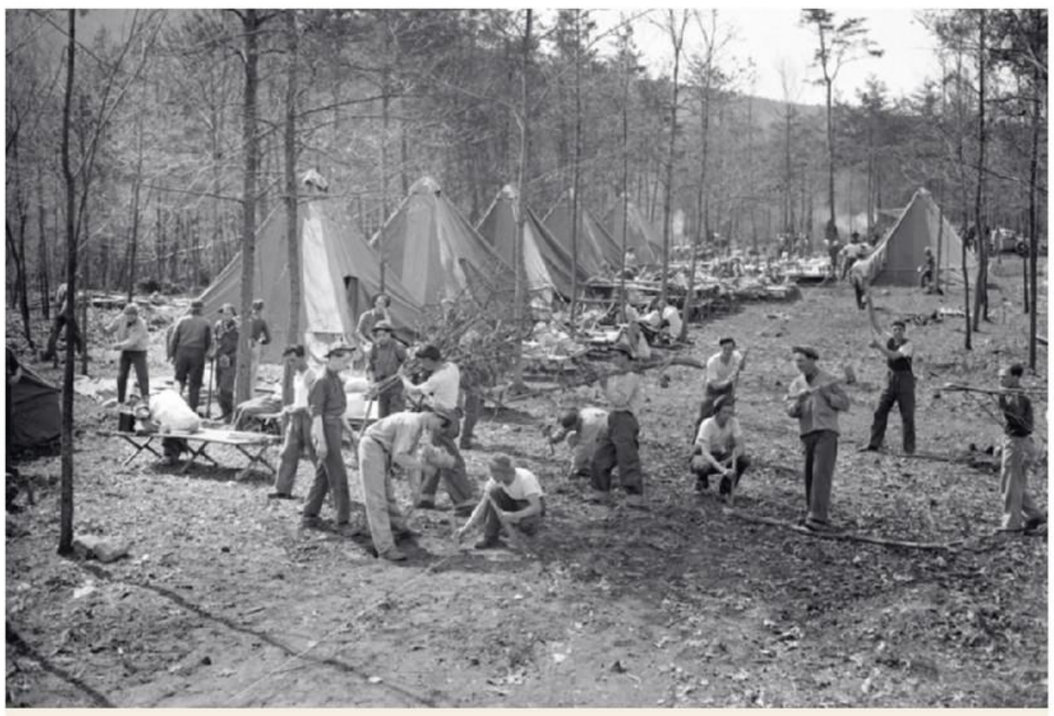
Reactie van de overheid

De Amerikaanse regering deed in eerste instantie (bijna) niets om de economische problemen aan te pakken. De economie zou zichzelf herstellen, zo was het idee. De economie was immers gebaseerd op volledige vrijheid van vraag en aanbod. Maar de problemen losten zich niet vanzelf op; ze werden juist groter.

> Als je de details van de Agricultural Adjustment Administration Act leest, is het alsof je een opzet leest voor een nieuwe Sovjet-Unie.
>
> — Roosevelts ingrijpen in de economie werd door critici gezien als on-Amerikaans, zoals hier door politiek activist en nazi-sympathisant Elizabeth Dilling.

In 1933 trad Franklin Roosevelt aan als president. Hij meende dat door actief overheidsingrijpen de economie weer op gang zou komen. Daarvoor nam hij een groot pakket maatregelen dat de naam New Deal ('nieuwe aanpak') kreeg. Het betekende een grote verandering in het denken over de rol van de overheid in de economie.

Roosevelt herstelde met zijn New Deal het vertrouwen in banken door hen strengere regels op te leggen. Hij wilde met zijn maatregelen ook overproductie in de landbouw tegengaan, de koopkracht bevorderen en de industriële productie stimuleren. Zo gaf hij boeren subsidie als ze grond braak lieten liggen. Ook gebruikte hij veel overheidsgeld om werklozen aan het werk te zetten voor het algemene nut – bij de bouw van stuwdammen en scholen bijvoorbeeld. Deze wettelijke maatregelen waren behoorlijk succesvol. Miljoenen Amerikanen vonden weer werk en gaven voorzichtig meer geld uit. Maar de werkloosheid loste pas echt op tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen de vraag naar wapens steeg.

BRON 4 Bosbouw in het kader van het CCC (Civilian Conservation Corps). Dit was het meest succesvolle programma van de New Deal, waarbij werkloze jongeren aan het werk werden gezet om allerlei projecten te realiseren.

VRAGEN

7 **a** Wat was de directe oorzaak (of aanleiding) van de economische crisis in de Verenigde Staten?
b Een bewering: 'De economische crisis was met name een bankencrisis.'
Onderbouw de bewering met twee argumenten.

8 Waarom leidde de economische crisis in de Verenigde Staten tot een wereldwijde crisis? Noem twee oorzaken.

9 Herbert Hoover was in 1929 de Amerikaanse president. Hij deed bijna niets om de economische problemen op te lossen.
Hoe past zijn houding bij de grondgedachte van een kapitalistische economie?

10 De New Deal heeft een bijdrage geleverd aan het oplossen van de economische crisis in de Verenigde Staten.
a Leg met een voorbeeld uit wat de kerngedachte was achter de New Deal.
b Leg uit dat de New Deal zorgde voor een verandering in het denken over de rol van de overheid in de economie.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

7.5 Fascisme in het interbellum

CASUS

Vertrouwen in Hitler

Aan het begin van de jaren 1930 ging het economisch slecht met Duitsland. De Duitse Elisabeth Gebensleben schreef in die periode veel brieven aan haar dochter in Utrecht. Zo ook op 21 juli 1931: 'Het enige wat echt helpt, is de kwijtschelding van de oorlogsschulden [...] die we – en dat deprimeert me nog het meest – buiten onze schuld om moeten betalen.' Door de crisis nam de armoede toe. Op 4 maart 1932 schreef ze: 'Gister bij de bakker kwam een keurige jonge vrouw binnen die aan de bakkersvrouw vroeg: "Mag ik een roggebrood? Ik heb geen geld, maar ik laat mijn trouwring hier."'

Op 31 juli 1932 kwam Adolf Hitler, leider van de NSDAP, naar Braunschweig. Elisabeth was zwaar onder de indruk: 'Ik ben nog nooit van iets zo in de ban geweest als van wat ik net heb meegemaakt. Ja, het was echt geweldig dat je weer als trotse en vrije Duitse kon ademhalen. Duitsland ontwaakt werkelijk.'

Nadat Hitler in 1933 aan de macht was gekomen, bleef Elisabeth enthousiast. In september van dat jaar schreef ze: 'Overal zie je de mensen weer werken, ze zijn vrolijk en zingen. De fabrieksschoorstenen roken voor een deel weer, er wordt weer gewerkt in Duitsland en dat geeft je zo'n blij gevoel.' Volgens Elisabeth was door de komst van Hitler een historische periode aangebroken: 'De tijd waarin wij leven wordt waarschijnlijk pas door de generaties na ons op juiste waarde geschat. We beleven wereldgeschiedenis.'

BRON 1 Een verkiezingsposter van de NSDAP uit 1930. Op de poster is een slang met een davidsster te zien, met daarbij onder andere de volgende woorden: Versailles, werkloosheid, oorlogsschuld, marxisme, bolsjewisme, inflatie, corruptie en burgeroorlog.

VRAGEN

1 **a** Geef twee redenen waarom Elisabeth Gebensleben enthousiast was over Hitler.

b Verklaar de aantrekkingskracht van Hitlers ideeën door beide redenen in hun historische context te plaatsen: wat veroorzaakte de situatie die Gebensleben beschrijft?

c Is het belangrijk dat wij begrijpen waarom mensen in Duitsland in de jaren 1930 op Hitler stemden? Geef een argument voor je antwoord.

2 Gebruik bron 1.
We weten niet of Elisabeth Gebensleben deze poster heeft gezien.
Hoe zou zij op deze poster hebben gereageerd? Leg je antwoord uit.

Antidemocratische bewegingen

De economische wereldcrisis raakte Duitsland hard. Het was bovendien de zoveelste crisis in het land sinds het verlies van de Eerste Wereldoorlog. De diepe ontevredenheid van Elisabeth Gebensleben kwam daaruit voort. Ook in andere Europese landen nam het vertrouwen in de democratie af. Dat gold aan de andere kant van de wereld ook voor Japan, waar de crisis eveneens leidde tot een verzwakking van de democratie.

Europa

Door de Eerste Wereldoorlog was in veel Europese landen het vertrouwen in bestaande politieke systemen afgenomen. Tijdens de oorlog hadden overheden van hun bevolking grote offers gevraagd, maar na 1918 overheerste teleurstelling. De oorlog had zelfs de overwinnaars weinig gebracht. Tot in het begin van de jaren 1920 waren er als gevolg van de oorlog nog grote economische problemen. Het oplossen van deze problemen verliep moeizaam. In verschillende landen werkten politieke partijen in democratisch gekozen parlementen niet goed samen en waren regeringen niet stabiel.

Mensen kregen hierdoor het gevoel dat parlementaire democratie en kapitalisme tot onmacht leidden. Niemand leek greep te hebben op de problemen. Veel mensen begonnen daardoor te verlangen naar een sterke leider, die zou opkomen voor hun eigen land en cultuur. Daarnaast waren zij bang voor de communisten, die zojuist in Rusland de macht hadden gegrepen. Mensen vreesden dat het communisme ook in andere landen voet aan de grond zou krijgen; ze concludeerden dat het wellicht beter was zwakke, democratische regeringen te vervangen.

Duitsland

Die onmacht werd ook door veel Duitsers gevoeld. In 1918 was het Duitse Keizerrijk vervangen door een democratische republiek: de Weimarrepubliek. Veruit de meeste Duitsers steunden bij verkiezingen democratische partijen. Toch raakte vanaf het begin het vertrouwen in de nieuwe Duitse democratie beschadigd. Ten eerste had de regering van de Weimarrepubliek een vernederend vredesverdrag moeten ondertekenen: het Verdrag van Versailles. Dat was iets wat veel Duitsers hun politieke leiders kwalijk namen. Ten tweede raakte de Duitse economie een aantal keren in een diepe crisis. Zeker na 1929 kon de Duitse regering de economische problemen niet oplossen.

BRON 2 'Het geheim van de Japanse kracht': omslag van een boek over Japan, in 1942 gepubliceerd door de NSDAP, de partij van Hitler. De nazi's waren geïnteresseerd in de snelle groei van Japan tot sterke natie. Het boek besteedt aandacht aan de Japanse industrialisatie en geeft een analyse van het Japanse leger.

Japan

De economische wereldcrisis was ook voelbaar in het geïndustrialiseerde Japan. Dit land was nooit een kolonie geweest, maar onderhield wel contacten met westerse landen. Daardoor had het zich vanaf 1850 kunnen ontwikkelen tot een moderne staat met een sterk leger. In het begin van de 20e eeuw was er in het keizerrijk Japan sprake van enige democratisering. Maar de economische crisis versterkte in de jaren 1930 de populariteit van nationalistische en antidemocratische politieke groeperingen. Ook in het Japanse leger hadden deze groepen veel aanhangers. In 1940 verkreeg het leger alle macht en schafte het politieke partijen af. Keizer Hirohito bleef op zijn positie en werd als een godheid vereerd.

De militairen wilden de Japanse macht in Azië vergroten door veroveringen. Dat idee was niet nieuw. Al vóór 1900 had Japan gebieden in China ingenomen omdat het, net als westerse machten, meende koloniën nodig te hebben. In de jaren 1930 begon Japan opnieuw een oorlog tegen China. De expansie was volgens het leger noodzakelijk vanwege de dringende behoefte aan

grondstoffen. Aan het Japanse imperialisme lag ook de overtuiging ten grondslag dat de Japanners tot een superieur Aziatisch ras behoorden en dat ze daarom het recht hadden andere volken te onderwerpen. Bij hun veroveringen gingen Japanse troepen meedogenloos te werk. De verovering van de Chinese stad Nanking in december 1937 bijvoorbeeld leidde tot een bloedbad waarbij Japanse soldaten ongeveer 300.000 Chinezen vermoordden.

VRAGEN

3 **a** Noem drie redenen waarom na de Eerste Wereldoorlog bij mensen in Europa het geloof in de democratie afnam.

b Om welke twee redenen raakte het vertrouwen van Duitse burgers in de Weimarrepubliek beschadigd?

4 **a** Welke twee politieke gevolgen had de economische wereldcrisis in Japan?

b Beredeneer waarom de militaire leiders er belang bij hadden om keizer Hirohito in zijn functie te laten.

c Op welke twee gedachten was het imperialisme van Japan gebaseerd?

Fascisme

★ **38** Deelaspect: het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën fascisme en nationaalsocialisme

In Italië en Duitsland leidde onvrede tot een sterke groei van het **fascisme**, een ideologie die nationalistisch, antidemocratisch, antikapitalistisch en anticommunistisch is en streeft naar een sterke staat onder leiding van een sterke man.

Italië

De fascistische beweging begon in Italië. Daar trokken eind oktober 1922 duizenden mannen, gekleed in zwarte hemden, op naar Rome. Het waren aanhangers van Benito Mussolini, die zo een plaats in de regering opeiste en verkreeg. Vanaf 1926 regeerde Mussolini als dictator over het land. In zijn opzwepende toespraken beloofde hij in te grijpen in de economie om de grote werkloosheid in het land op te lossen. Ook herinnerde hij de Italianen aan hun trotse verleden: dat van het Romeinse Rijk. Dit idee van het herstel van de natie, na een periode van verval, past bij het fascisme. De stroming ontleent zijn naam aan een Romeins machtssymbool, de gebundelde 'fasces' (roeden) met bijl. Mussolini gebruikte zijn macht tegen iedereen die het niet met hem eens was of die afweek van wat hij als normaal beschouwde: gehoorzaamheid, de bereidheid om je op te offeren voor je land, heteroseksualiteit en het burgerlijk gezinsideaal.

Het Italiaanse fascisme had een voorbeeldwerking in Europa. In alle Europese landen oefenden fascistische partijen aantrekkingskracht uit op kiezers. Ook in Portugal, Griekenland, Duitsland en Spanje kwamen fascistische leiders aan de macht.

BRON 3 Italiaanse ansichtkaart die het bondgenootschap uitbeeldt dat Mussolini en Hitler sloten op 25 oktober 1936. De Italiaanse fascisten kozen de dag na hun 'Mars op Rome' als het beginpunt van een nieuwe jaartelling. Op de kaart staat in Romeinse cijfers het jaartal 16. De kaart is dus uit de periode oktober 1937-oktober 1938.

Duitsland

Bij de eerste parlementsverkiezingen na het uitbreken van de economische crisis haalde de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij (NSDAP) van Adolf Hitler een enorme overwinning. In 1933 werd Hitler regeringsleider. Die positie wist hij te gebruiken om alle politieke partijen te verbieden, behalve die van hemzelf. Spoedig liet hij zich Führer (leider) noemen. De Duitse democratie was ten einde.

Die verandering leidde tot weinig protest in Duitsland. Net als Hitler zagen veel Duitsers de democratie als een belangrijke oorzaak voor de ellendige staat waarin Duitsland verkeerde. Volgens Hitler leidde democratie tot verdeeldheid. Zijn ideologie, het **nationaalsocialisme**, benadrukte juist de kracht van de eenheid. Het

individu telde niet, alleen het belang van het land. De nationaalsocialisten, afgekort tot nazi's, waren zeer militaristisch: als het nodig was, moest je je (als soldaat) opofferen voor je land. De oer-Duitse (Germaanse) natie moest worden hersteld onder leiding van een sterke leider, wiens gezag niet ter discussie stond. Kritiek zag Hitler als ondermijning van de natie. Ook het communisme – met zijn (internationale) klassenstrijd – wees hij af. Hitler wees ook het kapitalisme af, dat voor ongelijkheid zorgde, internationaal van karakter was en in zijn ogen beheerst werd door Joden. Hitler was sterk anti-Joods. Volgens zijn racistische ideeën hoorden Joden niet tot het Duitse volk.

> 'Duitse jongens moeten lenig als hazewindhonden zijn, taai als leer en hard als Krupp-staal. [...] Duits meisje, denk eraan, dat je bestemming is een Duitse moeder te worden!'
> — Uitspraak van Adolf Hitler uit 1937.

Duitsland na 1933

Na zijn machtsovername maakte Hitler van Duitsland een **totalitaire staat**. Via massale propaganda wilde Hitler de Duitsers doordringen van het nationaalsocialisme. Dat betekende dat hij via alle communicatiemiddelen, zoals kranten, tijdschriften, radio en film, de nationaalsocialistische boodschap liet verspreiden. Andere meningen of kritiek waren verboden. Ook het onderwijs en belangrijke maatschappelijke organisaties, zoals vakbonden, kwamen onder controle van de nazi's.

In dit nieuwe, nationaalsocialistische Duitsland hoorden volgens de nazi's sommige groepen niet thuis. Naast Joodse Duitsers waren dat Duitse burgers die zich openlijk tegen de nazi's verzetten (of daarvan werden verdacht). Zij kregen te maken met terreur en geweld door knokploegen van de nazi's en de geheime staatspolitie. Honderdduizenden Duitsers werden opgepakt of gedood.

Toch stuitte ook de invoering van het totalitarisme in Duitsland op relatief weinig verzet. Een groot deel van de Duitse bevolking had grote waardering voor Hitlers daadkracht, ook al was Duitsland onder zijn leiding een dictatuur geworden. Door onder meer wegenbouw en de opvoering van de wapenproductie liep onder Hitlers bestuur de werkloosheid terug van zes miljoen mensen in 1933 tot één miljoen in 1936.

VRAGEN

5 Onder het kopje 'Fascisme' staan vijf kenmerken van het fascisme.
a Licht elk kenmerk toe door telkens kort te beschrijven wat Mussolini's ideeën hierbij waren.
b Beredeneer of je de ideologie van Hitler fascistisch kunt noemen.

6 Leg uit waarom fascisme en nationaalsocialisme leidden tot uitsluiting van groepen.

7 **a** Noem drie aspecten van nazi-Duitsland waaruit blijkt dat het een totalitaire staat was.
b Ondanks de vestiging van een totalitaire staat was er in Duitsland weinig protest.
Geef daarvoor een economische en een politieke verklaring.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

INFO 1 Kenmerken van drie politieke stromingen.

	Communisme	Liberalisme	Fascisme
Bestuursvorm	Ideaal: door arbeiders In de praktijk: door één leider	Democratie	Door één leider
Sturing economie	Planeconomie: overheid stuurt economie	Vrijemarkteconomie: overheid stuurt zo min mogelijk	Geleide economie: overheid stuurt economie deels
Sturing samenleving	Sterke sturing In de praktijk: totalitair	Zo min mogelijk	Sterke sturing In de praktijk: totalitair
Bezit	Gemeenschappelijk bezit	Privébezit	Privébezit

Aannemelijk is dat ze aan bepaalde dieren, planten en stenen bovennatuurlijke krachten toekenden. Misschien vereerden ze hun voorouders. Maar veel is onzeker.

Onbekend is ook hoe ze beslissingen namen. In elk geval waren de sociale verschillen niet groot. Als er al leiders waren, onderscheidden die zich niet of nauwelijks van de andere groepsleden. Vermoedelijk bestond er wel een taakverdeling tussen mannen en vrouwen en tussen oude en jonge mensen, maar die taakverdeling verschilde van groep tot groep.

Lange tijd was het aantal mensen op aarde erg klein – tot 10.000 v.C. waarschijnlijk hooguit enkele miljoenen. Toch had hun levenswijze soms al grote gevolgen voor de natuur. Zo zijn prehistorische jagers mogelijk verantwoordelijk voor het uitsterven van enkele grote diersoorten.

KUNST VAN JAGERS-VERZAMELAARS

BRON 3 Rotstekening van een elandantiloop, gemaakt door leden van het Sanvolk in de Drakensbergen (Zuid-Afrika). Sommige van de ruim 35.000 rotstekeningen hier dateren al van 2000 v.C., maar de meeste zijn jonger. De ouderdom van deze schildering is niet bekend.

De San (uitspraak: Saan) zijn een volk van jagers-verzamelaars. Ze leven al vele duizenden jaren in het zuiden van Afrika en hebben daar op grotwanden talloze afbeeldingen van mensen en dieren geschilderd en ingekrast. Dit soort grottekeningen is ook bekend van jagers-verzamelaars elders op de wereld, van Indonesië en Frankrijk tot Noord-Amerika. Sommige rotstekeningen zijn tienduizenden jaren oud. Tegenwoordig weten we dat niet alleen homo sapiens dit soort kunst maakte: er zijn ook rotstekeningen van neanderthalers gevonden. Onbekend is waarom mensen de behoefte hadden dit soort tekeningen te maken. Ze zijn moeilijk te begrijpen. Soms lijken ze over de jacht te gaan, maar er staan ook dansende mensen op of alleen maar handen. Misschien hadden ze een magische betekenis. Ze bewijzen in elk geval dat de makers heel goed konden kijken en tekenen. De tekeningen van de San zijn uniek omdat zij als enigen soms meerdere kleuren gebruikten.

VRAGEN

4 **a** Maak voor jezelf een schema met daarin de volgende groepen: 'de mens', 'de moderne mens' en 'de mensachtigen'. Geef bij twee van de drie aan wanneer ze zijn ontstaan.
b Behoort de neanderthaler volgens biologen tot de groep 'de mens', 'de moderne mens' of 'de mensachtigen'?
c Beheersten neanderthalers het vuur? Leg je antwoord uit.
d Wetenschappers gaven de moderne mens de naam 'homo sapiens'.
Geef een verklaring voor die keuze en leg uit of je dat label terecht vindt.

5 Noem twee continenten die homo sapiens pas laat heeft bevolkt. Bedenk hoe dat komt.

6 Noem vier belangrijke verschillen tussen het leven van prehistorische jagers-verzamelaars en dat van een Nederlander nu.

7 Gebruik bron 3.
Wetenschappers die meer willen weten over de prehistorische San, kunnen met deze bron sommige vragen (misschien) wel beantwoorden en andere niet. Bedenk:
– twee vragen die ze (misschien) wel kunnen beantwoorden;
– twee vragen die ze niet kunnen beantwoorden.

De agrarische revolutie

★ 2 Het ontstaan van landbouw en landbouw-samenlevingen
★ 3 Het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen

Een belangrijke ontwikkeling in de prehistorie was de overgang naar het boerenbestaan, op allerlei plekken op de wereld. Deze overgang bleek grote gevolgen te hebben voor de manier waarop mensen samenleefden.

De overgang naar landbouw

Zoals blijkt uit de opgravingen in Abu Hureyra begon de overgang naar het boerenbestaan al rond 11.000 v.C. Maar pas tussen 9000 en 6000 v.C. werden mensen in het Midden-Oosten echt afhankelijk van akkerbouw en veeteelt en spreken we van **landbouwsamenlevingen** of **agrarische samenlevingen**. Vanuit het Midden-Oosten verspreidde de landbouw zich rond 7000 v.C. naar Noord-Afrika en rond 6000 v.C. naar Europa. Onafhankelijk daarvan werd de landbouw later ook op andere plekken in de wereld uitgevonden: in China, India, Mexico en het Andesgebergte (Peru en Ecuador), en waarschijnlijk ook in Nieuw-Guinea, Noord-Amerika en West-Afrika.

Historisch denken

De Titanic zinkt toch!

Zie paragraaf 7.1

• BETEKENIS GEVEN

In de nacht van 14 op 15 april 1912 voltrok zich een van de grootste rampen uit de zeegeschiedenis: de splinternieuwe en luxueuze Titanic botste tegen een ijsberg. Het schip liep vanaf de voorkant langzaam vol, helde voorover, brak na 2,5 uur in tweeën en zonk. Ruim 1.500 mensen stierven die nacht in de koude Atlantische Oceaan.

De ramp maakte destijds enorme indruk, vooral omdat men dacht dat de reusachtige Titanic onzinkbaar was. Het schip was een pronkstuk van de moderne tijd. Het werd aangedreven door enorme stoommachines en kon mensen in recordtijd van Groot-Brittannië naar New York brengen. Tijdens zijn eerste reis voer de Titanic dan ook op volle kracht, ondanks waarschuwingen voor drijvend ijs.

Tot op de dag van vandaag is de ramp met de Titanic tot de verbeelding blijven spreken. In 1985 werd het wrak gevonden. In 1997 verscheen een indrukwekkende speelfilm met onderwaterbeelden. In de film ging veel aandacht uit naar de verschillen tussen de rijke elite en de arbeidersklasse rond 1912. Van de elite werd meer dan de helft gered, maar van de armste passagiers minder dan een kwart. In 2023 kwam de Titanic weer in het nieuws, toen een miljonair met een zelfgebouwde miniduikboot een toeristisch bezoek aan het wrak wilde afleggen. Het duikbootje implodeerde en alle vijf inzittenden kwamen om het leven.

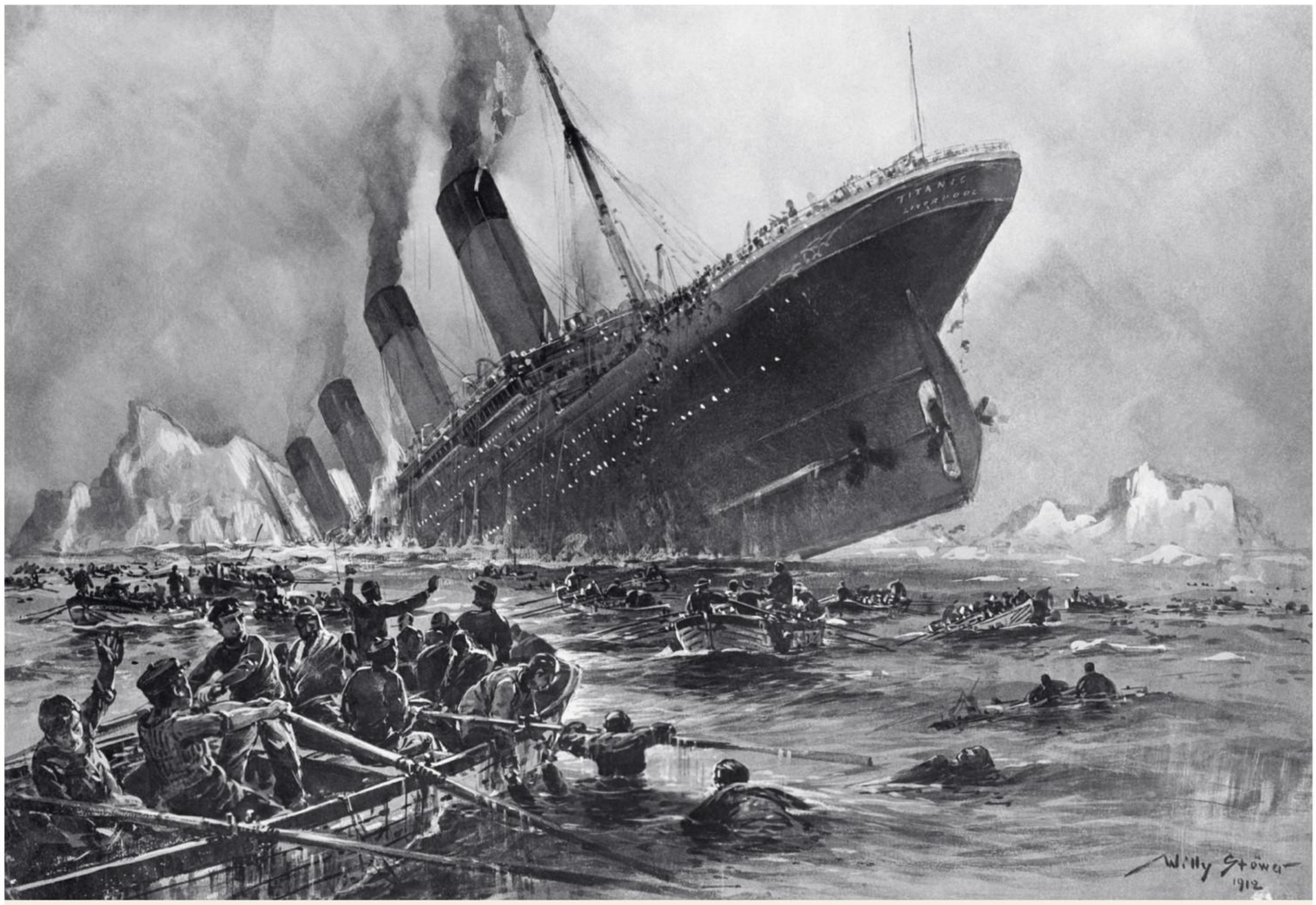
In deze opdracht onderzoek je waarom deze ramp nog steeds zoveel indrukt maakt.

VRAGEN

1 Een Amerikaans tijdschrift schreef vlak na de ramp: ‘We hebben allemaal schuld aan de ondergang van de Titanic, niet alleen de kapitein of de eigenaren, maar de heersende tijdgeest, waaraan ieder van ons iets bijdraagt.’
Wat bedoelde het tijdschrift met de uitspraak dat de tijdgeest de ramp had veroorzaakt?

2 Veel scheepsrampen uit het verre verleden zijn allang vergeten, maar de ramp met de Titanic niet.
Geef hiervoor een verklaring.

3 Kan de ramp met de Titanic ons vandaag nog iets leren?

BRON 1 Tekening door de Duitse marineschilder Willy Stöwer, één maand na de ramp. Stöwer werkte op basis van verhalen van overlevenden. Achteraf blijkt dat hij meer ijsschotsen tekende dan er waren en ook de rook uit de schoorstenen lijkt niet te kloppen.

Belgische vluchtelingen in Nederland

Zie paragraaf 7.2

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- HISTORISCH BEWIJS

Op 4 augustus 1914 viel het Duitse leger België aan. Bij hun tocht door België lieten de Duitse soldaten een spoor van vernielingen achter en vermoordden zij onschuldige burgers. Deze wreedheden leidden tot grote paniek. Ruim één miljoen Belgen besloten te vluchten naar het neutrale Nederland. Velen van hen keerden binnen een paar maanden weer terug naar huis. Maar eind 1914 waren er nog steeds zo'n 100.000 Belgische vluchtelingen in Nederland. Vanaf dat moment werden arme vluchtelingen naar permanente opvangkampen gebracht, die vluchtoorden werden genoemd. Rijke vluchtelingen bracht de overheid onder bij particulieren, die daarvoor een vergoeding van de overheid kregen.

In deze opdracht ga je onderzoeken hoe Belgische vluchtelingen de opvang in Nederland hebben ervaren.

VRAGEN

4 Gebruik bron 2.

a Leg met de bron uit dat de opvang in Bergen op Zoom voorlopig was.

b Uit welke sociale laag van de bevolking kwamen de vluchtelingen die op deze bron te zien zijn? Leg je antwoord uit.

5 Gebruik bron 3 tot en met 5.

a Geef per bron aan hoe de Belgen de opvang in Nederland hebben ervaren. Licht je antwoord telkens kort toe.

b Gebruik ook de intro. Geef per bron aan uit welke sociale laag de Belgische vluchtelingen kwamen. Ondersteun je antwoord met de bron.

6 Gebruik bron 4.

Stel, je hebt als onderzoeksvraag: 'Hoe hebben de Belgische vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog hun opvang in Nederland ervaren?'

Leg uit, telkens met een verwijzing naar de bron:

- in welke mate de bron betrouwbaar is en
- in welke mate de bron representatief is.

7 **a** Wat is, op basis van deze bronnen, de voorlopige conclusie van het onderzoek naar hoe de Belgische vluchtelingen de opvang in Nederland hebben ervaren?

b Ook tegenwoordig vangt Nederland oorlogsvluchtelingen op.

Noem een overeenkomst en een verschil tussen de opvang nu en die tijdens de Eerste Wereldoorlog.

BRON 2 Belgische vluchtelingen worden in Bergen op Zoom opgevangen in oktober 1914.

BRON 3 Belgische vluchtelingen die in Roosendaal bij particulieren werden opgevangen, schreven in mei 1915 een gedicht over de opvang in Nederland. Een fragment uit dit gedicht:

O Holland langs uw ranke wegen
O Holland in uw huis van zegen
Daar klopt ons hart uw harte tegen
Daar klinkt het lied in Vlaamse trant
Daar klinkt ons lied voor Nederland,
voor Nederland!

BRON 4 Een vluchteling in vluchtoord Nunspeet schreef in een brief aan het weekblad *Panorama* op 10 december 1914 het volgende:

Met deze [brief] laten wij u weten, dat wij hier allen goed aangekomen zijn. Doch het verblijf hier is een hel voor mij. Reeds dezelfde dag werd ik onwel door de erbarmelijke toestand waarin wij hier verkeren. Alle mensen verwensen dit kamp. Het is er om gek te worden en niet om uit te houden. In de loodsen kan het er nog mee door, maar hier, nee! [...] We zijn hier opgesloten als in een gevangenis en mogen niet buiten de pinnekensdraad*, die bewaakt wordt door soldaten.
* *prikkeldraad*

BRON 5 Een brief die een Belgische vluchteling schreef in vluchtoord Gouda aan het Comité voor Belgische vluchtelingen op 11 januari 1914.

Drie maanden geleden ben ik met mijn echtgenote uit Antwerpen gevlucht. We hebben al die tijd zelfstandig in Gouda gewoond. Helaas komt daar nu een einde aan. Omdat wij nog maar een jaar getrouwd zijn, kunt u wel begrijpen dat onze middelen langzamerhand uitgeput raakten. Een week geleden hebben we daarom moeten besluiten om aan de liefdadigheidspoort aan te kloppen en hebben we ons moeten wenden tot het Steuncomité te Gouda. We zijn hier weliswaar met liefde opgenomen, maar het soort mensen dat hier in de broeikassen* verblijft, is helemaal onze stand niet. Door omstandigheden kunnen we het hier niet uithouden.
* *Vluchtelingen waren onder andere gehuisvest in tuinbouwkassen.*

De stilte van Oekraïne

Zie paragraaf 7.3

- HISTORISCH BEWIJS
- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN

Oekraïne was in 1933 'een doodstille steppe' geworden. Althans, dat schreef een 14-jarig meisje uit Moskou in haar dagboek: 'De uitgestrekte en vrolijke dorpjes met hun witte [...] boerenhuizen zie je niet meer. Je hoort niet meer de klankvolle Oekraïense liederen.'

In deze opdracht onderzoek je drie getuigenissen om erachter te komen wat er in 1932-1933 in Oekraïne gebeurde.

VRAGEN

8 Gebruik bron 6.
Wat vertelt de bron je over de gebeurtenissen in Oekraïne in 1932-33?

9 Gebruik bron 7 en 8.
De gebeurtenissen in 1932-1933 in Oekraïne worden in de bronnen vanuit verschillende perspectieven beschreven.
a Geef telkens in één of twee zinnen weer waarop de maker van elke bron de nadruk legt.
b Geef twee redenen waarom deze bronnen verschillende informatie geven over de situatie in Oekraïne in 1932-1933.

10 Gebruik nogmaals bron 6 tot en met 8.
Leg uit bij welk perspectief de foto (bron 6) het beste aansluit: bij dat van bron 7 of bron 8.

11 Gebruik nogmaals bron 6 tot en met 8.
De getuigenissen hebben ook iets met elkaar gemeen. Formuleer op basis van de drie bronnen een aannemelijke hypothese over wat er is gebeurd in Oekraïne in 1932-1933.

12 De toedracht van de gebeurtenissen in 1932-1933 in Oekraïne is vanwege de oorlog tussen Oekraïne en Rusland (sinds 2014) een gevoelige politieke kwestie geworden.
Bedenk welke visie elk land op de gebeurtenissen in de jaren 1932-1933 zou kunnen hebben.

BRON 6 Straatbeeld van de Oekraïense stad Charkiv (toen: Charkov) in 1933. De foto werd gemaakt door Alexander Wienerberger, een Oostenrijkse ingenieur die in de Sovjet-Unie werkte. Hij stelde in het geheim een album over de hongersnood in Oekraïne samen. Op deze foto schreef hij: 'In allen stadien des Verhungerns ("in alle stadia van verhongering")'. Hij gaf dit aan een bisschop in Wenen, die vervolgens internationale aandacht vroeg voor de slachtoffers.

BRON 7 In 1933 was Lev Kopelev 21 jaar oud. Hij was als communistisch radioverslaggever betrokken bij de gedwongen collectivisatie in Oekraïne. Het volgende citaat komt uit zijn boek uit 1976, waarvan je de Russische titel kunt vertalen als 'En ik schiep mijzelf een afgod'. In 1980 verscheen de Amerikaanse vertaling met als titel *The education of a true believer.*

Vanzelfsprekend vervloekte ik alle koelakken en koelakvrienden. Ik dreigde iedereen die uit kwaadwillendheid of uit gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel graan achterhield, met de minachting van het volk en het bestraffende zwaard van het proletariaat. [...] Het was een kwelling om eraan mee te doen. Nee, dat is niet waar: werkeloos toekijken was nog erger dan te proberen ze te overtuigen van je gelijk. En daarbij overtuigde ik ook mezelf. Want ik waagde het niet zwak te zijn en medelijden te hebben. We volbrachten tenslotte een historisch noodzakelijke daad. We vervulden een revolutionaire plicht. We zorgden voor graan voor het socialistische vaderland. We vervulden het vijfjarenplan.

BRON 8 In 1933 was Semen Stariv 15 jaar oud en woonde hij in Oekraïne. Hij emigreerde na de Tweede Wereldoorlog naar de Verenigde Staten en publiceerde daar in 1985 een boek onder het pseudoniem Miron Dolot. Het boek heette *Execution by hunger. The hidden Holocaust* ('Executie door honger. De verborgen Holocaust') en ging over Starivs jeugdjaren in Oekraïne. In dit fragment vertelt hij wat er gebeurde, nadat zijn familie de laatste koe aan de staat had moeten afstaan.

We gingen nu naar onze geliefde rivier in de hoop dat die ons zou helpen in onze strijd om te overleven. [Onderweg zagen we het lichaam van een vrouw liggen.] We herkenden haar onmiddellijk. Het was ons buurmeisje, Oksana Sjevtsjenko.
Oksana was door dezelfde hel gegaan als vele andere dorpsgenoten. Twee jaar ervoor was haar vader tot koelak bestempeld. Hij was gearresteerd en weggevoerd uit het dorp. Een paar maanden later was Oksana's moeder overleden. Zij liet haar 18-jarige dochter [Oksana] achter, die nu moest zorgen voor haar zusje van 12 en haar broertje van 7. Maar Oksana's echte problemen waren nog maar net begonnen. Op een dag ontving ze een briefje van het dorpsbestuur, waarin stond dat zij, als lid van een koelakkenfamilie, verplicht was onmiddellijk een hoeveelheid graan en vlees te leveren aan de staat. De eis was volstrekt belachelijk, want alles wat de familie bezat, was al weggenomen vóór de arrestatie van haar vader. Sindsdien leed de familie ernstige honger. Dat was geen geldig excuus volgens de staat. [Uiteindelijk nam de staat Oksana's huis in beslag.] Al deze tragedies hadden een jaar geleden plaatsgevonden. Nu lag ze dood voor ons op een zanderige weg. Ook zij had geprobeerd de rivier te bereiken of het bos, als een laatste plaats om iets te eten te vinden. Maar het mocht niet zo zijn. De sporen in het zand gaven aan dat ze had geprobeerd te kruipen. Ze lag met haar gezicht naar beneden, met gezwollen handen uitgestrekt, haar tanden diep in het zand alsof ze had geprobeerd het te eten. Het was een triest gezicht, maar we hadden al zoveel van dit soort gevallen gezien, dat we slechts een moment in stilte naar haar keken en toen verdergingen. We konden nu niets meer voor haar doen.

Afsluiting

Controleer jezelf

7.1 Een moderne wereld

1 Ik kan met voorbeelden uitleggen dat nieuwe technologieën leidden tot het ontstaan van een massasamenleving.
2 Ik kan beschrijven dat mensen verschillend reageerden op de veranderingen in hun dagelijks leven door technologische vooruitgang rond 1900.
3 Ik kan uitleggen dat technologische vooruitgang rond 1900 nationalisme en rivaliteit tussen landen versterkte.

7.2 De Eerste Wereldoorlog

1 Ik kan de oorzaken en de aanleiding van de Eerste Wereldoorlog noemen.
2 Ik kan drie kenmerken noemen van de oorlogvoering tijdens de Eerste Wereldoorlog.
3 Ik kan uitleggen dat het Verdrag van Versailles leidde tot nieuwe spanningen in Europa.

7.3 De Sovjet-Unie

1 Ik kan oorzaken noemen van de Russische Revolutie en beschrijven hoe deze verliep.
2 Ik kan beschrijven welke gevolgen de Russische Revolutie wereldwijd had.
3 Ik kan met voorbeelden uitleggen dat de Sovjet-Unie een totalitaire staat was.

7.4 De Verenigde Staten

1 Ik kan beredeneren in hoeverre in de Verenigde Staten rond 1920 sprake was van economische en politieke vrijheid.
2 Ik kan uitleggen dat vertrouwen in de vrije Amerikaanse samenleving zowel op politiek als op economisch gebied belangrijk was.
3 Ik kan de oorzaken en gevolgen noemen van de economische crisis van 1929.
4 Ik kan uitleggen dat de New Deal een breuk betekende met het economische beleid in de Verenigde Staten tot dan toe.

7.5 Fascisme in het interbellum

1 Ik kan uitleggen waarom democratieën na 1919 in de verdrukking raakten, in het bijzonder in Duitsland en Japan.
2 Ik kan kenmerken beschrijven van het fascisme en het nationaalsocialisme.
3 Ik kan met voorbeelden uitleggen dat Duitsland na 1933 een totalitaire staat was.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

consumptiemaatschappij
economische crisis
fascisme
ideologie
interbellum
kapitalisme
massamedium
massaorganisatie
militarisme
nationaalsocialisme
propaganda
totalitaire staat
wereldkapitalisme
wereldoorlog

Jaartallen

1914-1918	Eerste Wereldoorlog
1917	Russische Revolutie; Rusland wordt een communistische staat
1919	Verdrag van Versailles
1922	Fascisten aan de macht in Italië
1929	Beurskrach; begin wereldwijde economische crisis
1933	Nationaalsocialisten aan de macht in Duitsland
	Roosevelt president in de Verenigde Staten; start New Deal

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 Vat de kenmerkende aspecten bij dit hoofdstuk (★ **37** tot en met ★ **40** en ★ **43**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*. Gebruik de *Trainer 1900-2000*, opdracht 37.1 tot en met 40.4 en 43.1 tot en met 43.4. Vragen bij ★ **40** en ★ **43** over de Tweede Wereldoorlog beantwoord je na hoofdstuk 8.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Herhalen van de leerstof

2 Noem bij elke afbeelding twee passende begrippen uit de begrippenlijst. Gebruik elk begrip maximaal één keer.

A Ansichtkaart, 1937.

B Poster, 1917.

C Reclamefoto, jaren 1920.

D Foto Amsterdamse werklozen, 1933.

3 De onderwerpen in paragraaf 1, 3, 4 en 5 van dit hoofdstuk houden verband met de Eerste Wereldoorlog (paragraaf 2).
Leg voor elke paragraaf in één of twee zinnen uit op welke manier de beschreven gebeurtenissen verband houden met de Eerste Wereldoorlog.

Oefenen voor de toets

De volgende gebeurtenissen hebben te maken met het gebruik van propaganda (door landen) en reclame (door een bedrijf) tussen 1900 en 1940.

A De fascistische leider Mussolini maakte direct na zijn machtsovername de film *A Noi*, waarin de menigte zwarthemden waarmee hij naar Rome trok, veel massaler leek dan die in werkelijkheid was.

B De regering van Groot-Brittannië gebruikte het verhaal van verzetsheldin en spion Edith Cavell om nieuwe vrijwilligers te werven voor de strijd tegen de Duitsers.

C Enkele jaren na de start van de New Deal verspreidde de Amerikaanse regering posters met de tekst ‘Work pays America’ om meer steun te verkrijgen.

D Kort na de machtsovername door de nazi’s schreef Joseph Goebbels, de minister van Propaganda, in zijn dagboek: ‘De rijkshoofdstad is onherkenbaar veranderd. De aanplakzuilen stralen met onze affiches.’

E In de Sovjet-Unie verbood Stalin direct nadat hij aan de macht was gekomen, alle verhalen over rampen, werkincidenten of zelfs het slechte weer.

F In de Verenigde Staten adverteerde het motormachinebedrijf Waterloo met het nieuwste van het nieuwste: een motoraangedreven melkmachine.

2p **4** Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de letters.

Gebruik bron 1.
De bron past bij twee kenmerkende aspecten uit de 19e eeuw.

2p **5** Noem beide kenmerkende aspecten en leg uit, telkens met een verwijzing naar de bron, hoe ze bij de bron passen.

Gebruik nogmaals bron 1.
Stel, je onderzoekt wie schuldig waren aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Je vindt twee verschillende conclusies:

I Duitsland was schuldig aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.

II Meerdere landen waren schuldig aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.

3p **6** – Onderbouw beide conclusies met een argument uit de bron en
– geef een reden waarom de bron minder betrouwbaar is voor je onderzoek.

Gebruik bron 2.

2p **7** Leg uit:
– dat de bron twee kenmerken van Stalins economische politiek beschrijft en
– dat de inhoud van het pamflet opvallend is in het politieke klimaat onder Stalins bestuur.

De Amerikaanse National Industrial Recovery Act (NIRA) uit 1933 gaf vakbonden het recht om afspraken te maken over lonen en secundaire arbeidsvoorwaarden (zoals het aantal werkuren per week) voor alle werknemers in een bepaalde sector van de industrie.

2p **8** Leg uit dat de NIRA aantoont dat er een breuk was in de economische opvattingen in de Verenigde Staten.

BRON 1 Bernhard von Bülow, de Duitse staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, sprak op 11 december 1899 in de Rijksdag (het Duitse parlement).

In de 19e eeuw heeft Engeland zijn koloniale rijk steeds vergroot – het is het grootste rijk ter wereld sinds de Romeinse tijd; de Fransen hebben zich in Noordwest-Afrika gevestigd en een koloniaal rijk in het Verre Oosten gesticht; Rusland is bezig aan een succesvolle opmars in Azië. [...] De Engelse premier zei lang geleden dat sterke staten sterker worden en zwakke staten steeds zwakker. [...] We willen niet op de tenen van de grote mogendheden gaan staan, maar tegelijkertijd willen we ook niet dat een ander land op onze voeten stampt (*het publiek roept: Bravo!*) en we zijn zeker niet van plan om ons opzij te laten schuiven door een ander land, niet op politiek en niet op economisch gebied (*groot applaus*). De manier waarop een volk van bijna 60 miljoen mensen – dat in het midden van Europa woont en tegelijkertijd zijn economische voelhoorns naar alle kanten uitsteekt – moet vechten voor zijn bestaan zonder sterke bewapening op land en op zee, is nog niet gevonden. In de komende eeuw zal het Duitse volk de hamer of het aambeeld zijn.

Gebruik bron 3.
De Duitse nationaalsocialisten verboden na hun machtsovername de kunst van Otto Dix.

2p **9** Leg dit verbod uit aan de hand van het schilderij *Kriegskrüppel*. Doe dat door uit te leggen:
– welke functie kunst heeft in een totalitaire staat en
– waarom de nationaalsocialisten ontevreden waren over de manier waarop Dix oorlogsveteranen hier weergaf.

BRON 2 Martem Rjoetin, een uit de partij gezette communistische partijleider uit Moskou, schreef in 1932 in een pamflet het volgende over Stalins politiek van collectivisatie:

[Stalins landbouwpolitiek] is gebaseerd op directe en indirecte vormen van de meest strenge dwang, zodat de boeren zich onder druk aansluiten bij de collectieve boerderijen. Het is niet gebaseerd op een verbetering van hun situatie, maar op een directe en indirecte onteigening en massale armoede [...]. De huidige woede-uitbarstingen van Stalin tegen de koelakken zijn slechts een manier om de massa te terroriseren en zijn eigen bankroet te verhullen.

BRON 3 Dit is een reproductie van een schilderij van de Duitse kunstenaar Otto Dix uit 1920, getiteld *Kriegskrüppel* ('oorlogsgehandicapten'). Het origineel werd in 1939 door de nazi's vernietigd. Otto Dix maakte vele tekeningen en schilderijen over de Eerste Wereldoorlog, waarin hij als soldaat had gevochten. In nazi-Duitsland werd hem het werken onmogelijk gemaakt.

8 De Tweede Wereldoorlog

TIJD VAN WERELDOORLOGEN (1900-1950)

ca. 1900-ca. 1950 Nationalisme in de koloniën

Introductie

In 1942 verloor Duitsland de Slag om Stalingrad. Onderkoeld en uitgeput werden deze Duitse overlevenden als krijgsgevangenen van het Russische slagveld gevoerd. Zo hadden veel Duitsers het zich niet voorgesteld toen Hitler zijn beloften voor een groot en machtig Duitsland deed. Zij hadden in 1933 hun hoop gevestigd op de fascistische leider. Het leidde tot een dictatuur en in 1939 tot oorlog in Europa. In Azië veroverde bondgenoot Japan grote gebieden. Overal ter wereld leden burgers onder de gevolgen van oorlog en bezetting.

In 1945 werd Duitsland na een uitputtingsslag verslagen. Japan capituleerde kort daarna, maar deed dit pas nadat atoombommen twee dichtbevolkte Japanse steden volledig hadden verwoest. De Tweede Wereldoorlog luidde daarmee het tijdperk van kernwapens in: de mensheid had vanaf nu de kracht om de eigen planeet te verwoesten. De oorlog veranderde ook de verhoudingen in de wereld voorgoed. De koloniale rijken van Europese landen vielen uiteen en er kwamen nieuwe grootmachten op.

De Tweede Wereldoorlog toont bovenal de gevaren van dictatuur, onvrijheid en racisme. De moord op zes miljoen Joden door de nazi's en hun helpers laat zien waar mensen – in bepaalde omstandigheden – toe in staat zijn.

Kenmerkende aspecten

- ★ 40 Het voeren van twee wereldoorlogen
- ★ 41 Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de Joden
- ★ 42 De Duitse bezetting van Nederland
- ★ 43 Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering
- ★ 44 Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme

Waarover gaat dit hoofdstuk?

8.1 Het verloop van de oorlog ★ 40 ★ 43

In Europa viel Duitsland buurlanden binnen. In Azië was Japan bezig met een opmars. Uiteindelijk raakten landen over de hele wereld betrokken bij de Tweede Wereldoorlog en vielen miljoenen slachtoffers, waaronder veel burgers.

8.2 De Shoah ★ 41

Kenmerkend voor het Duitse nationaalsocialisme was het extreme antisemitisme. In alle door nazi-Duitsland bezette gebieden werden Joden vervolgd en vermoord. Na de oorlog richtten Joden in Palestina de staat Israël op.

8.3 De bezetting van Nederland en Indonesië ★ 42

De Duitse bezetting van 1940 tot 1945 had in Nederland grote gevolgen op cultureel, politiek en economisch gebied. In Indonesië had de bezetting door Japan eveneens ingrijpende gevolgen.

8.4 Nationalisme in de koloniën ★ 44

Aan het begin van de 20e eeuw groeide de aanhang van nationalistische bewegingen in de koloniën. Deze vrijheidsstrijd kreeg door de Tweede Wereldoorlog een belangrijke impuls.

1939-1945 Tweede Wereldoorlog

1933-1945 Vervolging van en genocide op Joden en andere groepen

1940-1945 Duitse bezetting van Nederland

8.1 Het verloop van de oorlog

CASUS

Aanvallen en aangevallen worden

De Duitse soldaat Hans Von Luck was 28 jaar oud toen hij op 1 september 1939 met zijn legerdivisie de Poolse grens overstak. ‘Nu stonden we recht tegenover vijandelijk vuur’, schreef hij erover. ‘We konden geen beschutting vinden en we konden ons ook niet ingraven, want wij moesten aanvallen.’ Een dag later was de strijd voorbij. ‘Er lagen dode mannen en kadavers van paarden. De verlaten huizen brandden nog. Zo zag oorlog er dus uit.’

Met de aanval van Duitsland op Polen begon de Tweede Wereldoorlog. Burgers in bijna heel Europa voelden daar de gevolgen van. De troepen van Adolf Hitler bombardeerden hun steden en vielen hun land binnen. Aan de andere kant van de wereld kregen mensen ook te maken met oorlog. Daar was Japan met een gewelddadige opmars in China bezig. Op 7 december 1941 gaf keizer Hirohito opdracht de Amerikaanse legerbasis Pearl Harbor op Hawaï aan te vallen. Duizenden Amerikanen kwamen om; schepen en vliegtuigen werden vernietigd. De Amerikaanse president Roosevelt verklaarde direct de oorlog aan Japan.

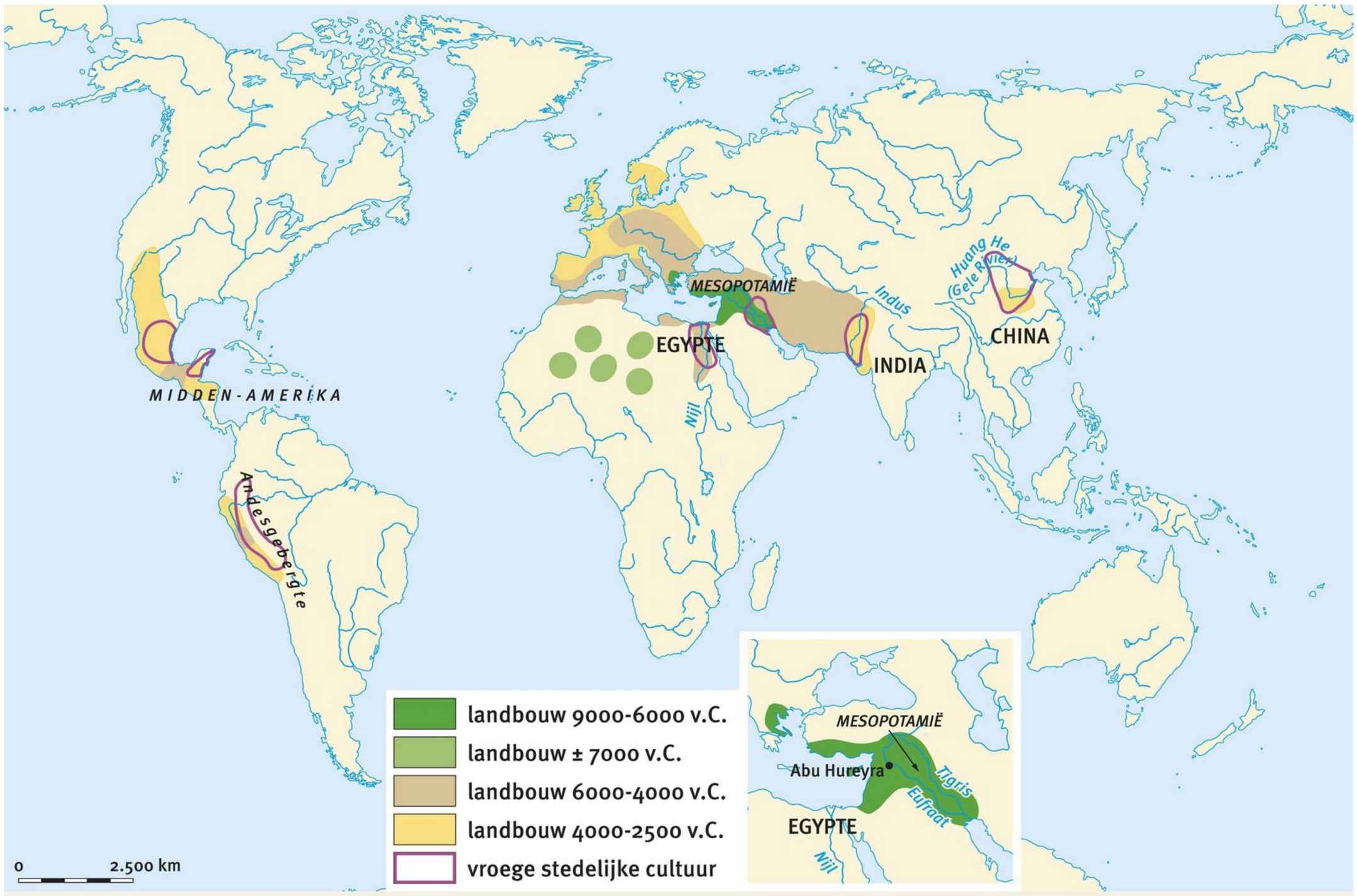
BRON 1 Britse soldaten van de Special Air Service (SAS) in Noord-Afrika. Mussolini had vanuit de Italiaanse kolonie Libië een mislukte aanval uitgevoerd op het door de Britten beschermde Egypte. Noord-Afrika werd hierdoor ook een strijdtoneel in de Tweede Wereldoorlog.

De oorlog kwam nu ook dichtbij voor de 23-jarige winkeleigenaar Kay Yamashita uit California, van wie de ouders migranten uit Japan waren. Zij vertelde: ‘Bij Japanse winkels werd ingebroken – of er werden tomaten of eieren gegooid. En er was ook geweld.’ Kort na de oorlogsverklaring kwam het bevel van de Amerikaanse regering dat alle inwoners met een Japanse achtergrond moesten worden geïnterneerd in kampen. Zij werden plotseling als vijanden gezien.

VRAGEN

1 Gebruik bron 1 en de casustekst.
De Tweede Wereldoorlog begon in 1939 in Europa, maar ging al snel de hele wereld over. Welke werelddelen raakten betrokken bij de strijd? Leg telkens met behulp van de casustekst en bron 1 uit hoe dat gebeurde.

2 Hans Von Luck en Kay Yamashita kregen beiden met de oorlog te maken, maar op heel verschillende manieren.
a Beschrijf hoe ieder van hen te maken kreeg met de oorlog.
b Bekijk de bronnen in deze paragraaf.
Met welke andere gevolgen van de oorlog kregen mensen te maken?
c Bedenk zelf nog twee gevolgen van de oorlog voor burgers.

BRON 4 Gebieden waar men voor het eerst aan landbouw ging doen en waar de vroegste stedelijke culturen zijn ontstaan.

Bij de Eufraat en de Tigris, twee grote rivieren in Irak, wisten boeren vanaf 5000 v.C. hun opbrengsten sterk te verhogen door irrigatie. Met behulp van dijkjes, sluizen en waterreservoirs gingen zij hun akkers regelmatig bevloeien, zodat ze ook in droge seizoenen voldoende voedsel konden produceren. Ook rond andere grote rivieren, zoals de Nijl in Egypte, de Indus in India en de Huang He (Gele Rivier) in China, ontdekten boeren de voordelen van irrigatielandbouw.

De (irrigatie)landbouw werd dus op verschillende plekken uitgevonden en verspreidde zich daarna over grote delen van de wereld. Dat laat zien dat dit bestaansmiddel grote aantrekkingskracht had. Dat is begrijpelijk: akkerbouw en veeteelt zorgden per oppervlak voor veel meer voedsel dan jagen, vissen en verzamelen. Maar er waren ook nadelen. Boeren moesten hard werken, met simpele gereedschappen, en liepen kans op misoogsten en veeziekten. Het boerendieet was minder gevarieerd dan dat van jagers-verzamelaars en daardoor minder gezond. Bovendien leefden boeren dicht op elkaar en op hun vee, waardoor het risico op infectieziekten toenam. Deze nadelen verklaren dat mensen niet overal automatisch op landbouw overschakelden. Maar op de lange termijn wogen de voordelen van de landbouw op tegen de nadelen.

De overgang naar het boerenbestaan noemen we de **agrarische revolutie**. Die duurde duizenden jaren. Toch spreken we van een revolutie – een snelle, grote omwenteling – omdat deze verandering grote gevolgen had.

Landschap, techniek en bevolking

Door de agrarische revolutie veranderde de manier waarop mensen leefden ingrijpend:

- Landbouw vereiste een sedentaire levenswijze, dat wil zeggen: in dorpen op een vaste plek. Landbouwers moesten immers in de buurt van hun akkers wonen.
- Mensen die op één plek waren gaan wonen, konden technieken ontwikkelen waarvoor grote en zware gereedschappen nodig waren. Mensen gingen weven, pottenbakken en metalen voorwerpen maken – eerst van brons en later van ijzer.
- Boeren begonnen hun akkers als bezit te zien en schermden grote delen van het landschap af. Toendra's en savannes, die ongeschikt waren voor landbouw, werden het domein van nomadische herders, die er rondtrokken met hun kuddes. In woeste gebieden als oerwouden en het Noordpoolgebied konden mensen alleen als jagers-verzamelaars overleven.
- Doordat er meer voedsel beschikbaar was, explodeerde de wereldbevolking. In 10.000 jaar verhonderdvoudigde het aantal mensen op aarde en groeide het verder tot enkele honderden miljoenen rond het begin van onze jaartelling.

Het ontstaan van de oorlog

De Tweede Wereldoorlog begon toen Duitsland op 1 september 1939 Polen binnenviel. Daarna veroverde Duitsland binnen een jaar bijna heel West-Europa. Duitsland was een stuk beter voorbereid op oorlog dan omringende landen: Hitler had tegen alle internationale afspraken in een sterk leger opgebouwd. Zo wilde hij zijn ambitie om van Duitsland een machtig land te maken verwezenlijken. Andere regeringsleiders hadden niet meteen een antwoord op Hitlers agressieve oorlogspolitiek.

Naar een machtig Duitsland

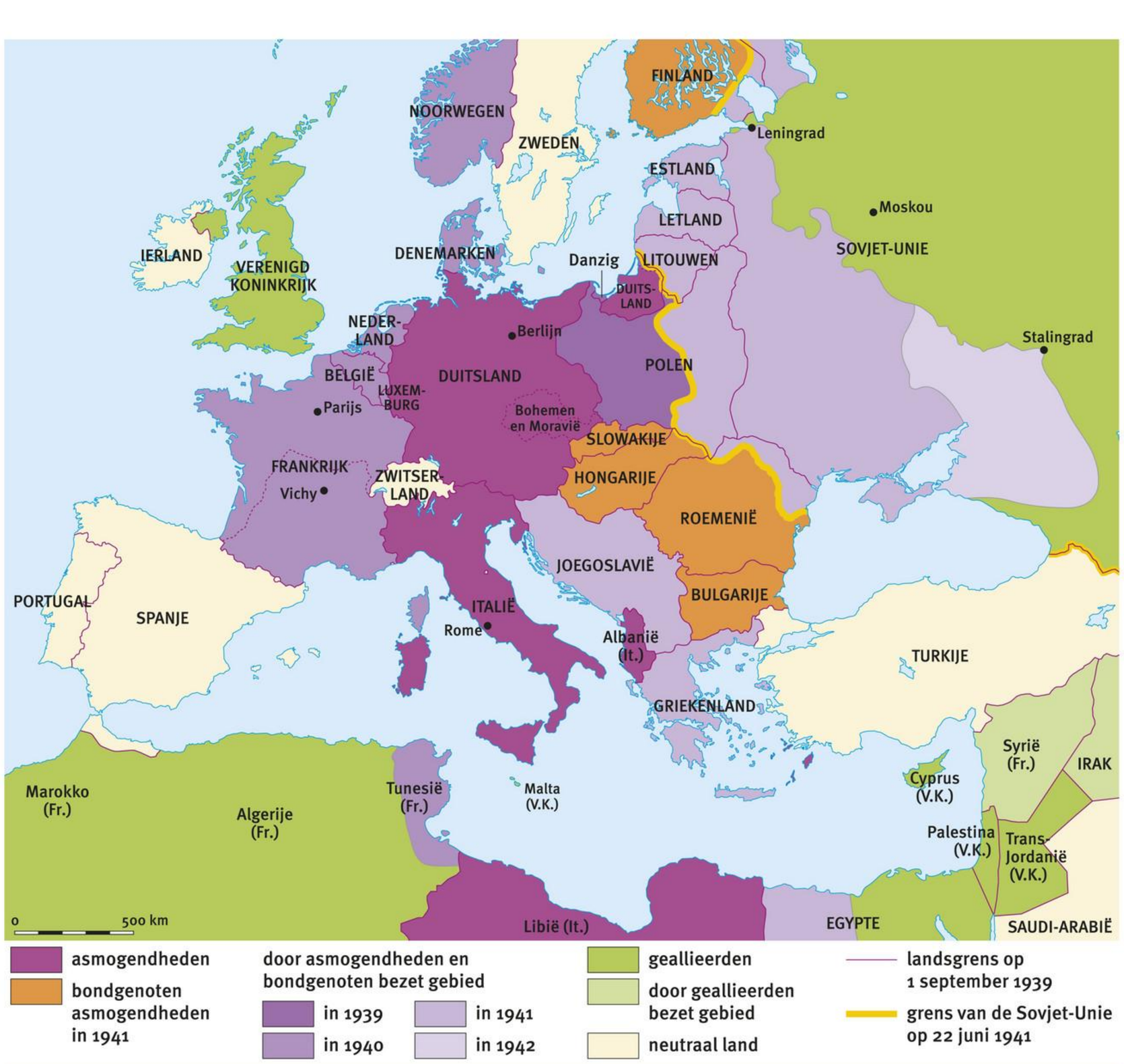
Adolf Hitler werd in 1933 rijkskanselier van Duitsland. Hij wilde van Duitsland weer een machtig land maken en kreeg daarvoor veel steun van de Duitse bevolking. Hitler negeerde het Verdrag van Versailles, dat na de Eerste Wereldoorlog was vastgesteld. Zo voerde hij in 1935 de dienstplicht weer in, liet hij een wapenindustrie opbouwen en trok hij in 1936 met soldaten het Rijnland binnen, terwijl daar geen Duitse legers mochten zijn. Bovendien wilde Hitler Duitsland uitbreiden. Hij vond dat alle Duitssprekende mensen in Europa verenigd moesten worden in één groot Duits rijk. Vandaar dat hij pogingen deed om Oostenrijk bij Duitsland te voegen. In maart 1938 kreeg hij dat voor elkaar. Met de Anschluss (aansluiting) werd Oostenrijk bij nazi-Duitsland gevoegd.

Appeasement

Met zijn politiek ging Hitler in tegen internationale afspraken. Frankrijk en Groot-Brittannië keurden die politiek van nazi-Duitsland af, maar grepen niet in. Beide landen hadden grote verliezen geleden in de Eerste Wereldoorlog en ook veel minder geïnvesteerd in hun leger dan Duitsland. Daarom voerden ze een **appeasementpolitiek**: door afspraken te maken met Hitler wilden ze voorkomen dat er opnieuw een oorlog zou uitbreken.

Dat deden ze bijvoorbeeld in de kwestie 'Sudetenland' in 1938. Dat gebied lag in Tsjecho-Slowakije. Omdat er veel Duitsers woonden, eiste Hitler het gebied op. Tijdens de Conferentie van München (september 1938) gaven de leiders van Groot-Brittannië, Frankrijk en Italië Hitler toestemming om Sudetenland in te nemen. Ze verwachtten dat Hitler hiermee zijn doel – alle Duitsers in één groot rijk – had bereikt en dat de oorlogsdreiging was afgewend. In heel Europa was de opluchting groot.

Maar al snel bleek dat Hitler zich niet aan de afspraken hield. In maart 1939 annexeerde hij heel Tsjecho-Slowakije. Toen hij in september 1939 ook Polen binnenviel, verklaarden Groot-Brittannië en Frankrijk hem de oorlog. De Tweede Wereldoorlog was begonnen.

BRON 2 Europa en Noord-Afrika in december 1942.

VRAGEN

3 Zet de volgende gebeurtenissen in chronologische volgorde.

A Aansluiting van Oostenrijk bij Duitsland (Anschluss).
B Conferentie van München.
C Duitsland bezet het Rijnland.
D Duitsland valt Polen binnen.
E Hitler lijft Tsjecho-Slowakije in.
F Hitler voert de dienstplicht in.

4 Noem twee manieren waarop Hitler van Duitsland een machtiger land maakte en geef daarbij steeds een voorbeeld.

5 In 1938 was er veel steun voor de appeasementpolitiek, maar er was ook kritiek.

a Noem twee argumenten ter verdediging van de appeasementpolitiek in 1938.

b Welke kritiek zouden sommigen op de appeasementpolitiek hebben gehad? Noem twee punten.

Wereldwijde betrokkenheid

★ **40** Het voeren van twee wereldoorlogen
★ **43** Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering.

Vanaf 1939 veroverde Duitsland land na land in Europa. Aan de andere kant van de wereld breidde Japan zijn eigen territorium uit. In 1941 rukten Hitlers troepen op in Noord-Afrika en raakten ook de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie bij de Tweede Wereldoorlog betrokken. Toen de strijd in 1945 eindigde, waren wereldwijd tussen 50 en 70 miljoen slachtoffers gevallen.

De Duitse opmars in Europa

Duitsland was goed op oorlog voorbereid. Het land had hard gewerkt aan de opbouw van een groot, modern bewapend en goed getraind leger. In een snelle bewegingsoorlog met tanks en vliegtuigen liep het Duitse leger in 1940 bijna heel West-Europa onder de voet. Duitsland veroverde achtereenvolgens Denemarken, Noorwegen, Nederland, België en Frankrijk. Alleen Groot-Brittannië hield in de zomer van 1940 nog stand. Hitler sloot in september van dat jaar een militair pact met Italië en Japan, samen de **asmogendheden** genoemd. Na de verovering van West-Europa besloot Hitler in 1941 de Sovjet-Unie aan te vallen. Daarmee verbrak hij het niet-aanvalsverdrag dat Duitsland in 1939 met de Russische leider Stalin had gesloten.

De Japanse opmars in Azië

Japan koesterde, net als Duitsland, grote ambities op het wereldtoneel. Vanaf begin jaren 1930 voerde het een expansiepolitiek, waarbij het gebieden in China veroverde. De aanvallen op Singapore en de Amerikaanse marinebasis Pearl Harbor op Hawaï in december 1941 waren het begin van een nieuw offensief. De Amerikanen konden zonder hun marine moeilijk ingrijpen in Azië. Het Japanse leger rukte vervolgens op naar Europese en Amerikaanse koloniën in Zuidoost-Azië, zoals Thailand, Maleisië en de Filipijnen. Die waren interessant vanwege hun voorraden olie en rubber. In 1942 veroverden Japanse soldaten ook Nederlands-Indië (nu Indonesië).

BRON 3 Franse burgers vluchten naar het zuiden, juli 1940. Kort daarvoor waren Duitse troepen Frankrijk binnengevallen. De hevige gevechten en bombardementen joegen duizenden burgers uit hun huizen. Op 22 juni sloot de Franse regering een wapenstilstand. In ruil voor samenwerking met Duitsland behield de regering (het Vichy-regime) enige autonomie in het zuiden van Frankrijk. In 1942 werd heel Frankrijk bezet.

Een keerpunt in de strijd

Duitsland en Japan kozen in 1941 voor een aanval op twee wereldmachten. Daardoor raakten de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten betrokken bij de oorlog. Hun leiders, Stalin en Roosevelt, gingen samenwerken met de **geallieerden**, de landen die al tegen Duitsland en zijn bondgenoten vochten.

Door de deelname van de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten veranderde het strijdtoneel. Tot in 1942 breidden de Duitsers en Japanners hun machtsgebied uit. Maar vanaf juni 1942 sloegen de Verenigde Staten samen met Australië terug in Zuidoost-Azië, met zware gevechten en veel burgerdoden tot gevolg. Begin 1943 verloren de Duitsers de Slag om Stalingrad van de Sovjet-Unie, die over veel manschappen beschikte. Vanaf dat moment werden de asmogendheden van verschillende kanten teruggedreven.

Afrika en Zuid-Amerika

Bij de Tweede Wereldoorlog waren ook gebieden in Afrika en Zuid-Amerika betrokken, die als koloniën van de strijdende partijen in het conflict werden meegezogen. In Noord-Afrika

werden de Franse koloniën Marokko, Algerije en Tunesië ingelijfd bij de asmogendheden. Ook Libië en Egypte maakten deel uit van het strijdtoneel. Mannen uit deze landen vochten vanaf 1943 met de geallieerde legers mee om vanuit Noord-Afrika het zuiden van Europa te bevrijden.

In Zuid-Amerika merkten Suriname en de Antillen ook de gevolgen van de oorlog. Die gebieden waren koloniën van het bezette Nederland. Suriname en de Antillen waren rijk aan olie en bauxiet, een grondstof voor aluminium, waarmee vliegtuigen werden gebouwd. Britse en Amerikaanse militairen kwamen naar Suriname om de bauxietmijnen te beschermen. Geallieerde troepen bewaakten ook de olieraffinaderijen op de Antillen.

Duitsland en Japan verslagen

In de vroege morgen van 6 juni 1944 forceerden voornamelijk Amerikaanse, Canadese en Britse soldaten op de stranden van het Franse Normandië een doorbraak. Deze invasie zou de geschiedenis ingaan als D-day. Vanuit Frankrijk heroverden geallieerde legers steeds meer grondgebied in West-Europa. Tegelijkertijd rukte het leger van de Sovjet-Unie in Oost-Europa op. Het wist de nazi's terug te drijven en veroverde Berlijn. Op 8 mei 1945 gaf nazi-Duitsland zich over. De oorlog in Europa was voorbij.

Japan was niet van plan zich over te geven. De Verenigde Staten kozen daarom in Azië niet voor een veroveringsoorlog. Het land besloot een **massavernietigingswapen** in te zetten: de in het geheim geproduceerde atoombom. De stad Hiroshima was het eerste doelwit. Toen de Japanse keizer zich niet overgaf, volgde een tweede atoombom, ditmaal op de stad Nagasaki. Daarop besloot de keizer de strijd te staken. Op 15 augustus 1945 kwam ook in Azië een einde aan de oorlog.

De catastrofe die de atoombom in Japan aanrichtte, was ongekend. Ook in Europa stierven tienduizenden burgers door heel gerichte bombardementen en ander oorlogsgeweld. Daarnaast kwamen miljoenen burgers om door honger, uitputting en ziekten. De oorlog had met name in Europa en Azië grote verwoestingen aangericht en miljoenen mensen waren ontheemd geraakt.

Nieuwe machtsverhoudingen

De oorlog had de machtsverhoudingen in de wereld fors gewijzigd. In Duitsland, Italië en Japan kwamen politieke leiders ten val. De landen verloren ook al hun gebiedsuitbreidingen. Maar ook andere Europese landen kwamen verzwakt uit de oorlog. Na 1945 kwamen Oost-Europese landen bovendien onder controle van de Sovjet-Unie en verloren West-Europese landen in hoog tempo de grip op hun koloniën. Zo bleven de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie over als belangrijke grootmachten. In de periode na 1945 speelden zij een grote rol op het wereldtoneel.

BRON 4 Een Japanse jongen in Nagasaki wacht op zijn beurt om zijn dode babybroertje te kunnen laten cremeren. Het was een van de vele burgerslachtoffers van de atoombommen. De eerste atoombom, op 6 augustus 1945 afgeworpen vanuit een vliegtuig, doodde in één seconde bijna 80.000 mensen. Vóór het einde van het jaar bezweken nog zeker 60.000 mensen aan hun verwondingen. (Foto van de Amerikaanse fotojournalist Joe O'Donnell, 1945.)

VRAGEN

6 Duitsland was in 1940 in staat om het grootste deel van West-Europa te veroveren.
Geef hiervoor twee verklaringen.

7 Zie je overeenkomsten tussen Duitsland en Japan, die respectievelijk in Europa en Azië een oorlog startten?

8 Leg uit waarom de Slag om Stalingrad en D-day keerpunten waren in de Tweede Wereldoorlog.

9 Waarom verloren Duitsland en Japan uiteindelijk de Tweede Wereldoorlog? Noem voor elk land een reden.

10 In hoeverre kun je de overwinning van de geallieerden in de Tweede Wereldoorlog zien als een overwinning van de democratie op het fascisme? Geef een beredeneerd antwoord.

Bij deze tekst passen twee 'Historisch denken'-opdrachten.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

8.2 De Shoah

CASUS

Bergen-Belsen: stad der doden

De Amsterdamse Janny Brilleslijper weigerde zich bij de Duitse bezetter als Jood te laten registreren. Het was niet haar enige verzetsdaad. Ze stencilde en verspreidde illegale blaadjes in Den Haag. Haar zus Lien maakte valse persoonsbewijzen. Maar in 1942 waarschuwde een vriend: 'Maak dat je wegkomt. Neem je ouders mee, sluit de deur achter je en kom hier niet meer terug. Het gaat nog veel erger worden dan jij en ik kunnen vermoeden.'

Janny en Lien doken onder in 't Hooge Nest, een villa in het Gooi. Daar bleven ze verzetswerk doen en boden ze onderdak aan mensen op de vlucht. Tot 10 juli 1944. Om iets voor 9 uur 's morgens bonsde 'Jodenjager' Eddy Moesbergen op de voordeur. Met geweld sleepten zijn mannen uit alle gaten, hoeken en schuilplaatsen van het huis onderduikers tevoorschijn: acht Joodse bewoners en een Duitse deserteur.

BRON 1 Een cameraman van het Britse leger filmt hoe slachtoffers worden begraven in een massagraf, vlak na de bevrijding van het concentratiekamp Bergen-Belsen op 15 april 1945. De Britse troepen waren geschokt door wat ze daar zagen. Het was volgens ooggetuigen 'de hel op aarde'. In en rondom het kamp lagen stapels lijken. Er waren in april nog 60.000 verzwakte en uitgehongerde gevangenen in leven. In de maanden na de bevrijding stierven meer dan 13.000 van hen.

De zussen werden via Westerbork op transport gestuurd naar vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau. Bij aankomst werden kinderen, zieken en ouderen direct afgezonderd; de rest, onder wie Janny en Lien, liep naar een werkkamp. Een gevangene wees hen onderweg op een gebouw met schoorsteen en maakte duidelijk welk gruwelijk lot de anderen ondergingen: 'Dat daar is jullie transport. Dat gaat nu de open haard in.'

De zussen ontkwamen aan de gaskamers, maar niet aan het mensonterende sadisme van de kampbewakers. Ze belandden uiteindelijk in Bergen-Belsen, waar voortdurend mensen stierven aan ziekte en ondervoeding. Toen de bevrijding nabij was, lagen meer dan 10.000 lijken open en bloot op het terrein. De zussen overleefden deze stad der doden. Janny vertelde er later over: 'We waren moe, we waren koud, we hadden dagen niet te eten gehad, we rammelden – we wisten eigenlijk niet meer of we honger hadden of niet.' Toen het kamp op 15 april 1945 bevrijd werd, wogen de vrouwen niet meer dan 28 kilo.

VRAGEN

1 De zussen Janny en Lien Brilleslijper kwamen in verzet tegen de nazibezetting.
- **a** Op welke manier? Noem twee voorbeelden.
- **b** Waarom was dit voor deze twee zussen extra gevaarlijk?

2 In 1942 vertelde een vriend aan Janny: 'Het gaat nog veel erger worden dan jij en ik kunnen vermoeden.'
Leg uit waarom hij gelijk kreeg.

3 Hoe kan het dat er na de bevrijding nog zoveel mensen stierven in kamp Bergen-Belsen?

4 Gebruik bron 1.
Waarom was het zo belangrijk dat Britse militairen foto's maakten van kamp Bergen-Belsen?

Racisme, discriminatie en genocide

★ 41 Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de Joden

Duitse nationaalsocialisten combineerden hun rassenleer met al langer bestaand **antisemitisme** (Jodenhaat). Het antisemitisme van de nazi's leidde niet alleen tot discriminatie en buitensluiting. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het vermoorden van alle Europese Joden hun doel. De nazi's pleegden de grootste **genocide** (volkenmoord) uit de geschiedenis: zes miljoen Joodse doden in totaal.

BRON 2 De rassenleer van de nazi's wordt op school uitgelegd.

Antisemitisme van de nazi's

Kenmerkend voor het nationaalsocialisme was extreem antisemitisme. Hitler omarmde het idee dat er wezenlijke verschillen bestonden tussen menselijke rassen en dat sommige rassen beter waren dan andere (**racisme**). Volgens zijn rassenleer stond het Germaans-Duitse ofwel Arische ras bovenaan, terwijl bijvoorbeeld Roma, Sinti en Joden zouden behoren tot de lagere rassen. Onder invloed van wetenschappelijk racisme bestempelden nationaalsocialisten de Joden als apart ras, met bepaalde aangeboren eigenschappen. Ook Jehova's getuigen, homoseksuelen en gehandicapten werden door Hitler gezien als een gevaar voor het zuivere Arische ras.

In Hitlers propaganda werden Joden ervan beschuldigd grote invloed te hebben op het kapitalistische systeem. Samen met sociaaldemocraten zouden zij ook verantwoordelijk zijn voor het verlies van de Eerste Wereldoorlog. De legerleiding verspreidde deze complottheorie, de Dolkstootlegende, om haar eigen falen te verdoezelen. Voor veel Duitsers waren het aantrekkelijke verklaringen voor de economische en politieke problemen in het land.

Toen Hitler aan de macht kwam, begon hij al snel met het uitsluiten van Joodse inwoners uit de Duitse samenleving (**discriminatie**). Joodse burgers mochten hun beroep niet meer uitoefenen en mochten niet meer op openbare plekken komen, zoals bioscopen en parken. Joodse bedrijven werden onteigend. In de Neurenberger wetten uit 1935 werd vastgelegd dat Joden niet meer mochten trouwen met niet-Joden. Ook verloren Joden hun burgerrechten. In de nacht van 9 op 10 november 1938 deden de nazi's een georganiseerde aanval (pogrom) op Joden in heel Duitsland. Honderden synagogen, winkels en huizen werden vernield en in brand gestoken. Er vielen tientallen Joodse slachtoffers in wat ook wel de Kristallnacht wordt genoemd (naar het gebroken glas).

Vanaf 1939 kregen ook Joden in alle door Duitsland bezette gebieden te maken met anti-Joodse maatregelen. Zij moesten zich als 'Jood' registreren. Vaak moesten zij verhuizen naar speciale 'Joodse wijken' (getto's) en overal werd hun vrijheid ingeperkt. Vanaf mei 1942 moesten alle Joden een Jodenster op hun kleding dragen. Zo werden Joden buitengesloten van de samenleving.

> 'Op een dag zal deze oorlog voorbij zijn … dan zullen we weer mensen zijn, en niet slechts Joden.'
>
> — Het in Amsterdam ondergedoken Joodse meisje Anne Frank in haar dagboek (11 april 1944).

Genocide

Hitlers antisemitische maatregelen waren in eerste instantie niet gericht op een volkenmoord op Joodse mensen. De nazi's dachten eerst aan gedwongen migratie, massale deportatie en gevangenzetting in concentratiekampen, maar al snel radicaliseerde hun denken. Vanaf 1939 gingen ze over tot het vermoorden van grote groepen Joden. In Oost-Europa waren na de inval op Polen speciale eenheden actief die honderden massa-executies uitvoerden op Joodse burgers. Bij de aanval op de Sovjet-Unie in 1941 werden meer dan één miljoen Joodse Sovjetburgers vermoord. Joden (en andere groepen) werden zodanig ontmenselijkt dat de nazi's vervolgens de stap zetten naar een fabrieksmatige massamoord. Ze begonnen met de bouw van vernietigingskampen in Oost-Europa, waarvan Auschwitz het bekendste is. De nazi's zagen de kampen als de *Endlösung* (de definitieve oplossing) van wat zij zagen als het Jodenprobleem.

Op de zogeheten Wannseeconferentie (1942) maakten nazileiders verdere afspraken over de uitvoering van de massamoord. Die verliep systematisch. Vanaf 1942 kwamen er dagelijks treinen met Joden uit alle bezette

gebieden aan in de vernietigingskampen. Bij aankomst werden de meesten direct vergast. Alleen enkele gezonde mannen en vrouwen ontkwamen aan de gaskamers: zij moesten dwangarbeid verrichten in fabrieken en in het kamp zelf. Gevangenen moesten gruwelijk werk doen, zoals de gaskamers leeghalen en de haren en gouden tanden van de slachtoffers verzamelen. Uiteindelijk bezweken de meesten alsnog aan honger, ziekte of mishandeling.

Deze massamoord op zes miljoen Joden ging later de **Holocaust** (Oud-Grieks voor 'brandoffer') heten, al geven sommigen de voorkeur aan het Jiddische woord **Shoah** (catastrofe). Van de ongeveer 107.000 afgevoerde Joodse Nederlanders overleefden 5.000 à 5.500 mensen de oorlog. Ook andere groepen, zoals Roma, Sinti, homoseksuelen, Jehova's getuigen en lichamelijk en verstandelijk gehandicapten, werden gedeporteerd en vermoord.

Ontkomen en verzet

Door het heftige antisemitisme van Hitler vreesden veel Joden al ruim vóór de oorlog een nationaalsocialistische machtsovername. Na Hitlers machtsovername in 1933 verliet ongeveer een kwart miljoen Joden nazi-Duitsland, met als belangrijkste bestemmingen de Verenigde Staten, Palestina en Argentinië. Veel landen sloten echter hun grenzen voor deze vluchtelingenstroom. Ook Nederland voerde een streng toelatingsbeleid.

Op verschillende plekken kwamen Joden in verzet tegen de maatregelen. Sommigen, zoals Janny Brilleslijper, waren actief in (gewapende) verzetsbewegingen. Anderen weigerden zich te laten registreren, droegen geen Jodenster en gebruikten een vervalst persoonsbewijs. Ongeveer 28.000 Joden in Nederland gaven geen gehoor aan de Duitse oproep dat zij zich moesten melden. Ze doken onder. Ruim de helft van hen wist zo de oorlog te overleven. Uiteraard was verzet levensgevaarlijk, niet alleen voor de Joodse mensen zelf, maar ook voor hun familie of hun helpers.

BRON 4 Vanaf 1940 werd ongeveer een half miljoen Joden bijeengedreven in het getto van Warschau, een afgesloten wijk waar alleen Joden mochten wonen. Van daaruit werden ze gedeporteerd naar vernietigingskamp Treblinka. Op 19 april 1943 kwamen de laatste gettobewoners in opstand en barricadeerden ze de wijk. Ze hielden bijna een maand stand. Daarna vernietigden Duitse militairen de complete wijk en werden alle inwoners vermoord. (Foto uit mei 1943.)

BRON 3 De aankomst van een transport met 3.500 Joden uit Hongarije in Auschwitz-Birkenau, 26 mei 1944. Van de 1.500 transporten die in het vernietigingskamp aankwamen, is alleen dit gefotografeerd. Twee SS'ers maakten de foto's.

VRAGEN

5 Leg uit dat het nationaalsocialisme racistisch was.
6 Leg uit dat de Neurenberger wetten een voorbeeld zijn van discriminatie én van antisemitisme.
7 De Wannseeconferentie staat symbool voor de onmenselijke en fabrieksmatige werkwijze van de nazi's.
Licht dit toe.
8 Niet alle Joodse burgers gehoorzaamden aan de maatregelen die de nazi's afkondigden.
a Op welke manieren kwamen Joden in verzet? Noem twee voorbeelden.
b Noem twee redenen waarom ontkomen aan de maatregelen lastig was.
9 Voor de volkenmoord op de Joden in de Tweede Wereldoorlog bestaan verschillende namen.
Leg uit welke naam past bij het perspectief van de nazi's en welke bij dat van de Joden.

De stichting van Israël

De lange geschiedenis van antisemitisme leidde bij een groep Joden tot het streven naar een eigen staat. Na de Holocaust mondde dit streven uit in de stichting van de staat Israël. Dit had verstrekkende gevolgen voor de bevolking van Palestina.

Jodenhaat

Antisemitisme was geen uitvinding van de nazi's. Het was een oud verschijnsel in Europa. Al in de middeleeuwen golden voor Joden aparte regels. Ze mochten zich op veel plekken bijvoorbeeld alleen in bepaalde wijken (getto's) vestigen. Vaak heerste er grote armoede onder de Joodse bevolking. Joden waren ook regelmatig het slachtoffer van gewelddadige vervolgingen.

In de 19e eeuw werden in veel Europese landen kerk en staat gescheiden en de grondrechten van burgers vastgelegd, zoals de vrijheid van godsdienst. Joodse burgers werden hierdoor voor het eerst volwaardige burgers en kregen toegang tot functies in het bestuur, het leger en de wetenschap.

Tegelijkertijd verdween antisemitisme niet. Door het opkomende nationalisme benadrukten mensen de culturele eenheid van een volk. Minderheden zoals de Joden zouden daartoe niet behoren.

Zionisme

Onder invloed van het nationalisme beseften de Joden dat zij geen eigen land hadden. Theodor Herzl, een Joodse journalist uit Oostenrijk-Hongarije, zette zich aan het eind van de 19e eeuw als een van de eersten in voor de stichting van een Joodse staat. Dit streven staat bekend als **zionisme**. De Joodse staat zou in Palestina moeten komen. Dit gebied was voor gelovige Joden het land dat God hun had beloofd en waar Joden, vóór het begin van onze jaartelling, koninkrijken hadden gehad. Rond 1900 woonden er al eeuwenlang voornamelijk Arabieren. De komst van Joodse migranten in het interbellum leidde tot de eerste conflicten.

De stichting van de staat Israël

Na de Tweede Wereldoorlog wilden veel Europese Joden snel een nieuw leven opbouwen. Velen van hen trokken naar Palestina. Na de verschrikkingen van de Holocaust waren veel landen van mening dat alleen een eigen staat in Palestina veiligheid zou kunnen bieden aan de Joden. De Verenigde Naties besloten in 1947 Palestina op te delen in een Joods en een Palestijns gedeelte. De Arabische leiders wezen het besluit af, maar desondanks riepen Joodse leiders in mei 1948 de staat Israël uit. Tijdens de oorlog die toen uitbrak, werden veel Palestijnen van hun grond verjaagd. Deze gebeurtenis noemen zij Al Nakba (de ramp). Het was het begin van een conflict dat tot op de dag van vandaag voortduurt.

BRON 5 Palestijnse vluchtelingen ten tijde van Al Nakba. Ruim 700.000 Palestijnen verlieten noodgedwongen hun geboortegrond en belandden in vluchtelingenkampen, onder meer in de Arabische buurlanden.

VRAGEN

10 **a** Leg uit welke ontwikkeling in de 19e eeuw zorgde voor Joodse emancipatie.
b Leg uit welke andere ontwikkeling in de 19e eeuw juist zorgde voor een heropleving van antisemitisme.
11 Verklaar waarom het zionisme eind 19e eeuw ontstond.
12 Leg het verband uit tussen de stichting van Israël en de Shoah.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

8.3 De bezetting van Nederland en Indonesië

CASUS

Dwangarbeid

In mei 1943 ontving Berend Proper een oproep voor de arbeidsinzet: hij moest gaan werken in de oorlogsindustrie in Duitsland. Daar waren veel arbeiders nodig. Vanaf 1942 werden steeds meer Nederlandse mannen verplicht opgeroepen. Nog geen derde kwam opdagen, veel mannen doken onder. Berend vond het eerst niet zo'n probleem om naar Duitsland te gaan. Hij was net 20 jaar oud en werkte op een kantoor in Olst (Overijssel). 'Eerlijk gezegd lokte mij dit avontuur wel omdat het hier ook geen vetpot was', vertelde hij later.

Berend moest naar een staalfabriek in het Ruhrgebied. Daar werkte hij twaalf uur op een dag. Er werkten ook veel meisjes die uit Oekraïne waren weggevoerd. Samen probeerden ze er het beste van te maken. Er was weinig eten, meestal kool of stamppot zonder vlees. 'Dit alles is een zeer effectieve manier om te vermageren.' Berend viel kilo's af.

Soms werkte hij voor Duitsers die ook het liefst wilden dat de oorlog stopte. Soms waren het felle nazi's. Berend vertelde: 'Eén keer heb ik ook "Heil Hitler" gezegd om een nieuwe overall te kunnen krijgen. En daar heb ik nog spijt van.'

In 1944 probeerde Berend met zijn vrienden te ontsnappen. Ze werden gesnapt en moesten na een paar dagen cel weer aan het werk. Dat werd steeds gevaarlijker, want de geallieerden bombardeerden iedere nacht het Ruhrgebied. 'Eerst vonden we het prachtig dat de moffen zo op hun kop kregen, maar het lachen zou ons spoedig vergaan', vertelde Berend. Op een nacht brandde het hele onderkomen af, al hun spullen waren 'finaal verwoest en verbrand'.

Toen de geallieerden hen bevrijdden, gingen veel dwangarbeiders de straat op om huizen en winkels te plunderen. Berend roofde blikken met eten, een leren bal en nieuwe kleding. Daarmee ging hij lopend op weg naar Nederland, na twee jaar terug naar huis.

BRON 1 Een Duitse propagandaposter om Nederlanders aan te sporen in Duitsland te gaan werken. De vrijblijvendheid verdween toen te weinig arbeiders zich aanmeldden. Vanaf september 1944 werden bij razzia's hele steden uitgekamd op zoek naar mannen. Uiteindelijk werden 600.000 tot 700.000 Nederlanders in Duitsland tewerkgesteld.

VRAGEN

1. Berend Proper vond het eerst niet zo erg om naar Duitsland te moeten, maar al snel veranderde hij van gedachten.
   Wat viel hem tegen?
2. Leg uit voor welk dilemma Nederlandse mannen geplaatst werden toen zij de oproep voor de arbeidsinzet kregen.
3. Nederlandse mannen werkten in de Duitse oorlogsindustrie.
   Waren ze daardoor meer daders of slachtoffers van de oorlog? Leg je antwoord uit.

Nederland onder Duits gezag

★ 42 De Duitse bezetting van Nederland

De gedwongen arbeidsinzet was een vergaand bevel van de Duitse bezetters. Het was een van de vele verordeningen sinds de Duitsers in mei 1940 de macht in Nederland hadden overgenomen. Tijdens deze **bezetting**, die tot 1945 duurde, stonden Nederlanders telkens voor dilemma's: hoe moesten ze zich aan de nieuwe situatie aanpassen?

Gevolgen van de bezetting

Na een verwoestend bombardement op Rotterdam capituleerde Nederland op 10 mei 1940. De Duitse bezetting van Nederland duurde van 1940 tot 1945 en had grote gevolgen.

Ten eerste waren er politieke gevolgen. De koningin en de ministers vluchtten naar Londen. Ambtenaren en bestuurders hadden de opdracht om hun werk te blijven doen. Zo hoopte de regering de burgers te beschermen. Hitler gaf Arthur Seyss-Inquart als 'rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied' alle macht in handen. Hij maakte van Nederland een dictatuur.

Hij verbood in 1941 alle politieke partijen, met uitzondering van de Nationaalsocialistische Beweging (NSB). Deze Nederlandse, fascistische partij was in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB werkte samen met de bezetter, maar had nauwelijks invloed op besluiten.

Ten tweede had de Duitse bezetting economische gevolgen. Omdat veel Duitse arbeiders in het leger vochten, werden vanaf 1942 veel Nederlandse mannen gedwongen om in Duitsland te gaan werken in de oorlogseconomie. Zo'n 600.000 tot 700.000 Nederlanders waren hiervan het slachtoffer. Honderdduizenden mannen wisten voor deze dwangarbeid onder te duiken. Al deze mannen konden niet in de Nederlandse economie werken. Ook eiste de Duitse bezetter de noodzakelijke grondstoffen voor bedrijven op. Het gevolg was dat steeds meer producten in Nederland alleen nog op de bon verkrijgbaar waren of helemaal niet meer te koop waren.

Ten derde veranderde de Duitse bezetting het leven in Nederland op cultureel gebied. De nazi's streefden naar **nazificatie** (ook wel: gelijkschakeling). Dat betekende dat de media en allerlei organisaties, zoals vakbonden en beroepsverenigingen, onder controle van de nazi's kwamen. Zo probeerden de nazi's de ideeën van het nationaalsocialisme onder de bevolking te verspreiden. Er was dus geen persvrijheid en propaganda in de berichtgeving was aan de orde van de dag. Deze nazificatie mislukte overigens voor het grootste deel.

BRON 2 Het gezin Van Vugt zoekt dekking als op 24 oktober 1944 geallieerde soldaten hun woonplaats Boxtel bevrijden. Geallieerde troepen waren in september 1944 begonnen aan het bevrijdingsoffensief van Nederland. Dat lukte in de zuidelijke provincies, voor de rest van Nederland duurde de bezetting tot mei 1945.

Reacties van de bevolking

De Nederlandse bevolking reageerde verschillend op de Duitse bezetting. De meeste mensen, bedrijven en overheidsinstanties pasten zich zo goed mogelijk aan de eisen van de Duitsers aan. Deze reactie noemen we ook wel **accommodatie**. Dat gebeurde bijvoorbeeld in september 1940, toen werknemers in dienst van de overheid moesten verklaren of ze Arisch of Joods waren. De meeste ambtenaren ondertekenden deze ariërverklaring. Dit was het begin van de systematische uitsluiting van Joden.

Tegen de Duitse bezetting bestond nauwelijks massaal **verzet**. Het verzet dat er was, kende verschillende vormen: van het belemmeren van Duits beleid en de vervalsing van persoonsbewijzen tot hulp aan onderduikers en het plegen van aanslagen op de bezetter. Het enige massale verzet was de Februaristaking van 1941. Op 25 en 26 februari van dat jaar staakten duizenden mensen in Amsterdam en omgeving tegen het oppakken en wegvoeren van Joden. De Duitsers grepen hard in. Er vielen doden en de staking werd gebroken. Ook andere verzetsdaden werden streng bestraft.

Behalve accommodatie en verzet was er ook sprake van **collaboratie**. De leden van Musserts NSB werkten samen met de Duitsers. Dat leverde hun economisch voordeel en macht op. Zo werd een aantal NSB'ers burgemeester. Hoewel het aantal NSB'ers tijdens de oorlog steeg, is de collaboratie in Nederland niet groot geweest.

Kort na de bevrijding dachten veel mensen in termen van 'goede' en 'foute' Nederlanders. De laatste groep werd berecht en bestraft. Later werd dit beeld genuanceerd. De meeste mensen waren 'goed' noch 'fout' geweest; een enkeling collaboreerde én pleegde verzet. Ook kwam meer aandacht voor de moeilijke omstandigheden waarin mensen deze keuzes hadden gemaakt.

BRON 3 Direct na de bevrijding namen feestvierders wraak op vrouwen die met NSB'ers of met Duitse soldaten waren omgegaan. Zogenaamde 'moffenmeiden' werden kaalgeknipt en demonstratief op straat meegevoerd, zoals hier in Hilversum. In recente jaren vinden sommige Nederlanders dat de regering excuses moet aanbieden voor de mishandeling van deze vrouwen.

VRAGEN

4 Naast de Jodenvervolging had de Duitse bezetting grote gevolgen voor Nederland.
Geef hiervan een voorbeeld op politiek, economisch en cultureel gebied.

5 Aan het eind van de oorlog konden mensen alleen nog maar voedsel op de bon kopen.
Waarom moest een bonnensysteem worden ingevoerd?

6 Naarmate de bezetting langer duurde, groeide het verzet én werd verzet harder bestraft.
Welke verklaring kun je voor beide zaken geven?

7 Tijdens de oorlog vervoerden de Nederlandse Spoorwegen (NS) ook transporten met Joodse mensen. De Duitse bezetter betaalde de NS hiervoor.
Vind je dit een voorbeeld van accommodatie of collaboratie?

8 Gebruik bron 3.
Leg uit dat de houding tegenover 'moffenmeiden' past bij het zwart-witdenken van Nederlanders vlak na de oorlog.

Nederlands-Indië onder Japans gezag

Nederland werd in mei 1940 bezet, maar dat gold niet voor de Nederlandse koloniën. Suriname en de Antillen bleven gedurende de hele oorlog in geallieerde handen. Nederlands-Indië (nu Indonesië) werd in 1942 bezet door Japan. Japan stelde zich op als bevrijder, maar bleek een wrede nieuwe overheerser.

Japan valt aan

In december 1941 startte Japan een groot offensief in Zuidoost-Azië waarbij onder meer Nederlands-Indië doelwit was. Op Borneo en Celebes veroverden Japanse troepen de olievelden, waarna ze doorstootten naar Sumatra, Java en Timor. Geallieerde troepen werkten samen, maar waren niet opgewassen tegen de overmacht van het Japanse leger. Het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) moest zich in maart 1942 gewonnen geven.

Japan noemde het offensief een bevrijding van de westerse overheersing. Met de propagandakreet 'Azië voor de Aziaten' probeerde Japan onder de inheemse bevolking steun te verkrijgen voor zijn strijd. Voor de Indonesiërs leek onafhankelijkheid nu binnen handbereik, waardoor zij in eerste instantie optimistisch waren over het Japanse bestuur. Maar al snel bleek Japan een nieuwe kolonisator.

STONEHENGE: EEN STENEN HEILIGDOM

BRON 5 Het monument van Stonehenge nu.

In het zuidwesten van Engeland staat het beroemde monument van Stonehenge. Het bestaat uit enorme, bewerkte zwerfkeien die in een cirkel van 110 meter doorsnede rechtop zijn gezet en zijn afgedekt met andere grote stenen. Ook binnenin staan stenen pilaren, tot wel 7 meter hoog. Waarom de boerenbevolking rond 2500 v.C. zoveel moeite deed om dit bouwwerk neer te zetten, is niet bekend: er zijn geen geschriften uit die tijd. Maar archeologen hebben ontdekt dat de stenen zo stonden, dat je vanuit het midden precies kon bepalen wanneer in het jaar de zon op zijn hoogste en op zijn laagste punt stond. Vooral dat laatste was voor boeren van belang, omdat de dagen vanaf dat moment weer langer werden. Vermoedelijk was Stonehenge dus een heiligdom waar mensen 's winters het begin van het nieuwe jaar vierden en in de zomer de langste dag van het jaar.

Stedelijke gemeenschappen

In een volgende fase ontstonden er ook **stedelijke gemeenschappen**. Dankzij het grotere voedselaanbod konden boeren met veel meer mensen op één plek leven dan jagers-verzamelaars of nomadische herders. Hun nederzettingen kregen soms de omvang van een stad. Maar het duurde nog lange tijd voordat zulke verzamelingen woonhuizen uitgroeiden tot politieke, economische en religieuze centra van grotere gebieden. Dat gebeurde rond 3300 v.C. voor het eerst in Mesopotamië. Pas dan spreken we van een **agrarisch-urbane samenleving**.

> 'Hoog rijst [koning Gilgamesj] op boven alle koningen,
> roemrijk, schoon van gestalte,
> de stotende stier, afstammeling van de helden van Oeroek. [...]
> Hij [is] als een wilde watervloed, die stenen muren kan vernietigen.'
>
> — Beschrijving van de koning van de stad Oeroek (27e eeuw v.C.) in het *Gilgamesj-epos*, een heldenverhaal uit ca. 1800-1200 v.C.

BRON 6 De sociale piramide van veel agrarisch-urbane samenlevingen.

Sociale verschillen

De bouw van tempels en paleizen hangt samen met het ontstaan van sociale verschillen. Er ontstonden groepen mensen die zich van elkaar onderscheidden in rijkdom, macht en aanzien. Ook dat was een gevolg van de agrarische revolutie.

Door het ruimere voedselaanbod hoefde niet iedereen meer als boer te werken. Daardoor konden anderen zich in een bepaald beroep specialiseren, bijvoorbeeld leerlooier, pottenbakker of handelaar.

Grotere gemeenschappen hadden behoefte aan gespecialiseerde bestuurders. Zij moesten de irrigatiewerkzaamheden coördineren, rechtspreken en de gemeenschap beschermen tegen vijanden. Vaak gebeurde dat door een koning, die zich liet bijstaan door krijgsheren. Tezamen vormden ze de **adel**. Ambtenaren hielpen de koning met administratieve taken, zoals de belastingheffing. Om de luxueuze levenswijze van de mensen aan de top mogelijk te maken, moesten boeren voor de koning werken en een deel van hun opbrengsten als belasting afdragen.

In veel landbouwsamenlevingen ontstond slavernij. Als jagers-verzamelaars oorlog voerden, verdreven of doodden ze hun overwonnen tegenstanders meestal: er was te weinig voedsel om ze in de groep op te nemen. Maar in landbouwsamenlevingen konden krijgsgevangenen worden ingezet als goedkope arbeidskrachten, in huishoudens, op akkers of in de bouw. Daarom werden ze in veel landbouwculturen tot slaaf gemaakt. Dat wil zeggen dat ze werden beroofd van al hun rechten en werden behandeld als eigendom. Ook boeren die in de schulden waren geraakt, kwamen vaak geheel in de macht van hun schuldeiser.

Zo ontstond in landbouwsamenlevingen een **hiërarchie**. Aan de top stond vaak een koning met zijn

> ‘Ik stond langs de kant van de weg, toen ik vluchtende KNIL-soldaten voorbij zag komen. Het KNIL, dat altijd zo trots marcheerde, bleek een leger van niets. Ik vond het machtig om te zien hoe de Japanners binnen korte tijd het KNIL hadden uitgeschakeld.’
>
> — De Indonesiër Suhendro Sosrosuwarno over de Japanse invasie van Nederlands-Indië in 1942.

Gevolgen van de bezetting

Japan streefde naar een Groot Aziatisch Rijk en drong zijn eigen cultuur op in de veroverde gebieden. Deze japanisering betekende dat vooral westerse culturen niet waren toegestaan. Westerse talen werden verboden. Het Maleis werd de nieuwe voertaal in Indonesië. Kinderen leerden ook Japans op school, de Japanse tijdrekening werd ingevoerd en bewoners moesten voortaan buigen voor de Japanse vlag.

Nadat Japan het Nederlandse leger had verslagen, rekenden veel Indonesiërs op meer politieke autonomie. Onder Japans bestuur konden Indonesiërs inderdaad functies innemen die voorheen alleen voor Nederlanders waren weggelegd. Dat doorbrak de koloniale verhoudingen. Ook liet Japan Indonesische nationalisten vrij, die door Nederland gevangen waren gezet. De nationalistische beweging werkte samen met Japan, in de hoop dat dit land steun zou verlenen aan een onafhankelijk Indonesië.

BRON 4 Een Japanse propagandaposter uit 1942, bedoeld voor de Indonesische bevolking. De Japanners wilden laten zien dat zij de leiders van Azië waren en niet de Europeanen. Drie keer de letter A moest een begrip worden. De letters stonden voor ‘Asia tjahaja’, ‘Asia pelindoeng’ en ‘Asia pemimpin’ (Japan is het licht van Azië, de beschermer van Azië en de leider van Azië).

Maar de Indonesiërs kregen geen echte zeggenschap. De macht bleef tot vlak voor het einde van de oorlog in Japanse handen en de Indonesische economie kwam in dienst van de Japanse. Grondstoffen en voedsel werden geroofd en gebruikt voor de Japanse oorlogsvoering. Al snel ontstond daardoor hongersnood, ook omdat miljoenen Indonesiërs korte of langere tijd als dwangarbeider (romusha) voor de Japanners moesten werken, onder meer aan de Pakanburuspoorlijn op Sumatra en de zogenoemde Birma-Siamspoorweg (nu Myanmar-Thailand). Honderdduizenden mensen stierven aan de ontberingen. Ook namen tienduizenden Indonesiërs gedwongen dienst in het Japanse leger. Duizenden meisjes en vrouwen werden tot prostitutie gedwongen of kregen te maken met seksueel geweld.

In Indonesië was volgens Japan voor westerlingen geen plaats meer. Zij moesten zich laten registreren als ‘Europeaan’ en werden kort daarna opgepakt. Ruim 100.000 Nederlanders en mensen van Nederlands-Indonesische afkomst werden opgesloten in interneringskampen. Ze moesten zwaar werk verrichten, er was weinig eten en de gevangenen werden wreed behandeld door de Japanse bewakers. Ook 40.000 Nederlandse krijgsgevangenen werden geïnterneerd en tewerkgesteld. Ongeveer één op de zes geïnterneerden stierf tijdens de oorlog en één op de vijf krijgsgevangenen.

BRON 5 Bij de bevrijding van Nieuw-Guinea in 1944 troffen geallieerden een grote groep romusha’s aan. Zij waren door Japan hiernaartoe verscheept en hadden onder erbarmelijke omstandigheden dwangarbeid verricht.

VRAGEN

9 Japan viel Indonesië in 1942 aan en nam de macht over.
- **a** Waarom waren veel Indonesiërs in eerste instantie enthousiast over die aanval?
- **b** Waarom sloeg dat enthousiasme ook snel weer om? Noem een politieke, culturele en economische reden.

10 Over het lot van de Indonesiërs tijdens de Japanse bezetting – bijvoorbeeld dat van de romusha’s (dwangarbeiders) – was in Nederland tot voor kort weinig bekend.
Bedenk daarvoor een verklaring.

11 Duitsland en Japan streefden respectievelijk nazificatie en japanisering na in de bezette gebieden.
Noem twee overeenkomsten en één verschil.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

8.4 Nationalisme in de koloniën

CASUS

Zo scherp als een kris

In de vroege ochtend van 30 december 1929 viel de politie binnen bij Soekarno, de 28-jarige leider van een nationalistische beweging in Nederlands-Indië. Soekarno vond dat Nederland niets te zoeken had in zijn land en had dat nooit onder stoelen of banken gestoken: 'Wij hebben niets te verwachten van mensen die hier komen om geld te verdienen, hun buik te vullen en die dan weer weggaan.'

Nederland vreesde zulke nationalistische ideeën. Het vond bovendien dat de inwoners van de kolonie niet klaar waren voor zelfstandigheid: zij moesten eerst 'moreel opgevoed' worden. Soekarno's weerstand was hierdoor nog groter geworden, zo verklaarde hij in zijn toespraken. 'De vreemdelingen zeggen dat wij niet rijp zijn – steeds en steeds herhaald; dus van die zijde verwachten we niets.' Hij wilde dat de Indonesiërs het heft in eigen handen namen.

BRON 1 Toen Soekarno in 1929 werd gearresteerd, was een tafereel als dit nog een vertrouwd gezicht in Nederlands-Indië: een gezelschap witte mensen met op de achtergrond Indonesische bedienden. De verhoudingen waren zeer ongelijk. (Foto uit 1924-1928, maker onbekend.)

De beweging van Soekarno was populair – té populair volgens de Nederlandse autoriteiten. Die waren vooral benauwd door een redevoering die Soekarno in oktober 1929 had gehouden: 'Sneuvelt één van ons, dan komen er twee voor in de plaats. Sterven er twee, dan komen er vier.' Uit angst voor een revolutie sloten ze Soekarno op. De hoofdredacteur van het *Algemeen Indisch Dagblad* reageerde opgelucht: 'De regering bléef lijdelijk toezien. Maar gelukkig: gisteren heeft de regering toegeslagen. Gisteren heeft de regering geregéérd.'

De vrijheidsdrang was echter niet te stoppen met de arrestatie. 'De Indonesische reus, die in diepe, ja dodelijke, rust was verzonken, heeft zich opgericht en spant zijn krachten', zei Soekarno daarover. Toen hij vier jaar later vrijkwam, voelde hij zich 'als een kris (dolk) die pas is schoongemaakt en scherper is dan tevoren'.

VRAGEN

1 Soekarno was een groot redenaar. In zijn toespraken gebruikte hij veel beeldspraak.
a Waarom was zijn opmerking 'Sneuvelt één van ons, dan komen er twee voor in de plaats' zo bedreigend voor Nederland?
b Soekarno noemde zijn land 'de Indonesische reus'. Wat bedoelde hij daarmee?

2 **a** Verklaar waarom de arrestatie van Soekarno vanuit Nederlands oogpunt noodzakelijk was.
b Waarom was Soekarno zo fel gekant tegen het Nederlandse idee dat de Indonesiërs 'moreel opgevoed' moesten worden? Bedenk twee redenen.

3 Mensen die streden tegen de Duitse bezetter, noemen we verzetsstrijders. Deze term wordt in Nederland pas sinds kort soms voor Soekarno gebruikt.
Wat is daarvoor een verklaring?

4 Bedenk waarom het nationalisme in Azië aan bod komt in het hoofdstuk over de Tweede Wereldoorlog.

De strijd tegen koloniale overheersing

★ 44 Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme

Soekarno was niet de enige die streed tegen koloniale overheersing. Ook in andere koloniën waren **nationalistische** bewegingen ontstaan. De leiders van deze bewegingen eisten zelfbestuur voor de inwoners van de koloniën, gebieden die zij beschouwden als naties.

De eerste nationalistische bewegingen

Vanaf 1900 ontstond in de koloniën georganiseerd verzet tegen de ongelijkheid, de uitbuiting en het gebrek aan politieke inspraak van de inheemse bevolking. De leiders van deze nationalistische verzetsbewegingen streefden in eerste instantie naar een gelijkwaardige behandeling van alle inwoners van de koloniën. Maar koloniale besturen waren niet bereid tot grote veranderingen. Daarom gingen nationalisten al snel strijden voor onafhankelijkheid. Daarbij beriepen nationalisten zich op het verleden en op tradities van hun volk, hoewel er vóór de koloniale tijd vaak geen sprake was geweest van één land. Sommige nationalistische leiders deden zo bezien aan 'natievorming'. Vooral in Azië leidde dit tot massaal verzet. Daar groeiden antikoloniale bewegingen uit tot massaorganisaties, die via massamedia veel mensen wisten te bereiken en te overtuigen van hun idealen. In de Afrikaanse koloniën was verzet vaker lokaal en incidenteel.

Het nationalisme in de koloniën nam allerlei vormen aan. Sommige leiders streefden naar een liberaal-democratische staat, andere zagen meer in het communisme of in autoritair leiderschap. In Egypte ontstond een antikoloniale beweging (de Moslimbroederschap) die alle westerse politieke ideeën afwees en pleitte voor een onafhankelijke, islamitische staat.

Partijen en leiders

De eerste politieke partij in een kolonie was de Congrespartij in Brits-Indië, opgericht in 1885. Onder leiding van Mahatma Gandhi organiseerde deze partij grootschalige protesten, vaak gericht tegen specifieke maatregelen van het Britse bestuur. Door het massale en geweldloze karakter van deze acties was het voor het Britse bestuur lastig om ertegen op te treden. In Nederlands-Indië was de Partai Nasional Indonesia (PNI) de belangrijkste nationalistische partij. De PNI werd in 1927 opgericht onder leiding van Soekarno. Met redevoeringen probeerde hij de bevolking wakker te schudden: zij moesten zich bewust worden van de ongelijkheid. Met dat doel richtte de PNI ook eigen scholen en vakbonden op.

Gandhi en Soekarno kwamen regelmatig in aanvaring met de koloniale bestuurders. Zij werden bijvoorbeeld enkele keren gearresteerd, met de bedoeling de opkomst van het nationalisme tegen te gaan. Maar het effect was precies omgekeerd: onder de bevolking werden de leiders er juist populairder door.

VRAGEN

5 De nationalistische bewegingen maakten een ontwikkeling door in hun strijd.
- **a** Wat was in eerste instantie vaak hun doel?
- **b** Leg uit waarom na verloop van tijd zelfbestuur het doel werd.

6 Er was in de koloniën altijd verzet geweest tegen de koloniale overheersing.
Wat maakt dat we het verzet vanaf circa 1920 'nationalistisch' noemen?

7 Vergelijk de opkomst van emancipatiebewegingen in Europa in de 19e eeuw met de opkomst van verzetsbewegingen in de koloniën. Noem twee overeenkomsten.

BRON 2 Gandhi ontwikkelde een eenvoudig spinnewiel waarop iedereen zijn of haar eigen garen zou kunnen spinnen. Vervolgens riep hij de bevolking op om geen buitenlands textiel te kopen. Zo wilde hij de Britten economisch raken. (Foto uit 1925.)

Oorzaken van het antikolonialisme

★ 44 Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme

Vanaf de jaren 1920 werden de nationalistische bewegingen populairder en won hun kritiek op het kolonialisme aan kracht. Achteraf bezien kun je hiervoor verschillende oorzaken aanwijzen.

Economische uitbuiting

Ten eerste was er lange tijd sprake van economische uitbuiting van de bevolking in de koloniën. Mensen moesten hard werken voor weinig of geen loon. Aan het einde van de 19e eeuw was de situatie voor de koloniale bevolking nog steeds slecht. Voor hun industrieën gebruikten Europese landen grondstoffen, zoals katoen en rubber, die niet in Europa te vinden waren. De koloniën moesten deze grondstoffen leveren. Dit ging ten koste van de productie van voedsel en leidde tot hongersnoden in de koloniën.

Wel onderwijs, geen inspraak

Ten tweede speelde onderwijs een rol. Koloniale bestuurders hadden sinds de 19e eeuw inwoners van de koloniën opgeleid om mee te werken met het bestuur. In de 20e eeuw groeide het aantal scholen. Dit had te maken met een verandering in de koloniale politiek van veel Europese landen. Ze voelden de morele plicht om de leefomstandigheden in hun koloniën te verbeteren. Ook moest de koloniale bevolking als het ware tot zelfstandigheid worden opgevoed.

Zo ontstond een nieuwe, jonge elite, die haar vervolgopleiding vaak in Europa kreeg. Daar kwamen deze studenten in aanraking met westerse politieke ideeën, zoals nationalisme. Ook werden ze geconfronteerd met westerse idealen rond democratie en gelijkheid en zagen ze hoe die in de koloniën niet werden toegepast. Ondanks hun opleiding behielden ze ondergeschikte posities. De bevolking had vrijwel geen inspraak in het bestuur. Hier en daar waren er wel voorzichtige aanzetten in die richting. Zo werd in Nederlands-Indië in 1918 de Volksraad ingesteld. Maar echte macht kregen deze volksvertegenwoordigingen niet. De echte beslissingen werden door de kolonisator genomen.

BRON 3 Rubbertappers met hun verzamelemmers latex in de rij voor de fabriek op een rubberplantage, Oost-Sumatra. Hele gezinnen werkten mee op de plantages om genoeg geld te kunnen verdienen. (Foto uit 1919-1926.)

Nieuwe visie op Europa

Ten derde kregen de inwoners van de koloniën langzaam een andere visie op de Europese kolonisatoren. In de Russisch-Japanse Oorlog (1904-1905) bleek een Aziatisch land superieur aan het grote Rusland. Europeanen bleken niet onschendbaar.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog vochten miljoenen Aziatische en Afrikaanse mannen uit de koloniën in Europese legers, waar zij hetzelfde werk deden als witte soldaten. Dit veranderde hun zelfbeeld ten opzichte van Europeanen.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog maakten de Japanse veroveringen op de koloniale grootmachten grote indruk op de inwoners van Azië. Japan ondermijnde met het motto 'Azië voor de Aziaten' bovendien het Europese imperialisme. Onder Japans bestuur konden nationalisten ook hun ideeën makkelijker verspreiden. Zo groeide het nationalisme in deze periode sterk.

Steun van de nieuwe grootmachten

Een laatste oorzaak van het verzet tegen het Europese kolonialisme hing samen met de houding van de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten. Beide landen waren tegen kolonialisme.

De Sovjets waren van mening dat koloniën hebben een typisch kapitalistisch verschijnsel was, waarbij de bevolking van de koloniën werd uitgebuit. Dat moest onder alle omstandigheden worden bestreden.

Ook de Verenigde Staten waren een groot tegenstander van het Europese kolonialisme. De Amerikanen vonden dat elk volk het recht had om zijn eigen toekomst te bepalen. Dit zogenoemde **zelfbeschikkingsrecht** was na de Eerste Wereldoorlog geformuleerd door de Amerikaanse president Woodrow Wilson. Hij nam het in 1919 op in zijn zogenoemde 'Veertien Punten', die de basis zouden moeten leggen voor een vreedzame wereld. Dit principe van zelfbeschikkingsrecht klonk veel nationalistische bewegingen als muziek in de oren. Maar zelfs na de Tweede Wereldoorlog waren veel Europese landen niet bereid om hun koloniën op te geven.

> 'Wij zijn ervan overtuigd dat de geallieerde landen, die [...] de principes van zelfbeschikkingsrecht en gelijkheid van naties hebben erkend, de onafhankelijkheid van Vietnam zullen erkennen.'
>
> — Ho Chi Minh, leider van de nationalistische beweging, in de onafhankelijkheidsverklaring van Vietnam (2 september 1945).

BRON 4 Ho Chi Minh (staand) bij een congres waar de Franse communistische partij werd opgericht, in Parijs in 1920. Ho Chi Minh reisde vanuit de Franse kolonie Vietnam als student naar Europa, de Verenigde Staten, de Sovjet-Unie en Afrika. Hij sloot zich aan bij het communisme. Vanaf 1940 leidde hij met succes het anti-Franse Vietnamese verzet.

VRAGEN

8 **a** Noem twee structurele oorzaken (die lange tijd speelden) voor het opkomend nationalisme in de koloniën: één economische en één politieke oorzaak.
b Noem een incidentele politieke oorzaak (een gebeurtenis) voor het opkomend nationalisme in de koloniën in Azië.

9 **a** Een klein aantal jonge mannen uit de kolonie studeerde in Nederland.
Leg uit dat dit bijdroeg aan de opkomst van het nationalisme.
b Was dit een bedoeld of onbedoeld gevolg? Leg je antwoord uit.

10 Beschrijf wat er veranderde in de visie van de inheemse bevolking op Europa.

11 **a** Leg uit dat nationalistische bewegingen in de koloniën zich vaak aangetrokken voelden tot communistische idealen.
b Het zelfbeschikkingsrecht van de Amerikaanse president Wilson sprak veel nationalistische bewegingen in de koloniën aan.
Leg uit waarom.

12 Leg uit waarom de opvattingen van de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten na 1945 steeds belangrijker werden.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Historisch denken

Kamikazepiloten

Zie paragraaf 8.1

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- OORZAKEN EN GEVOLGEN

In het najaar van 1944 zette de Japanse legerleiding een nieuw wapen in. Japanse piloten, vaak nog studenten, voerden zelfmoordvluchten uit op geallieerde schepen. Deze kamikazepiloten zouden tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog in actie komen.

In deze opdracht ga je onderzoeken waarom jonge Japanners bereid waren om kamikazepiloot te worden.

VRAGEN

1 Gebruik de intro en paragraaf 8.1.

a Waarom besloot de Japanse legerleiding in 1944 tot het gebruik van kamikazepiloten als wapen?

b Was de inzet van kamikazepiloten een succesvolle militaire strategie? Leg je antwoord uit.

2 Gebruik bron 1.
Welke emoties of gedachten roept deze foto bij je op? Leg je antwoord kort uit.

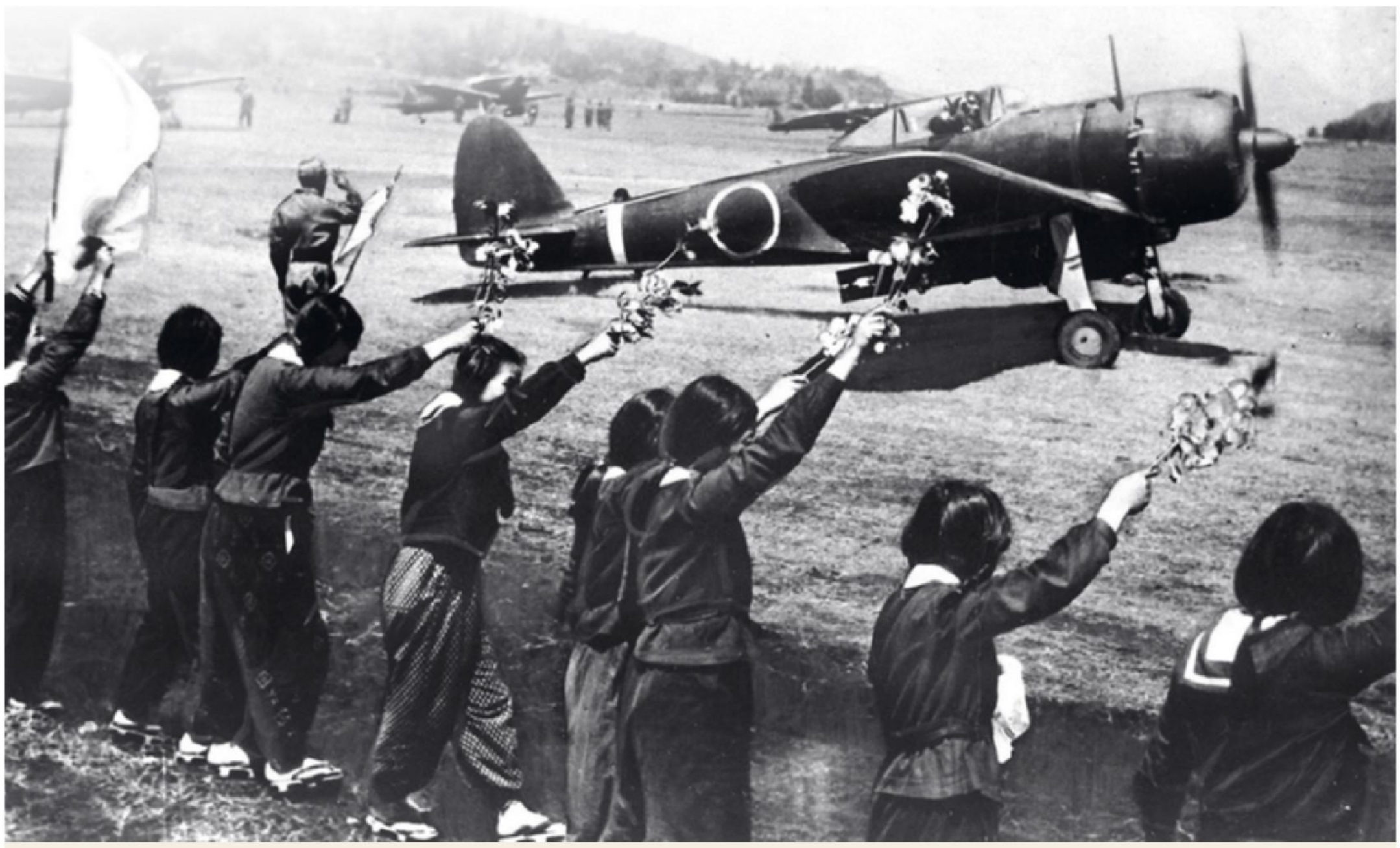
3 Gebruik bron 1 tot en met 5.
Welke motieven hadden jongeren om kamikazepiloot te worden? Geef bij elk motief aan hoe dat uit de bronnen blijkt.

4 Gebruik zo nodig paragraaf 7.5.
Een bewering: 'De keuze tot kamikaze in Japan in 1944-1945 was geen volledig vrije keuze.'
Ondersteun deze bewering door te verwijzen naar de historische situatie in Japan op dat moment.

5 In Japan werd aan het einde van de Tweede Wereldoorlog druk uitgeoefend op jonge mannen om zelfmoordacties uit te voeren. Daarin is Japan niet uniek geweest.

a Bedenk een voorbeeld uit de (recente) geschiedenis waarin ook druk werd uitgeoefend op jonge mannen om zelfmoordacties uit te voeren.

b Welke manieren van beïnvloeden waren alleen van toepassing op Japan in de Tweede Wereldoorlog?

BRON 1 Japanse schoolmeisjes zwaaien met kersenbloesemtakken in hun hand een kamikazepiloot uit. Kersenbloesem was en is in Japan een symbool van vergankelijke schoonheid. Het leven wordt beschouwd als mooi en kort, net zoals de kersenbloesem. In de Tweede Wereldoorlog benadrukte de Japanse overheid dat de zielen van gesneuvelde soldaten reïncarneerden in de kersenbloesems. (Foto van 12 april 1945.)

BRON 2 Een fragment uit het handboek voor kamikazepiloten.

Als je alle ideeën over leven en dood uitvlakt, ben je in staat je volledig van je aardse leven los te maken. Dat maakt het ook mogelijk je aandacht met grote vastberadenheid op de uitschakeling van de vijand te vestigen en het zal je vliegcapaciteiten verbeteren. Op het ogenblik van de impact: doe je best. Net voor de inslag is het essentieel dat je de ogen niet sluit om het doel niet te missen. Velen zijn neergestort op het doel met de ogen wijd open. Ze zullen je vertellen hoeveel plezier ze daaraan gehad hebben. [...] Het moment van de impact. Je voelt je plots door de lucht zweven. Dan zie je het aangezicht van je moeder. Ze glimlacht niet, ze huilt niet. Het is haar gewone aanblik.

BRON 3 De Japanse sergeant Noguchi sprak begin 1945 aanstaande kamikazepiloten toe.

Ik ben er om van jullie mannen te maken die klaar staan om voor de glorie van ons rijk te vechten. Ik zal van elke rekruut een man maken, zelfs indien ik hem daartoe moet vermoorden. Knoop het goed in jullie oren: er bestaat geen grotere eer dan de Keizer te dienen. [...] Eén gedachte moet in jullie geest overheersen: je moet bereid zijn om op elk moment en zonder de minste aarzeling te sterven. Vergeet nooit, maar dan ook nooit, dat jullie de Keizer toebehoren.

BRON 4 In de zomer van 1945 laat de zus van een kamikazepiloot in een brief weten wat ze van hem vindt.

We zijn trots op jou! [...] Weet dat je je Keizer, je land en je familie met trots vervult. Ik hou van je, liefste broer. Ik kijk op naar jouw moed. [...] Ik zal elke dag voor jou bidden voor onze familiale urn. Ik zal mijn hart vaak richten naar de Vader aller mensen.

BRON 5 De Japanse piloot Saburō Sakai voerde veel luchtgevechten tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hij sprak na de oorlog over de mentaliteit van Japanse soldaten.

We durfden bevelen nooit in twijfel te trekken, aan autoriteit te twijfelen, iets anders te doen dan onmiddellijk alle bevelen van onze superieuren uit te voeren. We waren automaten die gehoorzaamden zonder na te denken.

Oorlogsmonumenten wereldwijd

Zie paragraaf 8.1

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- BETEKENIS GEVEN

In augustus 1945 was de Tweede Wereldoorlog voorbij. In de jaren daarna wilden mensen overal in de wereld monumenten plaatsen ter herinnering. Dat zorgde voor veel discussies.

In deze opdracht onderzoek je monumenten in Rusland, Japan en Zuid-Korea. Waarom staan ze daar en wie bepaalde de boodschap ervan?

VRAGEN

6 Gebruik bron 6.

a Waarom was het jaar 1967 een mooi moment om het monument *Het moederland roept!* te onthullen?

b Voor wie is het monument gemaakt? Leg je antwoord uit.

c Leg uit welke twee boodschappen het monument wil uitdragen, telkens met een verwijzing naar een ander aspect van de bron.

d Op wiens initiatief zal dit monument zijn aangelegd? Leg je antwoord uit.

7 Gebruik bron 7, 8 en 9.

a Wie worden er met het monument (bron 7) herdacht?

b Leg uit welke twee boodschappen het monument wil uitdragen, telkens met een verwijzing naar een ander aspect van de bron.

c Leg met bron 8 en 9 uit dat er verschillende meningen waren over het ontwerpen van een herdenkingsmonument voor de atoomaanval op Hiroshima.

8 Gebruik bron 10 en 11.

a Hoeveel jaar na afloop van de Tweede Wereldoorlog is het monument (bron 10) gemaakt?

b Wie worden er met het monument herdacht?

c Welke boodschap wil de maker van het monument met de gebalde vuisten en de plaats van het monument overbrengen?

d Wat zou de bedoeling van de maker zijn met de lege stoel?

9 Gebruik bron 6, 7 en 10.

De drie monumenten hebben allemaal hun eigen ontstaansgeschiedenis.

a Wat is het verschil tussen de manier waarop het monument in de Sovjet-Unie tot stand is gekomen en de manier waarop dat in Japan en Zuid-Korea is gebeurd?

b Welke samenhang is er tussen de totstandkoming van de monumenten en de boodschap die ze uitdragen?

BRON 6 *Het Moederland Roept!* Dit standbeeld van 85 meter hoog staat op een heuvel in de omgeving van de Russische stad Volgograd, het voormalige Stalingrad. Het is gemaakt in 1967 en is het grootste monument ter herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Europa. Met het monument wordt de Slag om Stalingrad herdacht, die in 1942 plaatsvond. Onder het monument liggen de resten van 35.000 ongeïdentificeerde Russische soldaten. De trap naar het monument telt precies 200 treden en is een verwijzing naar de 200 dagen die de Slag om Stalingrad duurde. De treden voeren langs een rotswand waarop oude strijdkreten zijn uitgehouwen, zoals: 'Als ik sneuvel, voel ik mezelf een communist.' Rondom zijn geluidsboxen geplaatst waaruit muziek uit de Sovjettijd en mitrailleurs klinken.

BRON 7 Het Vredesherdenkingspark in de Japanse stad Hiroshima, ter nagedachtenis aan de slachtoffers van de atoombom op 6 augustus 1945. Het park dient ook als waarschuwing tegen het gebruik van kernwapens en benadrukt het streven naar wereldvrede. Het is begin jaren 1950 aangelegd na uitgebreide iscussie onder de inwoners van de stad en na een stemming over de vorm van het geheel. Op de voorgrond van de foto zie je een zadelvormig monument van beton. Het bedekt een grafteken (cenotaaf) met daarin de namen van alle mensen die door de bom zijn omgekomen. Het geheel symboliseert een schuilplaats voor de zielen van de slachtoffers. Op de achtergrond staat de zogenoemde Atoombomkoepel. Dit gebouw is een van de weinige die overeind zijn blijven staan na de ontploffing van de atoombom.

BRON 8 De Japanse kunstenaar Iri Maruki over het laten staan van de ruïne van de Atoombomkoepel.

Ik zal niet kijken. Ik zal het me niet herinneren. Ik haat het om me het te herinneren. Zelfs als ik niet naar de overblijfselen [...] wil kijken, moet ik ze zien. Wat moet ik met deze ruïnes doen?

BRON 9 Dagboekaantekening van Hiroko Kajiyama van 6 augustus 1959. Hiroko Kajiyama overleefde op eenjarige leeftijd de atoomaanval op Hiroshima. In 1960 overleed ze aan leukemie.

Ik vraag me alleen af of de pijnlijke herinnering aan de Atoombomkoepel er altijd zal zijn om de wereld te vertellen hoe angstaanjagend atoombommen zijn.

BRON 10 Het *Monument van Vrede*. Een standbeeld van een meisje met gebalde vuisten op een stoel. Op haar schouder zit een vogeltje. De gebalde vuisten staan symbool voor de vastberadenheid om niet meer te zwijgen over de waarheid. Het vogeltje beeldt vrede, vrijheid en bevrijding uit. Naast het beeld staat een lege stoel. Het monument is opgericht voor de ongeveer 80.000 Zuid-Koreaanse vrouwen en meisjes die door het Japanse leger tijdens de Tweede Wereldoorlog tot prostitutie werden gedwongen. Het monument, gemaakt op initiatief van Koreaanse burgers, staat sinds 2011 recht tegenover de Japanse ambassade in de Zuid-Koreaanse hoofdstad Seoul.

BRON 11 Kim Seo-kyung, maker van het *Monument van Vrede* over de betekenis van het monument.

Iedereen die langs dit standbeeld loopt, kan op de stoel gaan zitten en zich afvragen waarom de oude vrouwen* hun strijd [voor erkenning] al twintig jaar voortzetten. [...] Ik heb er speciale aandacht aan besteed om het meisje een waardige uitstraling te geven in plaats van woede, verdriet of zwakte. Het laat zien dat de vrouwen vastberaden zijn om niet op te geven voor ze een verontschuldiging hebben.
** Er wordt gedoeld op slachtoffers van de Japanse oorlogsmisdaden.*

Ruzie in het Witte Huis: de kwestie Palestina

Zie paragraaf 8.2

- OORZAKEN EN GEVOLGEN
- BETEKENIS GEVEN

In november 1947 besloten de Verenigde Naties dat het Britse bestuur over Palestina op 15 mei 1948 beëindigd zou worden. Palestina zou vervolgens verdeeld worden in twee onafhankelijke staten: een Joodse en een Arabische. Joodse leiders steunden deze tweestatenoplossing, maar Arabische leiders wezen haar af. Eén dag voordat de Britse troepen zich terugtrokken, riepen de Joodse leiders de onafhankelijke staat Israël uit. Slechts elf minuten later erkende de Amerikaanse regering Israël.

Deze beslissing was destijds ook in de Verenigde Staten omstreden. Er ging een ruzie aan vooraf tussen president Truman en zijn minister van Buitenlandse Zaken, Marshall. Wat waren de argumenten vóór en tegen de steun voor een Joodse staat in Palestina?

VRAGEN

10 Gebruik de intro en bron 12.
a Wat was de aanleiding voor het uitroepen van de staat Israël door Joodse leiders op 14 mei 1948?
b Leg uit waarom de tweestatenoplossing voor Joodse leiders wél aantrekkelijk was, maar voor Arabische leiders niet.

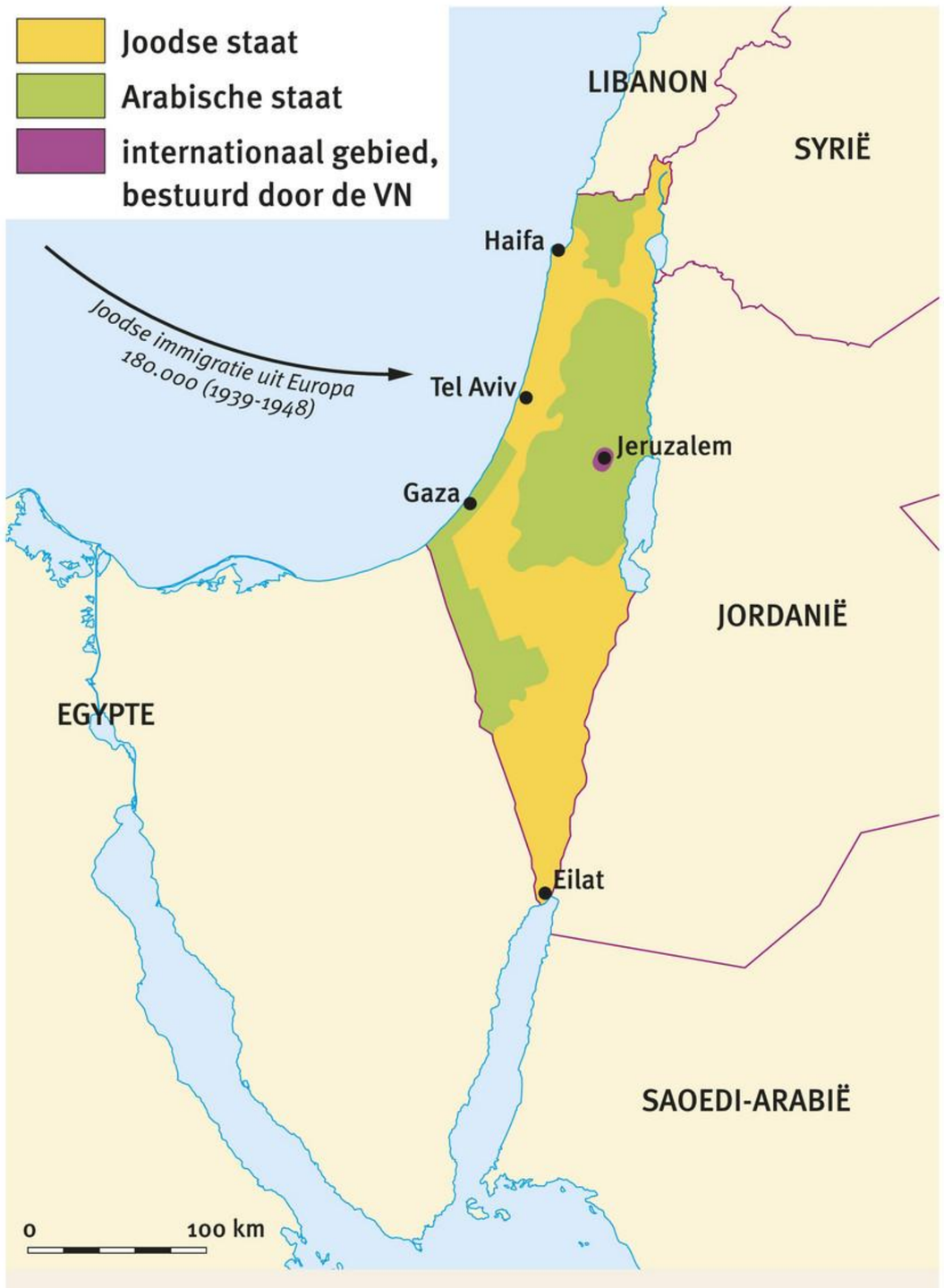
11 Gebruik bron 12.
De Amerikaanse president Truman was in 1948 vóór erkenning van een Joodse staat; zijn minister van Buitenlandse Zaken was fel tegen. Marshall vond erkenning namelijk onrechtvaardig ten opzichte van de Palestijnse bevolking en had bezwaren van diplomatieke en militair-strategische aard (op de lange termijn).
Beredeneer met de kaart in bron 12 welk diplomatiek en welk militair probleem Marshall voorspelde.

12 Gebruik bron 13.
Op verzoek van president Truman zette zijn politiek adviseur Clark Clifford argumenten vóór erkenning van de Joodse staat op een rij.
a Welke historische argumenten noemt Clifford om een Joodse staat juist wél te erkennen?
b Welk politiek-strategisch voordeel kon de erkenning van de staat Israël hebben voor de Verenigde Staten, volgens Clifford?

13 Het is altijd moeilijk om achteraf een oordeel te geven over belangrijke beslissingen die in het verleden zijn genomen.

a In 1948 speelden er een moreel en een politiek dilemma bij de kwestie Palestina.
Leg uit welke twee dilemma's dat waren.

b Het geven van een oordeel over de beslissing van de Verenigde Staten in 1948 is niet gemakkelijk.
Leg uit waarom dat juist nu (het moment waarop je deze vraag probeert te beantwoorden) zo is.

BRON 12 Kaart van het verdelingsplan van de Verenigde Naties uit 1947 voor het Britse mandaatgebied Palestina. Hierbij werd ruim 56% van het grondgebied toegekend aan de 650.000 Joodse inwoners in Palestina, en ruim 42% aan de 1,3 miljoen overige inwoners van Palestina.

BRON 13 President Truman liet op 12 mei 1948 minister Marshall naar het Witte Huis komen om te praten over de erkenning van een Joodse staat. Zijn politiek adviseur Clark Clifford deed het woord. Een fragment uit de memoires van Clifford, die zichzelf letterlijk citeert.

Mijn vijfde punt heeft betrekking op de Balfourverklaring*. Joodse mensen over de hele wereld wachten al dertig jaar op de vervulling van de belofte van een thuisland. Er is geen reden om nog een dag langer te wachten.
Ten zesde hebben de Verenigde Staten een grote morele plicht om zich te verzetten tegen discriminatie zoals die het Joodse volk is aangedaan. Het is alarmerend dat deze ziekte opnieuw de kop opsteekt in het door de communisten gecontroleerde Oost-Europa. Er moet een veilige haven zijn voor deze mensen. Hier is een kans om te proberen een einde te maken aan deze eeuwenoude onrechtvaardigheden. [...] En misschien zouden deze stappen een klein beetje helpen om de gruweldaden die tijdens de Holocaust plaatsvonden, zo groot dat ze de menselijke geest verbijsterden, goed te maken.
Ten slotte [...] ben ik het er volledig mee eens dat er vitale nationale belangen bij betrokken zijn. In een gebied dat zo onstabiel is als het Midden-Oosten, waar geen enkele traditie van democratisch bestuur bestaat en ook nooit heeft bestaan, is het op lange termijn voor de veiligheid van ons land, en zelfs van de wereld, belangrijk dat een natie die zich inzet voor het democratische systeem daar zal worden opgezet, een [staat] waarop we kunnen vertrouwen. De nieuwe Joodse staat kan zo'n plek zijn. We moeten hem versterken, terwijl hij in zijn kinderschoenen staat, door onmiddellijke erkenning.

** Met deze verklaring uit 1917 stelde de toenmalige Britse minister van Buitenlandse Zaken Balfour dat de Britse regering positief stond tegenover de stichting van een 'nationaal tehuis voor het Joodse volk in Palestina'.*

medewerkers; daaronder kwamen ambachtslieden en handelaren; daaronder de grootste groep, die van de boeren, en helemaal onderaan de slaafgemaakten.

Religie

Ten slotte had de agrarische revolutie gevolgen voor het geloof.

Waarschijnlijk dachten mensen al vanaf het moment dat ze konden spreken na over hun relatie tot de natuur. Ze voelden zich omringd door bezielde krachten: machtige geesten (onder meer van overleden voorouders) die in dieren, bomen, stenen, hemellichamen enzovoort huisden en die ze te vriend moesten houden. In de menselijke verbeelding groeiden deze geesten uit tot goden, machtige wezens op wat grotere afstand. Het geloof in meerdere goden noemen we **polytheïsme**.

In deze manier van denken waren mensen sterk afhankelijk van geesten en goden. Die zouden immers kunnen zorgen voor goede oogsten, maar ook voor natuurrampen. Om geesten en goden gunstig te stemmen, maakten mensen gebruik van heilige handelingen: **rituelen**. Een voorbeeld van zo'n ritueel is het offer: het schenken van voedsel of andere kostbaarheden aan een godheid. Op die manier vroegen mensen om voorspoed en bescherming.

Het correct uitvoeren van rituelen en het lezen van goddelijke boodschappen was de verantwoordelijkheid van priesters. Zij deden dit namens de hele gemeenschap en hadden dus een belangrijke taak: zij moesten de groep beschermen tegen ziekte, honger en andere rampen. Door de agrarische revolutie gingen priesters een aparte beroepsgroep vormen. Vaak waren priesters nauw betrokken bij het bestuur. Zij moesten ervoor zorgen dat de goden de koning steunden. Soms onderhield de koning zelf contact met de goden: dan was hij de hoogste priester.

Honderdduizenden jaren waren er alleen jagers-verzamelaars geweest, die in kleine groepen rondtrokken. Vanaf 9000 v.C. kwamen daar landbouwgemeenschappen bij, met machtige koningen, militairen en priesters, en met grote groepen boeren en slaafgemaakten. Ook had de agrarische revolutie nieuwe technische mogelijkheden en een snelle bevolkingsgroei tot gevolg.

VRAGEN

8 Waar en wanneer ontstonden de eerste landbouwsamenlevingen?

9 Een bewering: 'De landbouw heeft zich vanuit de eerste landbouwsamenlevingen langzaam over de continenten verspreid.'
Klopt de bewering? Leg je antwoord uit.

10 Landbouw heeft nadelen. Toch kozen veel mensen ervoor om het bestaan van jagers-verzamelaars in te ruilen voor een boerenbestaan.
Leg dit uit.

11 Noem een gevolg van de agrarische revolutie voor:
- de wereldbevolking;
- jagers-verzamelaars en nomadische herders;
- de ontwikkeling van de techniek.

12 Een ander gevolg van de agrarische revolutie was het ontstaan van een hiërarchie.
Leg uit dat dit het best te zien is in agrarisch-urbane samenlevingen.

13 **a** Bedenk of het ontstaan van rituelen een gevolg is van de agrarische revolutie. Leg je antwoord uit.
b Leg uit hoe de positie van priesters in de samenleving veranderde door de agrarische revolutie.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 7 Goden van de Soemeriërs, een volk dat leefde in Mesopotamië. Linksonder zijn twee rechthoekige bergen te zien, met daartussenin het bovenlijf van de opkomende zonnegod Sjamasj. Links van hem staat Ishtar, de gevleugelde godin van liefde en oorlog, en rechts de watergod Ea, uit wiens schouders rivieren met vissen stromen. (Afbeelding uit ca. 2300 v.C.)

Afsluiting

Controleer jezelf

8.1 Het verloop van de oorlog

1 Ik kan de buitenlandse politiek van Hitler tussen 1933 en 1939 beschrijven en uitleggen hoe Frankrijk en Groot-Brittannië daarop reageerden.
2 Ik kan een beschrijving geven van het verloop van de Tweede Wereldoorlog.
3 Ik kan uitleggen hoe de Tweede Wereldoorlog de machtsverhoudingen tussen landen in de wereld heeft veranderd.

8.2 De Shoah

1 Ik kan met voorbeelden beschrijven dat verschillende groepen in bezette gebieden te maken kregen met racisme en discriminatie.
2 Ik kan beschrijven op welke manier de massamoord op de Joden werd uitgevoerd.
3 Ik kan uitleggen welke gebeurtenissen leidden tot de oprichting van de staat Israël.

8.3 De bezetting van Nederland en Indonesië

1 Ik kan uitleggen welke gevolgen de Duitse bezetting van Nederland had op politiek, economisch en cultureel gebied.
2 Ik kan de verschillende reacties van de Nederlandse bevolking op de bezetting (accommodatie, verzet en collaboratie) met voorbeelden verduidelijken.
3 Ik kan uitleggen welke gevolgen de Japanse bezetting van Indonesië had op politiek, economisch en cultureel gebied.

8.4 Nationalisme in de koloniën

1 Ik kan voorbeelden geven van verschillende vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme.
2 Ik kan oorzaken noemen voor de sterke groei van nationalistische bewegingen in de koloniën in de eerste helft van de 20e eeuw.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

accommodatie
antisemitisme
appeasementpolitiek
asmogendheden
bezetting
collaboratie
discriminatie
geallieerden
genocide
Holocaust
massavernietigingswapen
nationalisme
nazificatie
racisme
Shoah
verzet
zelfbeschikkingsrecht
zionisme

Jaartallen

1885	Oprichting Congrespartij, eerste nationalistische politieke partij in de koloniën
1933	Hitler aan de macht in Duitsland
1935	Invoering Neurenberger wetten
1939	Duitsland valt Polen binnen, start Tweede Wereldoorlog
1939	Start grootschalige moord op Joden
1940-1945	Duitse bezetting van Nederland
1941	Duitsland valt Sovjet-Unie binnen
1941	Japan valt Pearl Harbor aan
1942	Japan neemt de macht over in Indonesië
1942-1943	Slag om Stalingrad
1944	D-day
1945	Duitsland capituleert
1945	Inzet atoombommen door Verenigde Staten; Japan capituleert
1948	Joodse leiders roepen staat Israël uit

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 Vat de kenmerkende aspecten bij dit hoofdstuk (★ **40** tot en met ★ **44**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*. Gebruik de *Trainer 1900-2000*, opdracht 40.1 tot en met 44.4.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Herhalen van de leerstof

2 Hieronder staan telkens twee begrippen, namen of gebeurtenissen.
Beschrijf het verband tussen deze tweetallen.
- appeasementpolitiek – Slag om Stalingrad
- nationaalsocialisme – genocide
- nazificatie – accommodatie
- nationalisme – zelfbeschikkingsrecht

Oefenen voor de toets

Gebruik bron 1.

2p **3** Leg uit:
- waarom de Britse premier in 1938 werd geëerd met dit herinneringsbord en
- of deze borden eind 1939 ook nog werden gemaakt.

Gebruik bron 2.
De prent past bij een belangrijke ontwikkeling (kenmerkend aspect) in de 20e eeuw.

1p **4** Leg uit over welke belangrijke ontwikkeling de prent gaat.

Gebruik nogmaals bron 2.
Een onderzoek in augustus 1945 liet zien dat 85% van de Amerikaanse ondervraagden positief stond tegenover het gebruik van het atoomwapen in Japan.

2p **5** Leg uit of deze bron representatief is voor de uitkomst van dit onderzoek.

Gebruik bron 3.
De Amsterdamse burgemeester zei bij de onthulling van het monument: ‘De gemeente aanvaardt het met trots, maar ook met schaamte.’

2p **6** Verklaar, met een verwijzing naar de bron, beide onderdelen van de uitspraak van de Amsterdamse burgemeester.

Twee feiten:
1. In de jaren 1930 en in 1946-1947 was er een piek in het aantal Joodse Europeanen dat naar Palestina wilde emigreren.
2. Zowel in 1939 als in de jaren 1946-1947 beperkte het Britse bestuur over Palestina de Joodse migratie sterk.

4p **7** Verklaar:
- voor elke periode, de wens van Joodse Europeanen om te migreren en
- waarom de Britten de migratie juist in die jaren beperkten.

Gebruik bron 4.
Al tijdens de oorlog werd de Nederlandse Unie heel verschillend beoordeeld. Terwijl sommigen hun lidmaatschap als daad van verzet beschouwden, zagen anderen de Nederlandse Unie als voorbeeld van collaboratie.

2p **8** Ontleen aan de bron voor beide standpunten een argument.

Zowel Japan als Duitsland zette massaal dwangarbeiders in.

2p **9** Leg uit waarom beide landen dit deden.

Gebruik bron 5.
Op basis van de bron kun je concluderen dat Soekarno nationalisme belangrijk vond bij zijn onafhankelijkheidsstrijd.

2p **10** Leg deze conclusie uit.

BRON 1 Herinneringsbord dat gemaakt werd ter ere van de Britse premier Neville Chamberlain na zijn optreden bij de Conferentie van München, 1938.

BRON 2 Een Amerikaanse prent van 13 augustus 1945 met de titel 'In wiens handen?' In de lichtflits staat 'atoommacht', op de handen staat: 'wraak, menselijkheid, hebzucht, haat, vrijheid, oorlog, het kwaad, technische vooruitgang, het goede, agressie, slavernij, vooruitgang in vredestijd'.

BRON 3 Onthulling van het Monument van de Joodse Erkentelijkheid in Amsterdam, 1950. Het werd door een comité van voornamelijk Joodse Nederlanders aangeboden aan de stad. De kunstenaar Jobs Wertheim maakte het monument met als opschrift 'Aan de beschermers der Nederlandse Joden in de bezettingsjaren'.

BRON 4 De Nederlandse Unie was een politieke organisatie die werd opgericht in reactie op de Duitse bezetting van Nederland. Op 24 juli 1940 richtte zij zich in een pamflet tot het Nederlandse volk. In korte tijd werden 800.000 mensen lid van de Unie.

Landgenoten!
Uit de nood der tijden is een nieuwe taak geboren. Wij roepen u op, met eigen kracht en overeenkomstig onzen eigen Nederlandse aard, gezamenlijk [...] naar een nieuwe Nederlandse saamhorigheid te streven. Allereerst is nodig: erkenning van de gewijzigde verhoudingen. Nationale samenwerking op den allerbreedste grondslag. Harmonische economische opbouw, met samenbinding van alle arbeidskrachten in ons volk. Sociale rechtvaardigheid, zodat er werk komt voor allen, voor jong en oud, voor den sterke en den zwakke. [...]
Dit willen wij verwezenlijken op Nederlandse wijze, met eerbied voor de traditionele geestelijke vrijheid en verdraagzaamheid. Wij willen ons werk verrichten in contact met de Nederlandse en bezettingsautoriteiten. Nederlanders! Geeft aan ons streven uw aller krachten. Wie zich afzijdig houdt, schaadt de Nederlandse zaak. Sluit u aan!

BRON 5 In 1930 moest de Indonesiër Soekarno voor de rechtbank verschijnen. Hij hield er een toespraak, getiteld 'Indonesië klaagt aan!', over de rol van zijn politieke partij (de PNI). Dit is daaruit een fragment.

Ten eerste: wij wijzen het volk erop dat het een groot verleden heeft gehad; ten tweede: wij versterken het bewustzijn van het volk dat het heden duister is; ten derde: wij tonen het volk het zuiver en helder lichtend schijnsel van de toekomst en de wegen die leiden tot deze met 'beloften vervulde toekomst'.

BRON 1 In 1963 werd het Oost-Afrikaanse Kenia (tot dan toe een kolonie van Groot-Brittannië) onafhankelijk. Tijdens de officiële machtsoverdracht hield de eerste president van het land, Jomo Kenyatta, het onafhankelijkheidsverdrag omhoog. Links prins Philip, de vertegenwoordiger van de Britse kroon.

Van moderne tijd naar nu

De moderne geschiedenis laat zich op verschillende manieren indelen. Vaak geldt 1900 als een belangrijk scharnierpunt, om meerdere redenen. Rond dat jaar kreeg de westerse massasamenleving vorm. Het kiesrecht in Europa werd sterk uitgebreid. Ook brak een nieuwe fase aan in de industriële revolutie (met staal, elektriciteit en benzinemotoren). En ten slotte begon kort na 1900 een periode van 'totale oorlogen'. Vóór 1900 werd de burgerbevolking ook al wel getroffen. Dat was echter onvergelijkbaar met het leed dat de twee wereldoorlogen tussen 1914 en 1945 aanrichtten.

1900 is dus een logisch scharnierpunt, maar volgens critici ook een keuze die getuigt van een tamelijk Europese blik. De Eerste en Tweede Wereldoorlog raakten ook Azië en (in mindere mate) Afrika, maar de andere ontwikkelingen zijn toch hoofdzakelijk kenmerkend voor Europa. Steeds meer mensen vinden dat historici de hele mensheid in hun verhaal moeten betrekken. En dan zijn de veranderingen rond 1950 waarschijnlijk belangrijker dan die rond 1900.

Om te beginnen: tussen 1945 en 1965 kwam grotendeels een eind aan de Europese koloniale rijken, die sinds 1500 waren gecreëerd. Dankzij deze dekolonisatie konden onafhankelijke Aziatische en Afrikaanse landen gaan bouwen aan een eigen toekomst.

In plaats van de Europese koloniale staten begonnen rond 1950 twee nieuwe grootmachten de wereld te domineren: de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten. Ruim veertig jaar was een groot deel van de wereld opgedeeld tussen 'Oost' en 'West'. Dat gold ook voor Europa. De angst voor het communisme droeg eraan bij dat West-Europese landen gingen samenwerken in wat inmiddels de Europese Unie heet – een samenwerking die voorheen ondenkbaar was.

Dankzij snelle vlieg-, satelliet- en computer-verbindingen ging ook de globalisering van de wereld rond 1950 een nieuwe fase in. Door migratie vanuit Azië en Afrika werd de bevolking van West-Europa binnen enkele tientallen jaren veel diverser van samenstelling. Tegelijkertijd kwamen ook de genderverhoudingen ter discussie te staan. Lange tijd waren vrouwen in politiek, wetenschap en bedrijfsleven nauwelijks zichtbaar. In de tweede helft van de 20e eeuw begon dat in de hele wereld te veranderen.

Ten slotte kwam in de jaren na 1950 het milieu-bewustzijn op. Wereldwijd gingen mensen beseffen dat er een eind moest komen aan de uitputting van de aarde, de vervuiling van de leefomgeving en – recenter – de opwarming van het klimaat.

De keuze voor 1950 als tijdscharnier is – zoals elke keuze – betwistbaar. Maar ze doet waarschijnlijk wel meer recht aan een wereldwijde benadering van het verleden dan 1900.

> 'Waarom [doen Amerikanen geen moeite] om te ontdekken waarom 61 landen met een totale bevolking van 2 miljard bruine, zwarte en gele mensen de Verenigde Staten vervloeken? Het superieure blanke ras moet ons niet langer geringschattend behandelen. De neutrale Aziatische en Afrikaanse staten zullen eens de grootste wereldmacht vormen. Stuk voor stuk zijn wij geen grote mogendheden, maar verenigd vormen wij een aanzienlijke macht.'
>
> — Soekarno (1901-1970), de eerste president van Indonesië (1945-1967), in zijn autobiografie uit 1965.

VRAGEN

Continuïteit en verandering

1 Gebruik het citaat.
Verplaats je in Soekarno in 1965.
Bedenk op grond van dit citaat welk jaar in de 19e of 20e eeuw hij zou hebben gekozen als tijdscharnier.
Leg je antwoord uit.

2 Gebruik het citaat.
Het is niet helemaal zo gegaan als Soekarno voorspelde.
a Leg dat uit.
b Bedenk of een Aziaat tegenwoordig een ander jaar als tijdscharnier zou kiezen. Licht je antwoord toe.

3 Gebruik het citaat.
In Memo vormen de jaren 1500 en 1800 ook tijdscharnieren.
Bedenk of die voor Soekarno ook van betekenis waren. Leg je antwoord per tijdscharnier uit.

9 Een nieuwe wereldorde

TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950-NU)

1945-1989 Koude oorlog

1945-ca. 1975 Dekolonisatie

1951-heden Europese samenwerking

1945 1950 1960 1970 1980

1947
Tijdens de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog vermoordden Nederlandse soldaten 431 mannen in het dorp Rawagede op Java

1951
Zes Europese landen gaan nauw samenwerken in de EGKS

1945-1963
De Verenigde Staten en de Sovjet-Unie doen bovengrondse kernproeven om nucleaire kracht te demonstreren

1961
De Britse koningin Elizabeth danst met Kwame Nkrumah, president van het voormalig Britse Ghana

Introductie

In het Vredesmuseum in Hiroshima bekijkt een man een foto van de verwoesting van de stad door de Amerikaanse atoombom in augustus 1945. Kort na deze gebeurtenis gaf Japan zich over en kwam er een einde aan de Tweede Wereldoorlog. De wereldorde was nu totaal anders dan aan het begin van de oorlog in 1939. De voorheen zo machtige Europese landen lagen in puin en waren hun overwicht kwijt. Hun koloniale rijken vielen uiteen toen de ene na de andere kolonie de onafhankelijkheid uitriep. Voortaan waren er twee nieuwe supermachten, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, die kort na 1945 beide konden beschikken over atoomwapens en zeer vijandig tegenover elkaar stonden. Een herhaling van Hiroshima leek eerder dichterbij dan verder weg. Tijdens deze Koude Oorlog raakten landen wereldwijd verdeeld in een communistisch en een kapitalistisch blok. Maar er werd ook toenadering gezocht. West-Europese landen gingen steeds nauwer samenwerken. Ook wereldwijd maakten landen afspraken om een nieuwe, allesverwoestende oorlog te voorkomen en de mensenrechten te bevorderen.

Kenmerkende aspecten

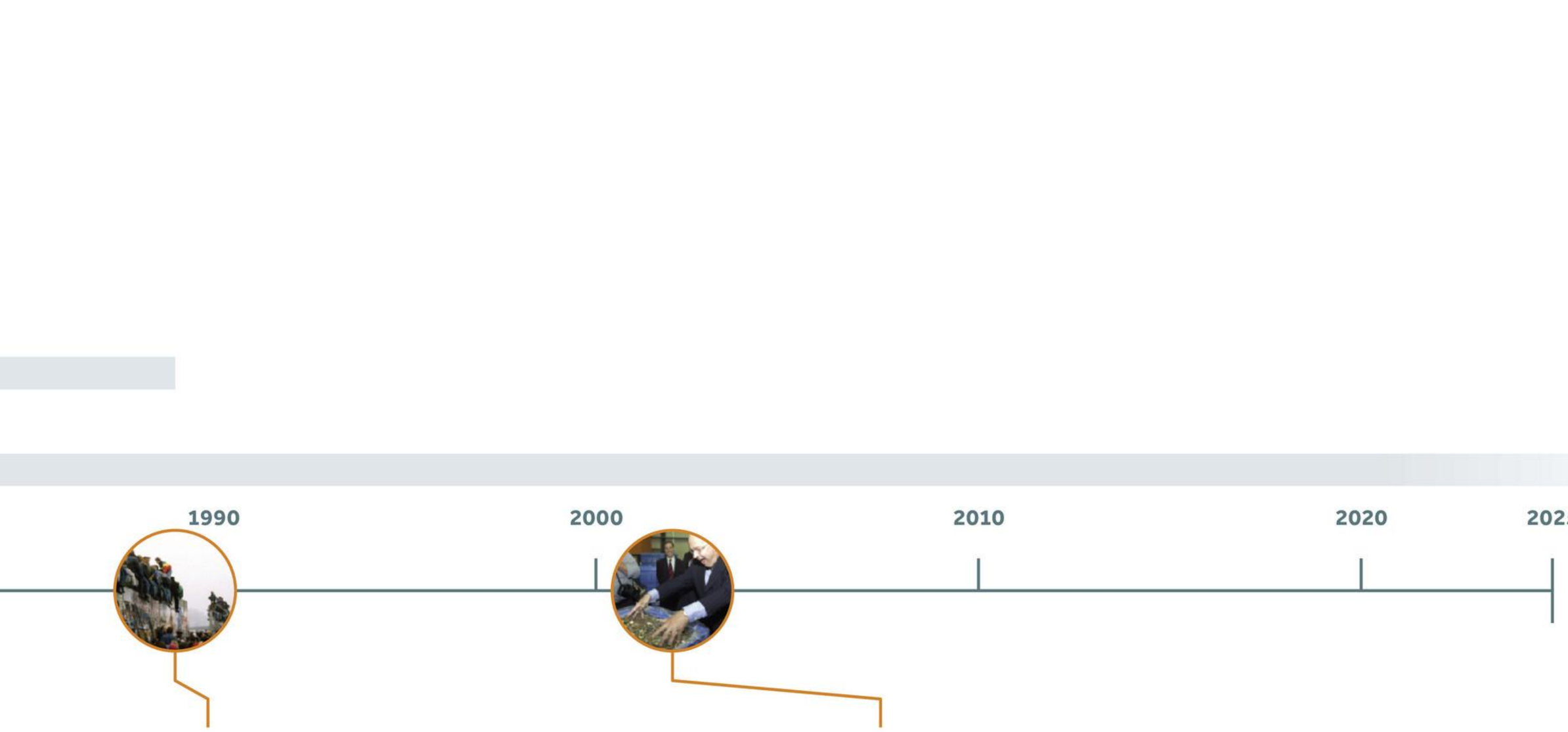
- ★ 45 De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
- ★ 46 De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld
- ★ 47 De eenwording van Europa

Waarover gaat dit hoofdstuk?

9.1 Oost en West ★ 45
Na de Tweede Wereldoorlog ontstond er vijandigheid tussen de communistische Sovjet-Unie en de kapitalistische Verenigde Staten, en hun bondgenoten.

9.2 Noord en Zuid ★ 46
Vanaf 1945 werden koloniën in Azië en Afrika onafhankelijk. Onder andere in Indonesië leidde dit tot een bloedige strijd, elders verliep dit proces vreedzamer.

9.3 Internationale samenwerking ★ 47
Rond 1945 gingen landen in West-Europa en landen wereldwijd samenwerken, waarbij in beide gevallen het doel was om een nieuwe oorlog te voorkomen.

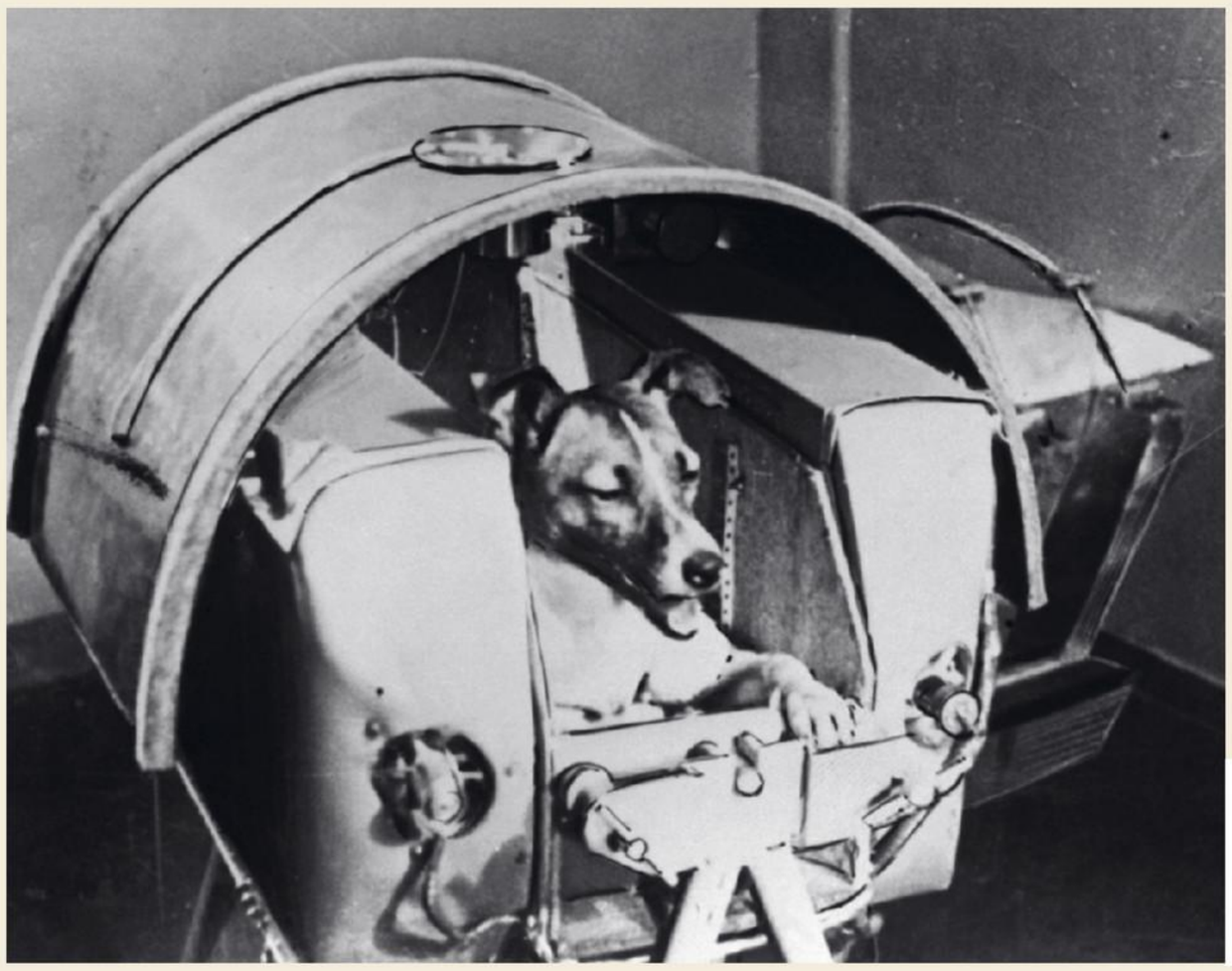
1989
De val van de Berlijnse Muur betekent het einde van de Koude Oorlog

2002
DING FLOF BIPS: afkorting van de twaalf Europese landen waarin je met de euro kunt betalen

9.1 Oost en West

CASUS

De race om de ruimte

BRON 1 Het hondje Laika in Spoetnik 2. Deze foto is genomen op 3 november 1957, enkele uren voordat de raket de ruimte in werd geschoten.

Op 4 oktober 1957 verbaasde de Sovjet-Unie de hele wereld door als eerste land een satelliet in een baan rond de aarde te brengen. Wetenschappers waren onder de indruk. Het partijbestuur van de Communistische Partij Nederland (CPN) feliciteerde de regering van de Sovjet-Unie met de succesvolle lancering van de eerste kunstmaan en noemde de prestatie 'een overwinning van de socialistische wetenschap'.

Maar veel politici in West-Europa en de Verenigde Staten reageerden juist geschokt op de lancering van deze Spoetnik 1. Zij dachten dat de Sovjet-Unie technologisch veel minder ontwikkeld was. Het gewicht van de Spoetnik, 84 kilo, betekende dat de Russen een forse draagraket hadden ontwikkeld. Zo'n draagraket zou ook een kernraket kunnen vervoeren. De Amerikanen waren in rep en roer: hadden de Russen misschien ook een voorsprong genomen op het gebied van kernwapens?

Een maand later ging Spoetnik 2 de lucht in, met aan boord het straathondje Laika. De Sovjets lieten daarmee zien dat ze ook een levend wezen in een baan rond de aarde konden lanceren. Laika overleefde deze ruimteonderneming helaas niet.

De Amerikanen leden een gevoelig gezichtsverlies. Vicepresident Johnson schreef later aan president Kennedy: 'In de ogen van de wereld ben je nummer 1, als je als eerste in de ruimte bent. Punt. Als tweede in de ruimte betekent dat je tweede bent in alles.'

VRAGEN

1 Waarom waren de Amerikanen zo geschokt door de lancering van Spoetnik 1?
2 In hoofdstuk 7 zijn zowel de politieke ideologie van de Sovjet-Unie als die van de Verenigde Staten aan de orde gekomen.
Noem vier tegenstellingen tussen beide ideologieën.
3 De 'race om de ruimte' was onderdeel van een wapenwedloop tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten.
In welke omstandigheden kan er een wapenwedloop ontstaan tussen landen?
4 Een bewering: 'Het bezit van de modernste wapens houdt een land veilig en bevordert de vrede.'
Beargumenteer of je het eens of oneens bent met deze bewering.

De Koude Oorlog

★ 45 De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog

Zowel de Amerikanen als de Sovjets beschouwden de race om de ruimte als een zaak van levensbelang. Dit had alles te maken met de permanente strijd om invloed in de wereld die direct na de Tweede Wereldoorlog was ontstaan tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. In deze **Koude Oorlog** (1945-1989) gingen de twee wereldmachten een rechtstreekse oorlog uit de weg, maar was er wel de constante dreiging van een atoomoorlog.

Wapenwedloop

Al tijdens de Tweede Wereldoorlog groeide de vijandschap tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Beide grootmachten waren bang dat de ander de oorlog zou gebruiken om zijn invloed sterk uit te breiden. Dit diepe wantrouwen leidde tot een **wapenwedloop** waarin zowel de Russen als Amerikanen probeerden meer en krachtiger wapens dan de ander te bezitten. In 1945 waren de Verenigde Staten als enige in bezit van een ongekend machtig wapen: de atoombom. Maar in 1949 bleken ook de Sovjets in staat om een atoombom tot ontploffing te brengen. In de jaren erna breidden beide landen hun wapenarsenaal steeds verder uit, bijvoorbeeld met kernraketten die doelen konden raken die honderden of zelfs duizenden kilometers verderop lagen.

Deze wapens waren ook bedoeld om af te schrikken: een vijand die kernwapens afschoot, kon rekenen op een even vernietigende tegenaanval. Dit principe van **wederzijdse afschrikking** gaf een gevoel van veiligheid. Maar de wapenwedloop zorgde ook voor grote spanningen in de internationale verhoudingen. Veel mensen hadden het angstige gevoel dat de wereld ten onder zou gaan in een **atoomoorlog**. Vanaf de jaren 1960 waren er in West-Europa daarom steeds vaker protesten tegen de wapenwedloop. Hoewel er tijdens de Koude Oorlog nooit kernwapens zijn gebruikt, waren er wel momenten dat de kans op een atoomoorlog groot was.

Blokvorming in Europa

De Koude Oorlog werd het eerst zichtbaar door **blokvorming** in Europa: het ontstaan van twee invloedssferen of 'blokken' van landen. Deze tweedeling van Europa begon feitelijk al aan het eind van de Tweede Wereldoorlog toen de landen in Oost-Europa door de Sovjet-Unie werden bevrijd. Zij kregen te maken met een bevrijder die geen democratie en geen vrije markt wilde. Landen in West-Europa, die bevrijd werden door de westelijke geallieerden, werden juist geholpen bij het herstel van een democratische bestuursvorm en met de wederopbouw van de kapitalistische economie.

Het Oostblok en het Westblok groeiden steeds verder uit elkaar. Op de grens tussen het Oost- en Westblok wierpen Oost-Europese regeringen steeds meer grensversperringen op totdat de grens vrijwel ondoordringbaar was. Dit 'IJzeren Gordijn' moest de vijand buitenhouden en voorkomen dat inwoners voor meer vrijheid en welvaart naar het westen vluchtten.

BRON 2 Affiche uit de periode 1979-1985 waarmee geprotesteerd werd tegen de plaatsing van kernraketten door de NAVO in West-Europa.

Europa raakte ook militair verdeeld in twee blokken toen de Verenigde Staten, Canada en de meeste West-Europese landen in 1949 de **Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO)** oprichtten. De leden van dit militaire bondgenootschap beloofden elkaar dat ze een gewapende aanval op een van de lidstaten zouden zien als een aanval op alle lidstaten. In 1955 richtte de Sovjet-Unie als tegenhanger een militair bondgenootschap op met Oost-Europese communistische landen: het Warschaupact.

De gevolgen van de blokvorming waren vooral voor Duitsland heel groot. De geallieerden wilden voorkomen dat het verslagen Duitsland opnieuw een oorlog zou kunnen beginnen. Tijdens de Conferentie van Jalta (februari 1945) besloten de Russische leider Stalin, de Amerikaanse president Roosevelt en de Britse leider Churchill daarom Duitsland te verdelen in bezettingszones, bestuurd door de overwinnaars (de Verenigde Staten, de Sovjet-Unie, Groot-Brittannië en Frankrijk). Een gezamenlijk bestuur van Duitsland bleek echter onmogelijk. Dat leidde in 1949 tot het ontstaan van twee Duitslanden. Uit de westelijke bezettingszones ontstond de Bondsrepubliek Duitsland (BRD); uit de oostelijke zone de Duitse Democratische Republiek (DDR).

Berlijn was ook verdeeld in een westers deel (West-Berlijn) en een Russisch deel (Oost-Berlijn). Maar de stad lag in zijn geheel in de invloedssfeer van de Sovjet-Unie. Omdat het in Berlijn gemakkelijker was om de grens tussen West- en Oost-Duitsland over te steken, gebruikten veel mensen deze stad als vluchtroute. Om dit laatste gat in de grens te dichten besloot de DDR in 1961 tot de bouw van een muur rond West-Berlijn. Deze Berlijnse Muur werd een belangrijk symbool voor de Koude Oorlog.

BRON 3 Europa tijdens de Koude Oorlog (situatie 1960).

Wereldwijde tegenstellingen

Ook buiten Europa probeerden de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten hun invloedssfeer te vergroten. De Sovjet-Unie gaf steun aan politieke bewegingen die zich tegen het kapitalistische Westen keerden, terwijl de Verenigde Staten niet-communistische leiders of partijen steunden, zelfs als dit dictaturen waren. Regionale conflicten wereldwijd kwamen daardoor al snel in het teken van de Koude Oorlog te staan. De Amerikaanse politiek om economische en militaire steun te verlenen aan landen met als doel het indammen van het communisme, heet de **containmentpolitiek**.

> 'De politiek van de Verenigde Staten moet zijn steun verlenen aan vrije volken die zich verweren tegen pogingen tot onderwerping door gewapende minderheden of door druk van buiten.'
>
> — De Amerikaanse president Harry Truman tijdens een toespraak voor het Amerikaanse Congres, 1947.

Koude Oorlog in Azië

Al vóór de Tweede Wereldoorlog woedde in China een burgeroorlog tussen nationalisten en communisten. Vanaf 1945 laaide deze strijd onmiddellijk weer op, waarbij de Chinese communisten in het geheim werden gesteund door de Sovjet-Unie, onder meer met wapens. In 1949 wonnen de communisten de burgeroorlog en riep partijvoorzitter Mao Zedong de communistische Volksrepubliek China uit, die het hele Chinese vasteland omvatte. De nationalisten vluchtten naar het eiland Taiwan, waar zij hun bewind voortzetten, met steun van de Verenigde Staten.

Deze Chinese Revolutie was een grote klap voor de Amerikanen. Zij waren bang dat hierna heel Azië communistisch zou worden. Hun angst werd bevestigd toen het communistische Noord-Korea in 1950 Zuid-Korea binnenviel. De Amerikanen en hun westerse bondgenoten dreven de Noord-Koreaanse troepen terug, waardoor de oude situatie werd hersteld. Nog altijd is Noord-Korea communistisch en Zuid-Korea kapitalistisch.

In de jaren 1960 verplaatste de strijd zich naar Zuidoost-Azië. In de voormalige Franse kolonie Vietnam had een onafhankelijkheidsbeweging in het noorden een communistische staat gesticht. De leiders daarvan wilden Noord-Vietnam verenigen met het kapitalistische Zuid-Vietnam, dat door de Verenigde Staten werd gesteund. Hoewel de Amerikanen met veel militair geweld ingrepen, verloren zij de strijd, onder meer omdat Noord-Vietnam steun kreeg van China en de Sovjet-Unie.

Koude Oorlog in Midden- en Zuid-Amerika

Op Cuba verjoegen in 1959 rebellen onder leiding van Fidel Castro een corrupte dictator, die door de Verenigde Staten werd gesteund. De overgrote meerderheid van de Cubanen stond achter deze revolutie. Toen de Amerikanen besloten om de suikerimport uit Cuba te stoppen, vond de Cubaanse regering een nieuwe afnemer: de Sovjet-Unie. Zo raakte Cuba in de Russische invloedssfeer. Alle pogingen van Amerika om de communistische regering van Castro omver te werpen mislukten.

Het spannendste moment in de Koude Oorlog kwam in 1962, toen Amerikaanse spionagevliegtuigen ontdekten dat de Sovjet-Unie bezig was met het plaatsen van kernraketten op Cuba. De Verenigde Staten eisten dat de Russen daarmee stopten. De wereld was nu dicht bij een atoomoorlog. Op het laatste moment sloten de landen een overeenkomst.

Een van de Cubaanse rebellen, Che Guevara, streefde ernaar de communistische revolutie in andere landen te verspreiden. In 1967 probeerde hij via een guerrillaoorlog de dictator van Bolivia te verjagen. De revolutiepoging mislukte bij gebrek aan steun onder de bevolking en doordat de Verenigde Staten de Boliviaanse dictator steunden.

1.2 Rijken en stadstaten (3000-300 v.C.)

CASUS

Een machtige koning in Perzië

BRON 1 Rond 500 v.C. liet de Perzische koning Darius I (links) zich op de rots Behistun (West-Iran) afbeelden voor een rij mannen. Ze staan symbool voor de volken die hij had overwonnen. Bovenaan een gevleugelde zon, het symbool van oppergod Ahura Mazda. Om de zon heen staat in spijkerschrift een tekst in drie talen. Daarin zijn de 23 gebieden opgesomd waarover Darius heerste.

Toen Darius I in 522 v.C. koning werd, was Perzië al een machtig rijk, dat zich uitstrekte van het huidige Bulgarije en Egypte tot in Pakistan. Darius' bewind werd niet onmiddellijk geaccepteerd: in de tekst op de rots Behistun maakt hij melding van allerlei opstanden. Maar hij sloeg ze allemaal neer. 'Wie mij steunde', zo schrijft hij triomfantelijk, 'heb ik geholpen; maar mijn vijanden heb ik vernietigd.' Daarna probeerde hij het rijk verder uit te breiden, naar het oosten (India), het noorden en het westen (Griekenland). Niet alles lukte, maar bij zijn dood in 486 v.C. liet hij een groot en goed bestuurd rijk achter.

Dat niet alles lukte, is onder meer bekend uit Griekse bronnen. Enkele Griekse steden, waaronder Sparta en Athene, slaagden erin de Perzische aanvallen af te slaan. Deze overwinning op dé supermacht van die tijd was voor veel Grieken de belangrijkste gebeurtenis uit hun geschiedenis. Vooral omdat zij bang waren dat zij onder de Perzen niet langer vrij zouden zijn om hun eigen steden te besturen. Of deze angst terecht was, is onzeker. De Perzen lieten overwonnen volken behoorlijk vrij, zolang ze maar voldoende belasting betaalden.

Vanuit Perzisch oogpunt was de strijd tegen de Grieken een stuk minder belangrijk. In Perzische ogen stelden de Griekse steden weinig voor en lagen ze in een verre uithoek van het rijk. Perzische bronnen noemen de veldtochten tegen de Grieken niet eens.

VRAGEN

1. Leefde Darius in de prehistorie? Leg je antwoord uit.
2. Bedenk waaruit blijkt dat de Perzen in de tijd van Darius in een agrarische (of agrarisch-urbane) samenleving leefden.
3. Bedenk wat een Griek uit 500 v.C. vond van de tekst op de rots Behistun.

BRON 4 De Russische leider Nikita Chroesjtsjov (midden) omhelst de Cubaanse leider Fidel Castro (links) tijdens een vergadering van de Verenigde Naties in 1960.

VRAGEN

5 Angst speelde een grote rol tijdens de Koude Oorlog. Geef hiervan twee voorbeelden.

6 Direct na de Tweede Wereldoorlog probeerden de Verenigde Staten landen in West-Europa in hun invloedssfeer te houden.
Noem drie manieren waarop ze dat deden.

7 Leg uit dat de communistische regeringen in Oost-Europa voordelen zagen in het bestaan van het IJzeren Gordijn.

8 Een bewering: 'De Koude Oorlog zorgde in West-Europa juist voor veel stabiliteit.'
Onderbouw deze bewering.

9 **a** Leg uit wat de containmentpolitiek van de Amerikanen inhield.
b Geef drie voorbeelden van containmentpolitiek buiten Europa.

10 Maak een chronologisch schema met ontwikkelingen uit de periode van de Koude Oorlog. Vermeld in ieder geval de volgende gebeurtenissen of ontwikkelingen:
bevrijding van Europa • bouw van de Berlijnse Muur • Conferentie van Jalta • containmentpolitiek • Koreaoorlog • oprichting van de BRD • oprichting van de DDR • oprichting van de NAVO • oprichting van het Warschaupact • rakettencrisis Cuba • verdeling van Europa in invloedssferen • Vietnamoorlog.

De Sovjet-Unie valt uiteen

De Sovjet-Unie raakte vanaf de jaren 1980 in de problemen. De nieuwe leider, Gorbatsjov, probeerde met een ander, soepeler beleid het tij te keren. Het gevolg was echter dat in Oost-Europa de communistische regeringen ten val kwamen en dat de Sovjet-Unie uiteenviel.

Problemen in de Sovjet-Unie

De Sovjet-Unie kampte in de jaren 1980 met ernstige structurele problemen, die de geloofwaardigheid van het communisme onder de bevolking aantastten. De economische groei binnen het communistische systeem was volledig tot stilstand gekomen. Hierdoor en door de geldverslindende wapenwedloop was de Sovjet-Unie vrijwel bankroet.

Om het communisme overeind te houden besloot de nieuwe leider van de Sovjet-Unie, Michael Gorbatsjov, vanaf 1985 tot ingrijpende maatregelen. Hij stond marktwerking (perestrojka) toe om de economie op gang te brengen. Meer persoonlijke vrijheid en openheid van zaken (glasnost) moesten veranderingen in het politieke systeem mogelijk maken. Door toenadering tot het Westen te zoeken stopte hij bovendien de kostbare wapenwedloop. Ook maakte hij een einde aan de kostbare militaire overheersing van de satellietstaten in Oost-Europa.

Instorting van het communisme

In de jaren 1980 groeide in het Oostblok het aantal **dissidenten**: mensen die kritiek durfden te uiten en zich verzetten tegen de totalitaire regeringen daar. De roep om democratie klonk in het begin vooral in Polen en Hongarije. In het verleden had massaal verzet geleid tot militair ingrijpen door de Sovjet-Unie, maar onder Gorbatsjov bleef dat nu uit. Daardoor gingen burgers in heel Oost-Europa massaal de straat op en kwamen hun regeringen onder grote druk te staan. In november 1989 nam de regering van de DDR het plotselinge besluit om vrij verkeer tussen Oost- en West-Duitsland toe te staan. Dit betekende de val van de Berlijnse Muur. In de DDR en andere Oostbloklanden moesten communistische regeringen aftreden. In 1990 werden beide Duitslanden herenigd.

Begin 1990 werden ook in de Sovjet-Unie andere politieke partijen toegestaan. Kort daarna begon de Sovjet-Unie uiteen te vallen. Tot dan toe had de Sovjet-Unie bestaan uit een aantal deelrepublieken, waaronder Estland, Letland, Litouwen, Oekraïne en Georgië. Steeds meer deelrepublieken verklaarden zich onafhankelijk. In 1991 werd de Sovjet-Unie opgeheven.

Na de Koude Oorlog

Rusland was de grootste staat die voortkwam uit de Sovjet-Unie. Na 1991 werd dat land een democratie met een kapitalistische economie. In het begin van de jaren 1990 wisten enkele zakenlieden zichzelf enorm te verrijken, ten koste van andere Russen. Veel mensen waren ontevreden over deze nieuwe situatie. Ook in de andere voormalige Sovjetrepublieken veranderde het systeem. Waar sommige republieken parlementaire democratieën werden en aansluiting zochten bij de Europese Unie en de NAVO

BRON 5 Gewijzigde grenzen in Europa, 1989-2008. Door het uiteenvallen van de Sovjet-Unie, de eenwording van Duitsland, de splitsing van Tsjechoslowakije in Tsjechië en Slowakije en het uiteenvallen van Joegoslavië veranderde de kaart van Europa ingrijpend.

(zoals Estland, Letland en Litouwen), ontwikkelden andere zich tot autoritair geregeerde staten. Alle Oost-Europese landen liberaliseerden de economie, voerden een parlementaire democratie in en sloten zich op den duur aan bij de Europese Unie en de NAVO.

Tijdens het communisme was het nationalisme in het Oostblok steeds onderdrukt. Daar was toen een ander samenbindend ideaal voor in de plaats gekomen: arbeiders uit alle volken zouden samenwerken aan een nieuwe wereld vol welvaart en gelijkheid. Toen het communisme wegviel, leefden in sommige Sovjetrepublieken nationalistische gevoelens op. Dit zorgde voor onrust en conflicten, die soms leidden tot revolutie en burgeroorlog. Dit was bijvoorbeeld het geval in Georgië en Oekraïne. Ook in Oost-Europa leefde het nationalisme op. Dat leidde tot het uiteenvallen van Tsjechoslowakije en Joegoslavië. In dat laatste land woedde tussen 1991 en 1999 een bloedige burgeroorlog tussen verschillende etnische groepen.

VRAGEN

11 Veranderingen waren binnen het politieke systeem van de Sovjet-Unie vrijwel onmogelijk.

a Hoe moest glasnost zorgen voor de broodnodige verandering?

b Welke drie andere maatregelen nam Gorbatsjov om de grote economische problemen in de Sovjet-Unie op te lossen?

c Noem twee belangrijke oorzaken van de ondergang van het communisme in Oost-Europa.

12 Leg uit waarom de val van de Berlijnse Muur kan worden gezien als symbool van het einde van de Koude Oorlog.

13 Welke drie grote structurele ontwikkelingen maakten veel Oostbloklanden door na het einde van de Koude Oorlog?

14 Gebruik bron 5.
Rusland werd de formele opvolger van de voormalige Sovjet-Unie.
Leg uit dat het grondgebied van beide landen verschilde.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

9.2 Noord en Zuid

CASUS

Het bloedbad van Rawagede

BRON 1 Een monument in Rawagede herinnert aan de gruwelijke gebeurtenissen in 1947. Het werd in 1995 opgericht op initiatief van inwoners van het dorp op Java.

‘We moesten twee rijen maken, elke rij met zeven mannen. Vervolgens werden we van achteren neergeschoten.’ Zo begint de getuigenis van Saih bin Sakam, een van de overlevenden van het bloedbad van Rawagede, een dorp op het Indonesische eiland Java, op 9 december 1947. Op zoek naar een onafhankelijkheidsstrijder schoten Nederlandse militairen die dag 431 mannen en jongens zonder enige vorm van proces dood. ‘Toen de soldaten schoten, fungeerde de man achter mij als schild. De kogel ging dwars door hem heen en schampte alleen mijn rug. De arme man stierf direct en viel boven op mij. Ik voelde zijn warme bloed over mijn gezicht lopen. […] Ik was de enige van de veertien mannen die het er levend van afbracht.’

Het bloedbad in Rawagede was een van de misdaden die het Nederlandse leger beging tijdens de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog (1945-1949). Nederland probeerde toen tevergeefs zijn gezag over de kolonie te herstellen. In 2009, zestig jaar nadat Nederland de onafhankelijkheid van Indonesië erkende, spanden Saih bin Sakam en een groep weduwen van slachtoffers een rechtszaak aan tegen de Nederlandse staat. Zij eisten genoegdoening voor het hun aangedane leed. Nederland betoogde dat de zaak verjaard was, maar de rechter stelde de slachtoffers in het gelijk. Nederland erkende vervolgens dat het hier om een oorlogsmisdaad ging. Het bood excuses aan en betaalde de nabestaanden een schadevergoeding. Dat was te laat voor Saih: hij was enkele maanden vóór deze beslissing overleden.

VRAGEN

1. In 1945 riepen Indonesische nationalisten de onafhankelijkheid van hun land uit. Beredeneer waarom dit juist in 1945 gebeurde.
2. Bedenk twee redenen waarom Nederlanders een oorlog begonnen om hun kolonie Indonesië te behouden.
3. Bedenk waarom Saih bin Sakam en de weduwen pas in 2009, ruim zestig jaar na de gebeurtenis, een rechtszaak aanspanden.

Dekolonisatie

★ 46 De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld

Na de Tweede Wereldoorlog kwam er een einde aan de Europese **hegemonie** in Azië en Afrika: de koloniën verklaarden zich onafhankelijk en de Europese landen moesten hun heerschappij opgeven. Dat ging regelmatig gepaard met grof geweld, zoals in Indonesië. In andere gebieden verliep de **dekolonisatie** min of meer vreedzaam. Maar voor het hele dekolonisatieproces geldt dat het zich na de Tweede Wereldoorlog voltrok met onverwachte snelheid. Grofweg verliep de naoorlogse dekolonisatie in de wereld in twee golven. In de periode 1945-1957 werden de koloniën in Zuid-Azië onafhankelijk. Tussen 1954 en 1964 schudden de meeste Afrikaanse landen het koloniale juk van zich af.

Dekolonisatie in Azië

Nationalistische bewegingen in de koloniën hadden tijdens de Tweede Wereldoorlog aan kracht gewonnen. Japan had veel koloniën bezet en er de Europese machthebbers verdreven. Direct na de Japanse capitulatie grepen nationalisten hun kans om de onafhankelijkheid uit te roepen, maar veel Europese landen wilden juist de gezagsverhoudingen van vóór de oorlog herstellen. De Europeanen geloofden dat de koloniale bevolkingen nog lang niet in staat waren om op eigen benen te staan. Bovendien meenden ze de inkomsten uit hun overzeese bezittingen hard nodig te hebben voor de wederopbouw van hun landen.

Maar in 1945 was Europa niet langer het machtscentrum van de wereld; de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie hadden die positie overgenomen. Beide supermachten moesten weinig hebben van het Europese imperialisme en steunden onafhankelijkheidsbewegingen in de koloniën. Ook de Koude Oorlog speelde hierbij een rol. Met een snelle dekolonisatie wilden de Verenigde Staten voorkomen dat inwoners kozen voor het communisme, terwijl de Sovjet-Unie juist communistische onafhankelijkheidsbewegingen steunde. De vijandigheid tussen beide supermachten versterkte zo het dekolonisatieproces.

Onafhankelijkheidsbewegingen moesten in verschillende gebieden, zoals Indonesië, een felle strijd leveren voor hun vrijheid. Dat was ook zo in Vietnam. Daar streed de communistische onafhankelijkheidsbeweging eerst succesvol tegen Frankrijk, dat zich in 1954 terugtrok. Daarna ontstond een strijd tussen het communistische Noord-Vietnam, gesteund door de Sovjet-Unie, en het door de Verenigde Staten gesteunde Zuid-Vietnam. Ook dit keer wonnen de communisten.

In andere gebieden verliep de dekolonisatie vreedzaam. Groot-Brittannië zag in dat het tij niet meer te keren was en verliet zijn koloniën meestal vrijwillig. In 1947 verleende het bijvoorbeeld onafhankelijkheid aan India, verreweg zijn grootste kolonie. Door een soepele overgang hoopten de Britten het contact met de voormalige kolonie zo goed mogelijk te houden.

BRON 2 Op 15 augustus 1947 werd India onafhankelijk van de voormalige kolonisator Groot-Brittannië. Het was aanleiding voor grootschalige festiviteiten, zoals hier in het toenmalige Calcutta (tegenwoordig Kolkata).

Dekolonisatie in Afrika

In Afrika ontstonden na de Tweede Wereldoorlog de eerste massale nationalistische bewegingen. De ervaringen van Afrikaanse soldaten in die oorlog speelden daarbij een belangrijke rol. Zij hadden meegevochten met de geallieerden om het nazisme en fascisme te bestrijden. Zij gingen zich afvragen waarom ze hun leven waagden voor de bevrijding van Europa, terwijl ze thuis door Europeanen werden onderdrukt. Ook kwamen zij via het leger in contact met nationalistische denkbeelden. Van belang was ook dat Afrikaanse jongeren uit hogere kringen gingen studeren in het Westen en daar kennismaakten met nieuwe ideeën. In 1957 boekten Afrikaanse nationalisten een belangrijk succes, toen Goudkust onder de naam Ghana onafhankelijk werd. Hierna raakte het dekolonisatieproces in een stroomversnelling.

De dekolonisatie verliep in Afrika over het algemeen vreedzaam. Maar na de onafhankelijkheid ontstonden al snel nieuwe, bloedige conflicten. Daar waren verschillende redenen voor.

– Door gebrek aan geschoolde mensen was het lastig om een goed functionerend bestuur op te bouwen. In veel landen greep het leger of een dictator de macht.

- De opbouw van een onafhankelijke economie verliep moeizaam, waardoor de welvaart nauwelijks steeg. Na de dekolonisatie bleven de economieën van de voormalige koloniën eenzijdig. Ze leverden voornamelijk landbouwproducten en grondstoffen aan het Westen. Dat leverde weinig op. Door gebrek aan geld en geschoold personeel was modernisatie van de economie heel moeilijk.
- Bij hun verdeling van Afrika hadden Europese landen strakke grenzen getrokken. Daardoor moesten groepen met uiteenlopende culturen in één land samenwonen. In de koloniale tijd had de Europese machthebber deze bevolkingsgroepen soms tegen elkaar uitgespeeld, door bijvoorbeeld steun te geven aan specifieke groepen. Na het vertrek van de Europeanen bleven de koloniale grenzen bestaan en kwam de macht vaak in handen van één specifieke bevolkingsgroep, tot onvrede van andere groepen. Dit leidde tot spanningen en onderdrukking.
- Bestaande conflicten werden na de dekolonisatie aangewakkerd door buitenlandse mogendheden. Zo gaven de oude machthebbers soms steun aan bepaalde groepen om invloed te houden in hun voormalige koloniën. Andere conflicten stonden in het teken van de Koude Oorlog.

VRAGEN

4 De Tweede Wereldoorlog was een belangrijke oorzaak voor het snelle dekolonisatieproces dat na 1945 op gang kwam.
Leg dit uit voor Azië en voor Afrika.

5 Noem twee redenen waarom de Europese mogendheden vlak na de Tweede Wereldoorlog niets van dekolonisatie wilden weten.

6 Een bewering: 'Het optreden van de Verenigde Staten in Vietnam was in tegenspraak met hun idee over zelfbeschikking.'
Geef een argument vóór en een argument tegen de bewering.

7 **a** Leg uit dat de naoorlogse dekolonisatiegolf – in elk geval formeel – een vrij abrupt einde maakte aan de Europese hegemonie.

b Leg uit dat Europese landen op politiek en economisch gebied wel invloed behielden in hun voormalige koloniën.

BRON 3 De leiders van drie nieuwe landen ontmoeten elkaar bij een vergadering van de Verenigde Naties in New York in 1960. Het gaat om (van links naar rechts) de Ghanese president Kwame Nkrumah, premier Jawaharlal Nehru van India en president Soekarno van Indonesië.

Dekolonisatie van de Nederlandse koloniën

Ook de Nederlandse koloniën Nederlands-Indië, Suriname en de Nederlandse Antillen werden na de Tweede Wereldoorlog onafhankelijk. Indonesië moest hiervoor een hevige oorlog met Nederland uitvechten. Het onafhankelijkheidsproces van Suriname en de statusverandering van de Nederlandse Antillen verliepen vreedzaam. De gevolgen van de kolonisatie bleven in Nederland en alle voormalige koloniën zichtbaar.

Nederlands-Indië wordt Indonesië

In 1945, twee dagen nadat Japan zich had overgegeven, riepen de nationalistische leiders Soekarno en Hatta de Republiek Indonesië uit. Nederland weigerde echter om deze nieuwe staat te erkennen. Vrijwel onmiddellijk na de onafhankelijkheidsverklaring begon een strijd om de macht. Indonesische nationalistische jongeren gingen de straat op en bezetten strategische plekken. Ze gebruikten grof geweld tegen Nederlanders en andere mensen die met het Nederlandse bestuur zouden hebben gecollaboreerd. Nederland probeerde zijn gezag te herstellen door tienduizenden soldaten te sturen. Toen dat niet lukte, besloot de Nederlandse regering om met de Indonesiërs te onderhandelen over de machtsoverdracht. Maar de uitkomsten van deze onderhandelingen gingen veel Nederlanders veel te ver. Omdat Nederland ook zijn economische belangen wilde veiligstellen, besloot de regering in 1947 en 1948 tot twee grootschalige militaire

acties. Daarbij gebruikte het Nederlandse leger veel geweld. Zo schoot het vermeende tegenstanders zonder proces dood en stak het dorpen in brand. Bij de laatste militaire actie arresteerde Nederland Soekarno en andere Indonesische leiders.

Maar Soekarno had de steun van de Amerikanen verworven toen hij in 1948 een communistische opstand in Indonesië hard neersloeg. Onder grote internationale druk hervatte Nederland de onderhandelingen, met de Verenigde Staten als bemiddelaar. In 1949 droeg Nederland de soevereiniteit over Indonesië over. Tijdens de dekolonisatieoorlog zijn aan Nederlandse zijde ongeveer 5.000 mensen gesneuveld, aan Indonesische zijde meer dan 100.000 mensen.

> 'Wij wilden niet schieten op lotgenoten van het koloniale systeem. [...] Het waren onze broeders. In Suriname had je Javaanse buren. Ik wilde niet tegen mijn buurman vechten. Klaar.'
>
> — William Watson, een Surinaamse militair die in het Nederlandse leger in Indonesië vocht.

Indonesië onafhankelijk

Ook in Indonesië ontstonden na de dekolonisatie conflicten die indirect door de kolonisatie waren veroorzaakt. Ten eerste bestond er een groot wantrouwen tegenover mensen van (deels) Nederlandse afkomst. Veel van deze mensen migreerden daarom naar Nederland, zelfs al hadden zij hun hele leven in Indonesië gewoond. Ten tweede wilden sommige regio's geen onderdeel zijn van Indonesië. Zo wilden gebieden als de Molukken, Atjeh en Papoea Nieuw-Guinea zelfstandige staten worden. De nationalisten wilden van de Republiek Indonesië juist een centraal geleide eenheidsstaat maken. Soekarno trok steeds meer macht naar zich toe en zijn regering onderdrukte alle onafhankelijkheidsbewegingen. Vooral de Molukse bevolking kwam in een moeilijke positie terecht. Anders dan de meeste Indonesiërs waren zij christenen en bovendien was een groot deel van de Molukse mannen in dienst van het Nederlandse koloniale leger (KNIL). Toen de Molukken in 1950 hun onafhankelijkheid uitriepen, greep Soekarno hard in. De Nederlandse staat besloot daarom in 1951 de Molukkers

BRON 4 Molukse jongeren bij de barakken in woonoord Lunetten in Vught. In 1951 werden de Molukse militairen met hun gezinnen gehuisvest in dit voormalige concentratiekamp uit de Tweede Wereldoorlog. Na aankomst kregen deze militairen hun ontslag. (Foto uit 1978.)

naar Nederland te halen. De bedoeling was dat dit tijdelijk zou zijn, maar de Nederlandse regering gaf geen steun aan een onafhankelijke Molukse staat, waardoor terugkeer niet mogelijk was. Veel Molukkers voelden zich verraden en hielden vast aan hun ideaal van een Molukse staat.

Dekolonisatie van Suriname

In Midden- en Zuid-Amerika waren de meeste koloniën al aan het begin van de 19e eeuw onafhankelijk geworden. Nederland had daar in 1945 nog twee koloniën: Suriname en de Nederlandse Antillen. In 1954 kregen beide gebieden een zekere mate van zelfstandigheid binnen het Koninkrijk der Nederlanden en waren ze officieel geen koloniën meer. Ze kregen eigen parlementen en regeringen, die over binnenlandse zaken mochten beslissen, en de bewoners kregen een Nederlands paspoort.

Voor sommige Surinamers ging dat niet ver genoeg: zij wilden helemaal loskomen van Nederland. In de jaren 1970 ontstond discussie over volledige onafhankelijkheid. Tegenstanders van de onafhankelijkheid betwijfelden of Suriname op eigen benen zou kunnen staan, want het land was arm en klein (360.000 inwoners in 1975). Uiteindelijk kwamen de Surinaamse en de Nederlandse regering overeen dat het land in 1975 daadwerkelijk onafhankelijk zou worden. Maar het vertrouwen onder de Surinamers was niet groot. Tussen 1970 en 1980 verhuisden bijna 150.000 Surinamers naar Nederland, ruim een derde van de bevolking.

Vijf jaar na de onafhankelijkheid kwam een einde aan de democratie in Suriname. In 1980 pleegden militairen een staatsgreep. Een van hen, Desi Bouterse, trok daarna de macht naar zich toe en maakte van Suriname een dictatuur. In december 1982 liet hij vijftien politieke tegenstanders executeren, de zogenoemde Decembermoorden. Sinds 1992 zijn de democratie en rechtsstaat in Suriname hersteld. In 2023 werd Bouterse veroordeeld voor de Decembermoorden.

De Nederlandse Antillen

De Antilliaanse eilanden Aruba, Bonaire, Curaçao, Saba, Sint Eustatius en Sint Maarten zijn nooit onafhankelijk geworden. De meeste Antillianen willen dat niet. Als kleine eilanden met een kleine economie waren en zijn zij sterk op Nederland aangewezen. Tegelijkertijd bestaat er wel onvrede over de macht van Nederlandse bedrijven en de slechte economische omstandigheden van met name de zwarte bevolking. Sinds 2010 hebben de eilanden meer zelfstandigheid: het zijn allemaal aparte onderdelen van het Koninkrijk der Nederlanden.

VRAGEN

8 Leg uit welke rol de Koude Oorlog speelde in de opstelling van de Verenigde Staten bij de onafhankelijkheid van Indonesië.

9 De Nederlandse regering zag de Indonesische nationalisten als ‘terroristen’.
Geef een verklaring voor die zienswijze.

10 Gebruik ook bron 4.
In de jaren 1970 pleegde een kleine groep Molukkers enkele aanslagen, waaronder een treinkaping bij het dorp De Punt.
Beredeneer met welke reden deze groep Molukkers aanslagen pleegde.

11 Verklaar het verschil tussen de dekolonisatie van Indonesië en die van Suriname.

12 Uit onvrede over de slechte economische omstandigheden onder de zwarte bevolking brak in mei 1969 op Curaçao een volksopstand uit, die door Nederlandse militairen hard werd neergeslagen. In reactie hierop pleitten in Nederland sommige politici voor snelle onafhankelijkheid van de eilanden, iets waar de Nederlandse overheid enige jaren op aanstuurde. In hun argumentatie speelde ook de ervaring met de dekolonisatie van Indonesië een rol.

a Verklaar met deze gegevens waarom deze politici de Antillen wilden losmaken van Nederland.

b Verklaar waarom de Antilliaanse leiders wél streden voor bestuurlijke veranderingen, maar geen dekolonisatie nastreefden.

13 Een bewering: ‘De verandering van de status van de Antilliaanse eilanden in 2010 is een voorbeeld van dekolonisatie.’
Geef een argument tegen deze bewering.

Bij deze tekst past een ‘Historisch denken’-opdracht.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

9.3 Internationale samenwerking

CASUS

Zingen voor Europa

BRON 1 Dave Benton (links) en Tanel Padar zingen namens Estland hun winnende liedje op het Eurovisiesongfestival in 2001.

Tijdens zijn jeugd op Aruba leerde popmuzikant Dave Benton (artiestennaam van Efren Benita) al meerdere talen. Thuis sprak hij Papiaments, via de televisie leerde hij Spaans en op school was de voertaal Nederlands. Later kwamen daar nog Engels, Portugees, Duits en Frans bij – en Ests. In de jaren 1990 trouwde hij namelijk met een vrouw uit Estland en verhuisde hij naar dat land. Maar nog vóór hij de taal sprak, won hij voor Estland het Eurovisiesongfestival, samen met de Estse zanger Tanel Padar. Daarmee was hij niet alleen de oudste winnaar ooit (hij was toen 50 jaar), maar ook de eerste zwarte winnaar.

Het Eurovisiesongfestival was in de jaren 1950 bedacht om de onderlinge verbondenheid in West-Europa te vergroten. Het werd een groot succes en steeds meer landen deden mee. Oost-Europese landen konden niet deelnemen, maar ook daar was het festival populair. Na de Koude Oorlog wilden zij dan ook graag meedoen. Deelname was ook een manier om een land op de kaart te zetten. Dat was zeker belangrijk voor Estland, dat in 1991 onafhankelijk was geworden van de Sovjet-Unie. In 1994 deed het land voor het eerst mee en de winst in 2001 was van grote betekenis voor het land. Dave Benton zei daarover later: ‘Mensen zeiden tegen mij: “Jij hebt in een week tijd meer gedaan voor Estland dan ik in mijn hele leven.”’

VRAGEN

1 Bedenk waarom het Eurovisiesongfestival juist in de jaren 1950 is bedacht.
2 Bedenk welke betekenis het winnen het Eurovisiesongfestival voor Estland had.

Europese samenwerking

★ 47 De eenwording van Europa

Na een tweede verwoestende wereldoorlog ontstond in West-Europa het besef dat een nieuwe oorlog alleen kon worden voorkomen door samen te werken. Wat begon als een verbond van zes landen op een beperkt economisch gebied, groeide uit tot een unie van 27 lidstaten, die op steeds meer terreinen gingen samenwerken.

Het begin van de Europese samenwerking

Eind jaren 1940 heerste er om twee redenen onzekerheid in West-Europa: de angst voor het communisme was sterk gegroeid en Europese landen realiseerden zich dat verdeeldheid binnen Europa tot twee keer toe had geleid tot een rampzalige wereldoorlog. Vooral Frankrijk en Duitsland droegen een zware verantwoordelijkheid. Sommige Europese bestuurders vonden daarom dat de Europeanen zelf initiatieven moesten nemen om tot meer samenwerking te komen. Ook de Verenigde Staten stimuleerden samenwerking tussen Europese landen.

In 1950 stelde de Franse minister van Buitenlandse Zaken Robert Schuman voor om de Franse en Duitse productie van kolen en staal – belangrijke grondstoffen voor de productie van wapens – onder toezicht te plaatsen. Dit moest een nieuwe oorlog tussen beide landen voorkomen. Bovendien zouden democratische landen in West-Europa dan sterker staan tegenover het communisme. Zo kwam in 1951 de **Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)** tot stand, een gezamenlijke, **supranationale** instelling, die 'boven' de nationale staten stond en afspraken en regels aan die staten kon opleggen. Zes West-Europese landen deden eraan mee: Frankrijk, de Bondsrepubliek Duitsland, Italië, Nederland, België en Luxemburg.

> 'Het is alleen mogelijk de landen van Europa samen te brengen als er een einde komt aan de eeuwenoude tegenstelling tussen Frankrijk en Duitsland. Elke stap die we zetten, moet in de eerste plaats gericht zijn op deze twee landen.'
>
> — De Franse minister van Buitenlandse Zaken Robert Schuman, 1950.

De totstandkoming van de EEG

De EGKS ging al snel over méér dan kolen en staal. Om de succesvolle samenwerking op een hoger plan te tillen, richtten dezelfde landen in 1957 de **Europese Economische Gemeenschap (EEG)** op. Zij schaften de onderlinge invoerrechten voor steeds meer producten af. Deze gemeenschappelijke markt bevorderde de handel. Tussen 1958 en 1972 verzesvoudigde de onderlinge handel; de handel met de rest van de wereld werd drie keer zo groot. Daarnaast ervoeren bedrijven op de gemeenschappelijke markt meer concurrentie, wat innovatie en efficiëntie stimuleerde.

De oprichting van de EEG had ook grote gevolgen voor de landbouw. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog waren er grote voedseltekorten in West-Europa. Daarom stimuleerde de EEG de productie van voedsel met subsidies. Dat leidde inderdaad tot een enorme stijging van de landbouwproductie, maar dat had ook nadelen. Er ontstonden grote overschotten aan melk en boter, die werden vernietigd of tegen bodemprijzen gedumpt op de wereldmarkt.

BRON 2 In 1957 werd het Verdrag van Rome getekend, het officiële begin van de Europese Economische Gemeenschap. Hand in hand verwelkomen zes vrolijke meisjes op dit Italiaanse affiche de vooruitgang en de vrede.

Uitbreiding

De EEG was een groot succes. Mede dankzij de onderlinge samenwerking steeg de welvaart in West-Europa. Dat had onder meer tot gevolg dat het communisme minder populair werd en dat landen die tot dan toe bang waren geweest voor supranationale samenwerking, nu wel lid wilden worden. Zo traden in 1973 Groot-Brittannië, Ierland en Denemarken toe.

Inmiddels was de EEG méér dan een economische gemeenschap. Ook grensoverschrijdende problemen als milieuvervuiling verschenen steeds vaker op de

agenda. Bovendien begon de EEG eind jaren 1970 de verspreiding van mensenrechten en democratie als centrale doelstelling te zien. Nadat Spanje, Portugal en Griekenland hun dictatoriale regeringen hadden ingeruild voor democratieën, werden zij in de jaren 1980 tot de EEG toegelaten. Met Europees geld werden hier veel sociale en economische projecten opgezet om de welvaart te doen stijgen en zo de democratie te stabiliseren. Eenzelfde proces kwam na de Koude Oorlog op gang bij de toetreding van Oost-Europese landen.

Naar een politieke unie?

Veel complexer was de vraag wat het einddoel van de Europese samenwerking moest worden. Zouden de landen zich moeten beperken tot nauwere economische samenwerking of moesten zij zich ook ontwikkelen tot een politieke unie – een soort 'Verenigde Staten van Europa'? Internationaal had Europa bij zo'n constructie veel te winnen, maar geen land wilde zijn nationale **soevereiniteit** opgeven. Hierdoor ontstond in de praktijk een tussenvorm. De landen bleven formeel soeverein, maar werkten steeds nauwer samen en droegen daarom geleidelijk taken over aan een Europese regering in Brussel.

- De eerste stap was de verbreding van het takenpakket van 'Brussel' met onder meer veiligheid en buitenlands beleid. Om deze stap te markeren ging de EEG vanaf 1993 verder als **Europese Unie (EU)**.
- Met de oprichting van de EU begon een democratiseringsproces, waarbij het gekozen Europees Parlement meer bevoegdheden kreeg.
- Ook belangrijk was het Verdrag van Schengen, waardoor vrij verkeer van personen, goederen en kapitaal ontstond en controles aan de nationale grenzen overbodig werden (in werking sinds 1995).
- Ten slotte werd in 2002 een gezamenlijke munt ingevoerd, de euro.

BRON 3 Minister van Financiën Gerrit Zalm met de nieuwe euromunt in het distributiecentrum van De Nederlandsche Bank in Lelystad. (Foto uit 2001.)

VRAGEN

3 Volgens Schuman was samenwerking tussen Frankrijk en Duitsland op het gebied van kolen en staal een eerste noodzakelijke stap op weg naar een stabiel Europa.
a Leg uit waarom juist de samenwerking tussen Frankrijk en Duitsland belangrijk was.
b Leg uit waarom juist de samenwerking op het gebied van kolen en staal belangrijk was.

4 Leg uit welk verband er bestaat tussen de Koude Oorlog en de oprichting van de EEG in 1957.

5 **a** Groot-Brittannië wilde geen lid worden van de EGKS, maar trad in 1973 wel toe tot de EEG.
Geef een economische reden voor de Britse koerswijziging.
b Welk belangrijk politiek motief had de EEG in de jaren 1980 voor het toelaten van een aantal nieuwe landen? Leg je antwoord uit.

6 Welke overeenkomst is er tussen de uitbreidingen van de EU na 1993 en de eerdere uitbreidingen met enkele Zuid-Europese landen?

7 Noem de vier belangrijkste stappen die na 1990 werden gezet om de Europese samenwerking te intensiveren.

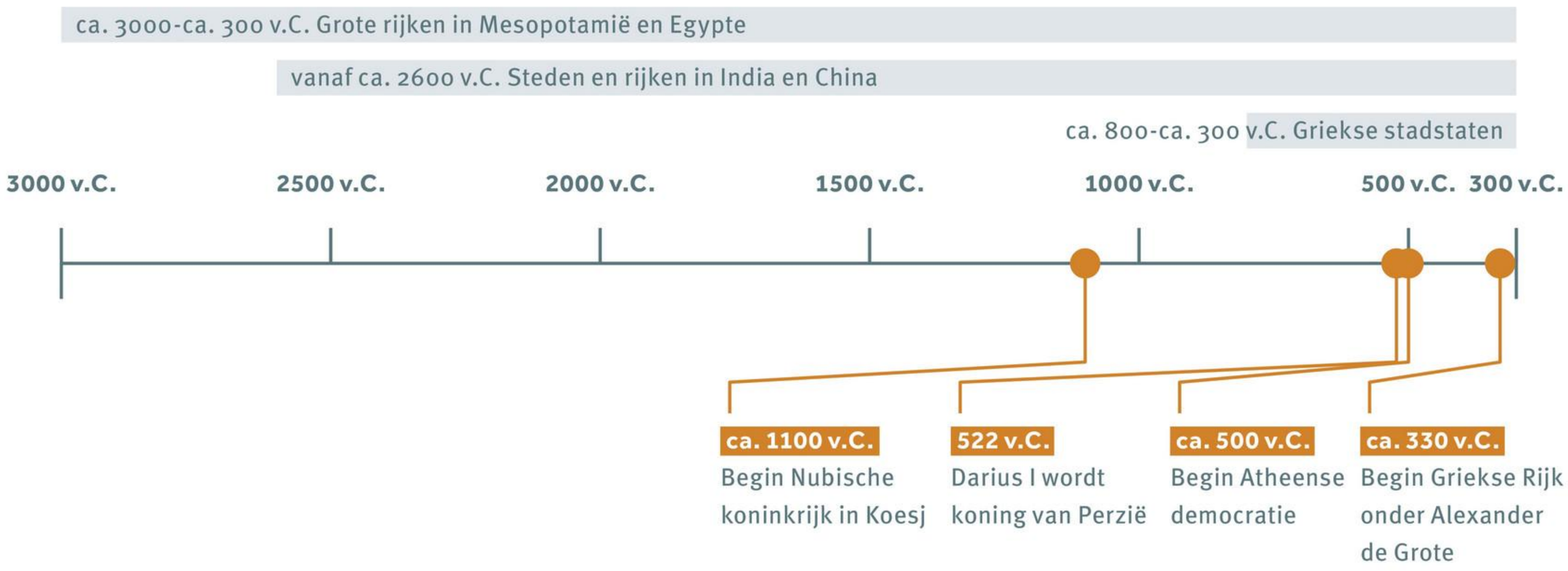
Mensenrechten

Na 1945 ontstond voor het eerst een wereldwijde samenwerking waaraan bijna alle landen gingen deelnemen. Het doel was in de eerste plaats om de vrede te waarborgen, maar ook discussies rond mensenrechten kwamen al snel centraal te staan.

Samenwerking voor vrede

Al tijdens de Tweede Wereldoorlog overlegden de leiders van de Verenigde Staten, de Sovjet-Unie en Groot-Brittannië over de wereldorde na de oorlog. Ze besloten tot de oprichting (in 1945) van de **Verenigde Naties (VN)**: een internationale organisatie die vrede, vrijheid, rechtvaardigheid en welvaart in de wereld moest bevorderen. In 1948 namen de Verenigde Naties de *Verklaring van de rechten van de mens* aan. Hierin staan basisrechten voor alle mensen ter wereld, zoals het recht op gelijke behandeling en de vrijheid van meningsuiting. Deze rechten worden dus gezien als universeel. Bijna alle landen sloten zich aan bij de VN. Democratische én communistische landen ontmoetten elkaar hier. Voormalige kolonisators én voormalige koloniën werkten in de VN op een meer gelijkwaardige manier samen.

Nog steeds komen jaarlijks vertegenwoordigers van alle lidstaten bij elkaar en bespreken ze de belangrijkste internationale kwesties die op dat moment spelen. De VN kunnen optreden tegen landen en individuen

Het ontstaan van grote rijken

Het grote Perzische Rijk van Darius was niet uniek. Op vrijwel alle continenten – met uitzondering van Oceanië – waren vóór 1000 v.C. zulke rijken ontstaan. Ze verschilden sterk van elkaar, maar er waren ook opvallende overeenkomsten.

Stadstaat, staat, imperium

Grote rijken ontstonden meestal vanuit een **stadstaat**: een politiek-bestuurlijke eenheid ter grootte van een stad met het omringende platteland. Zo'n stadstaat was soms zo sterk dat hij omliggende stadstaten of gebieden met militair geweld kon onderwerpen. Zo ontstond een **staat**: een groot gebied met een **centraal bestuur** – dat dus vanuit één plek werd bestuurd. Het bestuur van een staat vaardigde wetten uit en mocht als enige geweld gebruiken, zowel om wetsovertreders te bestraffen als om de grenzen te verdedigen.

In sommige gevallen was er sprake van verdere **expansie**: een koning slaagde erin nog grotere gebieden te veroveren, waar andere volken leefden. We spreken dan van een rijk of **imperium**. Aan de grenzen lagen vaak gebieden die niet werden veroverd, maar die wel de oppermacht van hun buurstaat moesten erkennen – anders werden ze gestraft. Meestal moesten ze **tribuut** geven: ze werden verplicht om waardevolle geschenken naar de hoofdstad te sturen.

De oudste rijken vormden zich rond 3000 v.C. in Egypte en Mesopotamië (zie bron 4 in paragraaf 1). Later hebben ook bewoners van andere gebieden in het Midden-Oosten en het Middellandse Zeegebied dergelijke rijken gevormd. Onafhankelijk daarvan kwamen ook grote rijken tot stand in (het huidige) India, China, Mexico, Peru en op verschillende plekken in Afrika.

Bestuur en schrift

Het besturen van een stadstaat, staat of imperium, met soms miljoenen inwoners, was niet eenvoudig. Een koning had te maken met binnenlandse opstanden en aanvallen van buitenaf, en had dus een machtig leger nodig. In uitgestrekte rijken moest hij greep houden op de mannen die namens hem verre gebieden bestuurden. Ook moest een koning zijn onderdanen overtuigen van zijn goede relatie met de goden. Vaak deed hij dat door indrukwekkende tempels te bouwen. En ten slotte moest hij zorgen voor rechtspraak en had hij ambtenaren nodig voor het innen en beheren van belastingen.

In zulke complexe organisaties rees de behoefte aan een boekhouding van inkomsten en uitgaven. Het schrift voorzag in die behoefte. Het oudste schrift, het spijkerschrift, werd rond 3300 v.C.

BRON 2 Van ca. 1479 tot 1458 v.C. werd Egypte geregeerd door farao Hatsjepsoet. Zij was een van de weinige vrouwen die Egypte ooit hebben bestuurd. Hier draagt zij een kroon en een baard, beide symbolen van macht. Zij werd meestal als man afgebeeld, mogelijk om haar koningschap aanvaardbaar te maken.

die de mensenrechten schenden. Bij conflicten tussen landen komt de **Veiligheidsraad** van de VN bijeen. De Veiligheidsraad kan landen straffen opleggen, zoals een handelsverbod, of besluiten tot ingrijpen via **vredesmissies**.

In 1998 werd het **Internationaal Strafhof** opgericht, dat in Den Haag zetelt. Hier worden individuen berecht voor bijvoorbeeld oorlogsmisdrijven. Het Internationaal Strafhof is geen onderdeel van de VN, maar werkt er wel nauw mee samen.

In de praktijk hebben deze organisaties soms een gebrekkige slagkracht, om een aantal redenen.

- Erkenning: de meeste landen nemen deel aan de VN, maar het Internationaal Strafhof wordt niet erkend door belangrijke landen als China, Israël, Rusland en de Verenigde Staten.
- Onderlinge verdeeldheid: leden kunnen elkaar tegenwerken. Zo hebben de permanente leden van de Veiligheidsraad (China, Frankrijk, Groot-Brittannië, Rusland en de Verenigde Staten) **vetorecht**. Elk van deze landen kan dus een beslissing tegenhouden, ook als een meerderheid vóór is.

Mensenrechten wereldwijd

Tijdens de Koude Oorlog zagen westerse landen het als hun taak democratie en mensenrechten te verdedigen, al handelden zij in praktijk niet altijd naar deze principes. Ook in andere delen van de wereld waren en zijn de mensenrechten, zoals de VN die voor ogen hadden, bepaald niet vanzelfsprekend. Vooral repressieve regimes wijzen universele mensenrechten af met het argument dat deze de eigen soevereiniteit aantasten. Daarnaast geven niet alle landen dezelfde invulling aan mensenrechten. Dat kan te maken hebben met cultuurverschillen, zoals de waarde die in een samenleving wordt gehecht aan religie, loyaliteit of individualisme. Sommige landen zien in de VN of het Strafhof een nieuwe vorm van imperialisme: het opleggen van westerse normen en waarden aan andere culturen.

In ieder land, met welke staatsvorm of cultuur ook, zijn er groepen mensen geweest die zich op de universele mensenrechten beriepen om hun positie te verbeteren. Een aantal kwesties stond in de tweede helft van de 20e eeuw wereldwijd in de aandacht:

- In de Verenigde Staten kwam in de jaren 1950 de burgerrechtenbeweging op, waarin vooral zwarte Amerikanen streden tegen segregatie en racisme. Zij beriepen zich op hun recht op een gelijke behandeling. Via massale protesten en rechtszaken lukte het om stapsgewijs de afschaffing af te dwingen van wetgeving die segregatie op basis van huidskleur lange tijd in stand had gehouden.
- In Zuid-Afrika ontstond in 1948 de apartheid, een systeem van segregatie waarin mensen van kleur werden onderdrukt. Verzet leidde lange tijd niet tot verandering: demonstranten werden vermoord of gevangengezet. Omdat de regering ook anticommunistisch was, waren westerse regeringen voorzichtig met het uiten van kritiek. Het systeem bleef tot in de jaren 1990 bestaan.
- Regeringen van het Oostblok claimden een eigen communistische visie op mensenrechten te hebben, waarin niet het individu maar de samenleving als geheel centraal stond. Dissidenten beriepen zich bij hun verzet wél op de universele mensenrechten, maar dit verzet werd met harde hand onderdrukt.
- In communistisch China vond eenzelfde onderdrukking plaats. In 1991 benadrukte de Chinese staat nogmaals dat mensenrechten ondergeschikt waren aan economische groei. Tot op heden erkent China mensenrechten niet als universeel.

BRON 4 Een poster gemaakt door de zwarte Amerikaanse kunstenaar Emory Douglas in 1969. Douglas was een politiek activist, onder andere in de 'Black Panther Party'. Rechtsboven staat de tekst 'Afro-Amerikaanse solidariteit met de onderdrukte mensen van de wereld'.

8 **a** Leg uit waarom juist tijdens de Koude Oorlog het vetorecht ervoor zorgde dat de Veiligheidsraad vaak machteloos stond.
b Een bewering: 'De aanwezigheid van vijf permanente leden in de Veiligheidsraad paste bij de wereld van 1945, maar niet bij de wereld van nu.'
Onderbouw beide onderdelen van deze bewering.

9 Na de onafhankelijkheid van Indonesië was het regime daar allerminst democratisch. Nederland had hier regelmatig kritiek op. Dit leidde tot spanningen, omdat Indonesië geen bemoeienis van Nederland wilde.
Leg uit dat dit past bij twee ontwikkelingen die geschetst worden in de leertekst.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Historisch denken

Van doofpot naar openheid

Zie paragraaf 9.2

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- CONTINUÏTEIT EN VERANDERING

Tussen 1947 en 1948 stuurde de Nederlandse overheid militairen naar Nederlands-Indië in een poging om het gezag over de kolonie te herstellen. Deze Nederlandse interventies werden toen aangeduid als politionele acties.

In deze opdracht onderzoek je hoe in Nederland het beeld van die acties veranderde en hoe je dat terugziet in de woorden die gebruikt werden om dit verleden te beschrijven.

1 Gebruik bron 1.

a Wat zou een reden voor Hueting kunnen zijn geweest om zich zoveel jaren later uit te spreken over de gebeurtenissen in 1947-1948?

b Gebruik ook bron 2. Niet alle Indiëveteranen waren positief over de uitlatingen van Hueting. Sommigen reageerden zelfs met bedreigingen.
Bedenk een reden waarom zij op deze manier reageerden.

2 Gebruik bron 1 en 2.

a Hueting (bron 1) en de overheid (bron 2) gebruiken verschillende woorden om het geweld in 1947 en 1948 te beschrijven.
Leg uit, met een verwijzing naar elke bron, dat hun weergave van de gebeurtenissen daardoor tegengesteld is.

b Gebruik bron 3 en 4.
Leg uit welke uitspraak Van Liempt (bron 3) doet over verandering in het Nederlandse perspectief op de 'politionele acties'.

c Gebruik bron 5 en 6.
Leg uit dat bron 5 en 6 bevestigen dat 2012 een kantelpunt is geweest in het debat over de rol van Nederland in Nederlands-Indië na de Tweede Wereldoorlog. Verwijs in je antwoord naar de woorden die gebruikt worden om dit verleden te beschrijven.

3 In deze opdracht heb je nagedacht over continuïteit en verandering en historische perspectieven.
Leg uit dat deze opdracht ook te maken heeft met historisch belang en historisch bewijs.

BRON 1 Indiëveteraan Joop Hueting sprak over zijn ervaringen in Nederlands-Indië tijdens een interview in het VARA-actualiteitenprogramma *Achter het nieuws* in 1969.

Ik heb in Indonesië destijds tweeënhalf jaar gezeten als militair bij de infanterie, onder andere bij de inlichtingendienst, en ik heb daar meegedaan aan oorlogsmisdaden en ik heb ze zien verrichten. En om daar een paar voorbeelden van te geven kan ik u vermelden dat er kampongs doorzeefd werden, waarvan de militaire noodzakelijkheid niemand destijds inzag. Dat er verhoren plaatsvonden waarbij er op een afschuwelijke manier gemarteld werd, waarvan ook de militaire noodzaak moeilijk aan te tonen zal zijn. Dat er wraakacties gehouden werden, waarvan evenmin de militaire noodzaak in te zien was. Bijvoorbeeld om u te vertellen, we kregen krijgsgevangenen, en die krijgsgevangenen werden meerdere malen neergeschoten, waarbij dan de kreet was 'ga jij maar pissen', waarop de mensen zich omdraaiden en in de rug neergeschoten werden. [...] Dat waren geen incidentele gevallen, dat was de normale gang van zaken.

BRON 2 De Nederlandse regering liet in 1969 een klein archiefonderzoek doen na de uitlatingen van Hueting (bron 1). Enkele fragmenten uit het resultaat van dit onderzoek, de *Excessennota*:

De Regering betreurt dat er zich excessen hebben voorgedaan, maar zij handhaaft haar opvatting, dat de krijgsmacht als geheel zich in Indonesië correct heeft gedragen. De verzamelde gegevens bevestigen, dat van systematische wreedheid geen sprake is geweest. [...]
Tegenover de negatieve feiten staat naar algemeen bekend is een overdaad aan positief materiaal dat thans niet is verzameld, maar dat onder meer betrekking heeft op daden van zorgzaamheid en opofferingsgezindheid voor de Indonesische bevolking.

BRON 3 In 2012 werden voor het eerst foto's gevonden van executies door Nederlandse militairen in Nederlands-Indië. De foto's werden aangetroffen in een privéalbum van een Indiëveteraan, dat een archiefmedewerker uit een vuilcontainer had gevist. Journalist, publicist en tv-programmamaker Ad van Liempt reageerde in een krantenartikel op de vondst van de foto's.

De opgedoken foto's drukken ons op het feit dat het echt een oorlog was. Er is altijd bij ons ingestampt dat het politionele acties waren, dat is natuurlijk een heel raar woord. Alsof het slechts schermutselingen waren. De foto's helpen om nu voor eens en altijd duidelijk te maken dat het in feite de laatste grote oorlog van Nederland was. Door de censuur van destijds is het heel lang gelukt de indruk te wekken dat er niets aan de hand was. Terwijl er sprake was van enorme terreur en contraterreur. Deze executies verbazen me dan ook niets. Het is 65 jaar lang gelukt om dit buiten beeld te houden, maar nu, in 2012, zien we dan echt wat er is gebeurd.

BRON 4 Een van de in 2012 gevonden foto's uit de periode 1945-1949. Drie Indonesiërs staan aan de rand van een greppel met hun rug naar een Nederlands vuurpeloton.

BRON 5 Op 17 februari 2022 verschenen de resultaten van een omvangrijk wetenschappelijk onderzoek naar het optreden van het Nederlandse leger in Indonesië, met als titel: *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*. Een fragment hieruit:

Terugkijkend op de afgelopen zeven decennia kan worden vastgesteld dat een open en kritisch debat over het Nederlandse militaire optreden in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog lang op zich liet wachten en dat dit debat zich vervolgens slechts met horten en stoten ontwikkelde. [...] Voor het latere en dus ook hedendaagse onderzoek naar de oorlog van 1945-1949 heeft het zo lang 'toedekken' en ook in de doofpot stoppen van de oorlog negatieve gevolgen gehad. [Het staat vast dat er] tijdens de oorlog heel veel niet is gedocumenteerd. [Als dat wel was gebeurd, zou dat] vervolging en bestraffing van misdrijven mogelijk hebben gemaakt; ook in de nadagen van de oorlog en daarna is veel mogelijk belastend materiaal vernietigd.

BRON 6 Op 17 februari 2022 gaf minister-president Mark Rutte een toespraak naar aanleiding van het onderzoek uit bron 5.

Voor het stelselmatige en wijdverbreide extreme geweld van Nederlandse zijde in die jaren en het consequent wegkijken door vorige kabinetten maak ik vandaag namens de Nederlandse regering diepe excuses aan de bevolking van Indonesië. Vandaag moeten we bovendien constateren dat excuses van het kabinet op hun plaats zijn aan iedereen in ons land die met de gevolgen van de koloniale oorlog in Indonesië heeft moeten leven, vaak tot de dag van vandaag. En dat omvat alle groepen. Inclusief de veteranen die zich destijds als goed militair hebben gedragen. [...] De heersende cultuur was er een van wegkijken, afschuiven en een misplaatst koloniaal superioriteitsgevoel. Dat is, zelfs na zoveel jaren, een pijnlijke constatering.

Gevaarlijke namen

Zie paragraaf 9.3

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- BETEKENIS GEVEN

In 1995 werd in Europa een genocide gepleegd. Deze vond plaats in Srebrenica, een stadje in Bosnië-Herzegovina. Een Nederlandse militaire eenheid onder de vlag van de Verenigde Naties was daar aanwezig om de burgerbevolking te beschermen. Na het drama ging het in Nederland lange tijd over de rol van de Nederlandse VN-soldaten. Pas later, dankzij de inspanningen van de Bosnisch-Nederlandse gemeenschap, kregen de verhalen van de overlevenden meer ruimte. Die gaven een andere kijk op de gebeurtenissen. Op een indrukwekkende manier kwam dit naar voren in het theaterstuk *Gevaarlijke namen* uit 2021, met twee ooggetuigen als acteurs.

VRAGEN

4 Gebruik info 1, 2 en 3 en het bronbijschrift van bron 7. Beschrijf in het kort de historische situatie waarin de ooggetuigen Alma en Ray zich in 1995 bevonden.

5 Gebruik de intro en bron 7, 8 en 9.

a Leg uit wat het doel is van Alma en Ray met dit theaterstuk.

b Hoe kijken Alma en Ray terug op de genocide in Srebrenica? Verklaar de verschillen tussen hun perspectieven vanuit hun achtergrond.

c Waarom is het bijzonder dat Alma en Ray samen aan dit theaterstuk meedoen?

6 **a** Wat was je eerste reactie bij het bestuderen van deze opdracht? Hoe zet dit jou aan het denken?

b Waarom is het belangrijk in een samenleving om verschillende perspectieven op het verleden te erkennen?

c Ken je nog meer historische gebeurtenissen waarbij dialoog in het heden belangrijk is, omdat de perspectieven sterk van elkaar verschillen?

INFO 1 De historische situatie.

- In 1991 scheiden Slovenië, Kroatië en Macedonië zich af van Joegoslavië, omdat ze niet door Servië willen worden gedomineerd.
- In 1992 scheidt ook Bosnië-Herzegovina zich af.
- In Bosnië-Herzegovina wonen Bosniakken, Bosnische Serviërs en Bosnische Kroaten. Bosniakken zijn herkenbaar aan hun namen, die vaak van Turkse, Arabische of Perzische afkomst zijn.
- Servië wakkert nationalistische gevoelens aan bij de Bosnisch-Servische bevolking.
- Tussen 1992 en 1993 pleegt het Bosnisch-Servische leger etnische zuiveringen in Oost-Bosnië. Alle niet-Serviërs worden verdreven, vermoord of gevangengezet. Hierdoor vluchten duizenden mensen naar het stadje Srebrenica in Oost-Bosnië, dicht bij de grens met Servië.
- De Verenigde Naties roepen Srebrenica uit tot veilige zone en de Nederlandse regering stuurt, onder de vlag van de VN, een militair bataljon (Dutchbat) om te zorgen voor veiligheid.
- Dutchbat vestigt een basis (‘compound’) in een oude fabriek vlak bij Srebrenica, in het dorp Potočari.

INFO 2 Dilemma’s.

In juli 1995 wordt Srebrenica veroverd door het Bosnisch-Servische leger onder leiding van generaal Mladić.

- Het dilemma van de Bosniakken: vluchten we de bergen in of zoeken we veiligheid op de compound in Potočari? Veel mensen vluchten de bergen in. Ruim 25.000 mensen zoeken bescherming bij de Nederlandse compound. 5.000 mensen worden toegelaten. Daarna sluit Dutchbat het hek. Buiten staan nog duizenden mensen. Zij kunnen geen kant meer op.
- Het dilemma van Dutchbat: moeten we iedereen toelaten op de compound en afwachten wat er gebeurt? Of helpen we mee aan een zo veilig mogelijke overgave? Op de compound is ruimte voor meer vluchtelingen, maar er is weinig voedsel en er zijn geen voorzieningen zoals sanitair. Dutchbat is in de minderheid ten opzichte van het Bosnisch-Servische leger; het is licht bewapend en krijgt geen luchtsteun via de Verenigde Naties.

BRON 7 In het toneelstuk *Gevaarlijke namen* uit 2021 spelen Raymond Braat en Alma Mustafić zichzelf op latere leeftijd. Ze wonen beiden in Nederland. Raymond was in 1995 19 jaar oud en soldaat van Dutchbat. Alma was in 1995 14 jaar oud. Rizo Mustafić is haar vader en zij was met hem, haar moeder, broertje en zusje op de compound. Alma kwam later naar Nederland om te achterhalen wat er met haar vader is gebeurd. De Nederlandse staat wilde haar niet helpen. Uiteindelijk spande zij een rechtszaak aan om aan te tonen dat haar vader voor Dutchbat had gewerkt en recht had gehad op bescherming. Het lichaam van haar vader werd in 2010 gevonden in een ongeschonden massagraf.

[...]
Ray: Wat hadden we dan moeten doen?
Alma: Jullie hadden alle vluchtelingen op de compound kunnen toelaten.
Ray: We zaten vol. Mensen stonden tot aan hun enkels in de poep.
Alma: Wij waren bereid tot aan onze nek in de poep te staan ... alles beter dan buiten. Buiten de compound werden mensen vermoord, verkracht ... de kelen doorgesneden. En terwijl dat gaande was, stuurden jullie de mensen die veilig op de compound waren van de compound af ... weg ... naar buiten. We werden letterlijk aan onze vijand overgedragen.
Ray: Wat denk je zelf ... als we gevochten hadden ... dat we dan gewonnen hadden van de Serviërs? We stonden machteloos [...] Wij wilden leven. [...] Wij zaten in dat klotedal van jullie, zonder vreten, zonder fatsoenlijke wapens en met een vaag mandaat [opdracht van de VN]. Als je terugschiet zonder dat je daartoe het bevel krijgt, ga je de bak in. Dus wij hadden drie keuzes: de dood, de gevangenis of de rest van ons leven uitgemaakt worden voor lafaards.
Alma: Wij hadden twee keuzes: veilig binnen de compound of dood buiten de compound. Die keuze werd voor ons gemaakt.
[...]
Ray: Het heeft me jaren gekost, Alma. Maar ik heb geaccepteerd om enigszins rust te vinden. Ik moest wel. En ik heb vergeven. Ik heb zelfs die klootzak van een Mladić vergeven. Ik moest wel. Maar dat ik vergeef, wil niet zeggen dat ik vergeet ...
Alma: Weet je, Ray, je doet me pijn als je dat zegt. Begrijp me niet verkeerd. Ik vind het heel fijn voor je, dat je rust hebt gevonden. Ik wil dat ook zo graag. Maar hoe kan ik rust vinden als de lichamen van onze dierbaren nog geen rustplaats hebben? Hoe kan ik rust vinden als Servië de genocide blijft ontkennen [...] en oorlogsmisdadigers blijft verheerlijken? Hoe kunnen wij hier in Europa [nu] vrijheid vieren als we vergeten wat er [in 1995] in Europa is gebeurd? 'Dit nooit meer!' Hoe vaak gaan we dat nog zeggen? En elke keer dat het gebeurt en we kunnen ervan leren, dan kijken we weg.

(Alma draait zich om en spreekt tot het publiek. Een foto van haar vader hangt op de achtergrond.)
Er staan 8.000 stenen op een helling [een herdenkingsmonument in Srebrenica]. Een van die stenen, dat ben jij. Je bent gedood vanwege je naam. Mijn naam en de naam van mijn kinderen.
Mustafić.

BRON 8 Alma Mustafić en Raymond Braat vertellen elkaar hun perspectief op de gebeurtenissen in Srebrenica, in het theaterstuk *Gevaarlijke namen* (2021).

INFO 3 De afloop.

- Mensen buiten de compound worden gedeporteerd door Bosnische Serviërs. Dutchbat stuurt dan alle 5.000 vluchtelingen weg van de compound, inclusief Bosniakken die voor Dutchbat werken.
- Het Bosnisch-Servische leger scheidt met hulp van Dutchbat mannen van vrouwen en kinderen.
- Vrouwen en kinderen worden gedeporteerd. Het Bosnisch-Servische leger vermoordt meer dan 8.000 mannen, onder wie een groot deel van degenen die de bergen in waren gevlucht.
- Later worden veel massagraven gevonden. Veel lichamen blijken door de Bosnische Serviërs te zijn verplaatst naar een ander graf om de misdaad te verhullen.
- De massamoord wordt later volgens internationaal recht erkend als genocide.
- Het Joegoslavië-tribunaal veroordeelt de politieke leider van de Bosnische Serviërs Radovan Karadzić en de militaire leider Ratko Mladić voor genocide. Ze krijgen een levenslange gevangenisstraf.
- Het gerechtshof in Den Haag en de Hoge Raad oordelen tussen 2013 en 2019 dat de Nederlandse staat deels verantwoordelijk is voor de dood van de weggestuurde mannen van de compound en geheel verantwoordelijk voor de dood van Rizo Mustafić (medewerker Dutchbat) en van Ibro en Muhamed Nuhanović, de vader en broer van Hasan Nuhanović (medewerker Dutchbat en overlevende).

BRON 9 Het graf van Rizo Mustafić in Srebrenica. De bloemen zijn neergelegd door Alma en haar broer, namens hun moeder. (Foto uit 2022.)

Afsluiting

Controleer jezelf

9.1 Oost en West

1 Ik kan verklaren hoe de Koude Oorlog ontstond.
2 Ik kan beschrijven welke gevolgen de Koude Oorlog had voor de verschillende delen van de wereld.
3 Ik kan oorzaken noemen voor de ineenstorting van het communisme in Oost-Europa en de Sovjet-Unie.
4 Ik kan territoriale, politieke en economische gevolgen noemen van het verdwijnen van het communisme in Oost-Europa en de Sovjet-Unie.

9.2 Noord en Zuid

1 Ik kan uitleggen waarom het dekolonisatieproces zich na de Tweede Wereldoorlog zo snel voltrok.
2 Ik kan in grote lijnen het dekolonisatieproces van Afrika en Azië beschrijven.
3 Ik kan beschrijven hoe de dekolonisatie van Nederlands-Indië en Suriname is verlopen.
4 Ik kan uitleggen wat de huidige band is tussen de Nederlands-Antilliaanse eilanden en de voormalige kolonisator.

9.3 Internationale samenwerking

1 Ik kan oorzaken noemen voor de samenwerking tussen West-Europese landen vanaf 1950.
2 Ik kan beschrijven op welke manieren de Europese samenwerking zich uitbreidde.
3 Ik kan voorbeelden geven van naoorlogse internationale samenwerking om vrede, welvaart en rechtvaardigheid te bevorderen.
4 Ik kan met voorbeelden uitleggen dat er na 1950 wereldwijd discussies werden gevoerd over mensenrechten.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

atoomoorlog
blokvorming
containmentpolitiek
dekolonisatie
dissident
Europese Economische Gemeenschap (EEG)
Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)
Europese Unie (EU)
hegemonie
Internationaal Strafhof
Koude Oorlog
Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO)
soevereiniteit
supranationaal
Veiligheidsraad
Verenigde Naties (VN)
vetorecht
vredesmissie
wapenwedloop
wederzijdse afschrikking

Jaartallen

1945	Begin Koude Oorlog
1945	Indonesië roept de onafhankelijkheid uit
1945-1949	Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog met Nederland
1945	Oprichting Verenigde Naties
1949	Oprichting van de NAVO
1951	Oprichting EGKS
1957	Oprichting EEG
1961	Bouw van de Berlijnse Muur
1962	Rakettencrisis op Cuba
1975	Suriname wordt onafhankelijk
1989	Val van de Berlijnse Muur
1990	Duitse hereniging
1991	Opheffing van de Sovjet-Unie
1993	Oprichting Europese Unie
2002	Invoering euro

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 Vat de kenmerkende aspecten bij dit hoofdstuk (★ **45** tot en met ★ **47**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*. Gebruik de *Trainer 1900-2000*, opdracht 45.1 tot en met 47.4.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Herhalen van de leerstof

2 **a** Je gaat de stof ordenen in een overzicht met behulp van tijdlijnen.

- Gebruik een groot vel papier en zet vier tijdlijnen precies onder elkaar met dezelfde schaalverdeling (1945 tot 2020). Laat voldoende ruimte tussen de lijnen. Geef elke tijdlijn een naam: 'Koude Oorlog', 'Dekolonisatie', 'Europese samenwerking' en 'Internationale samenwerking'.
- Verdeel elke tijdlijn in twee of drie kleinere perioden, op basis van de ontwikkelingen die in dit hoofdstuk zijn beschreven. Geef elk van die perioden een naam. De Koude Oorlog kun je bijvoorbeeld verdelen in drie kleinere perioden: 'Koude Oorlog in Europa (1945-1949)', 'Koude Oorlog wereldwijd (1945-1985)' en 'Neergang Sovjet-Unie (1985-1991)'.
- Kies bij elke kleinere periode één kenmerkende gebeurtenis. Zet deze met jaartal bij de periode. Bijvoorbeeld: bij 'Koude Oorlog in Europa (1945-1949)' zet je 'Oprichting van de NAVO (1949)'.

b Kies twee kenmerkende gebeurtenissen die (ongeveer) tegelijkertijd plaatsvonden, uit verschillende rijen van het schema. Leg het verband uit tussen de gebeurtenissen.

Oefenen voor de toets

In 1939 kende zowel Nederland als Polen een kapitalistische economie.

4p **3** – Leg uit in welk land er na 1945 sprake was van verandering en in welk land er sprake was van continuïteit op economisch gebied en
– verklaar het verschil in de ontwikkeling van deze twee landen.

Gebruik bron 1.
Ho Chi Minh verwijst in zijn toespraak met opzet naar twee historische documenten.

3p **4** – Noem het doel dat Ho Chi Minh hiermee heeft en
– leg uit welke twee argumenten hij naar voren brengt om dat doel te bereiken.

Gebruik bron 2.

2p **5** Leg uit:
– met een verwijzing naar de bron, welke voorspelling de maker lijkt te doen en
– of deze voorspelling is uitgekomen.

Gebruik bron 3.
De bron is kenmerkend voor de Chinese visie op kolonialisme.

3p **6** Leg uit, telkens met een verwijzing naar de bron:
– welke visie blijkt uit de bron en
– waarom het Westen deze visie bedreigend vond.

Een bewering: 'De problemen waarmee voormalige koloniën na hun onafhankelijkheid te maken kregen, waren grotendeels het gevolg van de kolonisatie.'

2p **7** Verdedig deze bewering met twee argumenten.

In 1983 en 1985 rapporteerden vertegenwoordigers van de Verenigde Naties over de Decembermoorden. Zij stelden onder andere dat de slachtoffers zwaar waren gemarteld en opzettelijk ter dood waren gebracht.

2p **8** Verklaar waarom juist de VN onderzoek deden naar de Decembermoorden.

Gebruik bron 4.

2p **9** Leg uit, met een verwijzing naar een kenmerkend aspect, van welke belangrijke ontwikkeling in de Europese geschiedenis na 1945 deze bron een voorbeeld is.

De volgende gebeurtenissen gaan over verschillende samenwerkingen tussen landen.

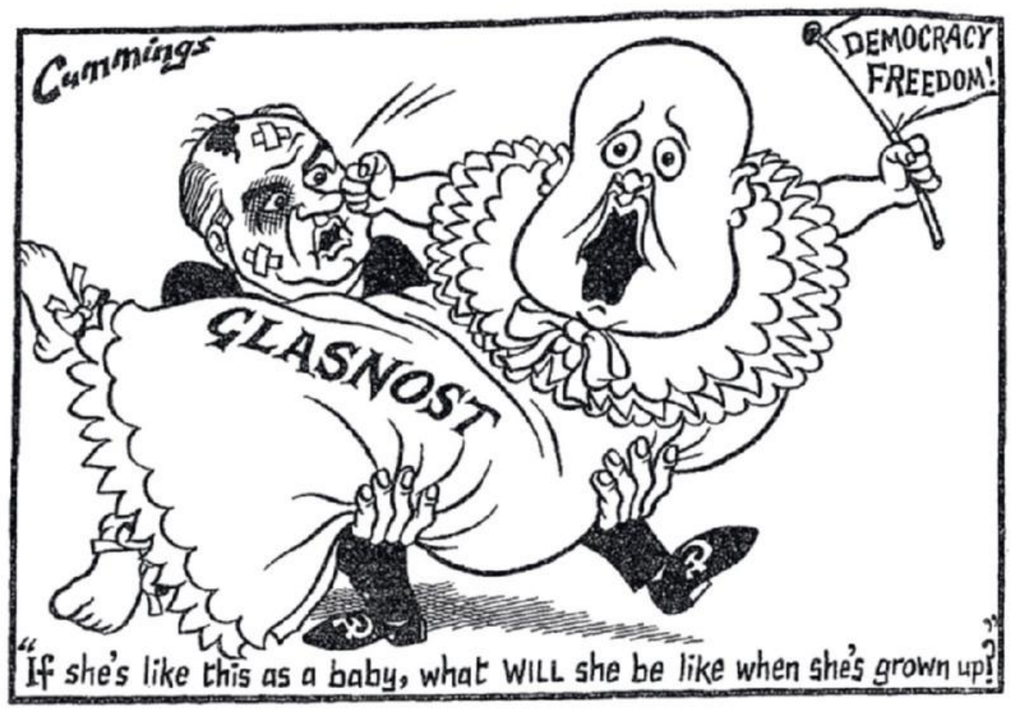
A De overwinnaars in de Tweede Wereldoorlog richtten een internationale organisatie op die een nieuwe oorlog moest voorkomen.
B De Verenigde Staten, Canada en West-Europese landen sloten een militair bondgenootschap.
C Nadat een aantal Afrikaanse landen onafhankelijk was geworden, ontstond een samenwerking met Aziatische landen tegen koloniale verhoudingen.
D Twaalf landen voerden de euro in als betaalmiddel.
E Vanwege nijpende economische problemen ging de Sovjet-Unie met de Verenigde Staten praten over wapenbeheersing.
F Zes landen richtten de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal op.

2p **10** Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de letters.

BRON 1 Op 2 september 1945 verklaarde Ho Chi Minh, de leider van de Vietnamese onafhankelijkheidsbeweging, Vietnam onafhankelijk van Frankrijk. Dit is een fragment uit zijn toespraak.

'Alle mensen zijn gelijk geschapen; zij hebben van hun schepper een aantal onvervreemdbare rechten gekregen, waaronder het recht op leven, vrijheid en geluk.' Deze onsterfelijke uitspraak werd gedaan in de *Onafhankelijkheidsverklaring van de Verenigde Staten van Amerika* in 1776. [...] De *Verklaring van de rechten van de mens en de burger*, opgesteld tijdens de Franse Revolutie in 1791, stelt ook dat 'alle mensen vrij geboren zijn en gelijke rechten hebben [...].' Dit is ontegenzeggelijk waar. Toch hebben de Franse imperialisten meer dan tachtig jaar, misbruik makend van het motto 'vrijheid, gelijkheid en broederschap', ons vaderland geweld aangedaan en onze medeburgers onderdrukt. [...] Om deze redenen [...] verklaren wij dat we vanaf nu alle koloniale relaties met Frankrijk verbreken. [...]

BRON 2 Spotprent uit 1988 van de Brit Michael Cummings. De tekst onder de prent luidt: 'Als ze zo is als baby, hoe zal ze dan zijn als ze volwassen is?' Op het vlaggetje staat: 'Democratie, vrijheid!' De man links is Gorbatsjov.

BRON 3 Een Chinese propagandaposter (ca. 1964) met daarop de tekst: 'Ondersteun de anti-imperialistische strijd van volken in Azië, Afrika en Latijns-Amerika krachtig.'

BRON 4 Op 2 september 1984, zeventig jaar na het begin van de Eerste Wereldoorlog, namen de Franse president François Mitterand en de Duitse bondskanselier Helmut Kohl voor het eerst samen deel aan een herdenkingsplechtigheid voor de gevallen soldaten bij Verdun in Frankrijk. Tijdens de gevechten bij Verdun stierven 700.000 soldaten.

10 Een kleine wereld

TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950-NU)

1945-1989 Koude Oorlog

1951-heden Europese samenwerking, economische welvaart

1945-ca. 1975 Dekolonisatie

ca. 1960-heden Multiculturele samenleving

1945 | 1950 | 1960 | 1970 | 1980

1945-1963
De Verenigde Staten en de Sovjet-Unie doen bovengrondse kernproeven om nucleaire kracht te demonstreren

ca. 1969
Toeristen op vakantie in Benidorm (Spanje)

ca. 1970
Turkse gastarbeider in de autofabriek van Opel in Duitsland

ontwikkeld in Mesopotamië, maar in verschillende landbouwsamenlevingen kwamen mensen onafhankelijk van elkaar op dit idee. Tot op de dag van vandaag bestaan er dan ook verschillende soorten schrift. Al snel werd het niet alleen gebruikt voor de boekhouding, maar ook om wetten en verdragen vast te leggen, over staatszaken te corresponderen, mooie verhalen te bewaren of politieke boodschappen te verspreiden, zoals Darius deed op de rots Behistun.

Ook voor de beoefening van wetenschap is het schrift van groot belang geweest. Door monumenten als de steencirkel van het Britse Stonehenge is bekend dat ook niet-geletterde volken sterrenkundige waarnemingen deden. Maar dankzij het schrift konden mensen de stand van hemellichamen nog beter vastleggen en bestuderen. Priesters maakten precieze kalenders, zodat zij religieuze rituelen op het juiste moment konden uitvoeren. Daarvoor waren berekeningen nodig waarmee zij de basis van de wiskunde legden.

Onderlinge contacten

Tot 1500 n.C. waren contacten tussen de verschillende culturen veel beperkter dan nu. Reizen was lastig en gevaarlijk. Soms was het zelfs helemaal onmogelijk om elkaar te bereiken. Zo vormde de Atlantische Oceaan een bijna onneembare barrière tussen Azië, Afrika en Europa enerzijds en Amerika anderzijds.

De contacten die er wel waren, kwamen op verschillende manieren tot stand:

- migratie. Niet alleen jagers-verzamelaars en nomaden verplaatsten zich over grote afstanden, ook boeren konden besluiten zich elders te vestigen. Dat gebeurde bijvoorbeeld als de grond uitgeput raakte of de bevolkingsdruk te hoog werd.
- oorlog en overheersing. Met name door het ontstaan van imperiums kwamen volken uit heel verschillende regio's met elkaar in aanraking, gewild of ongewild.
- handel. Al vóór de opkomst van de landbouw was op allerlei plekken in de wereld sprake van ruilhandel over lange afstanden. Wel kampte de langeafstandshandel lange tijd met technische beperkingen. Zo was transport over land duur en traag, en waren schepen veelal klein en niet erg zeewaardig. Daarom werd er lange tijd vooral in luxeproducten gehandeld.

Door middel van dit soort contacten konden producten, technieken, ideeën en religies zich soms over grote gebieden verspreiden. In imperiums hadden met name overwonnen elites de neiging (delen van) de cultuur van het heersende volk over te nemen, zoals de taal en religieuze gebruiken. Zo konden zij hun positie enigszins behouden. Maar het omgekeerde kwam ook voor: dat overheersers zich ter plaatse gedeeltelijk aanpasten aan culturen in gebieden die ze hadden veroverd. Zo lieten Perzische koningen zich in Egypte afbeelden als farao's (Egyptische koningen) om als heerser te worden erkend.

HET NUBISCHE KONINKRIJK KOESJ

BRON 3 Nubische piramiden bij de inmiddels verdwenen stad Meroë (nu in Sudan, Afrika). Deze koningsgraven waren oorspronkelijk tussen 10 en 30 meter hoog.

De bewoners van Nubië, het gebied ten zuiden van Egypte, hebben een groot deel van hun geschiedenis in koninkrijken geleefd. Het bekendste Nubische koninkrijk is Koesj (1100 v.C.-350 n.C.). Het dankte zijn welvaart vooral aan de handel. Producten uit het Afrikaanse binnenland, waaronder ijzer en goud, gingen via Koesj naar Egypte. Ook met India en China waren contacten. De macht van de koningen van Koesj blijkt wel uit het feit dat zij bijna een eeuw lang ook farao's van Egypte waren (744-656 v.C.). Ook nadat de Nubiërs uit Egypte waren verdreven, bleef Koesj een belangrijk handelscentrum. De Koesjcultuur was sterk beïnvloed door de Egyptische. Zo leek het (nog niet ontcijferde) schrift op hiërogliefen en lieten de koningen zich begraven in piramiden, die alleen een stuk steiler waren dan de Egyptische. In de 4e eeuw n.C. zakte de handel met het Romeinse Rijk in en kwam het koninkrijk tot een einde.

VRAGEN

4 Leg uit wat het verschil is tussen een stadstaat, een staat en een imperium.

5 Leg uit wat de heerser over een imperium deed om:
- mensen binnen zijn imperium rustig te houden;
- mensen buiten zijn imperium rustig te houden.

6 Noem een politiek-bestuurlijke oorzaak van de uitvinding van het schrift en een cultureel gevolg.

7 Ook vóór 1500 kwamen mensen op verschillende manieren in contact met mensen uit andere volken. Noem drie manieren waarop dat gebeurde en geef steeds een voorbeeld dat je in dit hoofdstuk bent tegengekomen.

Introductie

De val van de Berlijnse Muur was in 1989 een teken van hoop. Na ruim veertig jaar Koude Oorlog leek de weg vrij voor een wereld waarin vrede, economische samenwerking en mensenrechten centraal zouden staan. Het welvarende Westen zou daarbij een voortrekkersrol kunnen spelen.

Dertig jaar later is dat optimisme voorbij. Langs de grenzen van Europa en de Verenigde Staten zijn nieuwe muren verrezen, bedoeld om Aziatische, Afrikaanse en Zuid-Amerikaanse migranten tegen te houden. Veel westerlingen zien deze migranten als bedreiging voor de welvaart die zij sinds 1945 hebben opgebouwd.

De prikkeldraadversperring op de foto heeft ook nog een ander doel. Hij ligt op de grens van Polen en Belarus, en moet Europa beschermen tegen hernieuwde agressie vanuit Rusland. Dat land is het Westen weer als vijand gaan zien en probeert Europa te destabiliseren. Zo bracht het in 2021, via bondgenoot Belarus, grote groepen migranten naar de EU-grens, in de hoop in de Europese Unie paniek en verdeeldheid te zaaien.

De wereld van de 21e eeuw is kleiner dan ooit, maar niet altijd vredig en stabiel.

Kenmerkende aspecten

★ 48 De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren 60 van de 20e eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen

★ 49 De ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen

Waarover gaat dit hoofdstuk?

10.1 Welvaart en vervuiling ★ 48

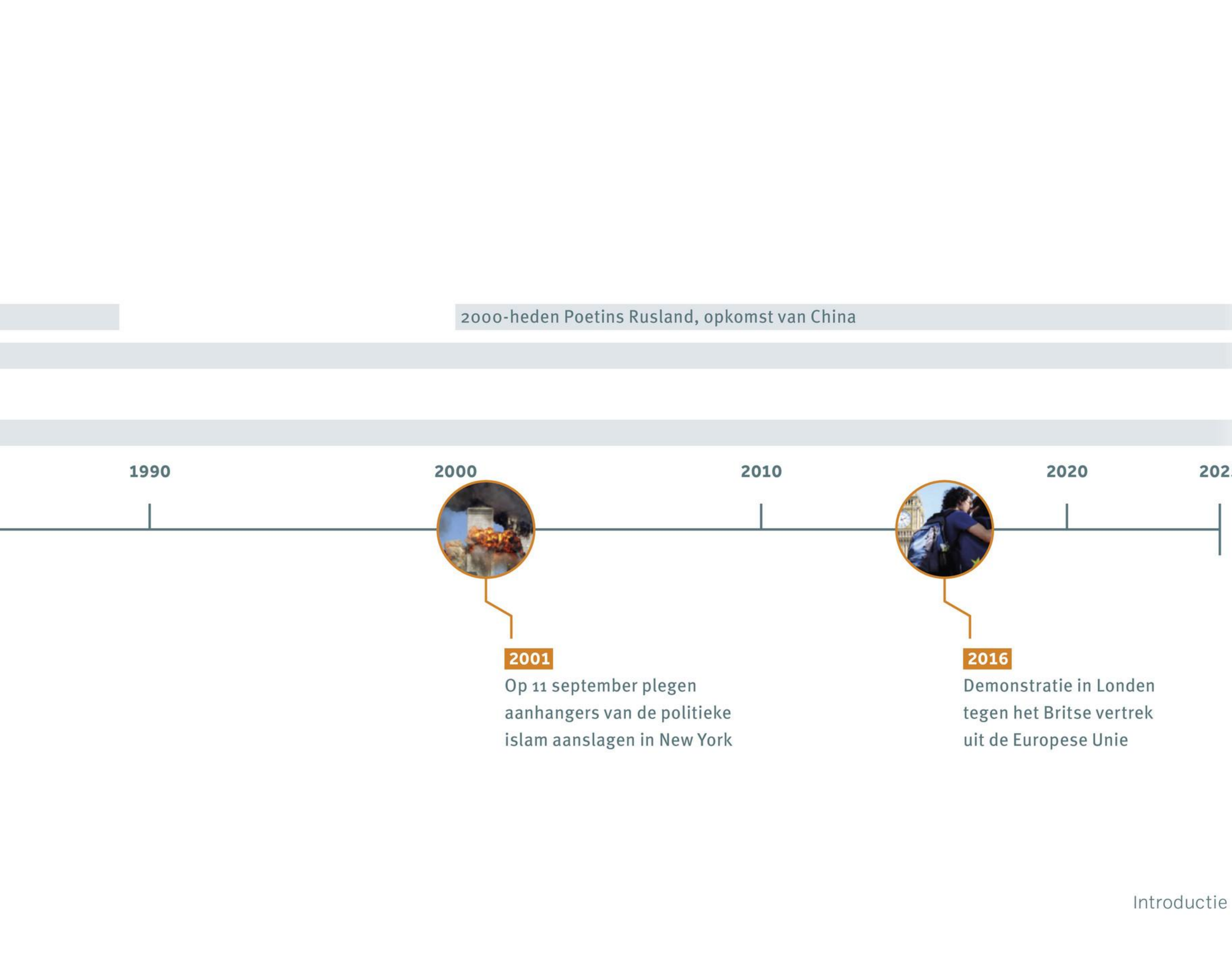
Na 1950 nam de welvaart in de hele wereld sterk toe, maar wel ten koste van de leefomgeving en het klimaat.

10.2 Emancipatie en migratie ★ 48 ★ 49

West-Europese samenlevingen veranderden ingrijpend, mede door migratie en door emancipatie van achtergestelde groepen.

10.3 Democratie in de verdrukking?

Wereldwijd doen zich in de 21e eeuw ontwikkelingen voor die niet altijd bevorderlijk zijn voor de democratie, individuele vrijheden en mensenrechten.

10.1 Welvaart en vervuiling

CASUS

Massaal naar de zon

BRON 1 Toeristen op het strand van Benidorm (Spanje), eind jaren 1960. Vooral na de opening van het nabijgelegen vliegveld van Alicante (1967) nam het aantal toeristen in Benidorm zeer snel toe.

‘Zon, zee en zalig nietsdoen’ – zo adverteerde een Nederlands reisbureau in 1966 voor strandvakanties in Spanje. ‘U stapt in het vliegtuig en wij zorgen voor de rest.’ Vóór 1960 waren zulke luxe vakanties naar het buitenland uitsluitend voor de rijken. Als West-Europese arbeiders en kantoormedewerkers al op vakantie gingen, was dat voor een paar dagen en bleven ze dicht bij huis.

Maar dat veranderde toen begin jaren 1960 de welvaart steeg. Eerst was een reis naar Spanje nog ‘heel, heel bijzonder’, vertelde een Nederlandse vrouw die in 2016 terugblikte op haar kindertijd. ‘Ik denk dat er bij ons in de straat maar weinig mensen zó ver op vakantie gingen.’ Maar al snel konden zelfs arbeiders zich een auto- of vliegvakantie veroorloven. In simpele Spaanse vissersdorpjes als Benidorm verrees de ene hotelflat na de andere. Verontrust schreef een krant in 1967 dat Spanje het reisdoel werd ‘van het geldloze massatoerisme’.

Voor die toeristen was Spanje nog wel wennen, vooral het eten. Toen een Nederlandse vrouw werd gevraagd wat ze daar ging koken, antwoordde ze: ‘Gewoon de Hollandse kost ga ik koken. Als ’t tenminste te krijgen is.’

Over de luchtvervuiling die dit toerisme met zich meebracht, maakten mensen zich veel minder druk. Vliegen en autorijden waren symbolen van vrijheid, luxe en vooruitgang. Eindelijk konden gewone mensen op vakantie in een land waar de zon gegarandeerd scheen.

VRAGEN

1 Bedenk twee oorzaken voor de snelle groei van het internationaal toerisme vanaf de jaren 1960.
2 De opkomst van het massatoerisme heeft over de hele wereld grote gevolgen gehad.
   a Bedenk minstens drie belangrijke gevolgen.
   b De gevolgen van massatoerisme zijn niet altijd positief. Toch is de opkomst van het massatoerisme vanaf de jaren 1960 goed te begrijpen.
   Leg dit uit.

Een welvarend Europa

★ 48 Deelaspect: de toenemende westerse welvaart

Dat brede lagen van de West-Europese bevolking binnen één generatie op vliegvakantie zouden kunnen, had niemand in 1945 voor mogelijk gehouden. Maar de welvaart steeg snel, mede dankzij Amerikaanse steun. Na verloop van tijd hadden politici wel verschillende opvattingen over de vraag hoe ze die welvaart het beste konden vasthouden.

De wederopbouw

Europa was zwaargehavend uit de oorlog gekomen. Woningen waren verwoest, bruggen, spoorlijnen en fabrieken platgebombardeerd en machines beschadigd of gestolen. Europese overheden streefden naar **wederopbouw** van hun economieën. De overheden gaven veel uit aan herstel. Ook hielden ze bewust de lonen laag. Zo konden bedrijven goedkoop produceren, waardoor de export zou toenemen en dus ook de werkgelegenheid.

De Verenigde Staten lanceerden bovendien een omvangrijk hulpprogramma: het **Marshallplan**. West-Europa kreeg grondstoffen, levensmiddelen en miljarden dollars. Het geld moest vooral worden gebruikt om de infrastructuur te herstellen en fabrieken te bouwen.

De Amerikanen hoopten met deze hulp drie doelen te bereiken:

- de Europese economie en de handel over en weer herstellen;
- de populariteit van communistische partijen in West-Europa tegengaan;
- Europese samenwerking bevorderen om zo nieuwe oorlogen te voorkomen.

Verzorgingsstaat en consumptiemaatschappij

De groeiende welvaart had twee gevolgen. Het eerste was dat Europese regeringen konden investeren in het opbouwen van een zogenoemde **verzorgingsstaat**. Met de schrijnende armoede van de jaren 1930 nog scherp voor ogen, bouwden de meeste landen een uitgebreid stelsel van voorzieningen op. Bij ziekte, arbeidsongeschiktheid, ouderdom of werkloosheid garandeerde de overheid een minimumbestaan.

Rond 1960 had het economische herstel nog een tweede gevolg. De economie was zo sterk gegroeid, dat de vraag naar arbeid inmiddels groter was dan het aanbod. Werkgevers boden betere salarissen, waardoor de koopkracht explosief steeg. Werknemers kregen ook meer vrije tijd. Vanaf eind jaren 1960 konden steeds meer West-Europeanen zich luxeproducten veroorloven, zoals televisies, wasmachines, auto's en vakanties aan de Middellandse Zee. West-Europa ontwikkelde zich tot een echte **consumptiemaatschappij**.

BRON 2 Deze poster uit 1950 moest het Marshallplan promoten. De wieken van de molen verbeelden de landen die hulp kregen; het roer heeft de kleuren van de vlag van de Verenigde Staten en bepaalt de juiste (wind)richting.

Bezuinigingen en neoliberalisme

De verzorgingsstaat maakte een eind aan veel sociale ellende. Maar vanaf de jaren 1970 bleken er ook nadelen te zijn. Er kwam een eind aan de economische groei en veel mensen deden vanwege werkloosheid een beroep op sociale voorzieningen. Daardoor liepen overheidstekorten enorm op. Volgens sommige economen was dat op den duur niet houdbaar. Om de verzorgingsstaat in stand te houden besloten politici daarom de sociale voorzieningen te versoberen; voor uitkeringsgerechtigden kwamen er bovendien meer prikkels om te gaan werken. In de 21e eeuw gebeurde iets dergelijks met de pensioenen. Door vergrijzing nam het aantal gepensioneerden snel toe. Om te voorkomen dat pensioenen onbetaalbaar werden, besloten veel regeringen de pensioenleeftijd te verhogen.

Daarnaast veranderde de visie op de rol van de overheid in de economie. In West-Europese landen was de overheid meestal verantwoordelijk voor zaken als gezondheidszorg, volkshuisvesting, openbaar vervoer en energievoorziening. Concurrentie ontbrak. Sommige economen constateerden dat de dienstverlening daardoor traag, duur en ouderwets was. Zij vonden daarom dat de overheid in de publieke sector concurrentie moest bevorderen. Deze economische stroming staat bekend als het **neoliberalisme**.

Vanaf de jaren 1980 kozen steeds meer bestuurders in de westerse wereld voor een neoliberale koers. Zij droegen grote delen van de publieke sector over aan commerciële bedrijven. Deze politiek pakte niet altijd goed uit; soms ging de dienstverlening erop achteruit. In de 21e eeuw is daarom kritiek ontstaan op het neoliberalisme. Volgens deze critici zijn sectoren als de gezondheidszorg niet gebaat bij concurrentie en winstbejag. De overheid zou daar weer meer zeggenschap over moeten krijgen.

> 'Ik ben premier geworden met één uitgesproken bedoeling: Groot-Brittannië veranderen van een afhankelijke in een zelfstandige samenleving – van een "geef-het-mij"- in een "doe-het-zelf"-land.'
>
> — De Britse premier Margaret Thatcher in een toespraak uit 1984.

VRAGEN

3 **a** Zowel Amerikaanse als Europese burgers brachten financiële offers voor de wederopbouw van West-Europa. Leg dat uit.

b Bedenk waarom de Amerikaanse regering het belangrijk vond een nieuwe oorlog in Europa te voorkomen.

4 Leg uit dat het voor de opbouw van een verzorgingsstaat nodig is dat burgers een zekere mate van welvaart hebben.

5 In de jaren 1970 begonnen Europese regeringen de verzorgingsstaat te versoberen.
Noem een belangrijke oorzaak daarvan.

6 In 1995 verzelfstandigde de Nederlandse regering de Nederlandse Spoorwegen (NS). Ook andere bedrijven mochten passagiers gaan vervoeren over een deel van het spoorwegnet.

a Is dit een voorbeeld van neoliberale politiek? Leg je antwoord uit.

b Bedenk welke verwachting de regering bij deze verzelfstandiging zal hebben gehad.

c Stel dat de Nederlandse regering de Nederlandse Spoorwegen nooit had verzelfstandigd.
Hoe groot acht je de kans dat ze de NS alsnog zou verzelfstandigen? Leg je antwoord uit.

Wereldeconomie in ontwikkeling

Ondertussen onderging ook de wereldeconomie grote veranderingen. Buiten het Westen verrezen nieuwe economische reuzen, zoals Japan, China en India. De uitvinding van de computer en het internet leidden tot een economische omwenteling. Tegelijkertijd bleek de ongekende welvaartsgroei de oorzaak van milieuvervuiling en opwarming van de atmosfeer.

De opkomst van niet-westerse economieën

De meeste niet-westerse landen in Azië, Afrika en Zuid-Amerika hadden rond 1950 een laag welvaartspeil.
Toch slaagden sommige landen er na de oorlog in zich economisch te ontwikkelen. Eén manier om dat te doen was maximaal profiteren van de aanwezige bodemschatten. Dat deden bijvoorbeeld Saudi-Arabië en andere oliestaten.

Een andere weg was industrialisatie. Dankzij lage lonen konden niet-westerse landen veel goedkoper produceren dan westerse landen. Japan profiteerde als eerste van die situatie. Vanaf de jaren 1960 kreeg de industrie daar een sterke impuls toen Japanse machines, auto's en fototoestellen in het Westen veel aftrek vonden. Later begonnen ook andere landen in Azië hun industrie uit te bouwen. Het opmerkelijkste voorbeeld is de Volksrepubliek China. Eind jaren 1970 gaf de communistische regering daar meer ruimte aan ondernemers en de vrije markt. Inmiddels is China de tweede economische macht in de wereld, na de Verenigde Staten.

Sindsdien hebben meer landen de sprong naar economische zelfstandigheid kunnen maken, waaronder landen in Zuid-Amerika en tal van voormalige koloniën, zoals Indonesië en India. Zelfs in Afrika, dat lange tijd weinig economische groei kende, zijn landen als Ethiopië, Rwanda en Ghana na 2000 begonnen aan een economische spurt.

Doordat veel industriële bedrijven hun activiteiten naar lagelonenlanden verplaatsten, kwam in westerse landen het accent meer te liggen op de dienstverlening. Steeds meer mensen werken tegenwoordig op kantoor, in de zorg of in het onderwijs. Nederland is een voorbeeld van zo'n diensteneconomie: de dienstensector is goed voor zo'n 80% van het nationaal inkomen.

Milieu en klimaat

De toename van de welvaart, te beginnen in het Westen, leidde tot groeiend verbruik van water en grondstoffen, en tot veel afval en vervuiling. In de jaren 1960 werd duidelijk dat water-, lucht- en bodemvervuiling de samenleving bedreigden. De snelle groei van de wereldbevolking (een verdrievoudiging sinds 1946) en de opkomst van nieuwe industrielanden maakten het probleem nog nijpender, ook al dragen inwoners van de meeste niet-westerse landen nog altijd relatief weinig bij aan de vervuiling wereldwijd.

Vanaf de jaren 1970 kwamen er wetten die het milieu moesten verbeteren, vaak met resultaat. Veel rivieren in Europa zijn nu bijvoorbeeld schoner dan in de jaren 1970. Daarmee is niet gezegd dat alle kwesties zijn verholpen. Zo is bodemverzuring door een te hoge uitstoot van stikstof nog altijd een groot probleem in Europa. En ondanks vele maatregelen is de mens verantwoordelijk voor het versneld uitsterven van talloze dieren- en plantensoorten, overal ter wereld.

Bovendien begonnen wetenschappers rond 1990 alarm te slaan over een nieuw probleem: de opwarming van de atmosfeer door de uitstoot van broeikasgassen als CO_2. De gevolgen van deze opwarming zullen zeer ernstig zijn. In 2015 is daarom in Parijs wereldwijd afgesproken om de opwarming te beperken tot 'ver onder de 2 °C' (bij voorkeur tot 1,5 °C). Dat moet gebeuren door de uitstoot van broeikasgassen te verminderen.

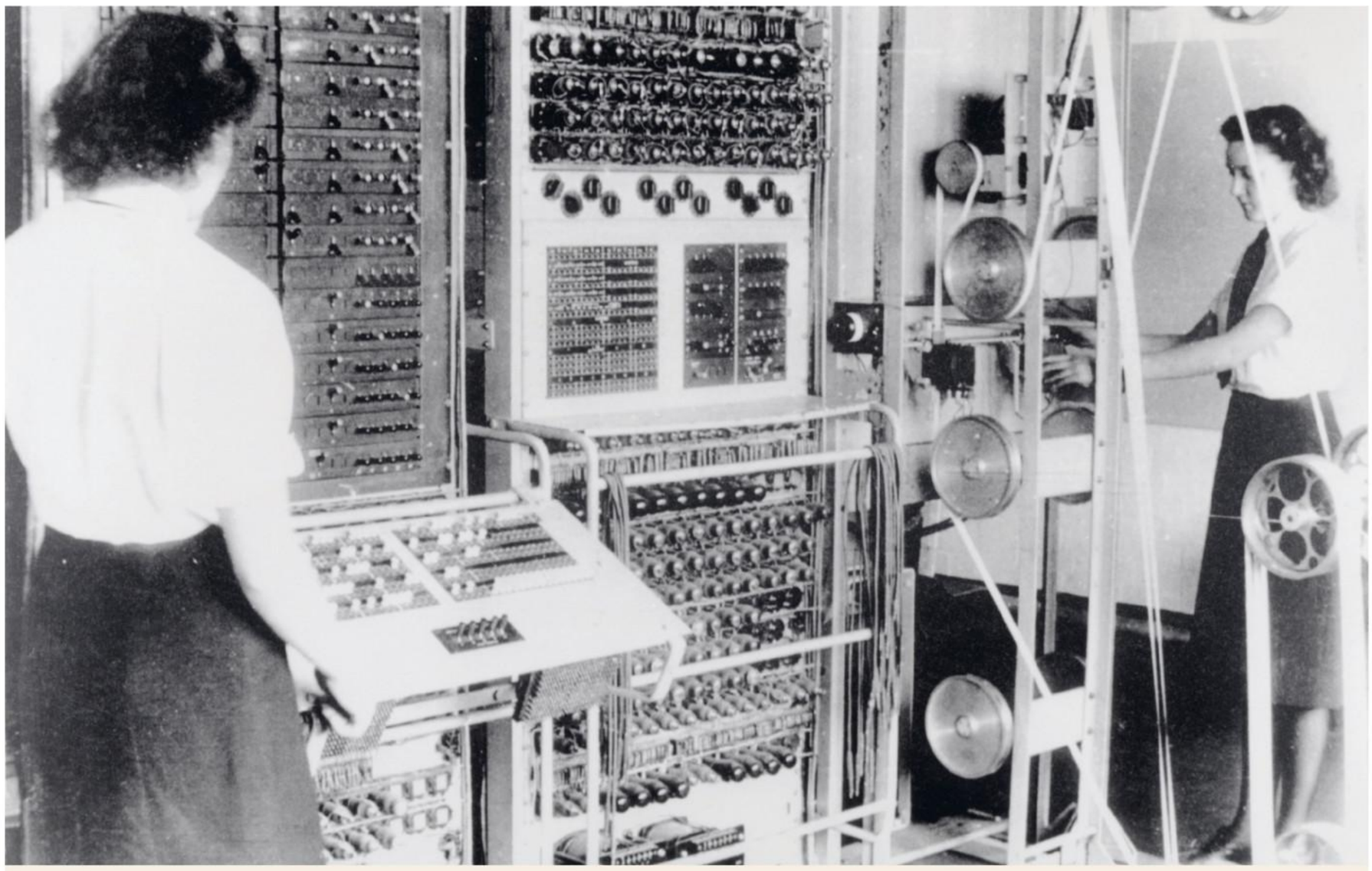
De digitale revolutie

Van grote betekenis voor de hedendaagse samenleving waren de opkomst van computer en internet. Toen in de Tweede Wereldoorlog de eerste computers werden ontwikkeld voor militaire doeleinden, leek hun belang nog beperkt: ze waren gigantisch groot en peperduur. Vanaf de jaren 1960 begonnen grote bedrijven en overheden computers in te zetten voor complexe administraties. Maar de echte revolutie begon rond 1980, toen kleine en relatief goedkope personal computers doordrongen tot vrijwel elk kantoor en huishouden. Vanaf de jaren 1990 werden ze via het internet met elkaar verbonden. Dat vergrootte de productiviteit enorm. Waar vroeger typisten eindeloos bezig waren data en teksten over te tikken, hoefden gegevens nu maar op één plek ingevoerd te worden, waarna ze zo vaak als nodig gebruikt konden worden.

Passend bij de diensteneconomie is een nieuw soort samenleving ontstaan, waarin veel geld wordt verdiend met het verzamelen, beheren en bewerken van informatie. Zo'n **informatiesamenleving** onderscheidt zich van een industriële samenleving, waarin het produceren van goederen centraal staat.

BRON 3 Achtergelaten vissersschepen in het voormalige Aralmeer in Centraal-Azië. Ooit was dit een van de grootste meren ter wereld (groter dan Nederland). Vanaf de jaren 1960 begon men in dit deel van de Sovjet-Unie met grootschalige katoenteelt. Het water daarvoor werd onttrokken aan het Aralmeer, met verdroging tot gevolg. Het was een van de grootste milieurampen ooit.

BRON 4 De rechterhelft van een van de eerste computers ter wereld, de Colossus Mark 2, in 1943. Tijdens de Tweede Wereldoorlog bouwden de Britten deze rekenmachine om gecodeerde berichten van de Duitsers te ontcijferen. De computers werden grotendeels bediend door vrouwelijke militaire specialisten.

Globalisering

De opkomst van niet-westerse economieën en de digitale revolutie bevorderden verdere **globalisering**. Mensen over de hele wereld zijn economisch, politiek en cultureel sterk verbonden geraakt.

Economisch blijkt dat uit de sterke groei van de wereldhandel. Doordat producten steeds verder weg worden gemaakt, zijn samenlevingen steeds afhankelijker van elkaar. Zo ontstaan er in West-Europa problemen als de aanvoer van medicijnen uit China en India stilvalt.

Ook in de politiek is er sprake van globalisering. Landen hebben steeds meer met elkaar te maken, bijvoorbeeld omdat veel huidige problemen, zoals milieuvervuiling en klimaatproblematiek, grensoverschrijdend zijn. Belangrijke beslissingen worden daarom steeds minder genomen door individuele parlementen en regeringen, en steeds vaker door grote, internationale organisaties.

Ten slotte heeft globalisering een culturele kant. Mensen van over de hele wereld komen meer in aanraking met andere culturen, dankzij televisie en internet, maar ook door toerisme en migratie. Dat kan leiden tot meer begrip, maar ook tot het tegendeel: dat mensen hun eigen cultuur proberen af te schermen voor invloeden van buitenaf.

VRAGEN

7 Bedenk drie economische gevolgen van de opkomst van nieuwe industrielanden voor westerse landen.

8 **a** Hoort een verzekeringsmaatschappij bij een diensteneconomie? Leg je antwoord uit.

b Leg uit, aan de hand van het voorbeeld van een verzekeringsmaatschappij, dat een informatiesamenleving en een diensteneconomie bij elkaar passen.

9 In 2015 hebben vrijwel alle landen ter wereld afgesproken de opwarming van de atmosfeer te beperken tot 1,5 °C ten opzichte van het niveau van 1850.

a Bedenk waarom landen in 2015 zijn uitgegaan van de temperatuur in 1850.

b Veel niet-westerse landen, zoals India en staten in Afrika, vinden dat zij hun CO_2-uitstoot voorlopig niet hoeven te beperken – tenzij het Westen hen steunt om hun samenlevingen klimaatneutraal te maken. Bedenk een historisch argument waarmee deze landen hun opstelling kunnen onderbouwen.

10 Een bewering: 'Wat de stoommachine was in de 19e eeuw, is de computer in onze tijd.' Leg deze bewering uit.

11 Een bewering: 'De globalisering is begonnen na 1945.' Klopt deze bewering? Leg je antwoord uit met een verwijzing naar een kenmerkend aspect.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

10.2 Emancipatie en migratie

CASUS

Een vrouwelijke burgemeester

BRON 1 Burgemeester Gerda van den Bosch-Brethouwer (PvdA) opent in 1972 een nieuw sportpark in Puttershoek.

In 1972 werd Gerda van den Bosch-Brethouwer (1921-2006) burgemeester van het Zuid-Hollandse dorp Puttershoek. Ogenschijnlijk niks bijzonders: er werden vrijwel elke week burgemeesters benoemd.

Toch haalde deze benoeming de landelijke pers. Zij was namelijk pas de zesde vrouwelijke burgemeester in Nederland. Op de vraag of ze dit beroep wel aankon, antwoordde ze: ‘Dat geloof ik zeker. Waarom zou een vrouw geen burgemeester kunnen zijn? In de moderne tijd kunnen vrouwen meer dan alleen voor het huishouden zorgen.’

Maar zo vanzelfsprekend was dat nog niet. Velen vonden deze baan te zwaar voor een vrouw. Toen een katholiek vrouwelijk gemeenteraadslid uit Amsterdam in 1967 de vraag kreeg of een vrouw burgemeester kon worden, zei ze: ‘Denkt u nou heus, dat de heren dat zouden aannemen?’ Een andere, progressieve politica dacht dat een vrouw geschikt kon zijn, maar vond het ‘voor de echtgenoot van zo’n vrouw […] wel moeilijk’. En een socialiste uit de raad zag er ook wel wat in, ‘maar dan in een kleine gemeente’.

Klein was de gemeente van Van den Bosch zeker: Puttershoek telde maar 4.000 inwoners. En ook deze gemeenteraad had gemengde gevoelens. De locoburgemeester stelde de raadsleden gerust: haar kunde en persoonlijkheid zouden eventuele twijfels snel wegnemen. Dat bleek te kloppen. In 1977 kon ze doorstromen naar het iets grotere Brummen (Gelderland). Bovenaan de kandidatenlijst stond een man, maar de minister wilde meer vrouwelijke burgemeesters en vond haar ervaren genoeg. Dat laat zien dat de tijdgeest inmiddels was veranderd.

VRAGEN

1 **a** Welke gedachte was in Nederland tot in de jaren 1970 een belangrijke belemmering om vrouwen in het burgemeestersambt te benoemen?

b Leg uit dat deze gedachte strijdig is met een fundamenteel idee dat sommige verlichte denkers al in de 18e eeuw naar voren hadden gebracht.

c Heeft dit fundamentele idee uit de Verlichting effect gehad op het politiek-maatschappelijke denken in de 19e eeuw? Leg je antwoord uit aan de hand van een kenmerkend aspect.

d In 1990 was 5% van de Nederlandse burgemeesters vrouw, in 2020 was dat 28%. Vind je dat je kunt zeggen dat het idee uit vraag a bijna niet meer leeft in de Nederlandse samenleving?

Sociaal-culturele veranderingen

★ 48 De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren 60 van de 20e eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen

Dat vrouwen na de oorlog bestuurlijke functies gingen vervullen, past bij een reeks sociale veranderingen in West-Europa na 1945. In deze periode groeide de middenklasse sterk, werden jongeren minder afhankelijk van hun ouders en raakte de christelijke kerk zijn centrale rol kwijt. Vrouwen en lhbti's bevrijdden zich van beknellende vooroordelen. Tegelijkertijd veranderde de samenstelling van de bevolking. Door migratie ontstond een veelkleurige samenleving.

Opkomende middenklasse

De diensteneconomie die na de Tweede Wereldoorlog ontstond, vroeg om een ander soort werknemers, die beter waren opgeleid. Voor fabrieksarbeid of werken op het land was basisonderwijs meestal voldoende. Vóór de oorlog was het daarom niet ongebruikelijk dat jongeren tussen hun 12e en 15e gingen werken. Na de oorlog werd voortgezet onderwijs voor iedereen de norm. Vanaf de jaren 1960 stroomden steeds meer jongeren door naar hogeschool of universiteit. Daarmee hadden zij uitzicht op beter betaald werk. Samen met de algehele welvaartsgroei leidde dat tot het ontstaan van een grote, welvarende middenklasse in West-Europa.

De jeugd breekt los

Meer onderwijs en welvaart leidden ertoe dat oud en jong uit elkaar groeiden. Jongeren konden zich na de oorlog een eigen levensstijl veroorloven: zij gingen zich anders kleden dan hun ouders en dansten op hun eigen muziek, zoals in de jaren 1950 rock-'n-roll.

Ook in hun opvattingen namen jongeren afstand van hun ouders, vooral in de jaren 1960. De oudere generatie zou te behoudend zijn, bijvoorbeeld omdat die seks voor het huwelijk afwees. Ook waren jongeren kritischer op het Amerikaanse militaire optreden tijdens de Koude Oorlog, terwijl ouderen hun voormalige bevrijders vaak steunden. Vanwege dit soort verschillen tussen jong en oud spraken velen in de jaren 1960 van een generatiekloof.

Tegelijkertijd verloor de christelijke kerk, die eeuwenlang waarden en normen had doorgegeven, snel aan gezag. Vooral onder jongeren liep de kerkgang sterk terug. Via het onderwijs, de radio en de televisie waren zij in aanraking gekomen met opvattingen die strijdig waren met de kerkleer, bijvoorbeeld over huwelijk, gezin en seksualiteit. Dit proces van ontkerkelijking of **secularisatie** was al voor de oorlog begonnen, maar zette zich nu versneld door.

BRON 2 Jongeren vermaken zich in 1969 in een park in Groot-Brittannië. Uit hun kleding blijkt dat ze gecharmeerd zijn van flowerpower: een beweging vóór de liefde en tegen de oorlog.

Feminisme

De loopbaan van Gerda van den Bosch-Brethouwer illustreert dat ook de plaats van vrouwen in de West-Europese samenleving na 1945 sterk veranderde. Nadat vrouwen begin 20e eeuw kiesrecht hadden gekregen, was de aandacht voor de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen verflauwd. Maar nog altijd heerste het idee dat mannen als hoofd van het gezin de kost moesten verdienen en dat vrouwen thuis moesten blijven om voor de kinderen en het huishouden te zorgen.

Naarmate vrouwen hoger opgeleid waren, kwam daarop steeds meer kritiek. Zo werd in Nederland in 1957 de wet afgeschaft die bepaalde dat getrouwde vrouwen financieel onbekwaam waren. In de hele westerse wereld begonnen jonge vrouwen zich eind jaren 1960 steeds luider uit te spreken tegen de vastgeroeste ideeën over gender. Ze streden onder meer voor een betere positie van vrouwen op de arbeidsmarkt, een evenwichtiger verdeling van zorgtaken tussen man en vrouw, betaalbare kinderopvang en het recht op abortus.

Inmiddels is abortus in veel landen toegestaan. Ook is de tijd voorbij dat burgemeesters, hoogleraren, journalisten en ondernemers bijna per definitie man waren – en mannen nog geen luier konden verschonen. Toch vinden velen het te vroeg om te spreken van gendergelijkheid: nog altijd vervullen vrouwen meer zorgtaken dan mannen en zijn ze ondervertegenwoordigd in topfuncties.

Lhbti-rechten

In de jaren 1960 begon ook de emancipatie van lhbti's. Tot die tijd was heteroseksualiteit de norm. Andere seksuele oriëntaties, zoals homo- of biseksualiteit, werden niet geaccepteerd of hooguit stilzwijgend gedoogd. Toen in de jaren 1960 seksualiteit steeds openlijker bespreekbaar werd, besloten veel mannen en vrouwen hun homo- of biseksualiteit niet langer te verbergen. Later pleitte de lhbti-beweging voor openstelling van het huwelijk voor mensen van hetzelfde geslacht. In vrijwel de hele westerse wereld en een groot deel van Zuid-Amerika is dat inmiddels bereikt.

Dat wil niet zeggen dat homoseksualiteit inmiddels door iedereen wordt geaccepteerd. Er is nog altijd veel onbegrip. Dat geldt ook voor andere lhbti's, zoals transgenders en non-binaire personen. Sinds de jaren 2010 is er meer aandacht voor deze groepen. Zo hebben veel westerse landen het inmiddels mogelijk gemaakt de geslachtsvermelding in het paspoort (m/v/x) aan te passen.

VRAGEN

2 In Nederland werd in 1900 leerplicht ingesteld voor kinderen van 6 tot 12 jaar. Gedurende de 20e eeuw werd deze leerplicht in stappen verlengd. Tegenwoordig mag je vóór je 18e pas van school als je een startkwalificatie hebt (minimaal mbo-niveau 2). Geef een economische verklaring voor deze verandering.

3 Gebruik bron 2.
De jongeren op deze foto passen bij de jongerencultuur van de jaren 1960.
Toon dat aan met twee verwijzingen naar de bron.

4 Bedenk welke betekenis secularisatie zal hebben gehad voor de emancipatie van vrouwen en lhbti's in West-Europa.

5 In de jaren 1970 groeide de maatschappelijke aandacht voor het feminisme.
a Noem drie belangrijke strijdpunten van feministen uit deze tijd.
b Noem een belangrijke overeenkomst en een belangrijk verschil tussen het feminisme rond 1900 en dat van de jaren 1970.

6 Bekijk het kenmerkend aspect bij deze leertekst.
Past de emancipatie van lhbti's hier goed bij? Leg je antwoord uit.

Migratie

★ **49** De ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen

Een belangrijke sociaal-culturele verandering in West-Europa was ook de vestiging van grote groepen mensen uit andere werelddelen. In Amerika gebeurde dat al in de 19e eeuw, maar Europa kende dit verschijnsel tot 1945 amper.

Nieuwe Europeanen

Dat veranderde toen na de Tweede Wereldoorlog veel mensen uit de voormalige koloniën naar West-Europa verhuisden. Het ging onder meer om mensen die zich na de dekolonisatie onveilig voelden in hun eigen land, maar ook om mensen die in Europa meer kansen zagen voor zichzelf en hun kinderen.

Een tweede groep bestond uit arbeidsmigranten. De eersten kwamen uit het Middellandse Zeegebied. Zij werden vanaf de jaren 1960 uit landen als Joegoslavië, Turkije en Marokko gehaald om laagbetaalde fabrieksarbeid te verrichten. Velen van hen hadden weinig scholing of waren analfabeet. Omdat het aanvankelijk leek te gaan om een tijdelijk verblijf, werden deze migranten gastarbeiders genoemd. Maar veel migranten keerden niet terug en lieten hun gezinnen overkomen. Sindsdien zijn in vrijwel alle sectoren van de economie arbeidsmigranten ingezet: van Oost-Europese bouwvakkers en tomatenplukkers tot Thaise verpleegkundigen en Indiase computerspecialisten. Zij hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de welvaart in Europa.

Ten slotte is in West-Europa vanaf de jaren 1990 het aantal asielzoekers toegenomen: mensen die om politieke redenen of vanwege oorlogsdreiging een veilig heenkomen hebben gezocht. Het gaat om mensen uit oorlogslanden als het voormalige Joegoslavië, Eritrea, Syrië, Afghanistan en Oekraïne. Voor veel mensen buiten de Europese Unie is politiek asiel de enige mogelijkheid om in aanmerking te komen voor verblijf in West-Europa.

BRON 3 Een uit Turkije afkomstige migrant tijdens zijn werk in een autofabriek van Opel in Duitsland, ca. 1970.

De multiculturele samenleving

Door al deze nieuwkomers is de samenstelling van de West-Europese bevolking sterk veranderd. Terwijl die in 1945 nog vrijwel uitsluitend wit en christelijk was, omvat zij nu mensen uit alle werelddelen en met verschillende culturele en religieuze achtergronden. Zeker in de steden is een **pluriforme en multiculturele samenleving** ontstaan.

De integratie van migranten verliep vaak moeizaam. Dat kwam onder meer door de soms grote taal- en cultuurverschillen. Dit speelde onder andere bij de arbeidsmigranten uit het Middellandse Zeegebied. Mede door hun beperkte scholing en lage inkomen was het voor hen niet eenvoudig aansluiting te vinden bij de West-Europese samenleving. Overheden boden aanvankelijk onvoldoende steun, omdat ze dachten dat deze migranten uiteindelijk zouden terugkeren naar hun land van herkomst.

Daar komt bij dat de Europese cultuur eeuwenlang werd gekenmerkt door een zekere minachting voor en afkeer van mensen van kleur. De meeste witte West-Europeanen verwierpen inmiddels het wetenschappelijk racisme uit de 19e eeuw. Toch werden mensen van kleur nog regelmatig geconfronteerd met meer verborgen vormen van racisme, zoals stilzwijgende uitsluiting en discriminatie bij het zoeken naar huisvesting of werk. Dit type racisme werd nog versterkt toen islamitische terroristen vanaf 2001 grote aanslagen begonnen te plegen. Omdat veel migranten islamitisch waren, ondervonden die veel woede en wantrouwen, ook al veroordeelden de meeste moslims de aanslagen.

Deze problemen zijn nog niet overwonnen. Maar de verschillen tussen groepen van verschillende herkomst zijn wel afgenomen. De (klein)kinderen van niet-westerse migranten zijn vaak beter opgeleid dan hun ouders en sommigen zijn doorgedrongen tot invloedrijke functies in de media, de wetenschap en de politiek.

Reacties op de multiculturele samenleving

De multiculturele samenleving heeft in Europa in de 21e eeuw uiteenlopende reacties opgeroepen.

Enerzijds hebben veel Europeanen zonder migratieachtergrond moeite met de aanwezigheid van migranten en hun nazaten. Zij voelen zich vervreemd van hun vertrouwde leefwereld. Vaak maken zij zich zorgen over hun eigen kansen op de arbeids- en woningmarkt en vinden ze dat er voor hun problemen te weinig aandacht is. Dit heeft geleid tot de opkomst van politieke partijen die immigratie willen beperken of migranten rechten willen ontnemen.

Anderzijds zijn er mensen die vinden dat de samenleving nog altijd onvoldoende rekening houdt met mensen met een migratieachtergrond. Zij wijzen op allerlei vormen van verborgen racisme. Ook is er bijvoorbeeld meer aandacht gekomen voor de maatschappelijke gevolgen van het slavernijverleden. In Nederland heeft dat onder meer geleid tot officiële excuses voor het slavernijverleden en de vrijwel algehele afschaffing van Zwarte Piet.

Om te komen tot een samenleving waarin ieders stem wordt gehoord, streven steeds meer overheden en bedrijven naar **diversiteit**. Daarvan is sprake als in alle sectoren en op alle niveaus mensen met uiteenlopende achtergronden en eigenschappen vertegenwoordigd zijn. In een diverse samenleving worden mensen dus nooit uitgesloten op grond van bijvoorbeeld sekse, huidskleur of religie.

BRON 4 In 2020 begon de Amerikaanse Netflixserie *Bridgerton*, over het leven van een rijke Britse familie aan het begin van de 19e eeuw. Hoewel de Britse elite in die tijd vrijwel uitsluitend wit was, koos de producent voor een rolbezetting met witte acteurs én acteurs van kleur. Deze invulling van het begrip 'diversiteit' maakte veel discussie los.

VRAGEN

7 Noem drie groepen migranten die na 1945 vanuit andere werelddelen naar West-Europa zijn getrokken en zet erbij wanneer elke migratiebeweging ongeveer begon.

8 De acceptatie van niet-westerse nieuwkomers in West-Europese samenlevingen is niet altijd vlekkeloos verlopen. Dat heeft zowel structurele oorzaken (die langdurig spelen) als meer incidentele oorzaken (gebeurtenissen).
Leg dit uit.

9 De multiculturele samenleving heeft in de 21e eeuw geleid tot politieke tegenstellingen in de samenleving.
Leg dat uit.

10 Gebruik bron 4.

a Leg uit waarom de keuze voor acteurs van kleur in deze televisieserie volgens de producent past bij het streven naar diversiteit.

b Sommige historici die onderzoek doen naar de geschiedenis van racisme, hebben kritiek op deze keuze. Bedenk wat de kritiek zou kunnen inhouden.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Griekse stadstaten en hun buren

★ 4 De ontwikkeling van wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat

In het Midden-Oosten, grofweg het grensgebied tussen Azië en Afrika, stichtten Mesopotamiërs en Egyptenaren rond 3000 v.C. de eerste grote rijken ter wereld. Perzen, Grieken en andere volken volgden later. Maar niet alle staten in deze regio werden op dezelfde manier bestuurd.

Monarchie

Duizenden jaren lang was het Midden-Oosten een cultureel en politiek centrum. De machtige imperiums die hier lagen, zoals dat van Darius I, waren allemaal een **monarchie**. Dat wil zeggen dat ze werden geregeerd door een koning (erfelijk staatshoofd) met zijn medewerkers (militairen, priesters en ambtenaren). Ambachtslieden, handelaren en boeren hadden in het bestuur geen plaats – en mensen die in slavernij leefden uiteraard al helemaal niet.

Behalve grote rijken lagen er in het Midden-Oosten en het oostelijke Middellandse Zeegebied ook tal van kleinere staten en stadstaten. Ook dit waren meestal monarchieën. Net als bij hun grote buren lieten de koningen prestigieuze paleizen bouwen en vertrouwden ze bij hun bestuur op een groep van krijgsheren en priesters.

BRON 4 Een Atheense vrouw, Thaleia, maakt zich gereed voor haar huwelijk. Achter haar staat Glaukè op het punt haar een halssieraad om te doen. Trouwen was voor een Griekse vrouw een belangrijke gebeurtenis. Vóór haar huwelijk moest zij gehoorzamen aan haar vader, daarna aan haar echtgenoot. (Schildering op een Atheens potje, 440-415 v.C.)

Aristocratie en democratie

De meeste staten in het Midden-Oosten en het oostelijke Middellandse Zeegebied waren dus monarchieën. Maar in sommige handelsplaatsen langs de kust lag de macht in handen van een groep legerleiders en hun families. Zij bestuurden samen, zonder koning aan het hoofd. Deze vorm van bestuur noemen we **aristocratie**.

Deze situatie is het best bekend uit Griekse stadstaten tussen 800 en 300 v.C., omdat de Grieken veel schriftelijke bronnen hebben nagelaten. Maar waarschijnlijk was dit ook het geval in sommige Fenicische stadstaten. De Feniciërs waren een handelsvolk uit het huidige Libanon, dat rond de Middellandse Zee verschillende nederzettingen had gesticht. Ook in het toen nog piepkleine Rome ontstond een aristocratie, nadat rond 500 v.C. de koning was afgezet.

In de Griekse stadstaat Athene ontstond nog een andere bestuursvorm. Dat had te maken met de Atheense manier van oorlogvoering. Die was sterk afhankelijk van de vloot, en die was weer afhankelijk van de bereidheid van gewone Atheense mannen om de zware schepen te roeien. Om hen tevreden te houden gaven Atheense leiders hun steeds meer inspraak in het bestuur. Uiteindelijk ontstond rond 500 v.C. een **democratie**: alle Atheense **burgers** die man en volwassen waren, konden meedoen aan de politieke besluitvorming. Vrouwen, slaafgemaakten en vreemdelingen in Athene hadden geen inspraak in de volksvergaderingen, waar de mannelijke Atheners over wetten en benoemingen stemden.

Een kruispunt van culturen

In het Midden-Oosten en omliggende gebieden was sprake van constante culturele uitwisseling. In de literatuur, bouwkunst en beeldende kunsten namen mensen uit verschillende culturen elkaars ideeën over. Vaak gaven ze er wel een eigen draai aan. Zo maakten mensen in het huidige Turkije gebruik van Mesopotamisch spijkerschrift, lieten koningen uit het Nubische koninkrijk Koesj zich – net als in Egypte – in piramiden begraven en maakten Grieken godenbeelden die sterk op Egyptische voorbeelden leken.

Wetenschap en filosofie

Ook in de wetenschap was sprake van culturele uitwisseling. Vaak worden de Grieken gezien als ontdekkers van de wetenschap. Dat is onterecht: Mesopotamiërs en Egyptenaren bijvoorbeeld hadden al veel sterrenkundige, wiskundige en medische kennis verzameld. Maar de Griekse wetenschap had wel een bijzondere kant. Verschijnselen aan de hemel en ziekten werden van oudsher gezien als het werk van de goden. Vanaf de 7e eeuw v.C. lieten Griekse onderzoekers die gedachte langzaam los: ze gingen op zoek naar natuurlijke

10.3 Democratie in de verdrukking?

CASUS

Protesteren voor de rechtsstaat

BRON 1 Demonstranten in de straten van Hongkong, 12 juni 2019. Opgestoken paraplu's waren het symbool van het protest tegen afbraak van de democratische rechten in Hongkong.

'Ik wil dat mijn dochter vrij is en dat ze niet wordt gehersenspoeld.' Zo legde de Hongkongse Fiona Cheung in juni 2019 uit waarom ze ging demonstreren, samen met haar 15-jarige dochter Jolie. Ze waren niet de enigen. Wel twee miljoen inwoners van Hongkong eisten die maand het behoud van vrije rechtspraak in hun stad. 'We gaan zo massaal de straat op', verklaarde mevrouw Wong, een andere demonstrant, 'omdat dit misschien wel de laatste keer is dat we nog kúnnen demonstreren.'

De strijd in Hongkong duurde toen al enkele jaren. De stad was sinds 1842 een Britse kolonie geweest, die van China werd 'gehuurd'. Toen het contract in 1997 afliep, eiste het communistische China Hongkong terug. Begrijpelijk, maar veel Britten en Hongkongers vreesden dat de verwesterde havenstad dan zijn democratische vrijheden zou verliezen. Hongkong kende persvrijheid en onafhankelijke rechters – en het parlement werd gedeeltelijk democratisch gekozen. Dat was allemaal ondenkbaar in communistisch China. Groot-Brittannië eiste daarom dat Hongkong nog vijftig jaar zijn eigen wetten mocht bepalen.

Daarmee ging China akkoord. Maar vanaf 2014 bleek dat het land zijn macht gebruikte om deze zelfstandigheid toch te ondermijnen. Tot grote schrik van veel Hongkongers. Mevrouw Wong: 'In China kan je man zomaar achter de tralies verdwijnen als hij bijvoorbeeld een jurist is die voor mensenrechten strijdt. Dat kan hier straks ook gebeuren. Ook gewone vrouwen begrijpen heel goed hoe erg dat is.' De protesten hielpen niet. Sinds 2020 is Hongkong feitelijk onderdeel van communistisch China.

VRAGEN

1 Leg uit waarom de Britten de politieke ideologie van China als een bedreiging zagen voor de vrijheden in Hongkong.
2 Bedenk met behulp van een kenmerkend aspect uit de 20e eeuw waarom de Britten in 1997 toch bereid waren om Hongkong aan China over te dragen.

Regionale ontwikkelingen in de wereld

Rond 1990 leken de totalitaire ideologieën uit het begin van de 20e eeuw te zijn uitgespeeld. In 1945 was het nazisme al verslagen en na 1989 stortte ook het Sovjetcommunisme in. De Verenigde Staten bleven als enige grootmacht over. In het Westen werd verwacht dat de parlementaire democratie, respect voor mensenrechten en de vrijemarkteconomie overal ter wereld terrein zouden winnen. Inmiddels is dat minder zeker.

China

Eind 20e eeuw liet het communistische China de kapitalistische productiewijze toe. Volgens westerse waarnemers zou dat leiden tot meer politieke vrijheid en afschaffing van de eenpartijstaat. Het tegendeel was het geval. Partijleider Xi Jinping had gezien hoe glasnost en perestrojka in de Sovjet-Unie een einde hadden gemaakt aan de macht van de Communistische Partij. Dat wilde hij in China voorkomen.

Binnenslands versterkte hij daarom de greep van de partij op het land. De geringe politieke vrijheid die er was, bijvoorbeeld op het internet, verdween geheel. Dat trof alle Chinezen, maar vooral onderdrukte minderheden, zoals de Tibetanen in het zuiden en de islamitische Oeigoeren in het westen.

Tegelijkertijd voerde Xi ook een krachtige buitenlandpolitiek. Die had vooral tot doel China economisch te versterken. Zo liet hij in Azië allerlei infrastructuur aanleggen om de handel te bevorderen (de Nieuwe Zijderoute) en gingen Chinese bedrijven grondstoffen winnen in Afrika.

Daarnaast lijkt China ook uit op uitbreiding van zijn politieke invloed, zoals in Hongkong is gebeurd. Een diep gekoesterde wens is de hereniging met het eiland Taiwan. Dit is een zelfstandig, westers georiënteerd land met een parlementaire democratie. Maar China beschouwt Taiwan als een afvallige provincie, die weer deel moet worden van het vasteland. Dat is tegen de zin van de meeste Taiwanezen. Zij vrezen het einde van hun zelfstandigheid en democratie.

Het Midden-Oosten

Net als elders in de wereld kwam er in het Midden-Oosten na 1945 een einde aan de westerse overheersing. Bijna overal namen nationalistische politici de macht over. Zij ontwikkelden zich vaak tot autoritaire leiders, die zich weinig aantrokken van mensenrechten en democratie. Zij slaagden er nauwelijks in de welvaart van de bevolking te verhogen. Bij de bevolking riep ook de blijvende invloed van het Westen op de regio veel weerstand op, evenals de stichting van de staat Israël (1948). Dit land biedt weliswaar een veilig onderkomen aan het Joodse volk, maar schendt volgens de Verenigde Naties de rechten van de lokale Palestijnse bevolking.

Onder de islamitische bevolking leidden al deze ontwikkelingen tot uiteenlopende reacties.

Zo won de **orthodoxe** islam aan invloed. De aanhangers van deze stroming stellen hun hoop op striktere naleving van de – in hun ogen oorspronkelijke – uitgangspunten van hun godsdienst. Zij verzetten zich tegen enkele seculiere (niet-religieuze) overtuigingen die in het Westen zijn ontstaan. Zo verwerpen zij wetgeving langs democratische weg en erkennen zij alleen de sharia, de wetgeving van God. Volgens de sharia zijn man en vrouw niet gelijk en mag een moslim geen ander geloof kiezen. De politieke beweging die streeft naar islamitisch bestuur volgens deze ideeën, wordt **politieke islam** genoemd. Vanaf 1979 zijn in landen als Iran en Afghanistan aanhangers van deze beweging aan de macht gekomen. In deze landen worden de mensenrechten en vooral de rechten van vrouwen in ernstige mate geschonden. Daarnaast proberen sommige aanhangers van de politieke islam hun doelen met geweld te bereiken. Hun terroristische aanslagen hebben vooral in islamitische landen veel slachtoffers gemaakt, maar hebben ook in het Westen veel onrust gezaaid.

Naast de opkomst van de politieke islam was er in het Midden-Oosten echter ook een tendens in democratische richting. Dat bleek in 2011, toen de Arabische Lente uitbrak. Miljoenen mensen gingen de straat op om hun ondemocratische leiders te verdrijven, deels met succes. Maar inmiddels is aan deze democratische experimenten een eind gekomen. Overal zijn weer autoritaire leiders aan de macht.

BRON 2 Op 11 september 2001 pleegden aanhangers van de politieke islam een aantal aanslagen in de Verenigde Staten. Zo lieten zij de torens van het World Trade Center in New York instorten door er twee vliegtuigen naar binnen te laten vliegen. In totaal vielen die dag zo'n 3.000 doden.

Rusland

Na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie ontwikkelde Rusland zich aanvankelijk in de richting van een parlementaire democratie. Maar het land raakte in een diepe economische crisis. Ook was het zijn positie van wereldmacht kwijt.

In 2000 werd Vladimir Poetin president. Hij zag het als zijn taak om orde op zaken te stellen. Economisch lukte dat heel behoorlijk, mede door de export van olie en gas. Maar om zichzelf en zijn volgelingen aan de macht te houden, schafte Poetin de democratie feitelijk af. Hij vervalste verkiezingen, beëindigde de vrijheid van meningsuiting en liet zijn politieke tegenstanders opsluiten of vermoorden.

Poetins buitenlandpolitiek is erop gericht Ruslands positie als wereldmacht te herstellen en het Westen te verzwakken. Rusland probeert daarom de westerse publieke opinie te beïnvloeden en mengt zich in conflicten elders in de wereld, net als in de Sovjettijd. Maar vooral wil het land voormalige Sovjetstaten weer in zijn macht brengen, desnoods met geweld. Zo bezette Rusland delen van Georgië en Moldavië en voert het sinds 2014 oorlog tegen Oekraïne.

BRON 3 Tijdens de oorlog in Oekraïne kwam het stadje Avdiivka in de vuurlinie te liggen en werd het door Russische troepen vrijwel volledig aan puin geschoten. Toch besloten enkele bewoners niet te vluchten. Hier zie je een van hen, op zoek naar brandhout. (Foto uit 2023.)

VRAGEN

3 Leg uit welk politiek-bestuurlijk gevolg het beleid van Michael Gorbatsjov heeft gehad voor de 21e-eeuwse geschiedenis van China.

4 Een bewering: 'De 21e-eeuwse buitenlandpolitiek van China lijkt op het modern imperialisme van Europese landen in de 19e en begin 20e eeuw.'
Geef een argument vóór en een argument tegen deze bewering.

5 **a** Leg het verschil uit tussen de orthodoxe islam en de politieke islam.
b Een bewering: 'De visie van de politieke islam op de parlementaire democratie is representatief voor die van de bevolking van het Midden-Oosten.'
Klopt deze bewering? Leg je antwoord uit.

6 Noem de twee doelen die Vladimir Poetin nastreeft en geef van beide een voorbeeld.

Uitdagingen voor het Westen

Na 1990 was het Westen (vooral de Verenigde Staten en de Europese Unie) onbetwist de sterkste macht ter wereld – economisch en in NAVO-verband ook militair. Dat is nog steeds zo. Maar sindsdien is er wel sprake van een geleidelijke verschuiving van machtsverhoudingen. China is economisch en politiek uitgegroeid tot een wereldmacht. Ook andere landen met krachtige economieën, zoals India, Indonesië, Saudi-Arabië en Brazilië, zijn politiek sterker komen te staan. In internationale organisaties als de Verenigde Naties klinkt de stem van niet-westerse landen steeds luider. Soms slaat de wereldgemeenschap de handen ineen, bijvoorbeeld als het gaat over klimaatbeleid. Maar sinds 1990 zijn ook nieuwe scheidslijnen zichtbaar geworden, zoals blijkt uit de confrontatie tussen Rusland en het Westen.

Europa: euroscepsis en Brexit

In dit wereldwijde speelveld van politieke krachten heeft de Europese Unie (EU) een bijzondere plaats. Economisch is het een wereldmacht, maar politiek staat het minder sterk. Anders dan China of de Verenigde Staten heeft de EU geen eigen leger. Bovendien is de EU vaak politiek verdeeld. Het is een samenwerkingsverband van 27 afzonderlijke democratische staten, die uiteenlopende visies hebben. Daardoor duurt het vaak lang om tot overeenstemming te komen.

Bovendien bestaat onder de bevolking, naast brede steun, ook kritiek op de Europese samenwerking. Deze **euroscepsis** heeft verschillende oorzaken. Zo is er kritiek omdat nationale parlementen hun macht deels hebben overgedragen aan het EU-bestuur in Brussel. Daardoor hebben burgers minder over hun eigen land te zeggen. Bovendien vinden sommigen de Europese besluitvorming ondoorzichtig, de democratische controle onvoldoende en het bureaucratisch apparaat te groot. Er was ook kritiek op de snelle uitbreiding van de EU met landen uit het voormalige Oostblok. Deze uitbreiding leidde er namelijk toe dat praktisch opgeleide West-Europeanen concurrentie ondervonden van goedkope Oost-Europese arbeidsmigranten.

Het ongenoegen over de Europese samenwerking werd concreet toen de Britse bevolking in 2016 besloot uit de EU te treden. De anti-EU-leus 'Take back control' weerspiegelde de wens van veel Britten om het beleid weer helemaal zelf te bepalen, los van Brussel. Veel kiezers hoopten bijvoorbeeld dat Groot-Brittannië zo meer greep zou krijgen op het toelaten van migranten. In 2020 was 'Brexit' definitief een feit.

Neonationalisme en populisme

In andere Europese landen leven vergelijkbare gevoelens. Dat heeft geleid tot de opkomst van een nieuwe politieke stroming, het **neonationalisme** (vaak aangeduid als 'extreemrechts' of 'rechtsradicaal'). De leiders zeggen op te komen voor eigen land en volk. 19e-eeuwse nationalisten deden dat ook, maar dachten daarbij vooral aan de gehele bevolking van hun land, afgezet tegen de bewoners van omringende landen (Fransen tegenover Duitsers bijvoorbeeld). Neonationalisten leggen een ander accent. Zij verstaan onder eigen volk de (witte) bevolking zonder recente migratieachtergrond, afgezet tegen landgenoten met migratieachtergrond. Door de komst van migranten zou het eigen volk in de verdrukking zijn geraakt. Neonationalisten zijn trots op hun nationale geschiedenis en kritisch over de macht van de Europese Unie.

Een andere veelgebruikte term in dit verband is **populisme**. Die verwijst niet zozeer naar de inhoud, als wel naar de vorm van politiek bedrijven. Volgens populistische politici bestaat er een kleine elite die alle besluiten neemt, terwijl zij zelf de ware vertegenwoordigers van het volk zijn. Veel nationalistische politici zijn populisten, maar dit begrip is ook wel van toepassing op politici uit andere stromingen.

> 'De grenzen van onze landen, en van Europa, liggen onder vuur. [Dat gebeurt] onder druk van de pro-immigratiepraat van links, die voedsel geeft aan een beschamende mensenhandel en [onze landen] vult met wanhopige nieuwe mensen. Die eindigen maar al te vaak in de criminaliteit, of moeten broodkruimels delen met onze armen in de buitenwijken van grote steden.'
>
> — Giorgia Meloni, leider van de Italiaanse neonationalistische partij Fratelli d'Italia ('Broeders van Italië'), tijdens een toespraak in 2021. In 2022 werd Meloni premier van Italië.

Verdeeldheid of samenwerking

Hoe het verder zal gaan met de wereld, is onzeker. Enerzijds lijkt na 2000 de verdeeldheid te zijn toegenomen, zowel binnen samenlevingen als tussen landen. Ook staan mensenrechten, democratie en de rechtstaat onder druk, óók in het Westen. Zo hebben enkele EU-landen gemorreld aan verworvenheden als vrije rechtspraak en lhbti-rechten.

Tegelijkertijd werken landen ook samen om wereldomspannende problemen op te lossen, zoals de klimaatcrisis en de afnemende biodiversiteit. En in onvrije landen strijden moedige burgers nog altijd voor mensenrechten en democratie. De toekomst zal uitwijzen welke kant de wereld opgaat.

BRON 4 Inwoners van de Duitse plaats Kleve protesteren in 2024 tegen de groeiende aanhang van de neonationalistische partij Alternative für Deutschland (AfD). Op het bordje vooraan staat een foto van AfD-politicus Björn Höcke en de tekst 'Smoor het in de kiem'. Op het bordje daarachter 'Nooit meer is nu!'

VRAGEN

7 Vat de bezwaren van eurosceptische EU-burgers in drie korte punten samen.

8 Leg uit dat de Brexit voortkwam uit euroscepsis.

9 Gebruik bron 4.
Deze demonstranten vergelijken het neonationalisme uit onze tijd met een politieke ideologie uit het verleden.
a Om welke politieke ideologie uit het verleden gaat het? Leg je antwoord uit met verwijzing naar een onderdeel van de bron.
b Leg uit waarom deze demonstranten deze vergelijking trekken.

10 **a** Wat verstaan populistische neonationalisten onder het volk en welke twee andere groepen stellen ze daartegenover?
b Wat verstaan communisten onder het volk en welke groep plaatsen zij daartegenover?
c Zou een communist populist kunnen zijn? Leg je antwoord uit.

11 De titel van deze paragraaf is een vraag: 'Democratie in de verdrukking?'
Hoe zou jij die vraag beantwoorden? Leg je antwoord uit.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Historisch denken

Milieuproblemen wereldwijd

Zie paragraaf 10.1

- OORZAKEN EN GEVOLGEN
- BETEKENIS GEVEN

Uit bezorgdheid over de toekomst van de wereld richtten Europese wetenschappers en ondernemers in 1968 de 'Club van Rome' op. In 1972 publiceerden zij het rapport *Grenzen aan de groei*. De conclusie luidde: 'Het wereldwijd verbonden systeem van de natuur, waarin wij allen leven, kan de huidige economische en bevolkingsgroei rond het jaar 2100 waarschijnlijk niet meer aan.'

Het rapport had destijds veel invloed op het milieubewustzijn. Meer dan vijftig jaar na het verschijnen ervan zijn milieuproblemen wereldwijd zichtbaarder dan ooit. Kan het tij nog gekeerd worden? Sommigen kijken voor het antwoord op deze vraag naar de levenswijzen en inzichten van inheemse culturen. Kunnen die bijdragen aan de oplossing?

VRAGEN

1 Gebruik bron 1 en 2.
Ook in het verleden reflecteerden mensen op de omgang met hun leefomgeving.
Bepaal met welke historische ontwikkelingen (kenmerkende aspecten) de reflecties in deze bronnen verband houden. Zet die zoveel mogelijk in chronologische volgorde.

2 Gebruik bron 1 tot en met 3.
Hoe zijn de Europeanen omgegaan met de natuur volgens deze bronnen?

3 Noem drie onbedoelde gevolgen voor de natuur tegenwoordig die veroorzaakt zijn door de ontwikkelingen in Europa die je genoemd hebt bij vraag 1.

4 Gebruik bron 3.
a Wat is het voordeel van het toekennen van rechten aan (in dit geval) een rivier?
b Zou dit naar jouw idee bij kunnen dragen aan een andere omgang van de mens met de natuur?

5 Gebruik bron 4.
Welke rol of plek moet natuur in de toekomst hebben?
Bereid een discussie voor in de klas, waarbij twee standpunten centraal staan:
1 De natuur staat in dienst van de mens.
2 De mens dient zich te schikken naar de natuur.
Verzamel zoveel mogelijk argumenten bij beide standpunten.

BRON 1 De uit Milaan afkomstige handelaar en ontdekker Girolamo Benzoni (ca. 1519-1572) verbleef gedurende vijftien jaar in Midden- en Zuid-Amerika en schreef hierover het boek *Geschiedenis van de Nieuwe Wereld* (1565). Daarin vertelde hij ook hoe inheemse bewoners in Zuid-Amerika naar de Europese kolonisatie keken.

Ze zeggen [...] dat wij alles verslinden, de aarde verteren, rivieren omleiden, nooit stil zijn en nooit rust hebben, altijd maar heen en weer hollen, op zoek naar goud en zilver, nooit tevreden zijn, en er dan mee gokken, oorlog voeren, elkaar doden, roven, vloeken, nooit de waarheid zeggen, en hen beroofd hebben van hun middelen van bestaan.

BRON 2 De Fransman Alexis de Tocqueville (1805-1859) schreef na een rondreis door de Verenigde Staten in 1835 het boek *Democratie in Amerika*. Een fragment:

Vanaf de dag dat een Europese nederzetting verrijst in de buurt van door de indianen bezet gebied, slaat het wild op de vlucht. [...] Zodra het eindeloze lawaai van de Europese industriële activiteit ergens te horen is, slaan de dieren op de vlucht [...]. Enkele Europese families, die zich op ver van elkaar verwijderde plaatsen vestigen, verdrijven uiteindelijk alle wilde dieren voorgoed uit het tussenliggende land. De indianen die er tot dan toe in een soort overvloed hadden geleefd, hebben moeite om de noodzakelijke ruilartikelen te verwerven. Het verdrijven van hun wild is hetzelfde als het veranderen van de velden van onze boeren in dorre woestenijen. Al spoedig verliezen ze bijna volledig hun middelen van bestaan. Dan ziet men deze verdoemde mensen als hongerige wolven door hun verlaten bossen zwerven.

BRON 3 In maart 2017 behaalde een Maori-volk op het Noordereiland van Nieuw-Zeeland een grote overwinning. Na een strijd van 140 jaar kreeg de Whanganui-rivier de wettelijke rechten van een mens toegekend. De hoofdonderhandelaar van de Maori – Gerrard Albert – zei hierover:

De reden dat we voor deze aanpak hebben gekozen, is omdat we de rivier als een voorouder beschouwen en dat altijd hebben gedaan. [...] We hebben gevochten om een benadering in de wetgeving te vinden, waardoor alle anderen kunnen begrijpen dat vanuit ons perspectief het behandelen van de rivier als een levend wezen de juiste manier is om de rivier te benaderen. Als een ondeelbaar geheel, in plaats van het traditionele model van de afgelopen honderd jaar, waarin de rivier werd behandeld vanuit een perspectief van eigendom en beheer.

Denken over de toekomst

Zie paragraaf 10.3

- CONTINUÏTEIT EN VERANDERING
- BETEKENIS GEVEN

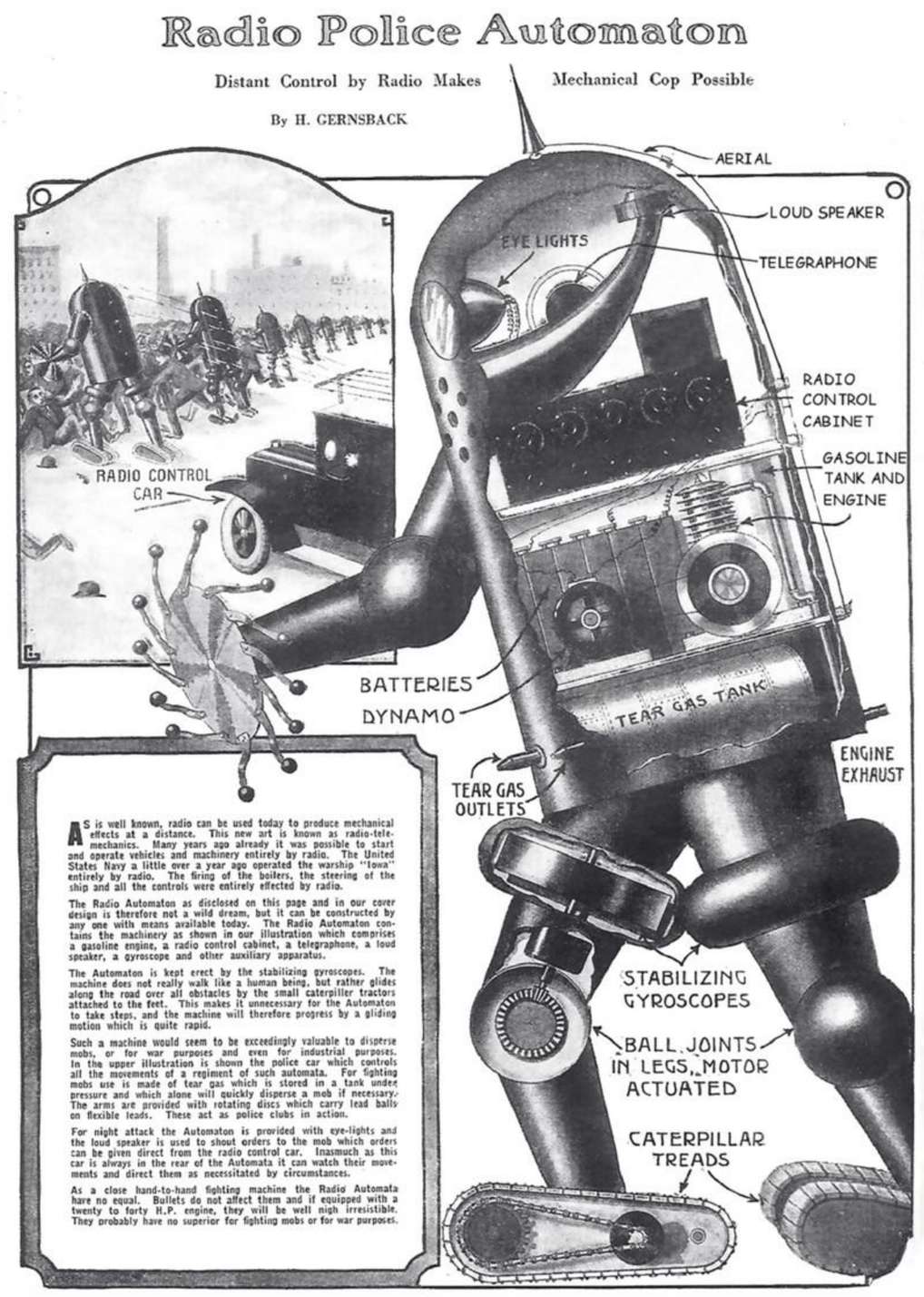
In 1924 durfde een groep visionairs zich voor te stellen hoe het leven er honderd jaar later uit zou zien. Sommige van hun voorspellingen klopten absoluut niet, terwijl andere vooruitzichten redelijk accuraat bleken te zijn. Een kleine greep: snelwegen zouden uit drie verdiepingen bestaan. Door de uitvinding van het massamedium film zouden volken elkaar gemakkelijker leren kennen, wat de wereldvrede zou bevorderen. Europeanen zouden een gemiddelde leeftijd van 100 jaar bereiken. Thuiswerken zou normaal worden, met dank aan 'draadloze mogelijkheden'. Ook werd er gewaarschuwd voor ernstige overbevolking en groeiende voedseltekorten.

In werkelijkheid waren snelwegen in 2024 wel breder, maar niet hoger. Ook heeft film de wereldvrede helaas niet bespoedigd en worden mensen in West-Europa gemiddeld 80 jaar. Met dank aan internet kunnen mensen inderdaad gemakkelijk(er) thuiswerken. In 1924 bestond de wereldpopulatie uit bijna 2 miljard mensen, vandaag zijn dat er meer dan 8 miljard.

Hoewel nauwkeurig voorspellen ongelooflijk moeilijk is, is het toch belangrijk vooruit te kijken en in te spelen op mogelijke veranderingen. In deze opdracht ga je dat ook doen. Met de kennis van vandaag ga je voorspellen hoe de wereld er in 2050 uitziet.

6 Hoe ziet de wereld eruit in 2050 en wat vind je daarvan?
Schrijf een kort betoog of bereid een presentatie voor waarin je aandacht schenkt aan één of enkele onderwerpen hieronder. Geef daarbij aan wat je verwacht dat er zal veranderen, maar ook wat er bij dat thema misschien hetzelfde blijft.

- *Klimaatverandering*: welke maatregelen zijn er getroffen om de aarde leefbaar te houden voor toekomstige generaties? Zijn er gebieden op aarde waar je in 2050 niet goed meer kunt leven? Zijn er nieuwe migratiepatronen waar te nemen?
- *Langer en anders leven*: hoe oud worden mensen gemiddeld in welvarende en minder welvarende landen? Wat voor zorg hebben zij nodig? Wordt de mens in zekere zin onsterfelijk (de mensmachine / digitale mens)?
- *Technologie*: hoe hebben sociale media, robotisering, artificiële intelligentie (AI) en techniek in het algemeen het leven veranderd? Wat merk je daarvan thuis, op het werk, in het dagelijks leven en op reis?
- *Democratie en dictatuur*: is de wereld democratischer geworden, of juist niet? En waar ligt de macht in de wereld: bij de VS, China, Rusland, India, Europa of een ander blok van landen?
- *Buiten de aarde*: in hoeverre beïnvloedt de ruimtevaart het leven op aarde? Wonen en werken er mensen op de maan of op Mars? Werkt de mensheid samen of is ruimtevaart alleen nog een strijd tussen landen of miljardairs om prestige en macht?

BRON 5 In mei 1924 publiceerde het Amerikaanse tijdschrift *Science and Invention* de bouwtekening voor de 'Radio Police Automaton': een mechanische politieagent die ingezet kon worden bij het bestrijden van bendes of tijdens een oproer. De op afstand bestuurbare 'agent' zou bestaan uit een benzinemotor, een radiobesturingskast, een telegraaf, een luidspreker, een gyroscoop en een tank voor traangas. En met dank aan de lichtgevende ogen zou hij ook 's nachts bruikbaar zijn.

Afsluiting

Controleer jezelf

10.1 Welvaart en vervuiling

1 Ik kan een verklaring geven voor de snel groeiende welvaart in West-Europa na 1945 en de komst daar van een consumptiemaatschappij en een verzorgingsstaat.
2 Ik kan uitleggen hoe in West-Europa het denken over de rol van de overheid in de economie tussen 1945 en 2025 is veranderd.
3 Ik kan een beschrijving geven van de economische ontwikkelingen in de wereld na 1945.
4 Ik kan beschrijven hoe de zorg voor natuur, milieu en klimaat zich na 1945 heeft ontwikkeld.

10.2 Emancipatie en migratie

1 Ik kan enkele belangrijke sociale ontwikkelingen in de westerse wereld na 1945 noemen.
2 Ik kan beschrijven hoe de migratie naar West-Europa zich na 1945 heeft ontwikkeld.
3 Ik kan uitleggen tot welke reacties en discussies het ontstaan van een multiculturele samenleving in West-Europa heeft geleid.

10.3 Democratie in de verdrukking?

1 Ik kan uitleggen hoe het komt dat de mensenrechtensituatie in China, Rusland en delen van het Midden-Oosten in de 21e eeuw is verslechterd.
2 Ik kan een aantal belangrijke 21e-eeuwse ontwikkelingen binnen de Europese Unie noemen.
3 Ik kan uitleggen wat de achtergrond is van de opkomst van neonationalisme en populisme in Europa.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

consumptiemaatschappij
diversiteit
euroscepsis
globalisering
informatiesamenleving
Marshallplan
neoliberalisme
neonationalisme
orthodox
pluriforme en multiculturele samenleving
politieke islam
populisme
secularisatie
verzorgingsstaat
wederopbouw

Jaartallen

1947	Het Marshallplan voor de wederopbouw van Europa gaat van start
ca. 1960	Eerste arbeidsmigranten uit het Middellandse Zeegebied in West-Europa
ca. 1970	Hernieuwde aandacht voor het feminisme in West-Europa
ca. 1980	Begin van de opmars van de personal computer
ca. 2000	Opkomst van anti-immigratiepartijen in West-Europa
2010	Begin van de Arabische Lente in het Midden-Oosten
2014	Rusland begint een veroveringsoorlog tegen Oekraïne
2015	Besluit om de opwarming van de atmosfeer tot 1,5 °C te beperken
2016	De Britten besluiten de Europese Unie te verlaten

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 **a** Vat de kenmerkende aspecten bij dit hoofdstuk (★ **48** en ★ **49**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*. Gebruik de *Trainer 1900-2000*, opdracht 48.1 tot en met 49.4.

b Je hebt nu alle kenmerkende aspecten bij de 20e eeuw (1900-2000) bestudeerd. Oefen en herhaal met *Test jezelf* en *Flitskaarten* de ka's:

- ★ **37** tot en met ★ **49** in de *Trainer 1900-2000*;
- ★ **18** tot en met ★ **49** in de *Trainer alle kenmerkende aspecten tot 2000*.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Herhalen van de leerstof

2 Zet de volgende Nederlandse protestacties in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De Communistische Partij Nederland verzet zich fel tegen het 'dollar-imperialisme' van het Marshallplan.

B De Nederlands-Egyptische acteur Sabri Saad el Hamus gaat naar Egypte om te helpen bij het verdrijven van dictator Hosni Moebarak.

C Feministen bezetten in Haarlem twee weken lang een (officieel illegale) abortuskliniek in hun strijd om abortus wettelijk toe te staan.

D In Den Haag demonstreren 15.000 mensen omdat ze de klimaatmaatregelen naar aanleiding van het Parijse Klimaatakkoord onvoldoende vinden.

E Klein Orkest scoort een hit met het lied *Koos Werkeloos*, dat onder meer gaat over bezuinigingen op sociale voorzieningen.

Oefenen voor de toets

Na 1945 ontstond in West-Europa een verzorgingsstaat.

2p **3** Leg uit, met verwijzing naar een kenmerkend aspect, dat de eerste aanzetten daarvoor al dateren uit de 19e eeuw.

Gebruik bron 1.

Deze bron gaat over een belangrijke verandering in West-Europese economieën na de oorlog.

3p **4** – Beschrijf deze verandering en
– noem een belangrijk sociaal gevolg voor de West-Europese samenleving en
– noem een belangrijk economisch gevolg voor de wereldeconomie.

In 1962 publiceerde de Amerikaanse wetenschapper Rachel Carson het boek *Silent spring*. In dit boek toonde zij aan dat de chemische bestrijdingsmiddelen die werden gebruikt in de landbouw, zeer schadelijk waren voor natuur en mens. Met dit boek probeerde Carson mensen wakker te schudden.

1p **5** Leg uit waarom dit boek past bij de jaren 1960.

Tot de jaren 1980 waren moskeeën in Nederland gevestigd in woonhuizen, oude garages en in onbruik geraakte kerken. Pas in de jaren 1980 kwam geleidelijk de nieuwbouw van volwaardige moskeeën op gang.

1p **6** Geef hiervoor een verklaring.

Gebruik bron 2.

Twee conclusies:

1 De Iraanse en Afghaanse regeringen zijn volgens de tekenaar aanhangers van de politieke islam.
2 De Amerikaanse politicus is volgens de tekenaar een populist.

2p **7** Geef voor elke conclusie aan of deze juist of onjuist is, steeds met een verwijzing naar de bron.

Gebruik bron 3.

3p **8** Leg uit, steeds met verwijzing naar één of meer onderdelen van de bron:

- over welke gebeurtenis deze spotprent gaat;
- welke visie de maker op deze gebeurtenis heeft;
- hoe de maker waarschijnlijk denkt over neonationalistische politici in Europa.

BRON 1 Gedeelte van een bericht uit de Nederlandse krant *Het Vrije Volk*, januari 1973.

De afgelopen weken hebben twee Nederlandse textielreuzen* bekendgemaakt dat een winstgevende exploitatie voorlopig niet mogelijk zal zijn. Dat mag eigenlijk nauwelijks 'nieuws' genoemd worden, want tal van experts verkondigen al jaren dat er gewoon geen plaats meer op de markt is voor de duur werkende Nederlandse textielconcerns. [...] [Vooral KNTU heeft] te worstelen met niet te keren verliezen. Dat vindt zijn oorzaak in het feit, dat juist de spinnerij-producten van KNTU gerekend moeten worden tot de bulkproducten**, waarbij specialistische kennis nauwelijks een rol speelt. In deze sector is het dan ook niet goed mogelijk een weerwoord te vinden op de concurrentie uit de goedkope textiellanden (Oostblok, Azië).

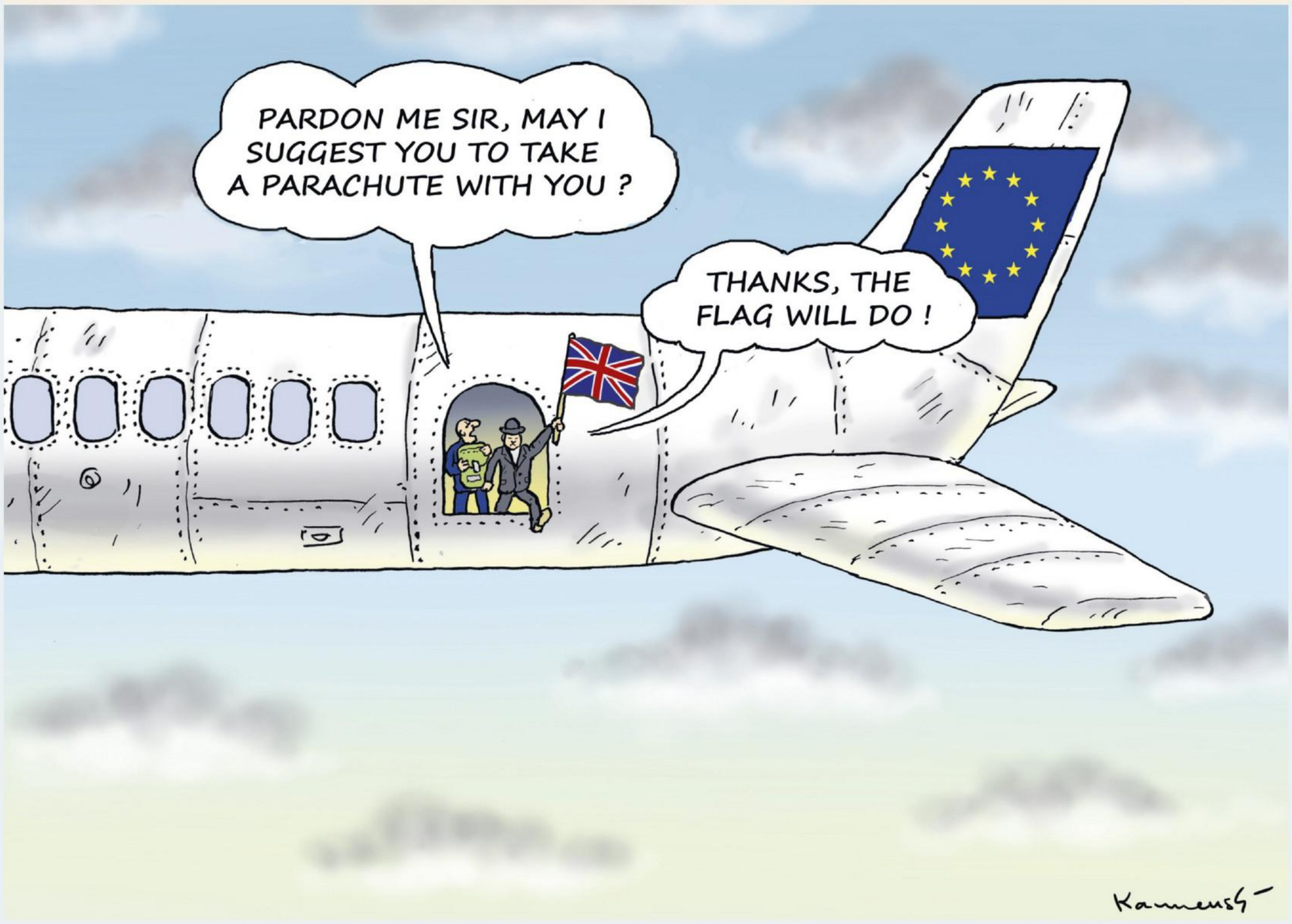
* *grote textielfabrieken*

** *massaproducten*

BRON 2 Spotprent van de Amerikaanse tekenaar Pat Bagley uit 2024, met driemaal de tekst 'Ik heb God onder een sneltoets zitten'. De taliban zijn de machthebbers in Afghanistan, Mike Johnson is de voorzitter van het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden (vergelijkbaar met de Tweede Kamer).

BRON 3 'Pardon, mijnheer, mag ik u aanraden een parachute mee te nemen?' 'Bedankt, ik heb genoeg aan de vlag.' Spotprent van de Slowaakse tekenaar Marian Kamensky, 2016.

Begrippen

1 De wereld tot 1500

adel
Machtige groep in de samenleving, bestaande uit militaire leiders en/of lokale bestuurders en hun familie. Adel is in veel samenlevingen erfelijk.

agrarische revolutie
De overgang van jagen en verzamelen als voornaamste middel van bestaan naar een sedentair bestaan als boer.

agrarische samenleving
Samenleving waarin de meeste mensen leven van akkerbouw en veeteelt. Ook wel: landbouwsamenleving.

agrarisch-urbane samenleving
Samenleving waarin de meeste mensen werkzaam zijn in de landbouw, maar waar ook steden zijn, waarin veel mensen werken als ambachtsman of handelaar.

aristocratie
Vorm van bestuur waarbij de macht beperkt blijft tot een aantal families (adel).

Bijbel
Het heilige boek van de christenen, dat uit twee delen bestaat: het Oude Testament (met boeken die ook heilig zijn voor joden) en het Nieuwe Testament (met verhalen over het leven van Christus en zijn eerste volgelingen).

boeddhisme
De levensleer die grote waarde hecht aan een leven in deugd en bescheidenheid. De leer is vernoemd naar de Indiase stichter, de Boeddha.

burger
Een erkende bewoner van een stad, stadstaat of staat.

centraal bestuur
Bestuur over een groter gebied vanuit één plaats, waarbij overal in het bestuurde gebied dezelfde wetten en belastingen gelden.

centralisatie
Het streven van heersers om hun gebied vanuit één punt te besturen en in het hele grondgebied gelijke wetten en belastingen in te voeren.

christendom
Monotheïstische godsdienst die het geheel van christelijke waarden, voorschriften en gebruiken omvat en die is gebaseerd op de Bijbel.

confucianisme
Leer van de Chinese filosoof Confucius, waarin hij nadruk legt op respect voor anderen en de waarde van traditionele machtsverhoudingen.

democratie
Vorm van bestuur waarbij alle burgers invloed hebben op het beleid van de staat.

dynastie
Reeks van heersers uit dezelfde familie.

expansie
De uitbreiding van een gebied of invloed.

hiërarchie
Een rangorde binnen de samenleving of een onderdeel daarvan, op basis van aanzien en macht.

hindoeïsme
Polytheïstische godsdienst, ontstaan in India. Hindoes geloven in een eeuwige ziel die steeds terugkeert op aarde.

hofstelsel
Een economisch systeem waarin min of meer zelfvoorzienende domeinen centraal staan.

homo sapiens
De laatste en enige menssoort die nu nog bestaat en waartoe ook wij behoren. (Letterlijk: de wetende mens).

horige
Een halfvrije boer.

imperium
Een groot rijk, waarin één vorst (of regering) over verschillende volken heerst.

islam
Monotheïstische godsdienst die gebaseerd is op de Koran en de uitspraken van de profeet Mohammed.

jager-verzamelaar
Mens die leeft van de jacht, de visserij en het verzamelen van voedsel.

jodendom
Monotheïstische godsdienst van de joden, gebaseerd op de boeken van de Hebreeuwse Bijbel (in de christelijke Bijbel het Oude Testament).

kastenstelsel
In India een sociale hiërarchie met gesloten groepen, waarin je alleen binnen je eigen groep mag trouwen. In dit systeem vormen de priesters (brahmanen) de top van de samenleving.

kerstening
Anderen bekeren tot het christendom.

ketter
Gelovige met ideeën die afwijken van de officiële kerkleer.

klassieke cultuur
Grieks-Romeinse cultuur.

Koran
Het heilige boek van moslims.

kruistocht
Grootschalige militaire expeditie gericht tegen 'ketters', joden of moslims en waarbij de katholieke kerk samenwerkte met christelijke vorsten en krijgsheren.

GRIEKEN EN DE EGYPTISCHE CULTUUR

BRON 5 Standbeelden van de Egyptische farao Ramses II uit de 13e eeuw v.C. (links) en van een Griekse jongen uit de 6e eeuw v.C. (rechts).

In de 5e eeuw v.C. bracht de Griekse historicus Herodotus een bezoek aan de Egyptische piramiden, die toen al 2.000 jaar oud waren. Hij was diep geschokt. Hij hoorde namelijk dat de Egyptische bevolking sommige piramiden onder dwang had moeten bouwen. De farao's hadden hun volk als slaven misbruikt, 'in alle denkbare ellende gedompeld' en 'uitgemergeld'. Toch was Herodotus ook onder de indruk. Hij wilde alles weten over de ondergrondse gangen, deed zelf opmetingen en liet teksten op de piramiden vertalen. 'In geen land ter wereld', zo schreef hij, 'zijn zoveel bezienswaardigheden en nergens anders vind je zulke mooie gebouwen.' Sommige Egyptische gebruiken vond Herodotus maar niks, maar hij prees de Egyptische meetkunde, die hij zag als mogelijke oorsprong van de Griekse. Herodotus was niet de enige Griek die Egypte bewonderde. Zo lieten Griekse beeldhouwers zich aanvankelijk sterk inspireren door Egyptische voorbeelden. Pas later ontwikkelden zij een geheel eigen stijl.

En het klopt ook dat geschriften met hun ideeën van grote betekenis zijn geweest voor het westerse denken. Maar dat neemt niet weg dat elders op de wereld rond 500 v.C. of zelfs eerder ook belangrijke filosofen actief waren, zoals de Boeddha (India) en Confucius (China). Hun teksten zijn in het oosten steeds intensief gelezen en becommentarieerd, maar waren in Europa tot in de 17e eeuw onbekend. Het is daarom juister te zeggen dat de Grieken aan het begin staan van de *westerse* filosofie.

> 'Begrijp je waar [het democratische streven naar vrijheid] ten slotte op uitloopt? De mensen raken zo overgevoelig, dat ze zich gaan ergeren aan elke vorm van gezag. En uiteindelijk zullen ze niemand meer willen gehoorzamen [...]. Volgens mij is dat het begin van een ontwikkeling die leidt tot dictatuur.'
>
> — Gedeelte uit *De Staat* van de Atheense filosoof Plato (ca. 380 v.C.).

Een Grieks imperium

Dat de westerse wetenschap en filosofie zo sterk zijn beïnvloed door Griekse teksten, is eigenlijk vreemd. Ze zijn immers geschreven in een taal die lange tijd alleen werd beheerst door de bewoners van een stel kleine stadstaten. Toch zijn juist deze teksten vele honderden jaren steeds weer overgeschreven en bewaard gebleven.

Dat is een gevolg van de opkomst van een nieuw rijk in het Midden-Oosten: dat van Alexander de Grote. Deze Griekstalige koning van Macedonië begon samen met Griekse stadstaten een oorlog tegen het Perzische Rijk. Hij slaagde erin dat helemaal te veroveren, inclusief Egypte, en ver naar het oosten uit te breiden, tot India aan toe.

Na Alexanders dood in 323 v.C. viel dit immense rijk uiteen. Zijn generaals grepen de macht en vestigden nieuwe koninkrijken, die zo'n 200 tot 300 jaar hebben bestaan. Zij voerden de Griekse taal en cultuur in, die door de elite in de nieuwe rijken snel werd overgenomen. Dat ging ten koste van een aantal andere culturen in het gebied. Zo ging de kennis van oude schriftsoorten, zoals de Egyptische hiërogliefen en het spijkerschrift, op den duur totaal verloren. Het Grieks zou echter nog heel lang een belangrijke taal blijven.

Het Griekse Rijk van Alexander was maar een van de vele imperiums die tussen 3000 en 300 v.C. in het Midden-Oosten bestonden. Dit rijk had veel invloed, zowel bestuurlijk als cultureel. Zo vond het idee van de monarchie bijna overal navolging. Maar er waren uitzonderingen: sommige stadstaten in het Middellandse Zeegebied waren aristocratieën en Athene had zelfs een democratie.

oorzaken. Vaak waren de uitkomsten heel speculatief (zonder bewijs) en onjuist. Toch zien velen deze zoektocht naar natuurlijke oorzaken als een belangrijke stap voorwaarts.

Daarnaast worden de Grieken gezien als grondleggers van de filosofie. Ook dat is niet helemaal juist. Het klopt dat Grieken als Socrates, Plato en Aristoteles (5e-4e eeuw v.C.) systematisch nadachten over kwesties als: wat is waarheid, hoe kunnen we het beste samenleven en op welke manier zouden we politiek moeten bedrijven?

landbouwsamenleving
: Samenleving waarin de meeste mensen leven van akkerbouw en veeteelt. Ook wel: agrarische samenleving.

monarchie
: Vorm van bestuur met een koning aan het hoofd. Het koningschap is erfelijk.

monotheïsme
: Het geloof in één god.

nomaden
: Mensen die geen vaste woonplaats hebben, maar rondtrekken op zoek naar voedsel.

polytheïsme
: Godsdienst waarbij mensen geloven in meerdere goden.

prehistorie
: Periode waarin een volk geen schrift gebruikt.

privilege
: Voorrecht. Een recht dat alleen is toegekend aan een specifieke groep mensen.

republiek
: Staat die door (een deel van) de burgers zelf wordt bestuurd en niet door een koning of keizer.

ritueel
: Een heilige handeling die bedoeld is om een goddelijke of bovennatuurlijke macht gunstig te stemmen.

sharia
: Islamitische wetgeving, gebaseerd op onder andere de Koran.

staat
: Een afgebakend gebied met een gecentraliseerd bestuur en een overkoepelend rechtssysteem waarin de overheid als enige geweld mag gebruiken en verantwoordelijk is voor de ordehandhaving en de verdediging van de landsgrenzen.

stadsrecht
: Het recht van een plaats op eigen bestuur en eigen rechtspraak.

stadstaat
: Een stad (plus het omringende platteland) met een zelfstandig bestuur.

stand
: Een groep van mensen met een vergelijkbare maatschappelijke functie, zoals priesters (de geestelijkheid), bestuurders en militairen (de adel) en boeren en burgers (de derde stand).

stedelijke gemeenschap
: De groep mensen die samen de bevolking van een stad vormt.

tribuut
: Een waardevol geschenk (of een reeks waardevolle geschenken) waarmee een volk de oppermacht van een buurstaat erkent.

2 Veranderend mens- en wereldbeeld

adel
: Machtige groep in de samenleving, bestaande uit militaire leiders en/of lokale bestuurders en hun familie. Adel is in veel samenlevingen erfelijk.

calvinisme
: Stroming binnen het christendom die is gebaseerd op de ideeën van de hervormer Johannes Calvijn.

centralisatie
: Het streven van heersers om hun gebied vanuit één punt te besturen en in het gehele grondgebied gelijke wetten en belastingen in te voeren.

christendom
: Monotheïstische godsdienst die het geheel van christelijke waarden, voorschriften en gebruiken omvat en die is gebaseerd op de Bijbel.

Contrareformatie
: De reactie van de katholieke kerk op de Reformatie, die enerzijds hervormingen binnen de katholieke kerk inhield en anderzijds een harder optreden tegen protestanten.

expansie
: Het uitbreiden van grondgebied.

hiërarchie
: Een rangorde binnen de samenleving of een onderdeel daarvan, op basis van aanzien en macht.

humanisme
: De cultuur van geleerden uit de tijd van de renaissance. Humanisten oriënteerden zich sterk op de literatuur en geschiedenis uit de oudheid.

inquisitie
: Een kerkelijke rechtbank die ketters opspoorde en berechtte.

ketter
: Gelovige met ideeën die afwijken van de officiële kerkleer.

klassieke cultuur
: Grieks-Romeinse cultuur.

lutheranisme
: Stroming binnen het christendom die is gebaseerd op de ideeën van de hervormer Maarten Luther.

mensbeeld
: De ideeën die mensen hebben over zichzelf en de mensen om hen heen.

privilege
: Voorrecht. Een recht dat alleen is toegekend aan een specifieke groep mensen.

Reformatie
: Kerkhervorming die uiteindelijk leidde tot een scheuring in de kerk en het ontstaan van het protestantisme.

renaissance
Periode tussen 1300 en 1600, waarin niet langer het leven na de dood centraal stond, maar de mens in het hier en nu.

republiek
Staat die door (een deel van) de burgers zelf wordt bestuurd en niet door een koning of keizer.

staat
Een afgebakend gebied met een gecentraliseerd bestuur en een overkoepelend rechtssysteem waarin de overheid als enige geweld mag gebruiken en verantwoordelijk is voor de ordehandhaving en de verdediging van de landsgrenzen.

tolerantie
Verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden, met name tegenover mensen met een ander geloof.

wereldbeeld
De ideeën die mensen hebben over de hun bekende wereld.

3 Een nieuwe republiek in Europa

absolutisme
Een regeringsvorm waarin de koning alle macht heeft en zelf boven de wet staat.

burger
Een erkende bewoner van een stad, stadstaat of staat.

burgerlijke cultuur
Een cultuur die wordt bepaald door burgers (en niet door hof, adel of kerk).

driehoekshandel
Een door Europeanen opgezette handelsroute tussen drie continenten: vanuit Europa vervoerden zij textiel, wapens en kostbaarheden naar Afrika, vanuit Afrika slaafgemaakten naar Amerika en vanuit Amerika voedings- en genotmiddelen naar Europa.

droit divin
Het goddelijke recht op grond waarvan de koning met absolute macht regeert.

empirisme
De overtuiging dat je de werkelijkheid het beste leert kennen door waarneming via de zintuigen, met name door te experimenteren.

factorij
Handelspost die door een Europese handelsonderneming werd opgericht ter ondersteuning van overzeese handel.

handelscompagnie
Bedrijf waarin investeerders samenwerkten om de handelsreizen overzee te financieren.

handelskapitalisme
Economisch systeem waarin ondernemers geld investeren in de handel met als doel zoveel mogelijk winst te maken.

hofcultuur
Een cultuur die wordt bepaald door de vorst en zijn adellijke hof.

mechanistisch wereldbeeld
Een kijk op God en de wereld die ervan uitgaat dat de werkelijkheid is te vergelijken met een machine (mechaniek) die door God in werking is gezet en daarna zelfstandig functioneert volgens natuurwetten.

monarchie
Vorm van bestuur met een koning aan het hoofd. Het koningschap is erfelijk.

raadpensionaris
Hoogste ambtenaar in een gewest; de Hollandse raadpensionaris deed namens de gehele Republiek de buitenlandse zaken.

rationalisme
De overtuiging dat logisch en verstandelijk redeneren de zuiverste bron van kennis is.

regent
Lid van de groep rijke burgers die de Republiek bestuurden.

republiek
Staat die door (een deel van) de burgers zelf wordt bestuurd en niet door een koning of keizer.

soevereiniteit
De hoogste macht in een staat.

stadhouder
Ooit (in de Spaanse tijd) de dienaar van de koning, later (in de Republiek) een hoge ambtenaar van de gewesten die voor de gehele republiek optrad als aanvoerder van leger en vloot.

Staten-Generaal
In de Republiek: bestuursorgaan waarin vertegenwoordigers van de gewesten overlegden over buitenlandse politiek, defensie, bepaalde belastingen en over het bestuur van de Generaliteitslanden. In Frankrijk: hoogste overlegorgaan tussen koning en afgevaardigden van de drie standen.

Statenvergadering
Hoogste bestuursorgaan van een gewest (provincie) in de Republiek, waarin afgevaardigden van steden en platteland zitting hadden.

trans-Atlantische slavenhandel
Slavenhandel van Afrika, over de Atlantische Oceaan, naar Amerika; onderdeel van de driehoekshandel.

tribuut
Een waardevol geschenk (of reeks waardevolle geschenken) waarmee een volk de oppermacht van een buurstaat erkent.

wereldeconomie

Een economie die zich over de hele wereld uitstrekt, doordat producten uit gebieden van over de hele wereld worden verhandeld.

wetenschappelijke revolutie

De ontwikkeling in de 16e- en 17e-eeuwse wetenschap waarbij onderzoekers niet langer afgingen op wat de Bijbel, de kerk of auteurs in de klassieke oudheid vonden, maar zelf tot een mening kwamen door middel van zelfstandig denken, observeren en redeneren.

4 Verlichting en revoluties

abolitionisme

Beweging die streeft naar de afschaffing van slavenhandel en slavernij.

ancien régime

Bestuurssysteem van vóór de Franse Revolutie, waarbij de vorst veel macht heeft en er standen zijn met eigen voorrechten.

democratische revolutie

Revolutie die is gebaseerd op het idee van volkssoevereiniteit en die als belangrijkste doelen heeft: de grondrechten van burgers vastleggen in een grondwet en (een deel van) de burgers het bestuur van het land laten kiezen door vrije verkiezingen.

grondrechten

Natuurlijke rechten van de mens die in de grondwet van een staat worden vastgelegd en daardoor (burgerlijke) grondrechten worden.

grondwet

De verzameling fundamentele wetten van een staat waarin de werking van het politieke systeem en de grondrechten en plichten van de burgers staan beschreven.

natuurlijke rechten

Het geheel van rechten die ieder mens van nature heeft, zoals het recht op leven, bezit en vrijheid.

parlementaire democratie

Vorm van bestuur waarbij de macht ligt bij een volksvertegenwoordiging (parlement) die door alle of een groot deel van de burgers is gekozen.

publieke opinie

Mening die door het grootste deel van het volk wordt gedeeld en die tot stand komt door een openbaar debat tussen burgers.

ras

Een begrip dat mensen typeert op basis van lichamelijke verschillen en afkomst.

scheiding der machten

Het principe dat er in een staat drie verschillende machten zijn (de wetgevende macht, de uitvoerende macht en de rechtsprekende macht) en dat deze machten nooit in één persoon of instelling samen mogen komen.

stand

Een groep van mensen met een vergelijkbare maatschappelijke functie, zoals priesters (de geestelijkheid), bestuurders en militairen (de adel) en boeren en burgers (de derde stand).

tolerantie

Verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden, met name tegenover mensen met een ander geloof.

verlicht absolutisme

Een bestuursvorm waarin een absoluut vorst het algemeen belang op een rationele manier zegt te dienen.

Verlichting

Periode waarin een kritische houding ontstond tegenover geloof en traditie en een groot vertrouwen in de mogelijkheid de wereld rationeel te doorgronden.

volkssoevereiniteit

Het idee dat de hoogste macht in een staat bij het volk ligt.

5 Industrialisatie en emancipatie

algemeen kiesrecht

Situatie waarin alle volwassen burgers (mannen en vrouwen) het recht hebben om hun stem uit te brengen bij verkiezingen.

arbeidersklasse

De groep mensen die zelf geen productiemiddelen bezitten en alleen geld kunnen verdienen door hun arbeid te verkopen.

burgerlijk gezinsideaal

Het in de 19e eeuw algemeen geldende idee dat de man het hoofd van het gezin moest zijn, zodat vrouwen zich op het huishouden en de opvoeding van de kinderen kunnen richten.

censuskiesrecht

Kiesrechtsysteem waarbij alleen mensen met voldoende vermogen mogen stemmen.

communisme

Stroming binnen het socialisme die het lot van de arbeidersklasse wil verbeteren door middel van een revolutie, die moet leiden tot een klasseloze samenleving en gemeenschappelijk bezit van de productiemiddelen.

confessionalisme

Politieke stroming waarbij het geloof (rooms-katholiek of protestants) uitgangspunt is voor het politieke handelen.

conservatisme
Behoudende politieke stroming die zich keerde tegen de maatschappelijke vernieuwingen van de Franse Revolutie, het liberalisme en het socialisme.

constitutionele monarchie
Staatsvorm met aan het hoofd een vorst die zijn of haar functie uitoefent op basis van erfrecht, en waarin die macht wordt beperkt door een grondwet (constitutie).

democratisering
De uitbreiding van het kiesrecht over een steeds grotere groep burgers.

economisch liberalisme
Het streven naar een economisch systeem waarbij de staat zich zo min mogelijk bemoeit met de economie en de ondernemer maximale vrijheid heeft.

eerste feministische golf
De feministische beweging in de periode 1840-1920, waarbij feministen streden voor meer rechten voor vrouwen, zoals het kiesrecht.

emancipatiebeweging
Beweging die streeft naar de juridische en sociale gelijkberechtiging van achtergestelde groepen, zoals slaafgemaakten, vrouwen, arbeiders en religieuze groepen.

feminisme
Politieke beweging die zich ten doel stelt de achtergestelde positie van vrouwen te verbeteren, in de eerste plaats via hervorming van het kiesrecht.

handelingsonbekwaamheid
De wettelijke bepaling dat gehuwde vrouwen niet zelfstandig een rechtshandeling konden verrichten, zoals het tekenen van een overeenkomst.

industrialisatie
Mechanisering van de arbeid.

industriële revolutie
Grote verandering in de samenleving waarbij industrie en verkeer steeds meer worden gemechaniseerd.

industriële samenleving
Samenleving waarin industrie het voornaamste bestaansmiddel is.

middenklasse
De groep geschoolde mensen die bijvoorbeeld als boekhouder of ingenieur in fabrieken werken of als onderwijzer, ambtenaar of winkelier in de steden.

ministeriële verantwoordelijkheid
Staatkundige afspraak dat de ministers slechts aan het parlement verantwoording verschuldigd zijn voor hun eigen politieke handelen en dat van de koning.

modern kapitalisme
Een economisch systeem waarin ondernemers geld investeren in de productie van goederen met als doel zoveel mogelijk winst te maken.

parlementaire democratie
Vorm van bestuur waarbij de macht ligt bij een volksvertegenwoordiging (parlement) die door alle of een groot deel van de burgers is gekozen.

politiek liberalisme
Politieke stroming die het opneemt voor de vrijheid van het individu tegenover de macht van de staat.

Restauratie
Herstel van de maatschappelijke en politieke verhoudingen van vóór de Franse Revolutie.

sociaaldemocratie
Stroming binnen het socialisme die langs parlementaire weg opkomt voor de arbeidersklasse.

sociale kwestie
Het vraagstuk van de slechte werk- en leefomstandigheden van arbeiders.

socialisme
Politieke stroming die opkomt voor de arbeidersklasse, hetzij door een revolutie, hetzij door te streven naar kiesrechtuitbreiding en hervormingen langs parlementaire weg.

vakbond
Organisatie van arbeiders die samen strijden voor betere arbeidsomstandigheden en meer loon.

verzuiling
Een maatschappelijke en politieke situatie waarin katholieken, protestanten, socialisten en liberalen zich hebben teruggetrokken in hun eigen organisaties en waarin alleen de leiders van deze organisaties nog onderling contact hebben.

6 De strijd om de wereld

abolitionisme
Beweging die streeft naar de afschaffing van de slavenhandel en slavernij.

contractarbeider
Mens die zich door het tekenen van een overeenkomst verplichtte tot het leveren van arbeid voor een bepaalde tijd, vaak onder slechte omstandigheden en tegen een laag loon.

cultuurstelsel
Economisch systeem voor de exploitatie van Java; hierbij moest de bevolking een vijfde van haar grond bebouwen met landbouwgewassen voor de Europese markt in ruil voor een kleine vergoeding.

direct bestuur
Manier van besturen van een kolonie waarbij Europese ambtenaren de koloniale bevolking rechtstreeks besturen, zonder tussenkomst van een inheems bestuur.

indirect bestuur
Manier van besturen van een kolonie waarbij het inheemse bestuur ondergeschikt is aan het koloniale bestuur, maar wel blijft functioneren.

modern imperialisme
: Het verschijnsel vanaf de 19e eeuw waarbij Europese landen streven naar een groot koloniaal rijk en de koloniën gebruiken als producenten van grondstoffen en als afzetgebieden.

nationalisme
: Sterke voorliefde voor de cultuur van het volk waartoe men zich rekent en het streven naar de eenheid van dat volk binnen een nationale staat.

racisme
: Het op grond van fysieke (vaak uiterlijke) kenmerken indelen van mensen in rassen, uitgaande van de gedachte dat die een verschillende oorsprong hebben. Gaat meestal gepaard met discriminatie.

segregatie
: De verdeling van een samenleving in gescheiden leefwerelden voor mensen met een bepaalde huidskleur, etniciteit of religie; ook wel 'apartheid' genoemd.

7 Leven in een massasamenleving

consumptiemaatschappij
: Een samenleving met een hoog percentage middenklassehuishoudens die voldoende inkomen hebben om naast onderdak, voeding en kleding allerlei luxeproducten aan te schaffen.

economische crisis
: Periode van economische achteruitgang, waarbij sprake is van grote werkloosheid en een verslechterende levensstandaard.

fascisme
: Een ideologie die ontstond in de jaren 1920 en die antidemocratisch, antikapitalistisch en anticommunistisch was, de eenheid van het volk benadrukte (vaak met uitsluiting van groepen tot gevolg) en streefde naar een sterke staat met een sterke leider.

ideologie
: Politieke leer: een samenhangend geheel van ideeën over de manier waarop een samenleving zou moeten worden ingericht, op economisch, politiek-bestuurlijk, sociaal en soms ook cultureel gebied.

interbellum
: De tijd tussen de Eerste en Tweede Wereldoorlog (1918-1939).

kapitalisme
: Een economisch systeem waarin particuliere ondernemers met behulp van vrije arbeid goederen en diensten produceren met als doel zoveel mogelijk winst te maken door ze op de vrije markt te verkopen.

massamedium
: Communicatiemiddel waarmee je informatie kunt overbrengen aan grote groepen mensen.

massaorganisatie
: Organisatie waarvan een grote groep mensen deel uitmaakt.

militarisme
: De overtuiging dat het leger een belangrijke plaats inneemt in de samenleving en dat het gebruik van geweld een goede oplossing kan zijn voor problemen.

nationaalsocialisme
: Een ideologie die in de jaren 1920 onder leiding van Adolf Hitler opkwam in Duitsland en die wordt gezien als een variant op het fascisme, maar dan aangevuld met racisme en antisemitisme.

propaganda
: Politieke reclame om mensen te overtuigen van en te laten gehoorzamen aan de ideeën van een bepaalde persoon of partij.

totalitaire staat
: Een land waarin de regering of een leider bijna volledige controle heeft over het dagelijkse leven van mensen in politiek, cultureel, godsdienstig, sociaal en economisch opzicht.

wereldkapitalisme
: De wereldwijde verwevenheid van markteconomieën.

wereldoorlog
: Gewapend conflict waarbij vele landen actief betrokken zijn en waarbij op plaatsen verspreid over de hele wereld wordt gevochten.

8 De Tweede Wereldoorlog

accommodatie
: Het zich aanpassen aan een nieuwe situatie; men spreekt van accommodatie als de bevolking van een bezet land het gewone leven zoveel mogelijk probeert voort te zetten.

antisemitisme
: Haat tegen en/of discriminatie van Joden.

appeasementpolitiek
: De buitenlandse politiek van Groot-Brittannië en Frankrijk in de jaren 1930, die erop was gericht een oorlog met Duitsland te voorkomen door steeds toe te geven aan de wensen en eisen van Hitler. Letterlijk: verzoeningspolitiek.

asmogendheden
: Verbond van Duitsland, Italië, Japan en enkele andere landen.

bezetting
De toestand waarin een land door een ander land is veroverd en het bestuur door dat andere land wordt gecontroleerd.

collaboratie
Samenwerking met de vijand.

discriminatie
Het apart beoordelen en behandelen van een bepaalde groep of persoon vanwege bijvoorbeeld huidskleur, geloof, uiterlijk, geslacht of seksuele voorkeur.

geallieerden
Verbond van landen die samen tegen de asmogendheden vochten, waaronder Frankrijk, Groot-Brittannië, de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten.

genocide
Stelselmatige uitroeiing van een volk of bevolkingsgroep, ook wel 'volkenmoord' genoemd.

Holocaust
De systematische vernietiging van zes miljoen Joden door de nazi's in de Tweede Wereldoorlog. Afgeleid van het Griekse woord voor 'brandoffer'; ook wel aangeduid als 'Shoah'.

massavernietigingswapen
Een wapen dat in één keer (tien)duizenden mensen van het leven berooft.

nationalisme
Sterke voorliefde voor de cultuur van het volk waartoe men zich rekent en het streven naar de eenheid van dat volk binnen een nationale staat.

nazificatie
Het streven van de nationaalsocialisten om een vrije samenleving om te vormen tot een maatschappij die is gebaseerd op nationaalsocialistische beginselen, onder meer met behulp van propaganda.

racisme
Het op grond van fysieke (vaak uiterlijke) kenmerken indelen van de mensheid in 'rassen', uitgaande van de gedachte dat die een verschillende oorsprong hebben. Gaat meestal gepaard met discriminatie.

Shoah
Hebreeuws voor 'catastrofe'; zie: Holocaust.

verzet
Tegenwerking van de vijand.

zelfbeschikkingsrecht
Het recht van een volk om over zijn eigen toekomst te mogen beslissen.

zionisme
Het streven naar een onafhankelijke Joodse staat.

9 Een nieuwe wereldorde

atoomoorlog
Een oorlog waarbij de strijdende partijen kernwapens inzetten.

blokvorming
Het ontstaan van groepen landen met hetzelfde economische en politieke systeem.

containmentpolitiek
Amerikaanse politiek tijdens de Koude Oorlog die erop was gericht te voorkomen dat het communisme zich zou verspreiden en waarbij Amerikaanse steun werd beloofd en verleend aan landen die door het communisme werden bedreigd.

dekolonisatie
Proces waarbij de koloniën onafhankelijk worden van het land dat de kolonie stichtte.

dissident
Iemand die zich verzet tegen de officiële politiek in een land of van een partij.

Europese Economische Gemeenschap (EEG)
Een economisch samenwerkingsverband tussen een groeiend aantal Europese landen, in 1957 opgericht met als doel het wegnemen van handelsbelemmeringen tussen de aangesloten staten (opgegaan in de EU).

Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)
De eerste supranationale organisatie voor economische samenwerking in Europa, in 1951 opgericht door zes landen om te zorgen voor meer stabiliteit in Europa (opgegaan in de EU).

Europese Unie (EU)
Sinds 1993 het voornaamste orgaan waarin Europese landen samenwerken; is sinds de oprichting aanmerkelijk uitgebreid (27 lidstaten in 2023).

hegemonie
Overwicht van een staat of een machtsblok over (een deel van) de wereld.

Internationaal Strafhof
Internationale rechtbank in Den Haag; berecht individuen voor hun rol bij genocide, oorlogsmisdrijven, misdaden tegen de menselijkheid en agressieoorlogen.

Koude Oorlog
De permanente oorlogsdreiging tussen 1945 en 1989 tussen het communistische Oosten onder leiding van de Sovjet-Unie en het kapitalistische Westen onder leiding van de Verenigde Staten; beide blokken streden wereldwijd om invloed.

Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO)
Militair bondgenootschap tussen westerse landen die hebben afgesproken dat als een van de lidstaten wordt aangevallen, de andere militair te hulp zullen schieten.

soevereiniteit
De hoogste macht in een staat.

supranationaal
Letterlijk 'boven' (supra) 'de staat' (natie); in supranationale organisaties verenigt een aantal staten zich; de organisatie kan afspraken en regels aan die staten opleggen.

Veiligheidsraad
Orgaan van de Verenigde Naties dat zich uitspreekt over internationale conflicten. De raad heeft vijf permanente leden met vetorecht (China, Frankrijk, Groot-Brittannië, Rusland en de Verenigde Staten) en tien wisselende leden.

Verenigde Naties (VN)
Internationale samenwerkingsorganisatie, opgericht in 1948, met als doel het bevorderen van de vrede, welvaart en rechtvaardigheid in de wereld.

vetorecht
Recht van een land of persoon om een besluit dat door een meerderheid is genomen, tegen te houden.

vredesmissie
Inzet van VN-militairen om in een conflictgebied de vrede te handhaven of te bewerkstelligen.

wapenwedloop
Een strijd tussen grootmachten waarbij men de overhand probeert te krijgen door meer en geavanceerdere wapens te produceren dan de ander.

wederzijdse afschrikking
Het verschijnsel dat er tussen grootmachten niet snel een oorlog zal uitbreken, doordat zij over zulke grote hoeveelheden massavernietigingswapens beschikken, dat oorlog catastrofale gevolgen zou hebben voor beide partijen.

10 Een kleine wereld

consumptiemaatschappij
Een samenleving met een hoog percentage middenklassehuishoudens, die voldoende inkomen hebben om naast onderdak, voeding en kleding allerlei luxeproducten aan te schaffen.

diversiteit
Een situatie waarin in alle sectoren en op alle niveaus van de samenleving mensen met uiteenlopende achtergronden en eigenschappen vertegenwoordigd zijn en waarin niemand wordt uitgesloten op grond van sekse, culturele, religieuze of sociale achtergrond, huidskleur, seksuele geaardheid of een lichamelijke beperking.

euroscepsis
Een kritische houding ten opzichte van de Europese samenwerking, de EU en de politieke besluitvorming in Brussel.

globalisering
Het verschijnsel dat mensen over de hele wereld politiek, economisch en cultureel steeds meer verbonden raken.

informatiesamenleving
Samenleving waarin de economie voor een belangrijk deel gericht is op het verzamelen, beheren en verwerken van informatie.

Marshallplan
Economisch hulpplan van de Verenigde Staten om Europa na de Tweede Wereldoorlog economisch weer op de been te krijgen.

neoliberalisme
Een naoorlogse vorm van economisch liberalisme; neoliberalen vinden dat de overheid een actieve rol in de samenleving moet spelen om monopolies tegen te gaan en concurrentie te bevorderen.

neonationalisme
Politieke stroming die zegt op te komen voor het eigen volk, waaronder zij de (witte) bevolking zonder recente migratieachtergrond verstaat.

orthodox
Letterlijk: volgens de ware leer; orthodoxen willen zo strikt mogelijk leven volgens de in hun ogen oorspronkelijke uitgangspunten van hun geloof.

pluriforme en multiculturele samenleving
Een samenleving die bestaat uit mensen met verschillende culturen en geloven.

politieke islam
Politieke beweging die streeft naar een islamitische samenleving volgens een bepaalde, strenge uitleg van de islam en die grondrechten als vrijheid van geloof en meningsuiting afwijst.

populisme
Een manier van politiek bedrijven waarbij politici zich presenteren als de ware vertegenwoordigers van het volk en strijd voeren tegen de elite.

secularisatie
Het verschijnsel dat steeds minder mensen in een god of goden geloven; ook wel ontkerkelijking genoemd.

verzorgingsstaat
Een samenleving met een dermate hoog niveau van door de staat georganiseerde maatschappelijke voorzieningen, dat mensen hun leven lang zijn verzekerd van een behoorlijk inkomen en behoorlijke zorg.

wederopbouw
Een periode (1945-1960) van herstel van de Europese landen na de Tweede Wereldoorlog.

Register

A

abolitionisme 115, 160, 271, 272
absolutisme 84, 270
accommodatie 207, 273
adel 20, 66, 268, 269
agrarische revolutie 19, 268
agrarische samenleving 18, 268
agrarisch-urbane samenleving 20, 268
algemeen kiesrecht 137, 271
ancien régime 103, 271
antisemitisme 203, 273
appeasementpolitiek 199, 273
arbeidersklasse 130, 271
aristocratie 25, 268
asmogendheden 200, 273
atoomoorlog 227, 274

B

bezetting 207, 274
Bijbel 37, 268
blokvorming 227, 274
boeddhisme 30, 268
burger 25, 83, 268, 270
burgerlijk gezinsideaal 141, 271
burgerlijke cultuur 89, 270

C

calvinisme 63, 269
censuskiesrecht 135, 271
centraal bestuur 23, 268
centralisatie 44, 66, 268, 269
christendom 37, 63, 268, 269
collaboratie 207, 274
communisme 137, 271
confessionalisme 139, 271
confucianisme 32, 268
conservatisme 133, 272
constitutionele monarchie 135, 272
consumptiemaatschappij 182, 251, 273, 275
containmentpolitiek 228, 274
contractarbeider 158, 272
Contrareformatie 63, 269
cultuurstelsel 158, 272

D

dekolonisatie 232, 274
democratie 25, 268
democratische revolutie 109, 271
democratisering 137, 272
direct bestuur 157, 272
discriminatie 203, 274
dissident 229, 274
diversiteit 258, 275
driehoekshandel 80, 270
droit divin 85, 270
dynastie 32, 268

E

economisch liberalisme 131, 272
economische crisis 183, 273
EEG 237, 274
eerste feministische golf 142, 272
EGKS 237, 274
emancipatiebeweging 137, 272
empirisme 88, 270
EU 238, 274
Europese Economische Gemeenschap (EEG) 237, 274
Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) 237, 274
Europese Unie (EU) 238, 274
euroscepsis 261, 275
expansie 23, 55, 268, 269

F

factorij 79, 270
fascisme 187, 273
feminisme 142, 272

G

geallieerden 200, 274
genocide 203, 274
globalisering 254, 275
grondrecht 109, 271
grondwet 109, 271

H

handelingsonbekwaamheid 141, 272
handelscompagnie 79, 270
handelskapitalisme 79, 270
hegemonie 232, 274
hiërarchie 20, 62, 268, 269
hindoeïsme 30, 268
hofcultuur 91, 270
hofstelsel 37, 268
Holocaust 204, 274
homo sapiens 17, 268
horige 38, 268
humanisme 59, 269

I

ideologie 179, 273
imperium 23, 268
indirect bestuur 157, 272
industrialisatie 129, 272

industriële revolutie 130, 272
industriële samenleving 129, 272
informatiesamenleving 253, 275
inquisitie 63, 269
interbellum 176, 273
Internationaal Strafhof 239, 274
islam 38, 268

J
jager-verzamelaar 17, 268
jodendom 36, 268

K
kapitalisme 182, 273
kastenstelsel 29, 268
kerstening 38, 268
ketter 44, 62, 268, 269
klassieke cultuur 36, 59, 268, 269
Koran 38, 268
Koude Oorlog 227, 274
kruistocht 44, 268

L
landbouwsamenleving 18, 269
lutheranisme 63, 269

M
Marshallplan 251, 275
massamedium 171, 273
massaorganisatie 171, 273
massavernietigingswapen 201, 274
mechanistisch wereldbeeld 88, 270
mensbeeld 59, 269
middenklasse 130, 272
militarisme 174, 273
ministeriële verantwoordelijkheid 135, 272
modern imperialisme 156, 273
modern kapitalisme 130, 272
monarchie 25, 84, 269, 270
monotheïsme 36, 269

N
nationaalsocialisme 187, 273
nationalisme/nationalistisch 153, 211, 273, 274
natuurlijke rechten 106, 271
NAVO 227, 274
nazificatie 207, 274
neoliberalisme 251, 275
neonationalisme 262, 275
nomade 17, 269
Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) 227, 274

O
orthodox 260, 275

P
parlementaire democratie 109, 135, 271, 272
pluriforme en multiculturele samenleving 258, 275
politiek liberalisme 133, 272
politieke islam 260, 275
polytheïsme 21, 269
populisme 262, 275
prehistorie 17, 269
privilege 37, 66, 268, 269
propaganda 171, 273
publieke opinie 102, 271

R
raadpensionaris 84, 270
racisme 160, 203, 273, 274
ras 114, 271
rationalisme 88, 270
Reformatie 63, 269
regent 83, 270
renaissance 59, 270
republiek 36, 66, 83, 269, 270
Restauratie 133, 272
ritueel 21, 269

S
scheiding der machten 106, 271
secularisatie 256, 275
segregatie 161, 273
sharia 38, 269
Shoah 204, 274
sociaaldemocratie 137, 272
sociale kwestie 137, 272
socialisme 137, 272
soevereiniteit 83, 238, 270, 275
staat 23, 66, 269, 270
stadhouder 84, 270
stadsrecht 44, 269
stadstaat 23, 269
stand 38, 110, 269, 271
Staten-Generaal 83, 270
Statenvergadering 83, 270
stedelijke gemeenschap 20, 269
supranationaal 237, 275

T
tolerantie 66, 105, 270, 271
totalitaire staat 180, 188, 273
trans-Atlantische slavenhandel 80, 270
tribuut 23, 79, 269, 270

V

vakbond 137, 272
Veiligheidsraad 239, 275
Verenigde Naties (VN) 238, 275
verlicht absolutisme 103, 271
Verlichting 101, 271
verzet 207, 274
verzorgingsstaat 251, 275
verzuiling 139, 272
vetorecht 239, 275
VN 238, 275
volkssoevereiniteit 106, 271
vredesmissie 239, 275

W

wapenwedloop 227, 275
wederopbouw 251, 275
wederzijdse afschrikking 227, 275
wereldbeeld 59, 270
wereldeconomie 79, 271
wereldkapitalisme 184, 273
wereldoorlog 175, 273
wetenschappelijke revolutie 160, 271

Z

zelfbeschikkingsrecht 213, 274
zionisme 205, 274

BRON 6 Het Griekse Rijk van Alexander de Grote, vergeleken met het Perzische Rijk van Darius I.

VRAGEN

8 Leg uit wat het verschil is tussen aristocratie, democratie en monarchie.

9 Nederland heeft een democratisch bestuur.
Noem een belangrijk verschil tussen de Nederlandse en de Atheense democratie.

10 Gebruik ook het kader ‘Grieken en de Egyptische cultuur’.
Vergelijk de manier waarop Nederlanders tegenwoordig naar de Amerikaanse cultuur kijken met de manier waarop Grieken naar de Egyptische cultuur keken.
Welke overeenkomsten zie je?

11 Nog altijd worden de Grieken gezien als de grondleggers van wetenschap en filosofie.
a Waarom klopt dat beeld deels niet?
b Wat klopt er wel van?

12 Leg kort uit waarom de invloed van de Griekse cultuur uiteindelijk groter is geweest dan die van de Egyptische of Perzische.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Colofon

We danken Peter Seixas en Tim Morton voor hun toestemming om de uitwerking van het historisch denken in *Memo* te baseren op: Peter Seixas & Tim Morton, *The Big Six Historical Thinking Concepts* (Toronto 2012). De concepten zijn niet altijd letterlijk vertaald, maar in verschillende opzichten aangepast aan de Nederlandse examenvoorschriften. Voor de Nederlandse versie draagt Malmberg de verantwoordelijkheid.

Met dank aan Boy Jonkergouw en Alma Mustafić voor hun inhoudelijke bijdrage aan deze opdracht (p. 242-244) en voor het beschikbaar stellen van de tekst van *Gevaarlijke namen*.

Bij het ontwikkelen van het kaartmateriaal in *Memo* is gebruik gemaakt van kaarten uit F. Hayt, J. Grommen, Dr. R. Jansen, A. Manet, X. Adams, W. Moreau en L. van de Broeck, *Atlas van de algemene en Belgische geschiedenis*, Van In (Wommelgem), 2015.

Bureauredactie

Nelly van de Mortel, Deurne

Ontwerp binnenwerk

Bianca Enthoven, Rotterdam

Vormgeving

Crius Group, Hulshout (België)

Beeldresearch

Beeldbalie, Utrecht

Cartografie

Van Oort Redactie en Kartografie, Almere

Technisch tekenwerk

Sittrop Grafisch Realisatiebureau, Rotterdam

Beeldverantwoording

Foto omslag: Getty Images, Corbis Premium

Foto's binnenwerk: Amsterdam Museum, Jan-Kees Steenman: p. 167; **ANP**: AFP: p. 222; AFP / Aris Messinis: p. 261; EPA / Franck Robichon: p. 224; AFP / Romeo Gacad: p. 231; AKG: p. 196; Arie Kievit: p. 262; EPA / Franck Robichon: p. 224; EPA / Oksana Manchuk: p. 248; Olaf Kraak: p. 92; Phil Nijhuis: p. 238; Vincent Jannink: p. 241; Archief Leeuwarden, Frans Hogenberg: p. 67; Atlas van Stolk, Cornelis Brouwer: p. 117; **Beeldbank WOII**: p. 200, p. 206, p. 207, p. 208; **Bibliothèque Nationale de France**: p.40, p. 58; **Bridgeman Images**: p. 26, p. 28, p. 38, p. 49, p. 57, p. 86, p. 124, p. 130, Archives Charmet: p. 111; John Gabriel Stedman: p. 115; **The British Library archive**: p. 115; George Goodwin Kilburne: p. 141; The Gamborg Collection / Marina Uspenskaya: p. 177; Thomas Allom: p. 129; British Museum: David Coulson: p. 18; **British Museum**: p. 21, p. 25, p. 103; Bundesarchiv, Richard Schulze-Vorberg: p. 247; Cahokia Mounds State Historic Site, Michael Hampshire: p. 43; Cartoon Movement, Marian Kamensky: p. 267; Centraal Museum, Ernst Moritz: p. 109; Collectie Stad Antwerpen, Museum Plantin-Moretus: p. 72; Collectie Wereldmuseum: p. 212; Fast Media, Reuters / Tyrone Siu: p. 259; **Frans Hals Museum**: Jan de Bray: p. 97; R. Gerritsen: p. 83; **Getty Images**: Bettman: p. 184; Hulton Archive: p. 172; Spencer Platt: p. 260; Ullstein Bild: p. 168; Universal Images Group: p. 205; Bettmann Archive / Willy Stöwer: p. 189; Buyenlarge: p. 175; De Agostini: p. 211; Giovanni de Grassi: p. 45; Hulton Archive / Keystone: p. 232; Hulton Archive: p. 33, p. 256; Istock / Dymov: p. 30; Istock / Engin Korkmaz: p. 34; Jean-Philippe Tournut: p. 22; Natthawat: p. 12; Peter Bischoff: p. 236; Popperfoto: p. 7, p. 170; Science & Society Picture Library / John Emslie: p. 160; Underwood Archives: p. 229; Universal Images Group: p. 171, p. 179; GrandPalais RMN, Henri de Gissey: p. 90; **Het Zuidelijk Toneel**, Jostijn Ligtvoet: p. 10, p. 243, p. 244; **Imageselect**: p. 60, p. 71, p. 128, p. 143, p. 149, p. 250, p. 253, Alamy / Jacqueline Lau: p. 248; Alamy / Sommer: p. 257; Alamy / ART Collection: p. 100; Alamy / Chris Seba: p. 150; Alamy / Emily Ford: p. 140; Alamy / James Gillray: p. 102; Alamy / Jan Lucas van der Beek: p. 105; Alamy / Lambeth Palace Library: p. 68; Alamy / Margaret Bourke-White: p. 180; Alamy / Martchan: p. 24; Alamy / PWB Images: p. 111; Alamy / The Picture Art Collection: p. 66, p. 67; Alamy / World History Archive: p. 204; Alamy: p. 69, p. 78, p. 152, p. 158, p. 173, p. 174, p. 178, p. 185, p. 187, p. 203, p. 226, p. 233; Ann Ronan Picture Library/Heritage-Images, The Print Collector: p. 54; Emory Douglas: p. 239; Gustave Dore: p. 131; Jan Luyken: p. 97; Johannes Vercolje: p. 81; John Hassell: p. 149; Purebudget: p. 248; Rafaël: p. 62; Smith Collection /Gado Images: p. 61; Theodor de Bry: p. 75; Imperial War Museum (IWM)**:** British Army: p. 202; Geoffrey John Keating: p. 198; Paragon: p. 220; **Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)**: p. 144, p. 147, p/ 227; Jason Barstow: p. 136; Kelvin Wilson: p. 17; Koninklijk Legermuseum, Charles Soubre: p. 153; Library of Congress: Bain News Service: p. 194; Dorothea Lange: p. 181; Elmer Chickering: p. 159; National Child Labor Committee / Lewis W. Hine: p. 126; **Library of Congress**: p. 150, p. 161, p. 194; Louvre, Delacroix: p. 132; Marinemuseum Den Helder: p. 134; Mauritius Images, Science Source: p. 55; Mauritshuis, Rembrandt van Rijn: p. 89; Met Museum, Rogers Fund: p. 23; Met Museum: p. 29; Museo del Prado, Francisco Goya: p. 166; Museum Hoeksche Waard, Collectie Jopie & Dick Leeuwestein: p. 255; NASA / ESA / CSA / PDRs4All ERS Team / Salomé Fuenmayor: p. 94; Nationaal Archief/ Collectie Spaarnestad: p. 139**;** **National Museum of Denmark**, Albert Eckhout: p. 9, p. 52; Netflix, Liam Daniel: p. 258; Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD): p. 209; Parco Archeologico di Pompei: p. 35; Prentenkabinet Leiden: p. 210; **Publiek domein**: p. 44, p. 79, p. 87, p. 101, p. 104, p. 107, p. 142, p. 146, p. 155, p. 168, 176, p. 186, p. 213, p. 214, p. 221, p. 237, p. 251, p. 264, Adalbert von Rößler: p. 150; Anne-Louis Girodet De Roucy-Trioson: p. 113; Otto Dix: p. 195; Richard Borrmeister: p. 194; Valentijn Bing: p. 65; Willem van Haecht: p. 76; Zhou Ruizhuang: p. 247; Antoni van Leeuwenhoek: p. 88; Charles Poerson: p. 85; Djehouty: p. 26; G41rn8: p. 48; Hiroki Kobayashi: p. 8; Jean Perrissin: p. 63; John Trumbull: p. 108; Joseph Roger O'Donnell: p. 201; Leonardo da Vinci: p. 59; Li Gonglin: p. 32; Lucas Cranach: p. 75; Margaret Bourke-White: p. 183; Maurice Quentin de La Tour: p. 106; Michael Cummings: p. 247; **Rijksmuseum**: p. 75, p. 118, Abraham Jacobsz. Hulk: p. 123; Adriaen van Ostade: p. 80; Friedrich Carel Hisgen: p. 156; Jan Steen: p. 90; Joannes Hulstkamp: p. 118; Koen Wessing: p. 234; Lambertus Antonius Claessens: p. 98; naar Romeyn de Hooghe: p. 82; Reinier Vinkeles: p. 116; **Schweizerisches Sozialarchiv**: p. 138, Walter Crane: p. 8; **Shutterstock**: p. 126, Bayhu19: p. 216; Drone Explorer: p. 20; Everett Collection: p. 182; Richie Chan: p. 216; shine_J: p. 217; STLJB: p. 91; Walter Eric Sy: p. 6; Stadsarchief Amsterdam: p. 156, De Arbeiderspers: p. 221; Fotobureaux N.V.: p. 194; The Haiti Philatelic Society: p. 112; The Holodomor Research and Education Consortium (HREC): p. 192; **The National Archives**: p. 254; The Salt Lake Tribune, Pat Bagley: p. 267; The U.S. National Archives and Records Administration: p. 204; The Vatican Museums: p. 36; Unesco, Lazare Eloundou Assomo: p. 42; Universiteit Leiden: p. 196; Wereldmuseum: p. 42; West-Brabants Archief: p. 190; Westfries Museum, A. Hulk: p. 120.

Illustraties: Fred Marschall: p. 16; Herman Sittrop, tijdbalken: p. 12, p. 13, p. 17, p. 23, p. 29, p. 35, p. 52, p. 53, p. 76, p. 77, p. 98, p. 99, p. 126, p. 127, p. 150, p. 151, p. 168, p. 169, p. 196, p. 197, p. 224, p. 225, p. 248, p. 249.
Van Oort Redactie en Kartografie: p. 11, p. 22, p. 30, p. 58, p. 87, p. 116.

Tekstverantwoording

Hoofdstuk 1 tot en met 5: American Imprint Collection: p. 123; Boekencentrum, Maarten Luther: p. 71; Boom Juridisch 2016 (Dei delitti e delle pene 1764, vertaald door S.A.M. Stolwijk), Cesare Beccaria: p. 122; Boom Uitgevers, Frank de Graaff: p. 94; Columbia University Press, Theodore de Bary en Richard Lufrano, Sources of Chinese tradition: p. 48; Cornell University Press, Lewis Hanke, All mankind is one. A study of the disputation between Bartolomé de las Casas and Juan Ginés de Sepúlveda in 1550 on the intellectual and religious capacity of the American Indians, by Lewis Hanke, a NIU Press book published by Cornell University Press. © 1974 by Northern Illinois University Press. Used by permission of the publisher: p. 69, p. 70; De Courant. Algemeen nieuws en advertentieblad, 9 januari 1911: p. 144; Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse letteren, J.F. Martinet, 'geraadpleegd via DBNL (KB, nationale bibliotheek)': p. 116; Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse letteren, Jan van de Giessen, 'geraadpleegd via DBNL (KB, nationale bibliotheek)': p. 149; Erdmans publishers & Greenville partners, K. Driehuis, Hendrik Meijer - De strijd: de gouden eeuw van de arbeiders: p. 144; J. Pauli - Wellcome library, Bernard Nieuwentyt: p. 94; New York Public Library, C.C. van der Hoek: p. 118; Onze Roeping, Betsy Perk: p. 146; Oudhoorn.nl, Rick Otten, Een held op sokkel?: p. 92; Oxford University Press, Theresa Rudolph: p. 49; Pieter Gillissen, David Henri Gallandat: p. 97; Pieter van der Aa, Antonio de Herrera: p. 74; rkdocumenten.nl, Paus Leo: p. 71; Sociaal-Democratische Partij: p. 144; Steendrukkerij Roeloffzen en Hübner; NV De Kleine Courant. Gevonden op: Delpher: p. 93; Stichting Nederlandse onafhankelijkheid, De leden van de Staten-Generaal van de Verenigde Nederlanden: p. 72; The Project Gutenberg, Thomas M. Lindsay; Uitgeverij Van Gennep B.V., J.M. Vermeer-Pardoen: p. 122; Uitgeverij Verloren, Lotte Jensen, Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt: p. 146; Universiteit van Amsterdam, A.A.G.M. van Raak: p. 145; Van In, J. Demey, P.A.M. Geurts en H.E. Wolff: p. 97; W.C. de Graaff. Gevonden op Delpher: p. 93; XLIBRIS, Odeen Ishmael: p. 119; Yntema en Tieboel, Rick Honings, 'Oranje boven! het Vrycorps onder!' De letterkundige verwerking van het oproer van '1784' in Leiden, Rick Honings: p. 117

Hoofdstuk 6 tot en met 10: Weekblad ter behartiging van de belangen der Belgische vluchtelingen, 26 mei 1915: p. 191; Ambo Anthos - Anne Applebaum - originele auteur, vertaling door Bep Fontijd, Willem van Paassen: p. 195; Amsterdam: De Arbeiderspers, Soekarno: p. 221; Amsterdam University Press, Gert Oostindie, Ben Schoenmaker en Frank van Vree, NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies: p. 241; Atlas Contact, Amitav Ghosh, De vloek van de nootmuskaat. Boodschap aan een planeet in crisis (2023, eerste druk): p. 263; BNNVARA, Beeld en Geluid NL: p. 240; Boy Jonkergouw, Gevaarlijke namen (2021) (mede geredigeerd door Admira Fazlić, Satko Mujagić en Alma Mustafić): p. 243; Buchner, C.C., Heinrich Hirschfelder, Michael Behnen (ed.), Quellen zur deutschen Außenpolitik im Zeitalter des Imperialismus 1890-1911, Darmstadt 1977, p. 231; ff.: p. 195; Cambridge University Press - Allen R. Millet en William Murray: p. 215; DBNL, De Kroniek: p. 163; DPG Media - Algemeen Dagblad - W. v.d. Kleijn - Het Vrije Volk: p. 267; Eik Uitgeverij, Yasuo Kuwahara: p. 215; Gemeente Amsterdam: p. 163; Harper Collins, Lev Kopelev - originele auteur, boek Ooggetuigen van de Russische geschiedenis is samengesteld door Michel Krielaars en Hans Driessen: p. 192; Het Koninklijk Huis: p. 164; Hiroshima for Global Peace, donated by Kunito and Kumiko Kajiyama and is part of the collection at the Hiroshima Peace Memorial Museum: p. 217; Hiroshima for Global Peace, Maruki, Iri: p. 216; Ho Chi Minh, Selected Works Volume 3 (Hanoi: Foreign Languages Publishing House, 1960-62): p. 247; Marianne Schonbach Literary Agency, Alexis de Tocqueville: p. 263; Meertens Instituut/Koninklijke Bibliotheek, A.P., Delpher/Het Geheugen: p. 162; NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, L. Einthoven, J. Linthorst Homan, J.E. De Quay: p. 221; Noman & Nabu Press, D.C. Steyn Parve: p. 167; Pearson P T R, Albert Axell en Hideaki Kase - Pearson P T R: p. 215; Penguin Randomhouse, Clark Clifford and Richard Holebrook, Penguin Randomhouse: p. 218; Rijksoverheid- Mark Rutte: p. 164, p. 241; SDU Uitgeverij Koninginnegracht, Jan Bank: p. 240; Standaard Uitgeverij, Michael Amara, Barbara Costermans, Petra Gunst en co-auteur Hans op de Beeck, Davidsfonds - Standaard Uitgeverij: p. 191; The Guardian, Eleanor Ainge Roy, The Guardian / Chris Jackson: p. 263; ThiemeMeulenhoff, Peter Lindhoud - Veel vaderlanden op weg naar een natie: p. 167; Volkskrant, Laura de Jon, Marjan van den Berg, Ad van Liempt: p. 241; Yonhap News Agency, Boram Park: p. 217

MALMBERG

ISBN 978 94 020 8215 9
Release 6.0, eerste oplage

MIX
Papier | Ondersteunt verantwoord bosbeheer
FSC® C172387
FSC www.fsc.org

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471, en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp).

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden. © Malmberg, 's-Hertogenbosch

Ondanks vele inspanningen is het de uitgever misschien niet gelukt alle rechthebbenden te achterhalen. Wie denkt rechthebbende te zijn, kan zich wenden tot de uitgever.

Auteurs
Eelco Beukers
Sanne van den Dries
Mark Hagenaars
Robin Honebecke
Pia Fruytier
Eleonoor Geenen
Stephan Klein
Katja Krediet
Barbara Peters
Tessa Kuijken
Greetje Ligthart
Judith Tadema
Ingrid van der Vlis
Richard de Vries

Eindredactie
Stephan Klein
Katja Krediet
Judith Tadema

Amelia Earhart (1897-1939) was vliegenier in een tijd waarin vrouwen vooral moeder en huisvrouw hoorden te zijn. ‘Act like a lady!’ zeiden mensen tegen haar. Andere tijdgenoten hadden bewondering voor haar eigenzinnigheid. Earhart was de eerste mens die solo de Stille Oceaan overvloog. In 1937 begon ze aan een recordvlucht rond de wereld. Haar vliegtuig verdween echter spoorloos. Amelia Earhart is nooit teruggevonden.

Elke periode kent mensen die zich anders gedragen dan de samenleving van hen verwacht. Ze worden pioniers met visie genoemd, of lastposten die onrust stoken. Wat leert dit ons over de normen en waarden van hun tijd? Hoe beïnvloedden zij de tijd waarin zij leefden? En waarom verandert het oordeel over deze mensen door de tijd heen?

Met Memo leer je dit soort vragen te stellen, en na te denken over de manier waarop je naar het verleden kijkt.

MAX

Je mag dit boek houden.
Handig als naslagwerk.

Je mag in dit boek schrijven
en aantekeningen maken.

Je hebt ook toegang tot
de online leeromgeving.

Release 6.0

MIX
Papier | Ondersteunt verantwoord bosbeheer
FSC® C172387
www.fsc.org

ISBN 978 94 020 8215 9

605084-01

MALMBERG

1.3 India en China (3000 v.C.-1200 n.C.)

CASUS

Een monnik op zoek naar wijsheid

In 645 n.C. kwam een Chinese monnik, Xuanzang, aan in de Chinese hoofdstad Chang'an (nu Xi'an in Midden-China). Hij was meer dan zestien jaar op pad geweest om zich in Centraal-Azië, Afghanistan en India te verdiepen in de leer van een Indiase filosoof en heilige, de Boeddha.

Xuanzang was opgegroeid als lid van de boeddhistische minderheid in China. Hij had op een kloosterschool gezeten en was al op 13-jarige leeftijd monnik geworden. Het stoorde hem dat Chinese boeddhisten ruziemaakten over de juiste leer. Daarom was hij op zijn 27e op zoek gegaan naar antwoorden. Tijdens zijn reis bezocht hij talloze kloosters en ging hij bij verschillende meesters in de leer.

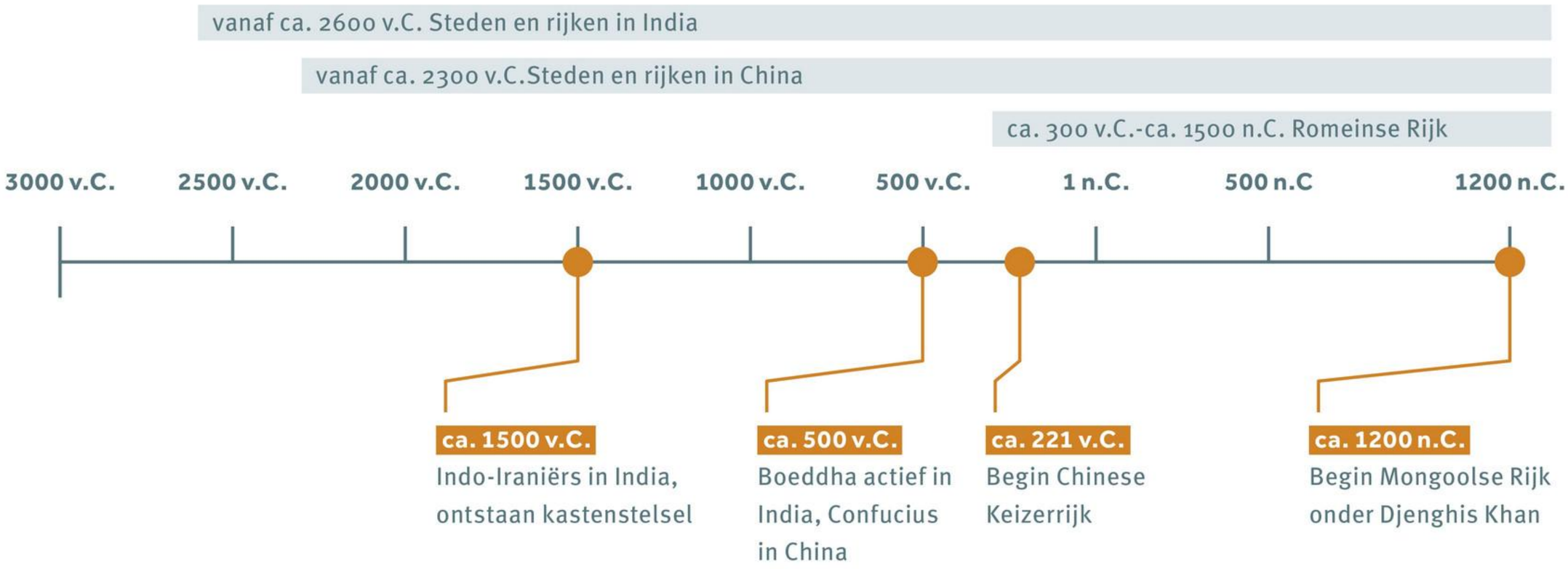
Toen Xuanzang na zijn ongelooflijke reis terugkeerde in Chang'an – een stad met ruim een miljoen inwoners – werd hij warm onthaald. Zelfs keizer Taizong wilde hem spreken. En niet voor niets. Want Xuanzang had niet minder dan 657 boeddhistische boeken uit India meegenomen. Om die te vervoeren waren twintig paarden nodig. Die boeken waren geschreven in het Sanskriet (een heilige taal uit India) en dus onleesbaar voor de Chinezen. Maar de keizer was geïnteresseerd in Indiase wijsheid en liet ze op zijn kosten vertalen. Xuanzang en zijn leerlingen stichtten bovendien een school waarin ze nadachten over de boeddhistische leer. De Chinese keizers steunden dit werk krachtig, waardoor het boeddhisme stevig verankerd raakte in de Chinese samenleving.

BRON 1 De 7e-eeuwse Chinese monnik Xuanzang, in de 9e eeuw afgebeeld als een reiziger met een rugzak vol manuscripten en bovenop een wierookbrander. In zijn handen heeft hij een wandelstok en een vliegenverjager. De volgzame tijger onderstreept Xuangzangs heiligheid.

VRAGEN

1 Welk type samenleving was China in de 7e eeuw n.C.? En India? Leg je antwoorden uit op basis van de casus.
2 In paragraaf 1.2 ben je verschillende manieren tegengekomen waarop culturen met elkaar in aanraking kunnen komen.
   a Past de reis van Xuanzang bij een van die manieren? Leg je antwoord uit.
   b Denk je dat dit soort reizen veel voorkwam? Leg je antwoord uit.
3 Kun je zeggen dat Xuanzang de eerste was die contact legde tussen de Chinese en de Indiase cultuur? Leg je antwoord uit op basis van de casus.

India

Het Midden-Oosten was niet het enige gebied waar mensen overgingen op landbouw en vervolgens steden, staten en imperiums stichtten. Dat gebeurde bijvoorbeeld ook in India. De ontwikkelingen hier zouden grote invloed hebben, met name in Azië. Dat kwam onder meer doordat hier wereldbeschouwingen ontstonden die tot op de dag van vandaag belangrijk zijn, zoals het boeddhisme en het hindoeïsme.

BRON 2 De hindoeïstische god Krishna overwint het boosaardige paard Keshi. Onderaan is het paard te zien nadat het is gedood. Tempelreliëf uit Uttar Pradesh (Noord-India) uit de 5e eeuw n.C. In deze periode, tijdens het uitgestrekte Guptarijk (4e-6e eeuw), beleefde India een grote culturele bloei.

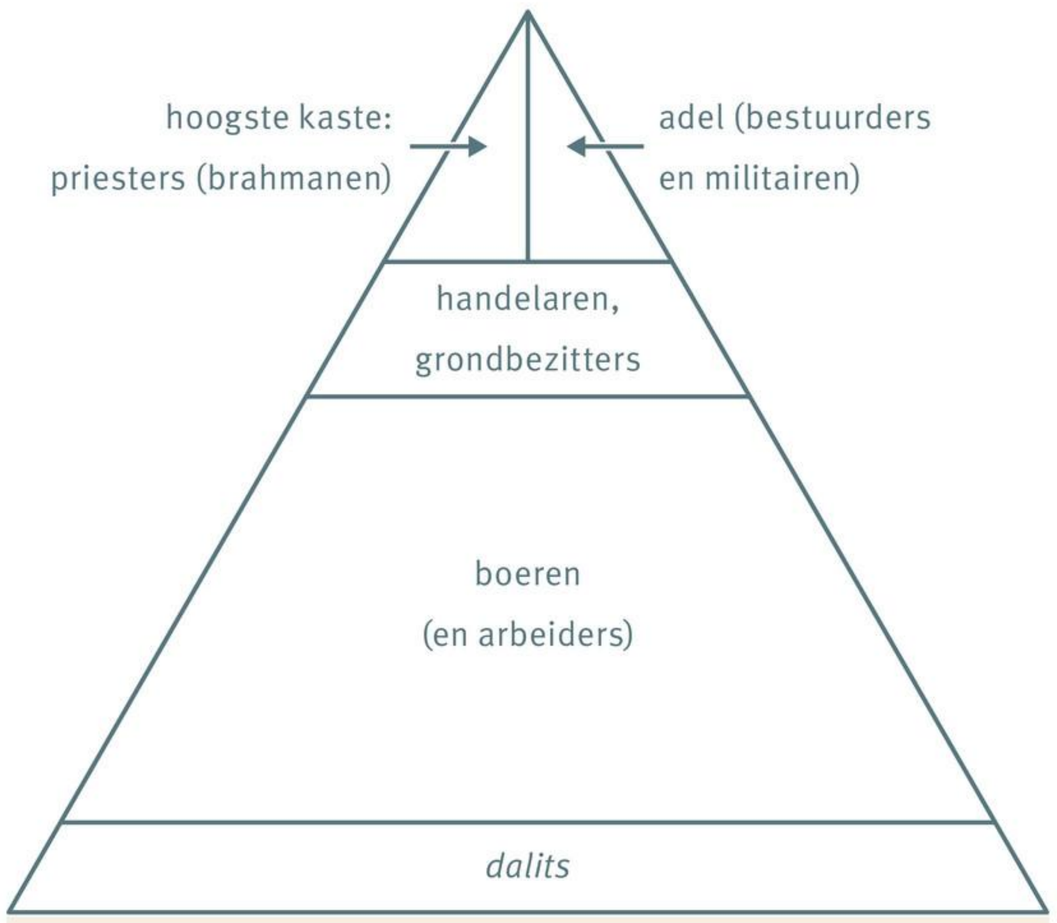
Het vroege India

De oudste Indiase agrarisch-urbane cultuur ontstond rond de Indus, een rivier in het huidige Pakistan. Net als in Mesopotamië en Egypte gingen mensen hier al vroeg akkers bevloeien, waardoor de landbouwproductie met sprongen steeg. Vanaf 2600 v.C. ontstonden hier grote steden. Omdat het schrift van de bewoners nog niet is ontcijferd, is over deze Induscultuur weinig bekend. Maar zeker is dat de steden goed waren georganiseerd en dat er sprake was van centraal bestuur door een sterke leider of groep leiders.

Vanaf 1500 v.C. trokken nomaden uit Iran en Centraal-Azië naar het Indusgebied en Noord-India. Deze Indo-Iraniërs namen daar al snel het bestuur van de steden over. In de eeuwen daarna stichtten zij in India uiteenlopende staten en rijken. Sommige daarvan besloegen vrijwel heel India, zoals het Mauryarijk (4e-3e eeuw v.C.) en het Guptarijk (4e-6e eeuw n.C.). Maar meestal bestonden er meerdere staten en rijken naast elkaar.

Het ontstaan van het kastenstelsel

De komst van de Indo-Iraniërs had belangrijke sociale gevolgen. In hun polytheïstische geloof was het erg belangrijk de goden tevreden te houden. Dat gebeurde met ingewikkelde rituelen, zoals het zingen van speciale liederen tijdens het brandend houden van een heilig vuur. De priesters die dat deden, werden brahmanen genoemd. Samen met hun vrouwen werden zij gezien als de hoogste laag van de samenleving. Het ging om een gesloten groep, die onderling trouwde en geen anderen toeliet. De adel leidde het bestuur en het leger. Ook de rest van de samenleving raakte verdeeld in gesloten groepen: de handelaren en grondbezitters, en de boeren en arbeiders. Helemaal onderaan stonden de rechteloze mensen, die het vuilste werk moesten doen (tegenwoordig *dalits* genoemd). Al deze groepen bleven gesloten doordat je alleen binnen je eigen groep (‘kaste’) mocht trouwen. Het systeem heet dan ook het **kastenstelsel**. Sinds 1950 is het in India officieel verboden mensen uit een lagere kaste te discrimineren, maar dat gebeurt nog altijd.

BRON 3 De Indiase samenleving met het kastenstelsel.

Boeddhisme en hindoeïsme

Tussen 800 en 500 v.C. leidde dit kastenstelsel tot belangrijke religieuze veranderingen. Er kwam steeds meer kritiek op de grote macht van de brahmanen. Een van deze critici was prins Siddhartha Gautama, beter bekend als de Boeddha (ca. 500 v.C.). Hij vroeg zich af hoe je menselijk leed kon voorkomen. Dat kon niet door priesters rituelen te laten verrichten, zo stelde hij, maar door geduldig tegenslagen en pijn te leren verdragen. Hij geloofde ook dat een bescheiden manier van leven gunstige gevolgen had voor je volgende leven (als mens of dier). Wie leefde zonder anderen te schaden, zou uiteindelijk van alle pijn worden verlost en niet meer op aarde hoeven terug te keren. De leer van de Boeddha, het **boeddhisme**, werd al snel populair. Zijn aanhangers stichtten scholen en kloosters, waar mensen uit alle kasten monnik konden worden.

Door de kritiek op de brahmanen veranderde ook het geloof in de oude goden. Mensen wilden minder afhankelijk zijn van de rituelen van de brahmanen en zochten een meer persoonlijke band met de goden. Daardoor ontstonden verschillende religieuze stromingen, die tegenwoordig bekend staan onder de verzamelterm **hindoeïsme**. Gemeenschappelijk is dat hindoes een groot aantal goden en heiligen vereren. Dat doen ze in tempels en kapellen, maar ook thuis, bij een huisaltaar, met gezangen, gebeden en offers. Hindoes geloven in een eeuwige ziel, die na de dood steeds in een nieuw lichaam terugkeert op aarde. Rundvlees eten is verboden, want runderen gelden als heilig. En ten slotte was het voor hindoes lange tijd verboden om buiten hun eigen kaste te trouwen.

In India hebben hindoeïsme en boeddhisme lange tijd naast elkaar bestaan. Ook hebben ze elkaar beïnvloed. Zo zien veel hindoes de Boeddha als een aardse verschijning van Vishnu, de hindoegod van de orde in het heelal.

DE UITVINDING VAN HET GETAL 0

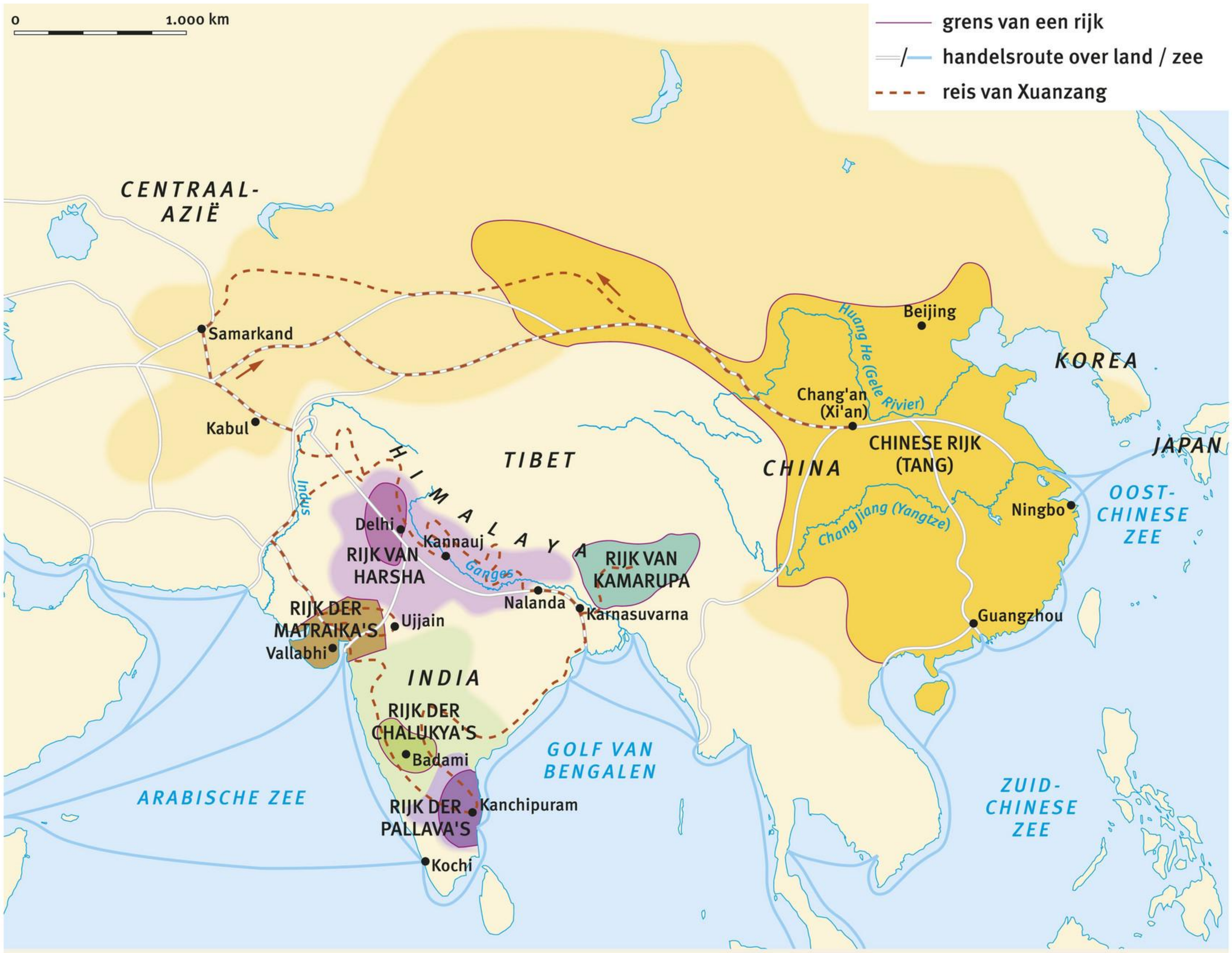
BRON 4 Restanten van de boeddhistische universiteit van Nalanda (Oost-India). Tussen 427 en ca. 1190 n.C. kwamen hier geleerden uit heel Azië kennis opdoen. Onder hen de Chinese monnik Xuanzang. De wiskundige Brahmagupta werkte aan het – nu niet meer bestaande – sterrenkundig instituut van Ujjain, 1.000 kilometer naar het westen.

Rond 628 n.C. voltooide de Indiase wiskundige Brahmagupta (ca. 598-ca. 668) zijn boek *De juist vastgestelde leer van Brahma*. Daarin beschreef hij hoe je moest rekenen en vergelijkingen moest oplossen. Hij was de eerste die 'o' niet alleen zag als een cijfer om getallen als 101 mee te schrijven, maar ook als een getal om mee te rekenen. Zo bepaalde hij dat 'o × iets' als uitkomst altijd o had. Dat klinkt logisch, maar was toen nieuw.
Zijn boek, dat nog allerlei andere vondsten bevatte, werd al in de 8e eeuw in het Arabisch vertaald. Veel later, in 1202, publiceerde Fibonacci, een Italiaan die in de Arabische wereld was opgegroeid, *Het boek van het telraam*. Daarin beschreef hij de 'Indiase' manier van rekenen in het Latijn. Zijn boek sloeg in als een bom, want tot dan toe rekenden Europeanen met onhandige Romeinse getallen – en zonder de o van Brahmagupta.

Onderlinge contacten

Gedurende zijn hele geschiedenis was India verbonden met andere delen van de wereld. Al tijdens de vroege Induscultuur waren er handelscontacten met Mesopotamië – en later met het Perzische, Griekse en Romeinse Rijk. In de 2e eeuw v.C. kwam de zijderoute tot stand: een uitgebreid stelsel van land- en zeeroutes tussen het Middellandse Zeegebied en China, die deels via India liepen. Langs deze route werden Oost-Aziatische goederen verhandeld, zoals zijde, specerijen, edelstenen, buskruit en papier, in ruil voor goud, paarden, kamelen, honing en wijn. Handelaren legden bijna nooit de hele weg af, maar verkochten hun goederen onderweg door. De contacten waren dus indirect. Veel kennis over elkaars culturen hadden de oosterse en westerse handelaren dan ook niet.

Toch konden bepaalde ideeën en kunstvormen via deze en andere handelsroutes over een groter gebied verspreid raken. De reis van Xuanzang is daar een voorbeeld van. Via handelsroutes naar het oosten bereikten het boeddhisme en hindoeïsme vanuit

BRON 5 India en China rond 650 n.C., met de grootste rijken en hun invloedssferen. Je ziet ook de studiereis die de Chinese monnik Xuanzang van 629 tot 645 door India en China maakte. De handelsroutes die vanuit China naar het westen liepen, worden aangeduid als 'de zijderoute'.

India grote delen van Oost-Azië. Daarbij raakten deze levensbeschouwingen vaak vermengd met lokale opvattingen en gebruiken. Dat kon ook gemakkelijk, want het boeddhisme en hindoeïsme kenden geen centrale religieuze leiders die de zuiverheid van de leer bewaakten.

VRAGEN

4 Een bewering: 'In het Indiase kastenstelsel was de plaats die je in de samenleving kon bereiken, afhankelijk van je persoonlijke kwaliteiten.'
Klopt de bewering? Leg je antwoord uit.

5 Vergelijk het kastenstelsel met de sociale piramide die in veel andere agrarisch-urbane samenlevingen gold (paragraaf 1.1).
Noem een belangrijke overeenkomst en twee belangrijke verschillen.

6 Veel mensen maken onderscheid tussen 'godsdiensten' en 'levensovertuigingen' (of manieren van leven).
Welk woord zou jij gebruiken voor het boeddhisme en welk voor het hindoeïsme? Leg je antwoord steeds uit.

7 **a** Het boeddhisme en het hindoeïsme waren allebei een reactie op de belangrijke positie van de brahmanen in de samenleving.
Leg dat uit.
b Welk van beide levensbeschouwingen was het meest kritisch over het kastenstelsel? Leg je antwoord uit.

8 Was de zijderoute belangrijk voor de verspreiding van het hindoeïsme vanuit India? Leg je antwoord uit.

China

Ook in China vond, net als in India, onafhankelijk van de rest van de wereld een agrarische revolutie plaats. En ook hier ontstonden indrukwekkende steden, staten en rijken. Meer dan 2.000 jaar was het Chinese Rijk een politieke en culturele grootmacht.

Ontstaan van het Chinese Rijk

De wortels van het Chinese Rijk gaan ver terug. Rond 2300 v.C. ontstonden in het noorden van het huidige China, langs de Huang He (Gele Rivier), de eerste ommuurde steden. Tussen 2000 en 1500 v.C. kwamen hier de eerste koninkrijken tot stand. Aan het eind van deze periode kwam ook het vroegste Chinese schrift in gebruik.

In 221 v.C. wist keizer Qin Shi Huangdi verschillende koninkrijkjes tot een groot rijk te verenigen. Zijn heerschappij duurde slechts elf jaar, maar vestigde wel het idee dat China één rijk kon vormen. Volgende **dynastieën** (reeksen van heersers uit dezelfde familie) wisten China vaak eeuwen achtereen verenigd te houden.

BRON 6 Rond 1100 n.C. maakte Li Gonglin dit schilderij van een van de vijf paarden die Centraal-Aziatische herders cadeau hadden gedaan aan de Chinese keizer. Het schenken van zulke dure paarden was een vorm van tribuut, bedoeld om de macht van de keizer te erkennen.

Continuïteit en discontinuïteit

Vaak wordt de geschiedenis van het Chinese Keizerrijk gezien als een onveranderlijk, doorlopend geheel van opeenvolgende dynastieën, van 221 v.C. tot 1911 n.C., toen het keizerrijk ophield te bestaan. Dat is niet helemaal terecht:

- Tussen de dynastieën die over heel China regeerden, lagen soms lange perioden van opstand, verdeeldheid en oorlog.
- De grenzen van het rijk veranderden voortdurend.
- Niet alle keizers waren Han-Chinezen (de etnische meerderheid van de bevolking van China). Een aantal dynastieën kwam uit andere etnische groepen. Deze heersers pasten zich overigens wel aan de Chinese gebruiken aan.
- Ook cultureel was het Chinese Rijk niet onveranderlijk. Zo werd het boeddhisme pas vanaf de 7e eeuw n.C. een van de pijlers van de Chinese cultuur, mede dankzij de inzet van monnik Xuanzang.

De geschiedenis van het Chinese Keizerrijk vertoont dus de nodige discontinuïteit. Toch zijn er ook redenen om deze geschiedenis wel als één geheel te zien.

Een eerste vorm van continuïteit in de Chinese geschiedenis was het belang van het **confucianisme**. Deze leer was rond 500 v.C. ontwikkeld door de Chinese filosoof Kong Fuzi, in Europa bekend als Confucius. Zijn leer streefde naar een harmonieuze samenleving. Hij vond wederzijds respect belangrijk en wees handelen uit eigenbelang af. Hij vond ook dat mensen niet moesten tornen aan traditionele machtsverhoudingen, bijvoorbeeld tussen ouder en kind, man en vrouw, en leider en ondergeschikte.

Ten tweede veranderde de manier waarop het Chinese Rijk was georganiseerd, van dynastie tot dynastie nauwelijks. Centraal stond de keizer, die werd ondersteund door een enorm ambtenarenapparaat. In de 2e eeuw n.C. had het rijk naar schatting al zo'n 120.000 professionele schrijvers in dienst. In de 6e eeuw n.C. werd een systeem van examens ingevoerd. Toekomstige ambtenaren en bestuurders moesten aantonen dat zij voldoende kennis hadden van teksten van Confucius en zijn volgelingen. Dit systeem stond open voor een brede groep, niet alleen voor mensen van hoge geboorte. Het heeft tot 1905 bestaan.

> 'In je leven thuis: wees respectvol. In het vervullen van je taken [als ambtenaar]: wees toegewijd. In je relaties tot anderen: wees trouw.'
>
> — Uitspraak die Confucius rond 500 v.C. zou hebben gedaan in een gesprek met een leerling. Of hij dit werkelijk heeft gezegd, is onzeker: Confucius' wijsheden zijn na zijn dood op schrift gesteld, sommige pas eeuwen later.

Chinese vindingrijkheid

In China bestond niet alleen belangstelling voor religie en filosofie, maar ook voor praktische uitvindingen. Zo ontwikkelden Chinezen in de 2e eeuw n.C. een dun en toch sterk materiaal om op te schrijven: papier. Door een andere Chinese uitvinding, de boekdrukkunst, konden ideeën gemakkelijker worden verspreid. Vanaf de 9e eeuw namen de Chinezen een militaire voorsprong op hun tegenstanders door de uitvinding van het buskruit en bijbehorende wapens: mijnen, bommen, vuurpijlen en kanonnen. Dankzij vernuftige ovens was de productie van Chinees porselein lange tijd onovertroffen, zowel in kwaliteit als hoeveelheid. In de 11e eeuw stonden er in Zuidoost-China ovens van zo'n 100 meter lang, waar men

tot wel 30.000 kommetjes tegelijk kon bakken. Door de uitvinding van het magnetisch kompas konden zeelieden ze veilig naar Japan en Zuidoost-Azië exporteren. Veel Chinese uitvindingen vonden vroeg of laat hun weg naar andere delen van de wereld.

DE UITVINDING VAN DE BOEKDRUKKUNST

BRON 7 Examen voor aankomende ambtenaren op een Chinese schildering uit de 17e eeuw.

Lange tijd was het gesproken woord de enige manier om kennis en ideeën te verspreiden. De uitvinding van het schrift veranderde daar weinig aan: voorlezen was efficiënter dan eindeloos overschrijven. Het wachten was op de boekdrukkunst. In de 2e eeuw n.C. bedachten Chinezen dat je een tekst kon 'drukken' door hem in een vlakke steen uit te snijden en met inkt op papier af te drukken. Later vervingen ze de stenen door houtblokken. Vanaf de 8e eeuw kwam er een stroom Chinese boeken op de markt. Het ging vooral om religieuze teksten, maar bijvoorbeeld ook om lesboeken voor ambtenaren. In de 11e eeuw vond een Chinees het drukken met losse letters uit. Maar voor het Chinese schrift met zijn duizenden karakters had dat weinig zin. Europeanen begonnen pas rond 1400 boeken te drukken, na 1440 met losse letters.

Steppenvolken in Centraal-Azië

Niet overal in Azië ontwikkelden zich agrarisch-urbane samenlevingen. In Centraal-Azië leefden groepen nomadische herders die met hun paarden, schapen, geiten, kamelen of jaks rondtrokken over de uitgestrekte steppen.

Deze herdersvolken hadden op verschillende manieren contact met aangrenzende agrarische samenlevingen. Ze handelden met hen en waren soms gedwongen tribuut te geven. Maar het omgekeerde kwam ook voor: dat agrarische staten bang waren voor plundering en de herdersvolken afkochten met geschenken. Dankzij hun paardrijkunst waren deze nomadische herders namelijk goed in oorlogvoering. Zeker als hun leiders verschillende herdersvolken wisten te verenigen, waren ze in staat hun buren onder druk te zetten. Op verschillende momenten hebben herdersvolken de macht gegrepen in agrarisch-urbane samenlevingen.

Ook het machtige Chinese Rijk had een gespannen verhouding met steppenvolken in Centraal-Azië. Al in de 7e eeuw v.C. begonnen Chinezen daarom de noordzijde van hun gebied af te schermen met verdedigingswerken, die later werden samengevoegd tot de Chinese Muur. Die muur bleek niet altijd effectief. In de 13e eeuw veroverde de Mongoolse nomadenleider Djenghis Khan grote delen van Azië, waaronder China. Op zijn hoogtepunt was het Mongoolse Rijk het grootste aaneengesloten rijk dat ooit op aarde heeft bestaan. Het was goed georganiseerd, kende verschillende soorten schrift en was dankzij de zijderoute zeer welvarend. Enkele tientallen jaren na de dood van Djenghis Khan viel het rijk in verschillende delen uiteen. Zijn kleinzoon stichtte in China een eigen dynastie, die bijna honderd jaar aan de macht bleef.

Het Mongoolse Rijk is maar één voorbeeld van de vele imperiums die tussen 3000 v.C. en 1500 n.C. in Azië ontstonden. Ze hadden grote culturele invloed op elkaar en op omringende culturen. Met name Indiase religies raakten wijdverspreid; ze behoren nog altijd tot de belangrijkste godsdiensten op aarde. Mede dankzij de zijderoute hebben Chinese uitvindingen andere continenten bereikt.

VRAGEN

9 Onafhankelijk van elkaar zijn langs de Huang He (Gele Rivier), de Indus en langs de Eufraat en de Tigris agrarisch-urbane samenlevingen ontstaan.
Gebeurde dat in dezelfde tijd? Leg je antwoord uit.

10 **a** Het confucianisme droeg bij aan de continuïteit van het Chinese bestuur.
Leg dit uit.
b Leg uit dat het confucianisme niet zorgde voor volledige continuïteit in het bestuur.

11 Bedenk een verband tussen de manier waarop het Chinese Rijk werd bestuurd en de uitvinding van de boekdrukkunst.

12 Leg uit waarom Chinezen het nodig vonden om hun land te beschermen met een muur.

13 Een bewering: 'De dynastie die werd gesticht door de kleinzoon van Djenghis Khan, laat zien dat er in de geschiedenis van het Chinese Rijk soms sprake was van discontinuïteit.'
Geef een argument vóór en een argument tegen deze bewering.

14 Een bewering: 'Alleen in agrarisch-urbane samenlevingen bestaat behoefte aan een schrift.'
a Klopt deze bewering voor het Mongoolse Rijk?
b Bedenk hiervoor een verklaring.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

1.4 Europa en het Midden-Oosten (300 v.C.-1000 n.C.)

CASUS

Monica en Augustinus: Romeinen uit Noord-Afrika

Rond 332 n.C. werd in de Noord-Afrikaanse stad Thagaste (in het huidige Algerije) een meisje geboren. Uit haar naam, Monica, blijkt dat zij behoorde tot de inheemse Imazighen (ofwel Berbers). Zelf voelde Monica zich echter vooral Romeins. Dat is niet vreemd, want Thagaste lag in de Romeinse provincie Africa. Na de Romeinse bezetting hadden haar voorouders zich aangepast aan de cultuur van de overheersers. Zo hadden ze zich bekeerd tot het christendom, een geloof dat zich vanuit het Midden-Oosten over heel het Romeinse Rijk had verspreid. Ook sprak Monica waarschijnlijk alleen Latijn en heette een van haar zoons Augustinus – Latijn voor 'de keizerlijke'.

Over deze Augustinus maakte Monica zich zorgen. Ze vond het al jammer dat haar man hem niet christelijk had opgevoed. Maar ze werd pas echt ongerust toen Augustinus tijdens zijn studie opeens koos voor een radicale christelijke sekte. Nadat hij in het Noord-Italiaanse Milaan docent was geworden, reisde ze hem achterna. Daar wist ze hem er alsnog toe te bewegen lid te worden van de 'gewone' christelijke kerk. Daarin maakte hij carrière: in 387 werd hij kerkbestuurder in zijn geboorteprovincie Africa.

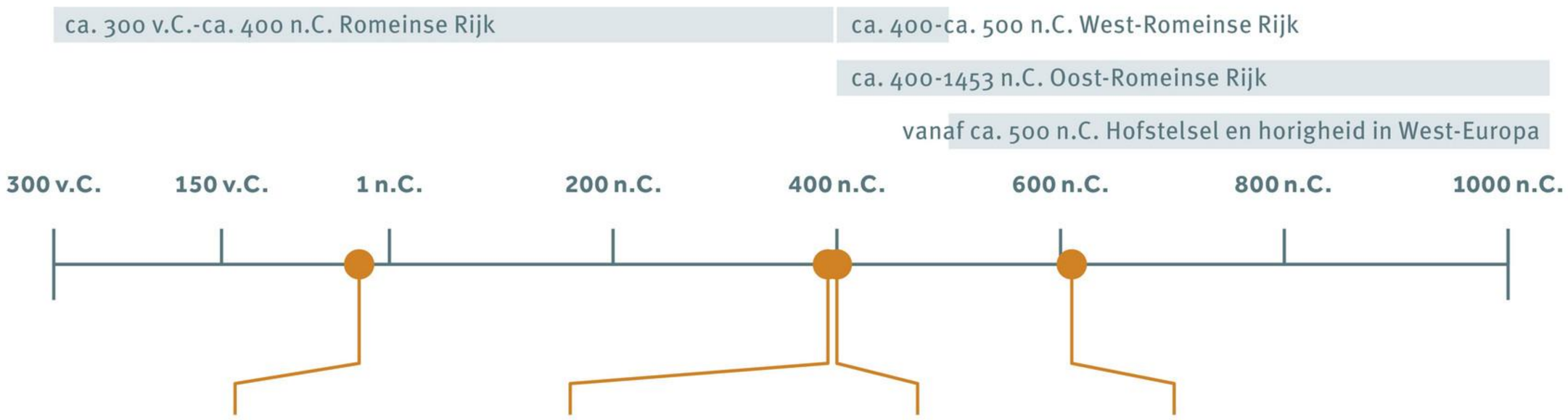
Kort daarvoor was Monica echter al overleden. Bedroefd schreef Augustinus: 'Nu zij mij niet meer kan troosten, is mijn ziel gekwetst en het leven stukgescheurd.' Maar misschien was hij later ook wel blij voor haar. Want zo hoefde ze niet meer mee te maken dat Rome in 410 werd geplunderd door Germanen. Het Romeinse Rijk wankelde. Dit zou de Romeinse Monica diep hebben geschokt.

BRON 1 Romeins vrouwenportret uit Noord-Afrika (ca. 500 n.C.). Dit mozaïek is gevonden bij de stad Carthago in het huidige Tunesië. Het is niet bekend wie deze vrouw is. Mogelijk gaat het om een Romeinse keizerin of is de vrouw een symbool voor de stad Carthago. Van Monica van Thagaste bestaan geen portretten uit de tijd zelf.

VRAGEN

1 Monica onderging de invloed van culturen uit drie verschillende werelddelen.
Leg dat uit.
2 Was er in de tijd van Monica en Augustinus sprake van één geloof binnen het Romeinse Rijk? Leg je antwoord uit.
3 Gebruik de tijdbalk.
Hoelang heeft het Romeinse Rijk ongeveer bestaan?

Het Romeinse Rijk

- ★ 5 De klassieke vormentaal van de Grieks-Romeinse cultuur
- ★ 6 De groei van het Romeins imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich over Europa verspreidde
- ★ 7 De confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur van Noordwest-Europa
- ★ 8 De ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten

De landbouwtechnieken die in het Midden-Oosten waren ontdekt, verspreidden zich tussen 6500 en 5000 v.C. over Europa. Daarna duurde het nog duizenden jaren voordat daar een groot, verstedelijkt rijk ontstond: het Romeinse Rijk (ca. 300 v.C.-ca. 1500 n.C.). Vanaf de 1e eeuw n.C. groeide het christendom hier uit tot de overheersende godsdienst.

Het ontstaan van het Romeinse Rijk

Het Romeinse Rijk ontstond vanuit de kleine stadstaat Rome, die werd geleid door een koning. Nadat aristocraten de koning hadden afgezet, begon rond 300 v.C. de verovering van omliggende gebieden. Rond 100 n.C. besloeg het Romeinse Rijk het hele Middellandse Zeegebied en grote delen van Europa. Naar schatting leefden hier 50 miljoen mensen.

De kern van deze agrarisch-urbane samenleving bestond uit steden. Hier woonden handelaren, ambachtslieden en de elite, die rijk was dankzij grote landbouwbedrijven waar slaafgemaakten het werk deden.

De verovering van nieuwe gebieden ging niet zonder slag of stoot. Volken als de Galliërs (Frankrijk), Germanen (Noord-Europa) en Imazighen (Noord-Afrika) boden stevig weerstand. Geregeld waren er opstanden. Ook probeerden andere volken, zoals de Perzen, delen van het Romeinse Rijk te veroveren. Tegelijkertijd wisten de Romeinen de overwonnen volken en staten aan zich te binden. Dat deden ze onder meer door hun leiders te erkennen als Romeinse burgers, zodat die militaire en bestuursfuncties konden vervullen.

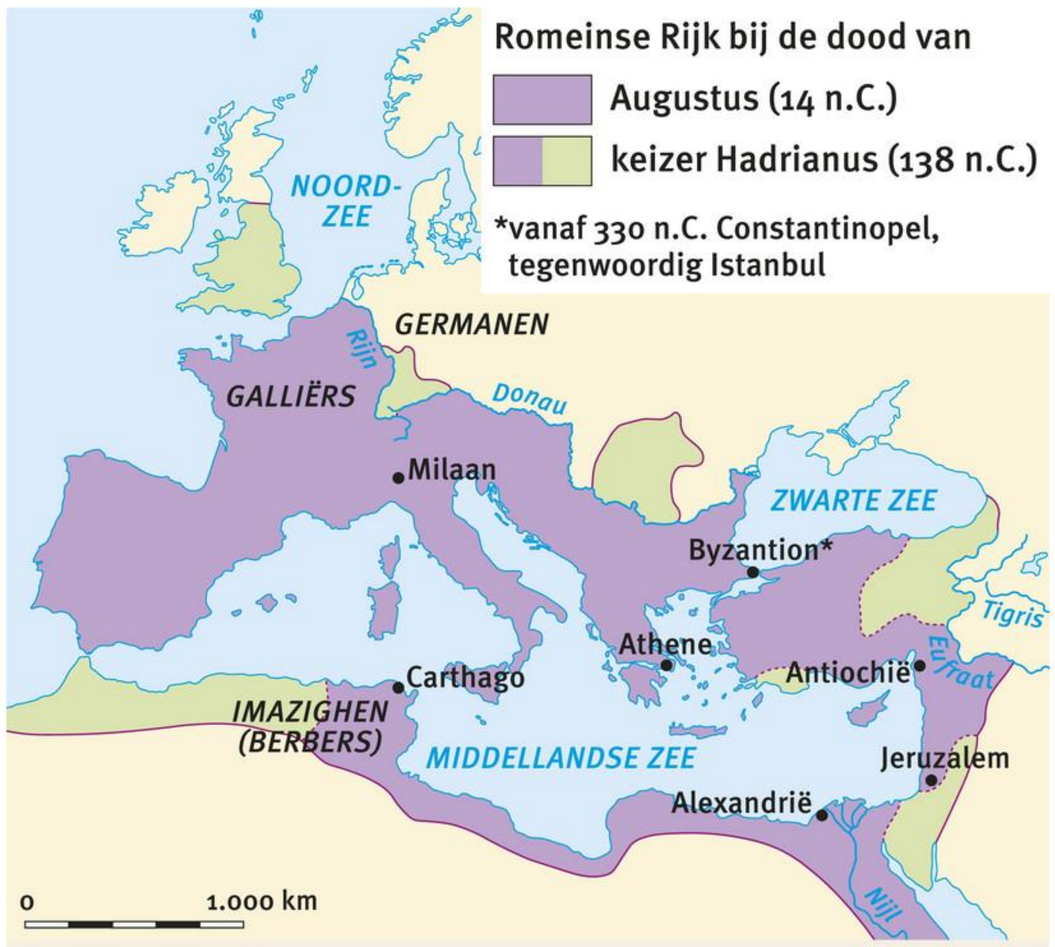
De verovering en verdediging van het rijk waren kostbaar, maar brachten ook voordelen. Zo hieven de Romeinen overal in de veroverde gebieden belasting. Daarnaast leverden oorlogen veel goedkope arbeidskrachten op, want de Romeinen maakten hun krijgsgevangenen veelal tot slaaf.

SLAVERNIJ IN HET ROMEINSE RIJK

BRON 2 Het slavenverblijf dat in 2021 werd opgegraven in een huis bij het Romeinse plaatsje Pompeï (bij Napels, Italië).

In 2021 stuitten archeologen in een huis bij Pompeï op een armoedig kamertje van slechts 16 m² groot, zonder muurschilderingen en met maar één raampje. Deze vondst baarde veel opzien. De archeologen hadden namelijk een verblijf ontdekt van mensen die in slavernij leefden. Omdat die meestal niet over hun ervaringen schreven, is over hun leven weinig bekend. Archeologische informatie is daarom zeer welkom.
Dat deze kamer bewaard is gebleven, komt door een vulkaanuitbarsting in 79 n.C. Heel Pompeï werd toen bedolven onder een dikke laag vulkaanas. Daardoor bleef alles bewaard zoals het was toen de bewoners vluchtten. In dit kamertje bleken bijvoorbeeld drie ruwhouten bedden te staan, waaronder één kinderbed: misschien woonde hier een gezin. Omdat overal paardenspullen lagen, waren deze mensen waarschijnlijk paardenverzorgers. En het kleine raampje en de vele kruiken in de hoek laten zien waar hun meester hen liet wonen: in een soort opslagruimte.

BRON 3 Het Romeinse Keizerrijk, begin 2e eeuw n.C.

BRON 4 Dit marmeren beeld uit de omgeving van Rome dateert van 40-20 v.C. Waarschijnlijk is het gemaakt naar een Grieks origineel uit de 2e eeuw v.C. Het stelt een priester en zijn zoons voor, die door twee zeeslangen worden gewurgd. De Grieks-Romeinse cultuur staat bekend om haar natuurgetrouwe verbeelding van mensen en dieren.

Bestuur

Lange tijd was het Romeinse Rijk een **republiek**: het werd bestuurd door (een deel van) de burgers zelf. Die waren afkomstig uit een kleine groep aanzienlijke families. Zij streden onderling om de belangrijkste politieke en militaire functies. Na een aantal burgeroorlogen wist één man in de 1e eeuw v.C. de macht te veroveren. Hij liet zichzelf Augustus noemen ('de verhevene') en werd de eerste keizer (27 v.C-14 n.C.) van het Romeinse Keizerrijk.

In het Romeinse Rijk waren keizers opperbevelhebber van het leger en benoemden zij alle bestuurders in het rijk. Hierdoor konden keizers efficiënt regeren en kende het rijk lange perioden van vrede. Daar stond tegenover dat het bestuur op andere momenten wreed en meedogenloos uitpakte. Ook leidde de strijd om de opvolging geregeld tot binnenlandse oorlogen.

De Grieks-Romeinse cultuur

De Romeinen bewonderden de Griekse literatuur, architectuur en beeldende kunst en volgden die na. Daardoor ontstond een Grieks-Romeinse mengcultuur. Voor Europa is deze **klassieke cultuur** van grote betekenis geweest. In latere eeuwen hebben Europeanen er steeds weer naar teruggegrepen, zowel in de architectuur, de beeldende kunst en de literatuur als in het politieke denken en de filosofie.

Het Romeinse Rijk omvatte sterk uiteenlopende culturen. In de steden in het oosten sprak de elite Grieks en bestond een schriftelijke cultuur. De Romeinse overheersing veranderde hier weinig. In het westen lag dat anders. Daar leefden schriftloze Gallische en Germaanse volken in agrarische samenlevingen. Zij gingen Latijn spreken en namen schrift, kleding en godsdienstige gebruiken over. Maar ze kopieerden de Grieks-Romeinse cultuur niet klakkeloos. Aan sommige lokale goden en gebruiken hielden ze vast.

Religieuze verscheidenheid

Het Romeinse Rijk kende een enorme verscheidenheid aan religies. De Romeinen zelf hadden oorspronkelijk een polytheïstisch geloof, met goden als Jupiter (oppergod), Minerva (wijsheid) en Mars (oorlog). Hun goden leken sterk op de Griekse. Maar naarmate meer volken werden onderworpen, nam ook het aantal godsdiensten binnen de rijksgrenzen toe. De Romeinse overheid beschouwde geloof als een privéaangelegenheid en stond heel verschillende religieuze gebruiken toe.

Het jodendom

Een van de religies in het Romeinse Rijk was het **jodendom**. Dit was het geloof van het joodse volk, dat oorspronkelijk het gebied rond Jeruzalem bewoonde. Het jodendom was ontstaan tussen 2000 en 1000 v.C. en onderscheidde zich op drie manieren:

- De joden beleden een strikt **monotheïsme**: ze geloofden slechts in één god, die zij vereerden in een grote tempel in Jeruzalem.
- Zij hechtten groot belang aan heilige geschriften – iets wat Grieken en Romeinen niet kenden.
- Joden hielden zich aan allerlei religieuze voorschriften die hen van anderen onderscheidden. Zo waren joodse mannen besneden en waren sommige etenswaren (zoals varkensvlees) taboe.

In de laatste eeuwen v.C. werd het joodse volk eerst door Grieken overheerst en later door Romeinen. Veel joden verlangden daarom terug naar de tijd rond 1000 v.C., toen ze hun eigen koninkrijk hadden gehad. Ze hoopten op de komst van een nieuwe koning, een 'messias', die het joodse volk zou bevrijden.

> ‘Ach, ben ik geboren om te zien hoe mijn volk wordt vernietigd, hoe de heilige stad wordt verwoest? […] Onze heilige tempel is verwoest, […] vreemde volken hebben hem ontwijd. Waarom zouden wij nog leven?’
>
> — Klaagzang van de joodse priester Mattatias (ca. 167 v.C.). In zijn tijd trad de Griekse heerser Antiochus streng op tegen joodse godsdienstige gebruiken.

Het christendom

Kort daarvoor, in 30 n.C., had een joodse man zich gepresenteerd als de nieuwe messias: Jezus, bijgenaamd ‘Christus’ (iemand die tot priester of koning is gewijd). Hij wilde het leven van de joden langs vredelievende weg verbeteren. Een goede jood, zo stelde hij, onderscheidde zich niet door gehoorzaamheid aan religieuze wetten, maar door verdraagzaamheid en vergiffenis. De joodse elite zag hem als lastpost, die pretendeerde de koning der joden te zijn. Hij werd aan de Romeinen uitgeleverd en door hen ter dood gebracht. Jezus’ volgelingen raakten ervan overtuigd dat hij Gods zoon was. Hij zou ooit op aarde terugkeren om te bepalen wie eeuwig in vrede zou mogen leven en wie eeuwig zou worden bestraft.

Eerst waren alleen joden aanhangers van deze nieuwe leer, het **christendom**. Zij maakten gebruik van dezelfde heilige boeken als de andere joden en voegden daar verhalen over Jezus en zijn vroegste leerlingen aan toe. Zo ontstond de **Bijbel**.

Maar al in de 1e eeuw vonden sommige christenen dat ook niet-joden moesten worden gered. Daarom gingen zij niet-joden bekeren. Met succes: van een kleine joodse sekte groeide het christendom uit tot de belangrijkste religie in het Romeinse Rijk.

VRAGEN

4 Leg uit dat de verovering van nieuwe gebieden de Romeinse elite nog rijker maakte.

5 De politiek-bestuurlijke geschiedenis van Rome en het Romeinse Rijk kent drie fasen.
Leg uit hoe Rome / het Romeinse Rijk in elk van deze drie fasen werd bestuurd.

6 Gebruik ook de casustekst en bron 3.
Noem enkele overeenkomsten in de geschiedenis van de Galliërs (in het huidige Frankrijk) en die van de Imazighen (in het huidige Noord-Afrika) in de periode 500 v.C.-400 n.C.

7 **a** Verspreidde de Romeinse cultuur zich alleen in Europa of ook in andere werelddelen?
b Waaruit blijkt dat de Romeinse overheersing van het Midden-Oosten minder culturele gevolgen had dan de overheersing van Gallië?

8 Noem twee belangrijke overeenkomsten en twee belangrijke verschillen tussen het jodendom en het christendom.

De vroege middeleeuwen en de islam

★ **9** De verspreiding van het christendom in geheel Europa
★ **10** Het ontstaan en de verspreiding van de islam
★ **11** De vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid
★ **12** Het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur

Vanaf 400 n.C. viel het Romeinse Rijk uit elkaar, als eerste in het westen. Daar ontstond een nieuw soort agrarische samenleving, waarin steden minder centraal stonden dan in het Romeinse Rijk. In het Midden-Oosten kwam ondertussen een nieuwe religie op: de islam.

Het einde van het Romeinse Rijk

Vanaf de 2e eeuw n.C. kregen de Romeinse keizers steeds meer problemen met het besturen van hun immense rijk. Al aan het eind van de 3e eeuw moest de keizer zijn rijk opdelen in een oostelijk en een westelijk deel, om het bestuur te vergemakkelijken. Maar dat loste de problemen in het westen niet op. De keizer moest steeds meer macht afstaan aan Germaanse legerleiders, die overal in het westen eigen koninkrijkjes stichtten. Kort voor 500 hield het West-Romeinse Rijk officieel op te bestaan.

Het Oost-Romeinse Rijk hield het langer vol. In 330 had de keizer al besloten de hoofdstad naar het oosten te verplaatsen. Deze nieuwe hoofdstad, Constantinopel (tegenwoordig Istanbul), lag op een knooppunt van land- en waterwegen. Daarna hield het Oost-Romeinse Rijk nog meer dan duizend jaar stand, tot 1453. Gedurende al die eeuwen was het een belangrijke schakel tussen West-Europa en het Midden-Oosten.

De vroege middeleeuwen in West-Europa

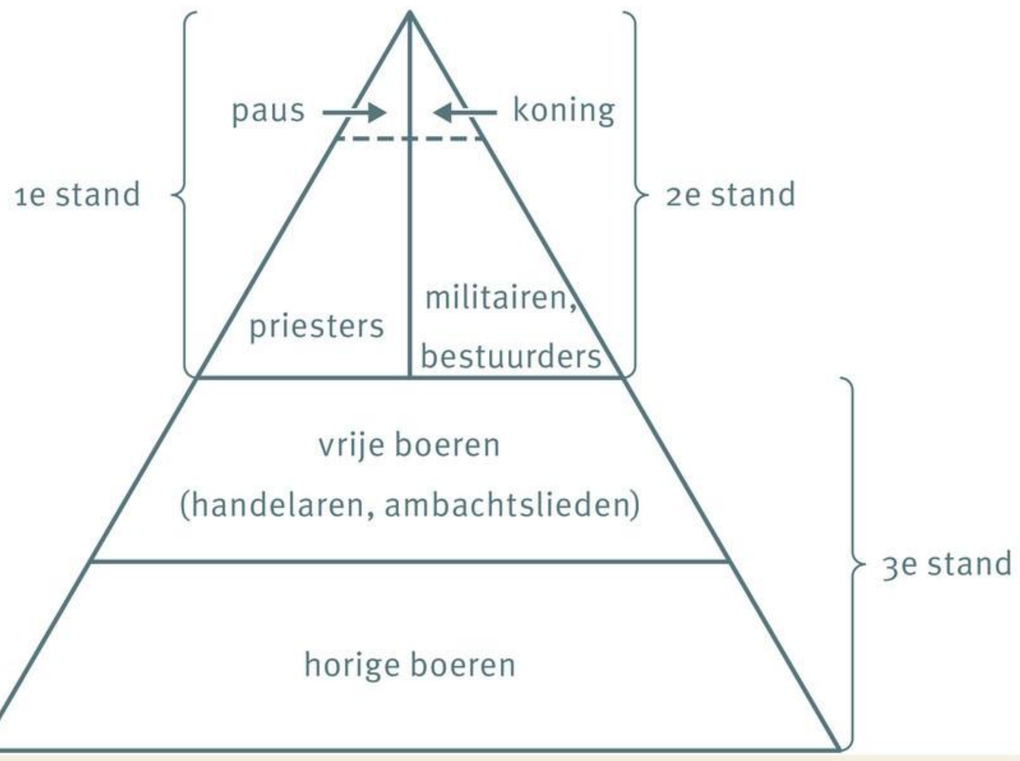
De ineenstorting van het centrale bestuur in het West-Romeinse Rijk had in de vroege middeleeuwen (500-1000) ingrijpende gevolgen.

Door politieke onrust en onveiligheid werd de langeafstandshandel verstoord. Markten in steden raakten in verval, zodat mensen overgingen op lokale ruilhandel en nauwelijks geld meer gebruikten. Veel steden krompen of verdwenen. Kortom: de agrarisch-urbane samenleving maakte plaats voor een agrarische samenleving. De meeste mensen leefden op een domein: een dorp met omliggende grond, waar ze produceerden wat ze zelf nodig hadden. Deze vorm van economie noemen we het **hofstelsel**.

Ook kwam er een nieuwe vorm van bestuur. Vroegmiddeleeuwse koningen gingen samenwerken met lokale legeraanvoerders, die ze beloonden met het bestuur over een of meer domeinen. Een deel van de oogst mochten ze voor zichzelf houden. Vaak gingen de domeinen over van vader op zoon. Zo ontstond een erfelijke adel, met allerlei bijzondere rechten of **privileges**.

Ten slotte waren er grote sociale veranderingen. Na 500 ontstond een indeling in drie **standen**. Het ging om groepen van mensen met een vergelijkbare maatschappelijke functie: de geestelijkheid (priesters), de adel (militairen en bestuurders) en de derde stand (vooral boeren). Veel boeren waren **horigen**. Hun vrijheid was beperkt: ze mochten niet zomaar verhuizen, moesten werkzaamheden voor de domeinheer verrichten en een deel van hun oogst afstaan.

De ineenstorting van het West-Romeinse Rijk had dus allerlei veranderingen tot gevolg. Wat niet veranderde, was de centrale rol van de christelijke kerk in de samenleving. Het belang van de kerk nam zelfs nog toe. Christelijke missionarissen gingen over tot de **kerstening** (bekering) van West-Europeanen die nog niet christelijk waren.

BRON 5 De middeleeuwse standensamenleving.

Opkomst van de islam

Ondertussen was aan de rand van Perzië en het Oost-Romeinse Rijk een nieuw wereldrijk ontstaan: het islamitische. In de Arabische handelsstad Mekka begon een koopman, Mohammed, in 610 een nieuw monotheïstisch geloof te verkondigen: de **islam**. Zijn aanhang groeide snel. Toen hij in 632 stierf, was al een groot deel van het Arabisch Schiereiland islamitisch geworden. Daarna veroverden zijn opvolgers grote gebieden. Rond 750 was een groot islamitisch rijk ontstaan, van Spanje in het westen tot aan India en China aan toe. Veel inwoners namen na verloop van tijd het geloof van de islamitische heersers over.

De islam is beïnvloed door het jodendom en het christendom. Zo hebben ook moslims een heilig boek, de **Koran**, met verhalen die soms sterk lijken op die in de Bijbel. Belangrijk is het naleven van vijf kerngeboden: de plicht om alleen God (Allah) te vereren en Mohammed als zijn profeet te erkennen, vijfmaal daags te bidden, aan liefdadigheid te doen, in de maand ramadan overdag te vasten en zo mogelijk minstens eenmaal in je leven een bedevaart naar Mekka te maken. Belangrijk is ook de **sharia**, een eigen stelsel van rechtsregels, waaronder kledingvoorschriften en het verbod om varkensvlees en alcohol te nuttigen. Verder mag iedereen die dat wil, moslim worden.

Binnen de islam bestaan verschillende stromingen. Sommige leefregels worden dan ook verschillend geïnterpreteerd. Ook is de islam niet overal hetzelfde georganiseerd. Er zijn geen priesters, maar soms hebben god- of rechtsgeleerden zoveel gezag, dat zij in de praktijk wel als religieuze leiders optreden.

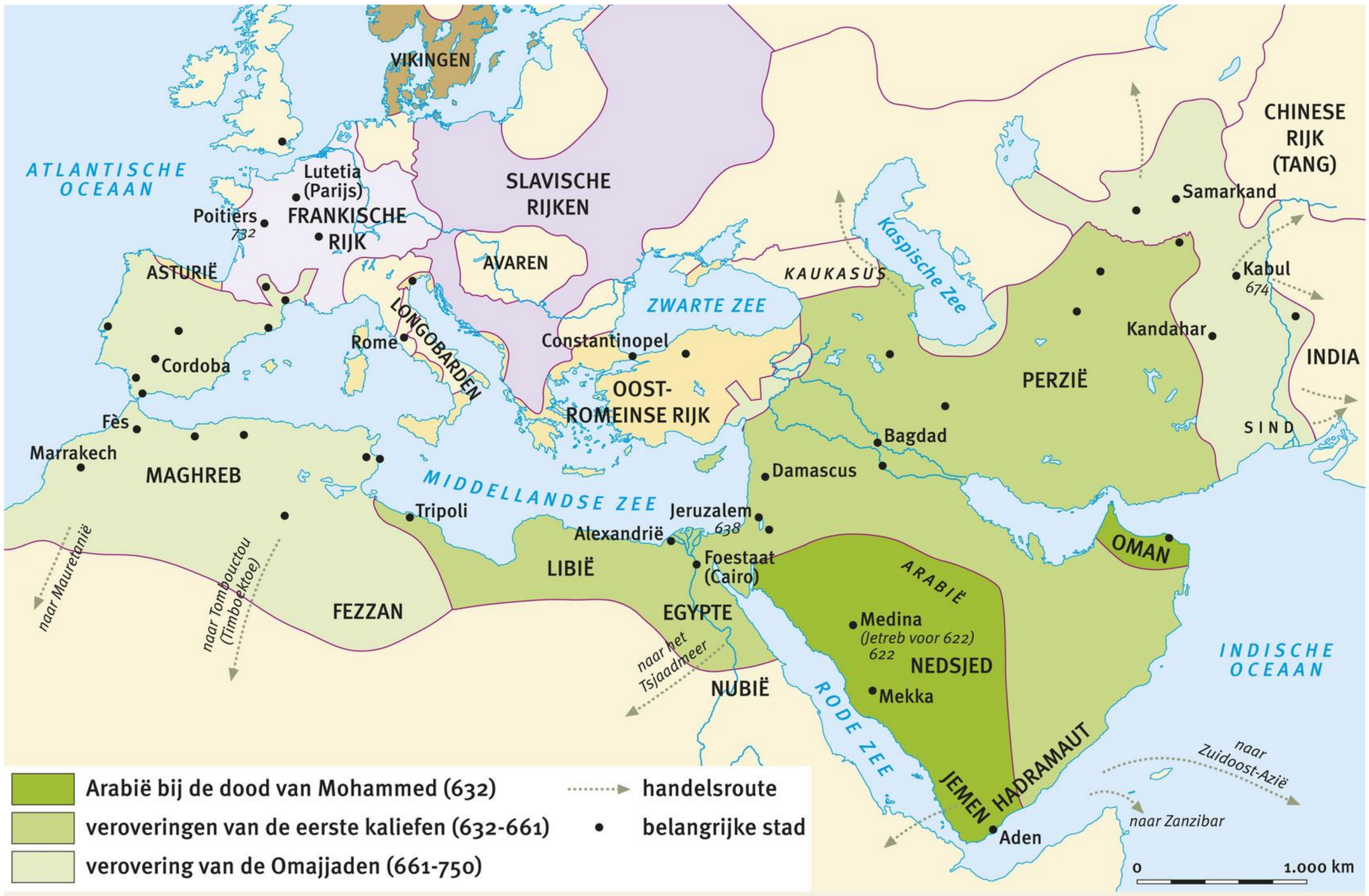
De cultuur van het Islamitische Rijk ontleende verschillende elementen aan de Griekse en Perzische cultuur, die moslims in het Midden-Oosten en Noord-Afrika aantroffen. Zo werden Griekstalige wetenschappelijke boeken in het Arabisch vertaald en

DE VIKINGEN: VARENDE BOEREN, KRIJGERS EN HANDELAREN

BRON 6 Een Vikingschip, afgebeeld op het beroemde wandkleed van de Franse plaats Bayeux (ca. 1068). Dit borduurwerk van 70 meter lang laat zien hoe Willem de Veroveraar de Engelse koning Harold versloeg. Willem was hertog van Normandië (West-Frankrijk) en afkomstig uit een geslacht van Vikingen.

Net als andere Europeanen waren de meeste Scandinaviërs in de vroege middeleeuwen boeren. Maar omdat de grond in het kille noorden weinig opbracht, gingen deze Noormannen of Vikingen, zoals ze ook worden genoemd, op zoek naar andere inkomsten. Met hun open schepen voeren ze naar welvarende gebieden om te handelen, bewoners af te persen of krijgsgevangenen als slaaf te verkopen. Maar ook gingen ze op zoek naar andere streken om daar koloniën of handelsposten te vestigen. Op die manier legden Vikingen handelscontacten met het Oost-Romeinse Rijk en de Arabische wereld en verspreidden ze zich over de wereld: van Groenland tot Oekraïne, en van het Franse Normandië ('Noormannenland') tot het Zuid-Italiaanse Sicilië. Rond het jaar 1000 bouwden ze zelfs een dorpje in Oost-Canada, maar dat was geen succes en werd al snel verlaten. Toch mag je zeggen dat de Vikingen de eerste Europeanen waren die, ver vóór 1500, voet op Amerikaanse bodem hebben gezet.

BRON 7 Europa, Noord-Afrika en het Midden-Oosten in 750.

voegden geleerden daar nieuwe ontdekkingen aan toe. De islamitische kunst onderscheidde zich wel heel duidelijk van andere culturen. Veel moslims vonden het afbeelden van mensen ongepast, zeker in openbare gebouwen. Mede daarom ontwikkelden islamitische kunstenaars zich tot meesters in het gebruik van abstracte, geometrische patronen. Ook legden zij zich toe op kalligrafie (schoonschrijfkunst).

De islam ontwikkelde zich in korte tijd tot een belangrijke monotheïstische godsdienst. Noord-Afrika en het Midden-Oosten – ooit deel van het Romeinse Rijk – werden overwegend islamitisch. Dat gold niet voor Europa. Daar bleef het christendom de officiële godsdienst, ook nadat het Romeinse gezag rond 500 n.C. uit West-Europa was verdwenen en de samenleving daar sterk was veranderd.

VRAGEN

9 **a** Vergelijk West-Europa in de periode vóór 500 met West-Europa na 500.
Noem drie belangrijke veranderingen rond 500: een economische, een politieke-bestuurlijke en een sociale.
b Welk gevolg had de economische verandering voor de maatschappijvorm?

10 Is de kerstening van West-Europa in de vroege middeleeuwen wel of geen voorbeeld van continuïteit ten opzichte van de Romeinse tijd?

11 Vergelijk de vroegmiddeleeuwse standensamenleving met de Nederlandse samenleving nu.
Noem drie belangrijke verschillen en één overeenkomst.

12 **a** Noem twee zaken die gemeenschappelijk zijn voor de islam, het jodendom en het christendom.
b Noem iets wat islam en jodendom gemeenschappelijk hebben, maar wat niet past bij het christendom.
c Noem iets wat islam en christendom gemeenschappelijk hebben, maar wat niet past bij het jodendom.

13 Het christendom en de islam waren in de middeleeuwen verschillend georganiseerd.
Leg dat uit.

14 Gebruik bron 7.
Bedenk hoe het komt dat de cultuur van het Islamitische Rijk is beïnvloed door de Griekse en de Perzische cultuur.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

1.5 De wereld tussen 1350 en 1500

CASUS

Een 14e-eeuwse wereldreiziger in Mali

BRON 1 Afbeelding van de beroemdste *mansa* (koning) van Mali, Mansa Moesa, die ongeveer regeerde van 1312 tot 1337. (Gedeelte van een kaart die in 1375 werd gemaakt in opdracht van een christelijke koning uit Spanje.)

In 1352 arriveerde Mohammed ibn Battoeta in het West-Afrikaanse moslimkoninkrijk Mali. Hij stond versteld van het luxevertoon aan het hof van de *mansa* (koning). Het paleisinterieur blonk van het zilver en goud, de koning werd vergezeld door maar liefst 300 slaafgemaakten en de hovelingen droegen de mooiste kleren. Vreemd was deze luxe niet, want Mali beleefde juist een bloeiperiode. Het dankte zijn rijkdom vooral aan de handel in goud. Dat werd dieper in Afrika gewonnen en verkocht aan Arabische en Amazigh (Berber) kooplieden, die het – samen met ivoor, struisvogelveren en slaafgemaakten – met kamelen door de Sahara naar Noord-Afrika vervoerden.

Dat Ibn Battoeta versteld stond, zegt wel iets. Hij was misschien wel de meest bereisde man uit zijn tijd. Eerder was deze Amazigh uit Tanger (Marokko) al in allerlei andere islamitische landen geweest: Egypte, het Arabisch Schiereiland, Turkije, Perzië, Centraal-Azië, India en Zuidoost-Azië. Nadat de sultan van het islamitische koninkrijk Delhi (India) hem tot diplomaat had benoemd, bezocht hij zelfs het boeddhistische China. Hij moet het gevoel hebben gehad dat hij de hele wereld had gezien.

Ten onrechte. Over Afrika ten zuiden van Mali wist hij niets: hij meende alleen te weten dat daar ‘ongelovige menseneters’ woonden. Ook Europa kende hij slecht. Hij had al-Andalus bezocht, de islamitische zuidstrook van Spanje, maar nooit de christelijke staten elders in Europa. En van het bestaan van Amerika en Australië was hij al helemaal niet op de hoogte. In de 14e eeuw kende niemand de hele wereld, zelfs de meest bereisde mens op aarde niet.

VRAGEN

1. Gebruik ook de casus van paragraaf 1.4.
   Vergelijk de reis die Monica in de 4e eeuw maakte met de reizen van Ibn Battoeta in de 14e eeuw. Bedenk een verklaring voor het verschil.
2. Gebruik bron 1.
   Een bewering: ‘In de 14e eeuw was het koninkrijk Mali onbekend in het christelijke Europa.’
   Klopt de bewering? Leg je antwoord uit.
3. Gebruik ook bron 3.
   Tot welk samenlevingstype behoorde het koninkrijk Mali van Mansa Moesa? Leg je antwoord uit.

Een wereld van eilanden?

In 1500 kende de wereld zo'n 450 miljoen bewoners, verspreid over talloze samenlevingen. De verscheidenheid was enorm, zowel economisch als bestuurlijk, sociaal en religieus. Sommige samenlevingen waren totaal geïsoleerd van de rest, zoals die van de jagers-verzamelaars in Australië. Andere kenden hun buren wel een beetje, doordat ze diplomatieke en handelscontacten onderhielden of tegen elkaar vochten. Ook door het geloof waren samenlevingen soms met elkaar verbonden geraakt, zoals de islamitische wereld van Ibn Battoeta laat zien. Maar al met al vormden culturen tussen 1350 en 1500 vaak nog 'eilanden' die tamelijk op zichzelf stonden.

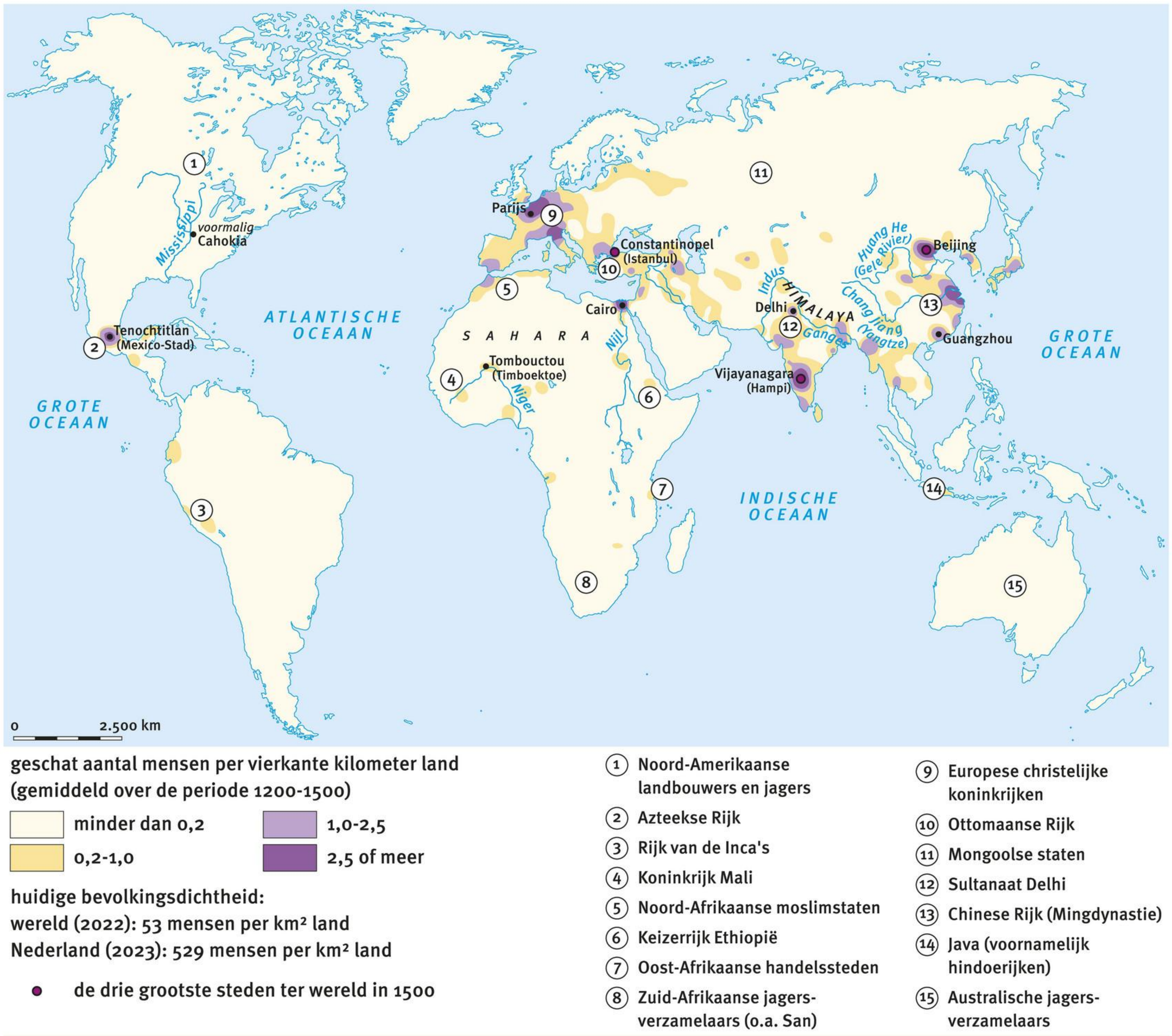
Afrika

In de 15e eeuw waren er verschillende cultuurgebieden in Afrika – een continent dat bijna drie keer zo groot is als Europa.

De kust van Noord-Afrika, waar Ibn Battoeta vandaan kwam, was al sinds de oudheid agrarisch-urbaan. In 1500 woonden hier moslims en was de invloed van de Arabische cultuur groot. Toch bleef de cultuur van de oorspronkelijke bewoners, de Imazighen, gedeeltelijk bewaard – hun taal bijvoorbeeld.

Voor contacten met samenlevingen ten zuiden van de Sahara vormde deze woestijn een geduchte barrière. Wel waren er islamitische handelaren die regelmatig met kamelen naar het zuiden trokken, op zoek naar goud. Ze gingen vooral naar steden en koninkrijken rond de rivier de Niger – waaronder het koninkrijk Mali (13e-17e eeuw). Dat verklaart dat deze agrarisch-urbane samenlevingen deels islamitisch waren.

Ook langs de kust van Oost-Afrika was de islam ver doorgedrongen. Hier lagen handelssteden die goud en ivoor leverden aan India en het Arabisch Schiereiland. Maar in Oost-Afrika lag ook een oud christelijk keizerrijk, Ethiopië.

BRON 2 De wereld rond 1500.

BRON 3 De Djinguerebermoskee in de stad Tombouctou (Timboektoe) in Mali. De moskee werd in 1327 gebouwd in opdracht van koning Mansa Moesa en bestaat grotendeels uit hout, plantenvezels en leem. Er is plaats voor 2.000 gelovigen. Mansa Moesa vestigde hier ook een deel van de islamitische Sankoré-universiteit. Rond 1500 bezat die honderdduizenden handschriften, indertijd een van de grootste boekencollecties ter wereld.

Het vocht tegen islamitische buurstaten en onderhield daarom diplomatieke contacten met christelijke vorsten in Europa.

De kostbaarheden die aan de oostkust werden verhandeld, kwamen uit het binnenland. Ook hier waren stedelijke samenlevingen, onder meer in het huidige Zimbabwe. In 1500 waren christendom en islam hier nauwelijks geworteld. Daarnaast kenden centraal en zuidelijk Afrika allerlei kleinere gemeenschappen van boeren, nomadische herders en jagers-verzamelaars (zoals de San). Over het algemeen leefden deze mensen tamelijk geïsoleerd en geloofden zij in lokale goden.

> ‘Na mijn aankomst kreeg ik al snel schoon genoeg van de algemene belangstelling [voor mijn persoon]. Iedereen wilde mij zien en riep stomverbaasd uit: “Hij is een christen, maar hij heeft net zo’n gezicht als wij!” Ze gingen er namelijk van uit dat christenen uiterlijk misvormd zijn.’
>
> — De Noord-Italiaanse handelaar Antonio Malfante in 1447 in een brief uit Tamentit (Algerije). Malfante was de eerste Europese christen die deze marktplaats in de Sahara bezocht.

Azië

De reizen van Ibn Battoeta laten zien dat de islam in de 14e eeuw al ver was doorgedrongen in Afrika, maar ook in Azië. Veel Aziatische samenlevingen waren agrarisch-urbaan. Een voorbeeld is het sultanaat van Delhi (13e-16e eeuw), waar Ibn Battoeta lang verbleef. Het was het eerste grote rijk in India dat werd bestuurd door een islamitische elite. Hoewel de sultans hindoes als minderwaardige ongelovigen zagen en geregeld hun tempels vernielden, bleef de overgrote meerderheid van de boerenbevolking hindoeïstisch. Het boeddhisme was al eerder vrijwel helemaal uit India verdwenen.

Ook verder naar het oosten waren door moslims bestuurde staten ontstaan, zoals in het huidige Maleisië. Op Java (tegenwoordig deel van Indonesië) lagen nog hindoeïstische rijken, maar zou de islam spoedig overheersend worden. Toch verdween de hindoeïstische cultuur hier nooit helemaal. Zo gaat het Javaanse poppentheater (wajang) nog altijd over de avonturen van hindoeïstische prinsen en goden.

Het machtigste imperium in Azië was het Chinese. Tijdens Ibn Battoeta’s reis werd China geregeerd door Mongoolse keizers, die veel Chinese gewoonten hadden overgenomen. Zo waren zij boeddhistisch geworden. Kort na 1350 ging deze dynastie echter ten onder en kwamen er weer Han-Chinezen aan de macht. Andere delen van (Centraal-)Azië werden rond 1500 nog wel geregeerd door Mongoolse heersers. Hun staten waren brokstukken van het grote Mongoolse Rijk van Djenghis Khan.

Ten slotte had zich in 1453 aan de westelijke kant van Azië een opmerkelijke gebeurtenis voorgedaan. Zo’n 1.600 jaar lang had hier het (Oost-)Romeinse Rijk gelegen, met als hoofdstad Constantinopel (nu Istanbul). Vanaf 1000 was de omvang van het christelijke Oost-Romeinse Rijk al sterk afgenomen, maar nu kwam er definitief een eind aan. De Turks-islamitische sultan Mehmet II veroverde de stad en maakte die tot de hoofdstad van het Ottomaanse Rijk. Dit was een agrarisch-urbaan imperium in opkomst: al snel na 1500 zouden Turkse vorsten heel het Midden-Oosten, Noord-Afrika en Zuidoost-Europa veroveren.

BRON 4 Een Javaanse wajang koelit-pop uit 1856 die Batara Vishnu voorstelt, de hindoegod van de orde in het heelal. Wajang koelit is een vorm van theater waarbij men de schaduwen van dit soort tweedimensionale poppen op een scherm projecteert.

Amerika

Kort voor 1500 was het Amerikaanse continent nog volkomen geïsoleerd van de rest van de wereld. Veel bewoners waren jagers-verzamelaars, van de Inuit in het noorden tot de bewoners van de tropische bossen in Zuid-Amerika. Maar ook in de Amerika’s had een agrarische revolutie plaatsgevonden en leefden grote groepen boeren samen in steden, staten en rijken.

DE MISSISSIPPICULTUUR IN NOORD-AMERIKA

In Noord-Amerika waren er in 1500 geen steden. Maar enkele eeuwen daarvoor waren ze er wel degelijk, en wel rond de rivier de Mississippi. Cahokia was daarvan de grootste. Net als in Mexico en Peru lagen deze steden rondom een grote piramide, waarop priesters religieuze rituelen uitvoerden. Er was wel een verschil met het zuiden: de mensen van de Mississippicultuur bouwden hun kunstmatige heuvels niet van steen, maar van aarde. Hoe deze maisboeren zichzelf noemden, is onbekend want ze hadden geen schrift. Maar verder waren de overeenkomsten met Azteken en Inca's groot: er was een grote sociale ongelijkheid en aan de top stonden een of meer machtige leiders, die tegelijk priester waren. In de 14e en 15e eeuw belandde de Mississippicultuur in een crisis, mogelijk als gevolg van droogte en afgenomen landbouwopbrengsten. Nog vóór 1500 kwam daardoor een eind aan deze agrarisch-urbane cultuur in Noord-Amerika.

BRON 5 Een moderne tekening van de grootste piramide van Noord-Amerika: Monks Mound (Illinois) in de voormalige stad Cahokia. Dit bouwwerk uit de 10-12e eeuw n.C. was 30 meter hoog en had een oppervlakte van ca. 300 × 240 meter – en was daarmee ongeveer even groot als de grootste piramide in Egypte. Rond 1300 werd Monks Mound verlaten.

Een van de meest imposante rijken rond 1500 was dat van de Azteken in Midden-Amerika. Hun hoofdstad, Tenochtitlan (nu Mexico-Stad), telde zo'n 200.000 inwoners en was een van de grootste steden ter wereld. In het huidige Peru, aan de westkust van Zuid-Amerika, lag een ander uitgestrekt rijk, dat van de Inca's. Zowel Azteken als Inca's, hoe verschillend ook, hadden een sterk gecentraliseerd bestuur, machtige priesters en een polytheïstisch geloof. Zij vereerden hun goden boven op grote stenen piramiden. In Noord-Amerika waren dit soort agrarisch-urbane culturen kort vóór 1500 juist verdwenen. Vrijwel alle mensen in Noord-Amerika woonden in dorpen, waar ze behalve van de landbouw ook leefden van de jacht op bizons.

VRAGEN

4 Het eerste deel van de leertekst gaat over vijf continenten: Afrika, Australië, Azië, Noord-Amerika en Zuid-/Midden-Amerika.
Welke van deze continenten hadden rond 1500 agrarisch-urbane samenlevingen? Geef steeds één voorbeeld.

5 Welke bestaansmiddelen hadden mensen in de andere genoemde continenten?

6 Waren Afrika en Azië rond 1500 in hun geheel islamitisch? Leg je antwoord uit.

7 Rond 1500 waren er verschillende oorzaken waardoor culturen elkaar slecht kenden of helemaal niet.
Noem drie van zulke oorzaken en geef steeds een voorbeeld.

8 Rond 1500 waren er ook verschillende redenen waarom culturen die ver uit elkaar lagen, wél contact hadden.
Noem drie van zulke redenen en geef steeds een voorbeeld.

Christelijk Europa rond 1500

★ **13** De opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving

★ **14** De opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden

★ **15** Het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben

★ **16** De expansie van de christelijke wereld naar buiten toe, onder andere in de vorm van de kruistochten

★ **17** Het begin van staatsvorming en centralisatie

Rond 1500 was Europa economisch volledig hersteld van de neergang na het uiteenvallen van het Romeinse Rijk. Het continent kende verschillende agrarisch-urbane samenlevingen. In meervoud, want de politieke macht was verdeeld over een groot aantal staten. De christelijke kerk, die wel een eenheid vormde, stelde zich ondertussen steeds zelfbewuster op.

Deze opleving van Europa in de late middeleeuwen, tussen 1000 en 1500, had twee belangrijke oorzaken: een economische en een politiek-bestuurlijke.

Oorzaak 1: de Europese economie trekt aan

In de late middeleeuwen (1000-1500 n.C.) veranderde de economie. Boeren gingen woeste gronden, zoals bossen en moerassen, in gebruik nemen als landbouwgrond en verbeterde technieken gebruiken, zoals een ijzeren ploeg. Dat zorgde voor meer voedsel, waardoor de bevolking toenam. Dat stimuleerde de handel, het gebruik van geld en het ontstaan van markten. En dat leidde weer tot de opkomst van nieuwe steden en de heropleving van oude steden. Ze werden bewoond door handelaren en ambachtslieden. Kortom: vooral in West-Europa ontstonden weer agrarisch-urbane samenlevingen.

Deze economische verandering had twee belangrijke gevolgen.

Ten eerste veranderde het karakter van de langeafstandshandel binnen Europa. In de vroege middeleeuwen werden over grotere afstanden alleen luxevoorwerpen verhandeld, zoals edelstenen en gouden sieraden. Maar nu begonnen handelaren door heel Europa ook massagoederen als hout, graan en wijn te vervoeren. Dat gebeurde over land, maar vooral per schip. Er ontstonden internationale netwerken van handelaren die elkaar steunden. Het bekendste is de Hanze voor de handel op de Oostzee.

Ten tweede veranderden de sociale verhoudingen. Tot het jaar 1000 had de samenleving vooral bestaan uit horigen en vrije boeren aan de onderkant en vorsten, militairen en geestelijken aan de top. Maar door de economische opleving werden handelaren en ambachtslieden steeds belangrijker. Deze stedelingen wilden daarom meer macht. Zij eisten van de vorsten allerlei privileges, zoals het recht om zelf een markt te houden, de eigen rechtspraak te regelen en hun stad zelf te besturen en verdedigen. Dit soort rechten werd vastgelegd in een officieel document, het **stadsrecht**. Veel vorsten waren geneigd stadsrecht te verlenen, omdat zij er belastingen en militaire steun voor terugkregen.

BRON 6 Christus geeft symbolisch de geestelijke macht (sleutel) aan de paus en de wereldlijke macht (zwaard) aan de keizer. De afbeelding verwijst naar de machtsstrijd die in de late middeleeuwen werd uitgevochten tussen enerzijds de paus – die vond dat hij boven keizers en koningen stond – en anderzijds Europese vorsten, die probeerden meer greep te krijgen op de kerk. (Franse boekillustratie uit de 13e eeuw.)

Oorzaak 2: politiek-bestuurlijke centralisatie

De tweede oorzaak van de toegenomen kracht van Europa was politiek-bestuurlijk: in de late middeleeuwen was een aantal sterke staten ontstaan.

Rond 1000 bestond West-Europa nog uit talloze kleine machtsgebieden, waar een adellijke heer met zijn soldaten de dienst uitmaakte. Elk gebiedje had zijn eigen wetten en regels. Deze situatie was een gevolg van de zwakke positie van de koningen ten opzichte van de adel. Na verloop van tijd slaagden enkele koningen erin de macht weer naar zich toe te trekken. Door oorlog te voeren en slimme huwelijken te sluiten konden ze gebieden samenvoegen. Langzaam klonterden kleinere politieke eenheden samen tot sterke staten, zoals Engeland, Frankrijk en Spanje. Deze koninkrijken werden vanuit één plek geregeerd. Ook probeerden koningen de wetten en belastingen in hun rijk gelijk te trekken. Deze **centralisatie** lukte niet overal even goed. Zo bleef het Duitse Rijk een tamelijk los verband van kleine, zelfstandige vorstendommen.

Expansie van het Europese christendom

De toegenomen kracht van de Europese samenlevingen kwam onder meer tot uiting in de zelfbewuste opstelling van de christelijke kerk. Bijna alle inwoners van Europa behoorden tot die kerk, die onder leiding stond van de paus in Rome. Die hamerde op het belang van eenheid binnen de kerk. Iedereen moest zijn versie van het christendom aanhangen, zo vond hij, en niet-christenen moesten tot het ware geloof worden bekeerd.

Deze houding had drie gevolgen.

Ten eerste pakte de kerk West-Europese christenen die afweken van de officiële leer, hard aan. Zij werden aangeduid als **ketters** en vormden volgens de paus een groot gevaar. Ketters die niet tot inkeer kwamen, werden vermoord.

Ten tweede was de kerk heel kritisch over joden, die in kleine groepen verspreid over Europa woonden. Niet alleen hadden zij volgens de kerk het verkeerde geloof, maar ook zouden zij verantwoordelijk zijn voor de dood van Jezus. Veel christenen vonden dat ook joden zich moesten bekeren. Regelmatig werden joden om hun geloof aangevallen, verdreven of vermoord.

Ten slotte bond de kerk de strijd aan met de islam. Christenen waren met name boos over de islamitische overheersing van het 'Heilige Land' – het gebied rond Jeruzalem, waar Jezus had geleefd en was begraven. Vanaf 1095 riep de paus op tot het verdrijven van moslims uit dat gebied. De expedities tegen de islam, de **kruistochten**, hadden tot gevolg dat West-Europeanen indringender dan ooit in contact kwamen met de islamitische wereld. Maar succesvol waren de kruistochten niet. Westerse kruisvaarders namen Jeruzalem enige tijd in bezit en

stichtten ook enkele staatjes in het Midden-Oosten, maar die aanwezigheid was nergens blijvend. Alleen in het zuiden van Spanje boekten christelijke koningen en hun legers permanente gebiedswinst tegen de moslimkoninkrijken. In 1492 moest de laatste moslimvorst van Granada zich overgeven en stond heel Spanje onder christelijk bestuur. Tegelijkertijd besloten de Spanjaarden de laatste niet-bekeerde moslims en joden te verdrijven, zodat Spanje helemaal christelijk zou worden.

Rond 1450 waren er al heel wat contacten ontstaan tussen Azië, Afrika en Europa – bijvoorbeeld door verspreiding van de islam en door handel via de zijderoute en de Indische Oceaan. Tegelijkertijd was de afstand tussen de culturen vaak nog groot. In Azië, Afrika en Europa was het immense continent Amerika zelfs nog onbekend. Dat laatste zou in 1492 veranderen – met grote gevolgen.

VRAGEN

9 Maak in een schema een korte samenvatting van het eerste gedeelte van de leertekst (tot 'Expansie van het Europese christendom'). Geef met pijlen aan wat oorzaken zijn en wat gevolgen.

10 **a** Het verlenen van stadsrecht botste met het streven van veel vorsten naar centralisatie. Leg dit uit.
b Toch waren veel vorsten van mening dat het verlenen van stadsrecht in hun voordeel was. Leg dit uit.

11 **a** In de late middeleeuwen vochten pausen tegen drie groepen mensen die de eenheid binnen de kerk zouden bedreigen. Noem deze drie groepen.
b Leg per groep uit hoe de kerk deze mensen bestreed.

12 Noem een bedoeld en een onbedoeld gevolg van de kruistochten.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

ARABISCHE KENNIS BEREIKT EUROPA

Christenen en moslims hebben vanaf het ontstaan van de islam contact met elkaar gehad. Ze dreven handel met elkaar en op sommige plaatsen woonden ze door elkaar heen, zoals in Zuid-Spanje. Daar profiteerden christelijke geleerden al vroeg van de kennis van Arabische wetenschappers op wiskundig, sterrenkundig en geneeskundig gebied. Voor een deel ging het om kennis uit Griekse boeken die in Europa verloren waren gegaan, maar die wel in het Arabisch waren vertaald. Maar Arabische wetenschappers hadden zelf ook nieuwe inzichten toegevoegd. De kruistochten versterkten de culturele uitwisseling tussen moslims en christenen. Tijdens de gevechten in het Midden-Oosten, Spanje en Noord-Afrika kwamen christelijke ridders in directe aanraking met de islamitische cultuur. Producten, technieken en ideeën uit de islamitische wereld vonden zo hun weg naar West-Europa. West-Europeanen gingen bijvoorbeeld Aziatische specerijen en suiker in het eten doen. Ook leerden ze betere manieren om glas en keramiek te maken.

BRON 7 Twee Italiaanse vrouwen maken spaghetti, ca. 1390. Illustratie uit een Latijnse vertaling van het Arabische boek *Gezond blijven*. De auteur, Ibn Butlan van Bagdad (11e eeuw), vond het eten van pasta belangrijk voor de gezondheid. *Gezond blijven* was een van de vele Arabische boeken die in de late middeleeuwen in Spanje en Italië werden vertaald.

Afsluiting

Controleer jezelf

1.1 Jagers en boeren (tot 2500 v.C.)

1 Ik kan beschrijven hoe verschillende menssoorten zich over de wereld hebben verspreid.
2 Ik kan een aantal kenmerken noemen van de levenswijze van jagers-verzamelaars.
3 Ik kan uitleggen waar, wanneer en waarom mensen overgingen op de landbouw.
4 Ik kan economische, sociale, politiek-bestuurlijke en culturele gevolgen noemen van de agrarische revolutie.

1.2 Rijken en stadstaten (3000-300 v.C.)

1 Ik kan uitleggen hoe vanaf 3000 v.C. imperiums ontstonden en hoe deze georganiseerd waren.
2 Ik kan drie verschillende manieren noemen waarop culturen in de tijd tussen 3000 v.C. en 300 v.C. contact met elkaar konden hebben.
3 Ik kan de volgende bestuursvormen beschrijven: monarchie, aristocratie en (Atheense) democratie.
4 Ik kan uitleggen in hoeverre de Grieken zijn te beschouwen als grondleggers van de moderne wetenschap en filosofie.

1.3 India en China (3000 v.C.-1200 n.C.)

1 Ik kan uitleggen hoe het kastenstelsel ontstond.
2 Ik kan uitleggen op welke manier boeddhisme en hindoeïsme een reactie waren op het kastenstelsel.
3 Ik kan voorbeelden geven van continuïteit en discontinuïteit in de geschiedenis van het Chinese Rijk.
4 Ik kan uitleggen wat de verhouding was tussen het Chinese Rijk en de steppenvolken van Centraal-Azië.

1.4 Europa en het Midden-Oosten (300 v.C.-1000 n.C.)

1 Ik kan drie manieren beschrijven waarop eerst Rome en later het Romeinse Rijk werden bestuurd.
2 Ik kan uitleggen dat het ontstaan van de Grieks-Romeinse cultuur niet overal in het Romeinse Rijk dezelfde gevolgen had.
3 Ik kan beschrijven hoe het christendom voortkwam uit het jodendom en uitgroeide tot de belangrijkste godsdienst in Europa.
4 Ik kan voorbeelden geven van continuïteit en discontinuïteit in West-Europa na de ondergang van het West-Romeinse Rijk.
5 Ik kan enkele belangrijke kenmerken noemen van de islam en uitleggen hoe die zich verspreidde over een groot deel van de wereld.

1.5 De wereld tussen 1350 en 1500

1 Ik kan een voorbeeld geven van een agrarisch-urbane samenleving in Amerika, in Afrika en in Azië, steeds rond 1500.
2 Ik kan uitleggen hoe het komt dat de verschillende samenlevingen op aarde deels wel en deels niet met elkaar waren verbonden.
3 Ik kan uitleggen door welke twee oorzaken West-Europa tussen 1000 en 1500 een opleving doormaakte.
4 Ik kan drie voorbeelden noemen van het West-Europese streven tussen 1000 en 1500 om het katholieke geloof te beschermen.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

adel
agrarisch-urbane samenleving
agrarische revolutie
agrarische samenleving
aristocratie
Bijbel
boeddhisme
burger
centraal bestuur
centralisatie
christendom
confucianisme
democratie
dynastie
expansie
hiërarchie
hindoeïsme
hofstelsel
homo sapiens
horige
imperium
islam
jager-verzamelaar
jodendom
kastenstelsel
kerstening
ketter
klassieke cultuur
Koran
kruistocht
landbouwsamenleving
monarchie
monotheïsme
nomaden
polytheïsme
prehistorie
privilege
republiek
ritueel
sharia
staat
stadsrecht
stadstaat
stand
stedelijke gemeenschap
tribuut

Jaartallen

ca. 2 miljoen v.C.	Eerste 'rechtopgaande mens' in Afrika
ca. 300.000 v.C.	Eerste homo sapiens in Afrika
ca. 9000 v.C.	Eerste landbouwsamenlevingen
ca. 5000 v.C.	Vroegste irrigatielandbouw
ca. 3000 v.C.	Eerste rijken (Mesopotamië en Egypte)
ca. 500 v.C.	Begin boeddhisme (India) en confucianisme (China)
30 n.C.	Begin christendom
610 n.C.	Begin islam
1453 n.C.	Turkse verovering van Constantinopel

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Herhalen van de leerstof

1 In de geschiedenis van de mensheid zijn enkele grote godsdiensten ontstaan, waaronder:
A boeddhisme
B christendom
C islam
D jodendom
Zet het ontstaan van deze vier godsdiensten in de juiste volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de letters.

2 Bij elk begrip uit de eerste kolom hoort een begrip uit de tweede kolom.
Noteer de begrippen die bij elkaar horen en leg steeds uit waarom ze bij elkaar horen.

centralisatie	burger
expansie	horige
hiërarchie	imperium
hofstelsel	kastenstelsel
republiek	staat

Oefenen voor de toets

Om kennis op te doen van de levenswijze van jagers-verzamelaars in de prehistorie bestuderen onderzoekers de levenswijze van volken die tegenwoordig nog leven van jagen en verzamelen.

2p **3** Geef een argument vóór en een argument tegen deze manier van onderzoek.

De Olmeken waren een volk dat in het zuiden van Mexico leefde vanaf circa 7000 v.C. In het 4e millennium v.C. ontstonden de eerste nederzettingen. De bewoners verbouwden mais, pompoenen, bonen en zoete aardappels. Rond 1200 v.C. bouwden de Olmeken grote steden met tempelgebouwen, de eerste piramidevormige bouwwerken in Midden-Amerika.

2p **4** Vergelijk de ontwikkeling van de Olmeken met die van mensen in Mesopotamië. Noem een verschil en een overeenkomst.

Gebruik bron 1.

1p **5** Tussen het hindoeïsme enerzijds en de islam en het christendom anderzijds bestaat een belangrijk verschil. Leg dat uit met verwijzing naar een element uit deze bron.

Op een Griekse vaas, gemaakt tussen 425 en 400 v.C, staan Harmodius en Aristogeiton afgebeeld. Deze twee mannen brachten in 514 v.C. Hipparchus om, die samen met zijn broer Hippias 'tiran' van Athene was (een alleenheerser). Hoewel Harmodius en Aristogeiton dit vooral vanuit persoonlijke motieven deden, werden zij in Athene bejubeld als 'tirannendoders'.

2p **6** Leg uit dat het afbeelden van Harmodius en Aristogeiton op deze vaas goed past bij de politieke situatie in Athene op dat moment.

Gebruik bron 2.

2p **7** Leg met een verwijzing naar de bron uit of deze bij het confucianisme past of niet.

Gebruik nogmaals bron 2.

2p **8** Leg uit:
- dat deze bron suggereert dat waarden en normen in de Chinese samenleving veel continuïteit vertonen;
- dat je deze bron toch niet kunt gebruiken als historisch bewijs voor continuïteit van deze waarden en normen in de Chinese samenleving.

De lokale elites in de Germaanse gebieden in het westen van het Romeinse Rijk legden hun wetten en besluiten vast in het Latijn. In het oosten van het Romeinse Rijk gebeurde dat niet of nauwelijks.

2p **9** Noem de belangrijkste oorzaak van dit verschil. Doe dat door de cultuur van de Germaanse gebieden in het westen van het rijk te vergelijken met de cultuur van de gebieden in het oosten van het rijk.

Gebruik bron 3.
De bron toont een activiteit die past bij een belangrijke ontwikkeling in de late middeleeuwen in West-Europa.

3p **10**
- Noem deze ontwikkeling en
- noem een sociaal gevolg en een politiek-bestuurlijk gevolg van deze ontwikkeling.

Gebruik bron 4.
De strijd om Antakya past bij een grotere ontwikkeling in de late middeleeuwen.

3p **11**
- Leg uit bij welke ontwikkeling deze strijd past en
- noem een onbedoeld gevolg van die ontwikkeling.

Gebruik nogmaals bron 4.
Een historicus onderzoekt het leven van Kurboega. Hij stelt dat voor zijn onderzoek deze bron betrouwbaar is.

2p **12** Leg uit of de stelling klopt door:
- eerst met verwijzing naar de bron na te gaan of de auteur vanuit een christelijk of een islamitisch standpunt schreef en
- vervolgens te beredeneren of deze bron voor het onderzoek van de historicus wel of niet betrouwbaar is.

BRON 1 De duivelse koning Ravana (onder in het midden) probeert de heilige berg Kailash aan het schudden te brengen. Boven op de berg (in het midden) zitten de hindoegod Shiva en zijn vrouw, de godin Parvati. Met zijn enorme kracht weet Shiva een aardverschuiving te voorkomen. (Voorstelling die in de 6e eeuw n.C. is uitgehakt in een rots in Ellora, West-India.)

BRON 2 Kort Chinees verhaal uit de 13e-14e eeuw. Dit en andere verhalen werden in China veel gebruikt om het gewone volk te onderwijzen.

Ding Lan leefde ten tijde van de Handynastie [206 v.C.-220 n.C.]. Toen hij jong was, stierven zijn ouders. Hij kon niet voor hen zorgen, al besefte hij hoe hard ze hadden geploeterd om hem op te voeden. Dus sneed hij houten beelden van hen, die hij diende alsof ze gewoon leefden. Na lange tijd verloor zijn vrouw haar respect voor [de beelden] en voor de grap prikte zij met een naald in een van de vingers ervan. Die begon te bloeden en toen de beelden Lan zagen, huilden ze. Lan ontdekte waarom, riep zijn vrouw bij zich en scheidde van haar.

BRON 3 Het laden van een schip, afgebeeld in een Italiaans handschrift uit ca. 1300.

BRON 4 In 1098 veroverden christelijke ridders de islamitische stad Antakya (700 km ten noorden van Jeruzalem). De islamitische vorst Kurboega schoot zijn geloofsgenoten te hulp met een groot leger. Maar het lukte hem niet de christenen te verdrijven. Kurboega werd verslagen en de ridders konden vanuit Antakya een christelijke staat vestigen. Over deze strijd verscheen al aan het begin van de 12e eeuw een boek van een onbekende auteur, die waarschijnlijk in de buurt verbleef toen de gevechten plaatsvonden. In zijn boek schrijft hij dat Kurboega kort voor de strijd bezoek kreeg van zijn (eveneens islamitische) moeder. Uit het gesprek tussen moeder en zoon een paar gedeelten.

De moeder: 'Ach, mijn liefste zoon, normaal zouden de christenen helemaal geen oorlog met jou kunnen voeren. Ik weet namelijk dat ze niet sterk genoeg zijn om je tot de strijd uit te dagen. Alleen: hun God vecht elke dag voor hen, hij verdedigt hen dag en nacht en 'beschermt hen zoals een herder zijn kudde'*. Hij staat niet toe dat ze worden verwond, door welk volk dan ook [...].'

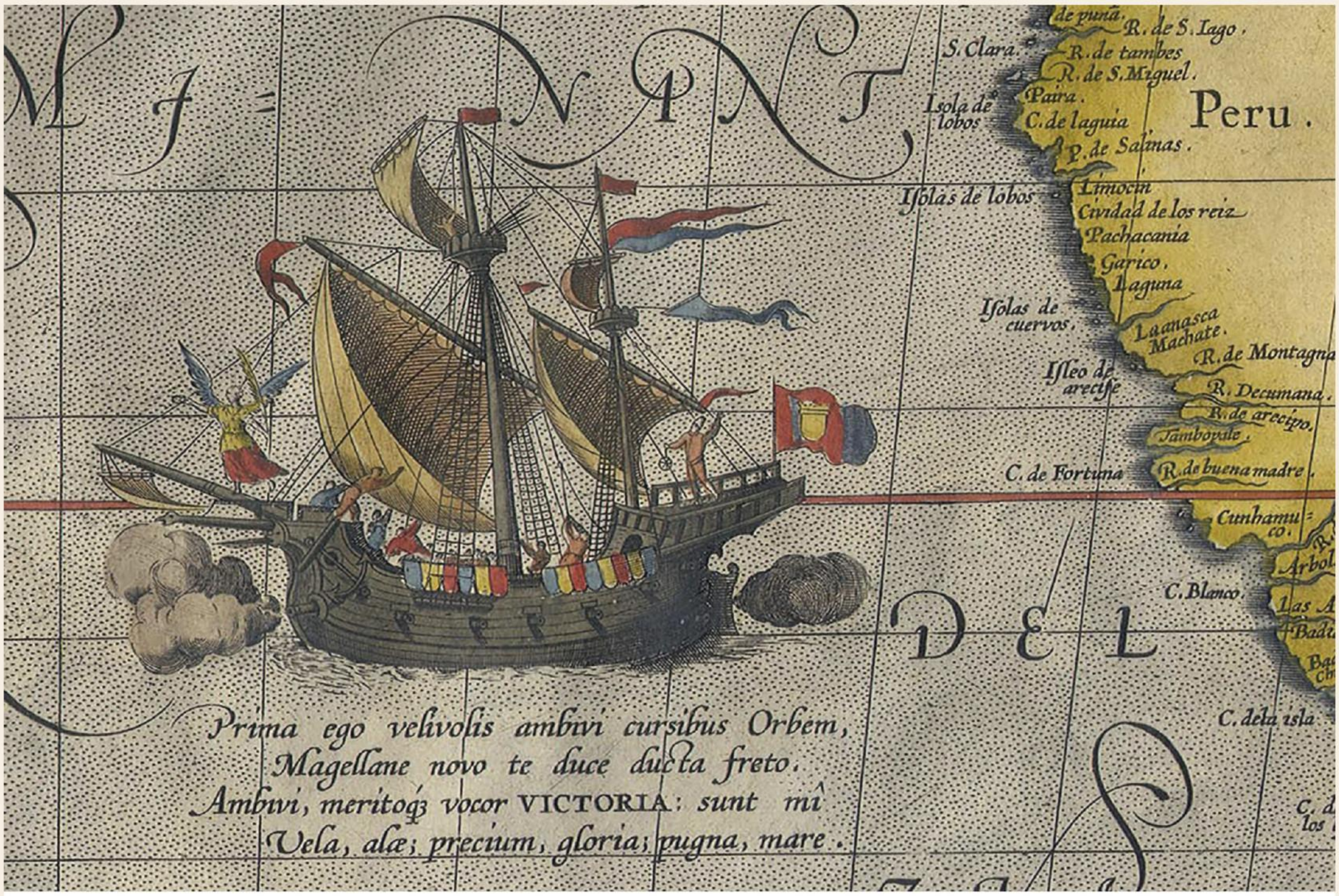
Kurboega: 'Mijn liefste moeder, ik vraag je: wie heeft je deze dingen over het christelijke volk verteld?'

De moeder: '[Ik heb in oude boeken gelezen] dat het christelijke volk [...] ons volk overal zal onderwerpen. Ik weet alleen niet of dat nu al zal gebeuren of in de toekomst. [...] Ik heb de sterren goed bestudeerd en heel oplettend de hemellichamen onderzocht [...]. Uit al die dingen heb ik afgeleid dat het christelijke volk ons overal zal overwinnen, en daarom maak ik me grote zorgen om jou en ben ik heel bedroefd dat ik jou zal verliezen en alleen achterblijf. [...] Want de hemelse troon [van hun God] staat klaar voor de eeuwigheid, en zijn macht is overal te vrezen.

Kurboega: 'Dat mag zo zijn, toch laat ik me er niet van weerhouden met hen te strijden.'

* *Dit is een citaat uit de Bijbel (Jeremia 31:10).*

Tijdscharnier 1500

BRON 1 De Victoria ('overwinning'), het schip waarmee de Portugees Ferdinand Magellaan in 1519 begon aan de eerste reis rond de wereld ooit. De afbeelding is afkomstig van een kaart uit 1589, gemaakt door Abraham Ortelius uit Antwerpen. Rechts heeft hij de westkust van Zuid-Amerika gedetailleerd afgebeeld. Een eeuw eerder was dit continent in Europa nog totaal onbekend.

Van oudheid-middeleeuwen naar vroegmoderne tijd

Het indelen van het verleden in perioden is mensenwerk. Mensen zetten achteraf een beginpunt en een eindpunt in de tijd, omdat alles wat daartussen zit een bepaalde samenhang lijkt te hebben. Maar over zo'n indeling kan altijd discussie bestaan. Daarbij maakt het veel uit wat de achtergrond is van de mensen die de indeling bedenken.

In dit boek sluiten we rond 1500 n.C. een periode af en beginnen we een nieuwe periode. De belangrijkste reden is dat de contacten tussen de continenten rond die tijd snel toenamen. Tot 1492 wisten bewoners van Europa en Amerika niet van elkaars bestaan. Maar nadat de Italiaanse zeevaarder Columbus enkele Midden-Amerikaanse eilanden had bezocht, kwam een intensief scheepvaartverkeer op gang. Voor beide werelddelen had dat enorme gevolgen. Zo zouden landen in West-Europa in korte tijd grote delen van Amerika gaan overheersen.

De relaties tussen Afrika, Azië en Europa veranderden minder plotseling. Maar dankzij de opkomst van de zeevaart werden bestaande contacten na 1500 wel veel intensiever. Voor het eerst ontstond er iets als een 'wereldeconomie'. En ook in Azië en Afrika ontwikkelden Europese staten zich tot overheersers, zij het trager dan in Amerika.

Met enige overdrijving kun je zeggen dat rond 1500 een periode begon waarin Europeanen de wereld gingen domineren. Vanuit deze constatering is het logisch 1500 als 'tijdscharnier' te zien: als een moment in de geschiedenis waarop de wereld fundamenteel veranderde.

De gedachte dat 1500 een scharnierpunt is, dateert al uit de 16e eeuw. Europeanen hadden toen het gevoel dat er een nieuwe tijd was begonnen. De voorgaande tijd duidden ze aan met de term 'middeleeuwen': eeuwen tussen de klassieke oudheid en de nieuwe tijd in. Zij gingen daarbij niet zozeer af op economische, als wel culturele veranderingen. Zo onderging het christelijk geloof tijdens de zogeheten Reformatie (16e eeuw)

ingrijpende hervormingen. Verder kwam er tijdens de Europese Renaissance (1300-1600) een andere kijk op het leven: niet het leven na de dood stond centraal, maar het bestaan op aarde. En ook de Europese wetenschap ontwikkelde zich na 1500 snel.

Door deze zienswijze spreken wij nog altijd over 'oudheid', 'middeleeuwen' en 'vroegmoderne tijd'. Dat is echter wel een Europese manier van kijken. Vanuit Chinees perspectief vormt 1500 bijvoorbeeld geen scharnierpunt – economisch niet en cultureel evenmin. In feite zijn tijdscharnieren als '1500' en periodenamen als 'de middeleeuwen' slechts hulpmiddelen om achteraf makkelijk over het verleden te kunnen spreken.

> 'Hoe kunt u ons vragen om onze godenbeelden op te geven, waarvan onze voorouders vele jaren hebben geloofd dat zij goden waren? [...] Wat zouden onze priesters zeggen, en al onze buurvolken, en de jongeren en kinderen in ons gebied? Ze zouden tegen ons in opstand komen!'
>
> — Leiders van het Mexicaanse volk van de Tlaxcalans, toen de Spaanse veroveraar Hernán Cortés hen onder druk zette om zich te bekeren tot het rooms-katholieke geloof (1519).

VRAGEN

Continuïteit en verandering

1 Gebruik het citaat.
Chinezen zouden 1500 waarschijnlijk niet kiezen als scharnierpunt. Denk je dat dit ook voor de Tlaxcalans geldt? Leg je antwoord uit.

2 Gebruik het citaat.
Een bewering: 'Het optreden van Hernán Cortés tegen de religie van de Tlaxcalans past in een traditie die teruggaat tot de Europese oudheid en middeleeuwen.'

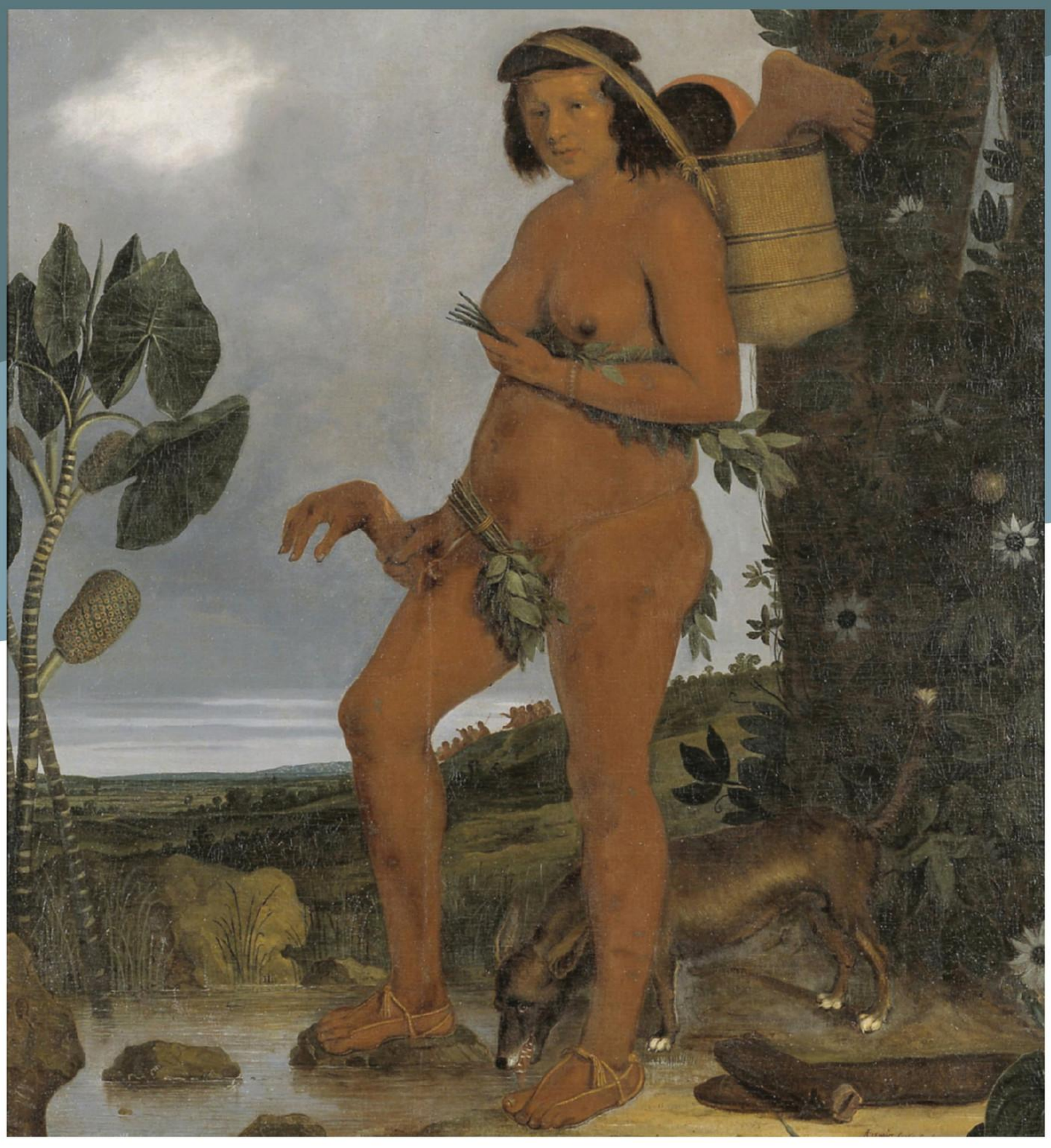
a Onderbouw de bewering.

b Leg uit waarom het optreden van Hernán Cortés ook symbool staat voor een belangrijke verandering.

3 1500 wordt om verschillende redenen gezien als een belangrijk scharnierpunt in de geschiedenis.
Welke reden(en) vind jij van belang voor de geschiedenis van de hele mensheid en welke vooral voor die van Europa? Leg je antwoord uit.

2 Veranderend mens- en wereldbeeld

TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS (1500-1600)

ca. 1300-ca. 1600 Renaissance

ca. 1400-ca. 1800 Europese overzeese expansie

1300

1400

1490
Leonardo da Vinci ontwikkelde al zijn talenten

Introductie

Lange tijd waren contacten tussen volken in verschillende werelddelen heel beperkt en indirect geweest. Amerikanen en Europeanen hadden lange tijd zelfs helemaal geen weet van elkaars bestaan. Dit veranderde rond 1500, toen Europeanen de wereldzeeën gingen bevaren en gebieden ontdekten die hen tot dan toe onbekend waren. Europeanen waren zowel gefascineerd als geschokt door de verhalen over volken die er een heel andere levenswijze op na hielden dan zijzelf. Wijdverspreid raakten de verhalen van Europese reizigers over het Tarairiusvolk, dat leefde in het huidige Brazilië en aan kannibalisme deed. De Tarairiu aten overleden stamleden, die zo onderdeel werden van henzelf. Albert Eckhout maakte (in 1641) een schilderij van een vrouw uit dit volk. Opvallend is hoe natuurgetrouw hij deze vrouw en haar omgeving vastlegde. Het past bij de groeiende interesse voor de natuur en de mens vanaf de late middeleeuwen.

In hun afkeer van 'heidense' gebruiken als kannibalisme waren christenen eensgezind. Maar over de vraag wat de juiste geloofsrichting binnen het christendom was, raakten zij na 1500 onderling sterk verdeeld. In de Nederlanden leidde dat tot een bloedig conflict.

Kenmerkende aspecten

★ 18 Het begin van de Europese overzeese expansie

★ 19 Het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling

★ 20 De hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke oudheid

★ 21 De protestantse Reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had

★ 22 Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat

Waarover gaat dit hoofdstuk?

2.1 Wereldwijde contacten ★ 18

Vanaf de 15e eeuw gingen Europeanen de wereldzeeën bevaren. Daardoor kregen mensen in alle werelddelen direct met Europeanen te maken. Dat had grote gevolgen.

2.2 De renaissance ★ 19 ★ 20

Onder invloed van een groeiende belangstelling voor kennis en cultuur uit de Griekse en Romeinse oudheid veranderden de ideeën van Europeanen over hun leven en de wereld waarin ze leefden.

2.3 De Reformatie ★ 21

In de middeleeuwen behoorden alle mensen in West-Europa tot de rooms-katholieke kerk. Maar aan het begin van de 16e eeuw ontstonden nieuwe kerken naast de katholieke kerk.

2.4 De Opstand in Europees perspectief ★ 22

Katholieke vorsten probeerden hun macht uit te breiden en bestreden het protestantisme, dat zich in Europa verspreidde. Dat leidde in verschillende landen tot burgeroorlogen, ook in de Nederlanden.

ca. 1520-1648 Reformatie, Contrareformatie en godsdienstoorlogen

1568-1648 Nederlanden in oorlog met Spanje

2.1 Wereldwijde contacten

CASUS

Hernán Cortés zoekt het land der Azteken

In 1519 landde de Spanjaard Hernán Cortés met elf schepen en 500 soldaten op de kust van het huidige Mexico. Cortés en zijn mannen behoorden tot de eerste Europeanen hier. Bij de haven stichtte Cortés een stadje, Veracruz (Spaans voor 'het ware kruis'). Al gauw vernamen de Spanjaarden dat ergens in de binnenlanden een machtige beschaving moest liggen met veel goud. Op zoek naar dit rijk ontmoetten ze een lokale hoofdman, die hun twintig slaafgemaakte vrouwen cadeau deed. Onder hen was Malinalli Tenepal (bekend geworden als Malinche). Deze vrouw bleek afkomstig te zijn uit het geheimzinnige volk waarnaar Cortés op zoek was: de Azteken.

Enige tijd later vond bij Veracruz de eerste ontmoeting plaats met een hoge Azteekse gezant. Malinalli beheerste inmiddels het Spaans en diende als tolk. Cortés gaf een demonstratie van zijn macht door zijn paarden langs de kust te laten galopperen en zijn soldaten met hun geweren te laten schieten. Omdat de Azteken paarden noch geweren kenden, was de gezant zeer onder de indruk. Hij bracht Cortés verschillende geschenken, waaronder een aantal van goud. Cortés liet Malinalli daarop de volgende vraag stellen: 'Hebt u meer goud? Want ik en mijn mannen lijden aan een hartziekte die alleen door goud genezen kan worden.' De Azteekse gezant antwoordde bevestigend en daarmee was Cortés' doel definitief bepaald. Hij veroverde de hoofdstad van de Azteken, Tenochtitlan, en maakte die met de grond gelijk.

BRON 1 Moderne kopie van een Azteekse tekening uit de 16e eeuw. In het donkere pak de Spaanse veroveraar Nuño Beltrán de Guzmán tijdens zijn zeer gewelddadige verovering van het indiaanse koninkrijk Michoacán. Guzmán liet de Azteekse koning van Michoacán, die hem met geschenken had ontvangen, gevangenzetten en martelen om te achterhalen waar goud te vinden was. Toen de koning daarover niets vertelde of kon vertellen, liet Guzmán hem op gruwelijke wijze ombrengen (1530). De bisschop van Nieuw-Spanje (het nieuw veroverde gebied) veroordeelde Guzmán later om zijn wreedheden en zette hem uit de kerk.

VRAGEN

1 Gebruik de casus en bron 1.

a Wat lijkt het voornaamste motief voor de Spaanse veroveringen in Mexico?

b Vaak wordt ook de verbreiding van het geloof gezien als een drijfveer voor de Spaanse veroveringen.
Welke aanwijzingen vind je daarvoor in de casustekst en in bron 1?

c In Mexico herinnert de term *malinchista* aan de geschiedenis van Malinalli. Het woord verwijst naar iemand die ontrouw is aan zijn of haar land of cultuur. Meer recent zijn sommigen Malinalli ook wel als slachtoffer of overlever gaan zien.
Welke kwalificatie vind jij het meest van toepassing? Onderbouw je antwoord.

d Wissel je antwoord op vraag c uit met klasgenoten.
Hebben jullie vanuit hetzelfde perspectief naar het handelen van Malinalli gekeken? Leg je antwoord uit.

Europeanen varen uit

★ 18 Het begin van de Europese overzeese expansie

In de 15e en 16e eeuw kregen mensen in Amerika, Azië en Afrika voor het eerst te maken met Europese overzeese expedities, zoals die van Cortés. Europeanen zochten naar goud en zilver en naar een manier om zelf luxegoederen uit Azië naar Europa te brengen.

Oorzaken

In de late middeleeuwen leek het er niet op dat Europeanen hun macht zouden vestigen in alle uithoeken van de wereld. In vergelijking met het machtige Chinese Rijk, het grote Mogolrijk in India en het snelgroeiende Ottomaanse Rijk in Midden-Azië waren de Europese staten piepklein. Bovendien werden juist in deze rijken de meeste instrumenten uitgevonden die lange zeereizen eenvoudiger maakten, zoals het door de Chinezen uitgevonden kompas. Dat toch juist Europeanen eropuit trokken, had een aantal oorzaken:

- De zijderoute, die Europa via het Aziatische vasteland met Azië verbond, werd minder toegankelijk. Via dit grote handelsnetwerk bereikten producten als zijde en specerijen de kust van de Middellandse Zee. Van daaruit verhandelden kooplieden uit Italiaanse steden de producten in Europa. Maar rond 1400 nam langs een groot deel van de route de onveiligheid toe doordat het Mongoolse Rijk uiteenviel. Bovendien vroeg het Ottomaanse Rijk, waar ook veel handelswegen doorheen liepen, steeds hogere handelsbelastingen. Europeanen begonnen daarom andere routes naar Oost-Azië te zoeken.
- In de 14e en 15e eeuw steeg in Europa de waarde van goud en zilver. Dit stimuleerde Europeanen om zelf op zoek te gaan naar deze edelmetalen, in de eerste plaats in Afrika onder de Sahara. Het meeste goud in Europa kwam daarvandaan.
- De constante oorlogen tussen de Europese staten stimuleerden het ondernemen van (steeds nieuwe) expedities. Vorsten wilden voorkomen dat een concurrerende staat een al te groot militair en financieel voordeel zou verkrijgen.
- Christelijke vorsten wilden andere volken bekeren tot het christelijke geloof. Op de Europese schepen gingen dus altijd geestelijken mee, die aan de mensen in de nieuw ontdekte gebieden het christendom verkondigden.

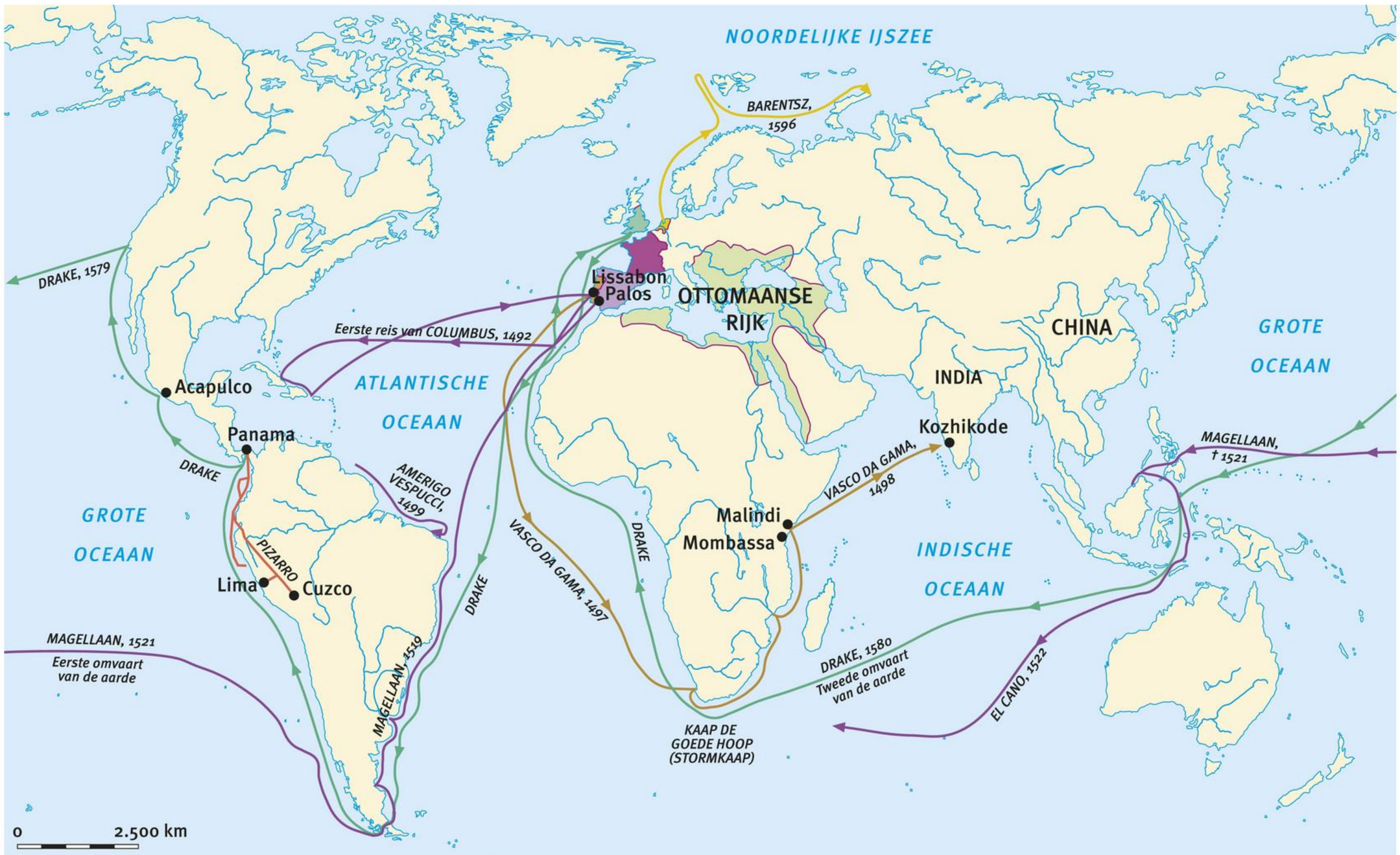
Vroege Europese expansie

Vanaf het begin van de 15e eeuw verkenden Portugese zeevaarders in opdracht van hun koning de kust van West-Afrika. Het gebied bleek economisch waardevol: de Portugezen veroverden eilanden waarop zij suikerplantages begonnen, zoals de Canarische Eilanden. Op het Afrikaanse vasteland kochten of roofden zij ivoor, goud en mensen die ze als slaaf tewerkstelden op de plantages.

Nieuwe expedities voeren steeds verder, tot de Portugezen uiteindelijk Azië bereikten. Kennis over de Indische Oceaan verkregen ze onder andere van Arabische en Aziatische zeelieden die op hun schepen meevoeren. Bij een poging om via een westelijke route naar Azië te varen, stuitte een Spaanse expeditie van Columbus in 1492 op Amerika. Daar namen Spaanse – en later ook Portugese – veroveraars grote gebieden in. Deze Europese machtsuitbreiding was nog maar het begin van de Europese **expansie**, die tot in de 20e eeuw zou voortduren.

BRON 2 Moderne tekening van het vlaggenschip van de Chinese admiraal Zheng He, met op de voorgrond een Europees schip. Rond 1400 liep China technologisch sterk voor op Europa. Het bouwde grote zeewaardige schepen waarmee het de hele Indische Oceaan bevoer, tot aan Afrika. Volken daar moesten giften en handelswaar afstaan om hun gehoorzaamheid aan de Chinese keizer te laten blijken. Aan deze expedities kwam rond 1430 plots een eind. De Chinese keizers richtten zich voortaan naar binnen, met name vanwege dreigende invallen. Ondanks beperkingen bleven Chinese handelaren wel volop handeldrijven met omringende volken.

BRON 3 Expedities van een aantal Europese zeevaarders in de 15e en 16e eeuw.

VRAGEN

2 **a** Leg met een voorbeeld uit dat concurrentie tussen Europese landen een oorzaak was van steeds verdere expansie.

b Bij vraag a staat een politiek-economische oorzaak van de Europese expansie.
Noem een cultureel-mentale, een economische en een politieke oorzaak van de Europese expansie.

3 Gebruik bron 2.
Vergelijk de Chinese expedities met die van de Portugezen. Noem een overeenkomst en een verschil.

4 De expedities van Francis Drake en Willem Barentsz zijn voorbeelden van vroege Engelse en Nederlandse expedities.
Bedenk wat voor hen motieven waren om deze expedities te ondernemen. Gebruik bron 3 in je antwoord.

Gevolgen van de Europese expansie

★ **18** Het begin van de Europese overzeese expansie

De Portugezen en Spanjaarden verbonden – voor het eerst sinds de ijstijden – Amerika met Azië, Afrika en Europa. Zij brachten een wereldwijd handelsnetwerk tot stand waarvan vooral Europa profiteerde. Het nieuwe contact zorgde ook voor een grootschalige uitwisseling van planten, dieren, mensen en culturen, waarvan de gevolgen immens waren.

Bevolking en culturen in Amerika

Het contact met Europeanen was voor de inheemse bevolking van Amerika rampzalig. Zo'n 90% stierf, met name door besmettelijke ziekten die Europeanen onbewust meenamen en waartegen Amerikanen geen weerstand hadden. Anderen kwamen om door geweld of als gevolg van de zware arbeid waartoe ze werden gedwongen. Hierdoor verdween een groot aantal Amerikaanse culturen. Zo verdwenen de rijken van de Azteken en de Inca's binnen enkele decennia van de aardbodem.

Geconfronteerd met een tekort aan arbeiders voor het werk op plantages en in zilvermijnen, besloten de Portugezen tot slaaf gemaakte mensen uit Afrika te halen. In de 16e eeuw ging het om enkele honderdduizenden mensen; uiteindelijk transporteerden Europese slavenschepen vele miljoenen Afrikanen naar Amerika. In de 16e eeuw kwamen deze mensen vooral terecht in Zuid- en Midden-Amerika. Onder de slaafgemaakten op plantages in de Amerika's ontstonden op den duur nieuwe culturen, op basis van Afrikaanse, Europese en inheemse culturen.

Europeanen vestigden zich – in relatief kleine aantallen – op alle continenten. In de 16e eeuw kwamen bijvoorbeeld circa een half miljoen Europeanen naar vooral Zuid-Amerika, vrijwel alleen mannen. Hierdoor verspreidde de Europese cultuur zich, zoals de taal en het christendom.

BRON 4 Detail van een illustratie uit *Het boek van Akbar*, gemaakt in opdracht van de Mogolkeizer Akbar (eind 16e eeuw). Daarop is te zien hoe Portugese zeelui een Indiase sultan doden tijdens de Slag bij Diu in 1509. Portugal versloeg toen de gezamenlijke legers van onder meer de islamitische heersers van Gujarat en Calicut, gebieden in India. Zo verkregen de Portugezen veel macht in de Indische Oceaan.

Handel in Azië

In Azië – en ook in Afrika – zouden Europeanen op den duur ook grote gebieden overheersen en hun cultuur verspreiden, maar in de 16e eeuw was hun aanwezigheid daar nog heel beperkt. Desondanks merkten ook mensen in deze gebieden de gevolgen van de Europese expansie, die de basis legde voor een nieuw en wereldwijd economisch systeem waarvan de opbrengsten vooral naar Europa vloeiden.

In de 16e eeuw bestonden in India, China en Japan machtige, welvarende staten, waar ambachtslieden hoogwaardige producten als zijde en porselein produceerden. De handel tussen Aziatische landen onderling floreerde. In de 16e eeuw kregen Aziatische handelaren wel steeds meer concurrentie van Europeanen, vooral van Portugezen, die een sterke handelspositie vaak met geweld afdwongen. Omdat veel Aziatische vorsten nauwelijks interesse hadden in Europese producten, was het voor de Portugezen lastig om grote hoeveelheden luxeproducten voor de Europese markt in te kopen. Naast Aziatische producten was zilver het enige ruilmiddel dat Indiase en Chinese handelaren accepteerden. Europeanen brachten daarom steeds meer zilver uit Amerika naar Azië. Dat zorgde in Azië in eerste instantie tot een toename van de vraag en een verdere opbloei van de economie, maar op den duur leidde het tot inflatie en afhankelijkheid van Europese handelaren.

Nieuwe mensen, nieuwe wereld

> 'De koning en alle anderen liepen naakt, zoals ze geboren waren, ook de vrouwen, zonder enig gevoel van schaamte. [...] Als ze kleren droegen en zichzelf niet blootstelden aan de zon en de wind, zouden ze even wit zijn als de mensen in Spanje.'
> — Christoffel Columbus in 1492 over een indianenvolk dat hij ontmoette in het Caribische gebied.

Als gevolg van ontmoetingen met tot dan toe onbekende volken moesten mensen hun wereldbeeld aanpassen. Mensen ontwikkelden nieuwe opvattingen over hun eigen positie ten opzichte van volken waarmee zij in aanraking kwamen. Europeanen (maar ook mensen in andere werelddelen) bekeken andere volken vanuit hun eigen, in dit geval christelijke normen en waarden en ze oordeelden vaak negatief over andere culturen. Als gevolg van de ontdekkingen van Europese zeevaarders vergrootten vooral West-Europese geleerden hun kennis van de wereldkaart en de mensen, planten en dieren die wereldwijd leefden.

VRAGEN

5 **a** Vergelijk de eerste Portugese expedities langs de kust van Afrika met latere Portugese expedities in Amerika. Noem drie overeenkomsten.
b Noem een cultureel, economisch en politiek-bestuurlijk gevolg van de Europese expansie in Amerika.
c Bedenk een sociaal gevolg van de Europese expansie in Amerika.

6 In Spanje werd en wordt Cortés door velen als held vereerd. Toch klinkt er ook kritiek op deze heldenverering. Licht beide standpunten kort toe.

7 Amerikaans zilver was een belangrijke factor in het ontstaan van een wereldwijd handelsnetwerk in de 16e eeuw. Leg dat uit.

8 Gebruik bron 4.
Venetië gaf tijdens de Slag bij Diu steun aan een aantal Aziatische vorsten.
Bedenk hiervoor een verklaring.

9 Door de ontdekkingsreizen veranderde op twee manieren het wereldbeeld van Europeanen.
Leg het verband uit tussen de twee manieren waarop hun wereldbeeld veranderde.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2.2 De renaissance

CASUS

Puccio krijgt goede raad

Tijdens een verschrikkelijke pestepidemie in Florence in 1348 sterven vele familieleden en vrienden van Giovanni Boccaccio (1313-1357). In de jaren erna schrijft de Italiaanse dichter zijn beroemdste boek, *Decamerone* ('Boek der tien dagen'). Daarin ontvluchten tien jonge mensen vanwege de pest de stad Florence. Om de tijd te doden vertellen ze elkaar verhalen, tien dagen achtereen.

Een van die verhalen gaat over een monnik, Don Felice, die verlangt naar de beeldschone en eenzame Isabetta, de vrouw van Puccio. Deze Puccio is zo vroom dat hij meer tijd besteedt aan bidden en het bijwonen van kerkdiensten dan aan zijn vrouw. Om ongestoord met Isabetta te kunnen vrijen, verzint Don Felice een list. Hij raadt Puccio aan om een maand lang op de binnenplaats van het huis boete te doen: door veel te bidden en zichzelf fysiek te pijnigen voor zijn zonden zou Puccio zijn lot gunstig kunnen beïnvloeden. Don Felice geeft vervolgens een absurde opsomming van gebeden en bijhorende houdingen. Ook adviseert Don Felice de goedgelovige man niet langer bij zijn vrouw te slapen.

Puccio volgt de raad van de monnik onmiddellijk op: zo hoopt hij niet in de hel maar in de hemel het eeuwige leven te krijgen. Don Felice en Isabetta gaan vervolgens met elkaar naar bed, terwijl Puccio vlakbij boete doet en de vloer voelt trillen. Isabetta zegt dan schertsend tegen Don Felice: 'Je laat Puccio boete doen, en wij zijn het die naar het paradijs gaan!'

BRON 1 Boekillustratie uit een uitgave van *Decamerone* uit 1414. Puccio doet boete, terwijl Don Felice en Isabetta met elkaar in bed liggen.

VRAGEN

1 In de boeken van Boccaccio staat de mens met al zijn talenten vaak tegenover het lot, dat soms gunstig en soms ongunstig is.

a Leg uit dat Puccio en Don Felice beiden hun lot proberen te beïnvloeden, maar op een andere manier en met een ander doel.

b Welke boodschap geeft Boccaccio over de vroomheid van Puccio?

c Over Boccaccio wordt wel gezegd dat hij in zijn verhalen een moraal toont die nieuw was in zijn tijd.
Wat is die nieuwe moraal volgens jou?

d Ook in deze tijd denken mensen na over de mate waarin ze hun lot (hun levensgeluk) kunnen beïnvloeden.
Welke opvatting past bij onze tijd? Leg je antwoord uit.

Wat is de renaissance?

★ **19** Het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling

★ **20** De hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke oudheid

Tussen 1300 en 1600 voltrok zich in Europa een mentaliteitsverandering waarbij mensen het leven op aarde meer centraal gingen stellen. Het verhaal van Boccaccio is daarvan een voorbeeld. Deze verandering kwam onder andere voort uit een hernieuwde interesse voor de Griekse en Romeinse kennis en cultuur. Deze periode is daarom later **renaissance** gaan heten: de 'wedergeboorte' van de **klassieke cultuur**.

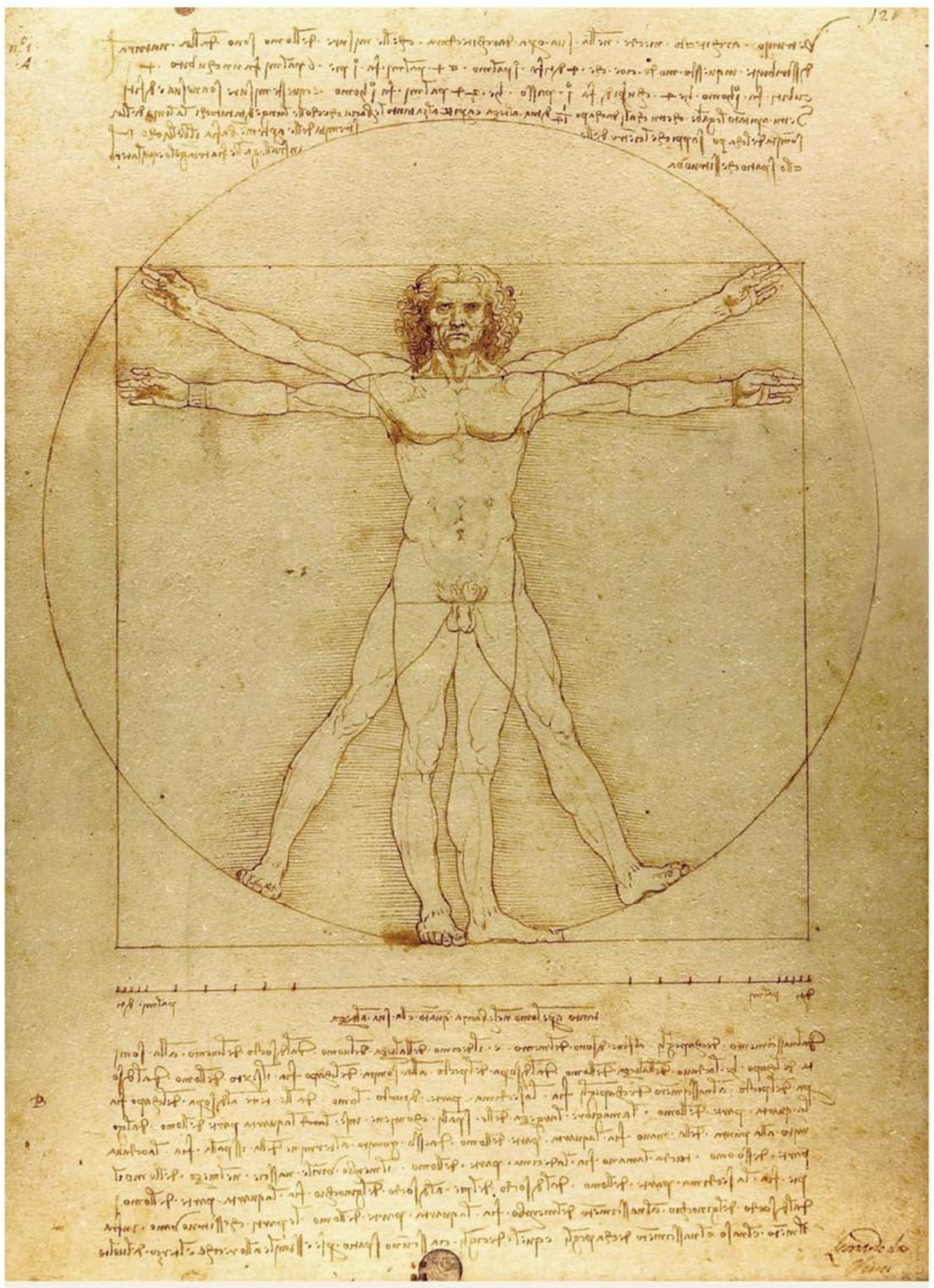
Terug naar de oude Grieken en Romeinen

Kenmerkend voor de renaissance was dat mensen inspiratie zochten in de cultuur van de Grieken en de Romeinen uit de oudheid. Ook middeleeuwers leunden op het gedachtegoed van auteurs uit die periode, met name op dat van Aristoteles. Maar in de renaissance groeide de aandacht voor andere schrijvers, die sinds de ondergang van het Romeinse Rijk in de vergetelheid waren geraakt. Geleerden verdiepten zich in antieke talen en bestudeerden oude boeken. Zij wilden daaruit wijsheid en kennis opdoen waarmee het leven op aarde kon worden verbeterd. Deze belangstelling voor de antieke literatuur, poëzie en geschiedenis heet **humanisme**. Ook kunstenaars lieten zich inspireren door kunst uit de oudheid. Architecten gebruikten elementen uit de klassieke bouwkunst, zoals zuilen; schilders en beeldhouwers maakten in navolging van de klassieken meer natuurgetrouwe beeltenissen.

> 'Moet ik iemand geleerd noemen die alles weet wat het menselijke verstand kan bevatten over goddelijke zaken zonder zich ooit op zichzelf te richten? Die zich nooit nuttig heeft gemaakt voor zijn vrienden, zijn gezin, zijn vaderstad?'
>
> — De Italiaanse humanist en stadsbestuurder Coluccio Salutati (1331-1406) in een brief.

De mens en de wereld centraal

In de renaissance veranderden het **mensbeeld** en het **wereldbeeld** van mensen: zij gingen anders tegen zichzelf en de wereld aankijken. In de middeleeuwen beschouwden mensen het leven op aarde als een tussenfase, waarin je je moest voorbereiden op het leven na de dood. Daarom was de relatie met God het allerbelangrijkst. Tijdens de renaissance veranderde dat. Mensen begonnen meer op zichzelf te vertrouwen en zichzelf centraal te stellen. De mens had allerlei talenten, zo was de gedachte, die hij kon ontplooien en waarmee hij zichzelf kon verbeteren. Daarom raakten mensen ook steeds meer geïnteresseerd in het leven op aarde zelf. Sommige kunstenaars verwierven vanwege hun persoonlijke prestaties grote roem.

BRON 2 Deze 'Vitruviusman' is een illustratie van Leonardo da Vinci (1452-1519) in een boek over wis- en meetkunde uit 1490. Da Vinci laat de verhoudingen van het menselijk lichaam zien. Hij had daarvoor het boek *De architectura* ('Over de architectuur') bestudeerd, een werk van de Romeinse architect Vitruvius. Naast wiskunde, architectuur en anatomie was Da Vinci bijvoorbeeld ook geïnteresseerd in muziek en ontwierp hij apparaten. Deze brede ontplooiing paste bij het renaissancistische ideaalbeeld van een 'uomo universale' (algemeen ontwikkelde mens).

VRAGEN

2 **a** Beschrijf de werkzaamheden van een humanist.
b Leg uit dat het humanisme bij de renaissance past.

3 Gebruik bron 2.
a Leg uit dat deze bron past bij het kenmerkend aspect 'heroriëntatie op het klassieke erfgoed'.
b Geef twee redenen waarom bron 2 ook past bij het nieuwe mens- en wereldbeeld van de renaissance.

BRON 3 EN 4 Een middeleeuwse en een renaissancistische voorstelling van een christelijk thema: Maria met kind. De linker door Duccio (1260-1319), de rechter door Rafaël (1483-1520). In de middeleeuwen was de religieuze betekenis van de afbeelding belangrijker dan een getrouwe weergave van de werkelijkheid. Dat veranderde in de renaissance. Schilders als Rafaël begonnen driedimensionaal te schilderen en met meer oog voor emoties.

Ontstaan en reikwijdte van de renaissance

De renaissance verspreidde zich vanuit Italië naar Noord-Europese steden. Daar had het humanisme grote invloed op religieuze ideeën. Toch was de renaissance geen totale breuk met het middeleeuwse denken.

Italiaanse stadstaten

De renaissance begon in Italië. Dat had een aantal oorzaken.

Ten eerste was in Italië de langeafstandshandel opgebloeid, waardoor de welvaart groeide. Rijke families gaven kunstenaars opdrachten om schilderijen en gebouwen te maken, tot nut van de hele stad, maar ook ter meerdere glorie van zichzelf. Bovendien leidde deze handel tot intensiever contact met de Arabische wereld. Daar waren antieke geschriften wél bewaard gebleven: in Arabische vertalingen en met toevoegingen van Arabische geleerden.

Ten tweede voelde de stedelijke elite in Italië zich verwant met de oude Romeinse cultuur: dit was hun geschiedenis. De restanten waren in Italiaanse steden nog overal zichtbaar en veel antieke werken waren in Italiaanse kloosters bewaard gebleven.

Noord-Europa

Vanaf 1500 werd Noord-Europa het centrum van kunst en wetenschap. Dat de nieuwe denkbeelden zich snel konden verspreiden, was mogelijk door de boekdrukkunst. In Europa ontdekten mensen rond 1450 deze kunst om met losse letters boeken te drukken. Daardoor konden kunstenaars en geleerden elders in Europa eenvoudig kennisnemen van de renaissance.

In Noord-Europa hadden de ideeën uit het humanisme en de renaissance onder andere invloed op hoe men tegen de kerk aankeek. Met hun kennis van Latijn en Grieks keken humanisten namelijk kritisch naar de Latijnse Bijbelvertaling, die in de kerk veel werd gebruikt. Daaruit volgde ook een bredere kritiek, bijvoorbeeld op de rijkdom van de kerk en de manier waarop de kerk zich mengde in wereldse zaken. Ook Desiderius Erasmus, een van de belangrijkste Bijbelse humanisten in Europa, keek kritisch naar de Bijbel. Hij beschreef bijvoorbeeld waar de geloofspraktijk afweek van de oorspronkelijke leer en was kritisch over het gedrag van geestelijken. Hierdoor begonnen sommigen te streven naar een meer persoonlijk geloof waarin de kerk minder belangrijk was.

Continuïteit

Ondanks deze grote veranderingen in het denken is er om verschillende redenen geen scherpe breuk tussen middeleeuwen en renaissance.

Ten eerste kwam een grote groep mensen nauwelijks in aanraking met de nieuwe ideeën. De renaissance verspreidde zich vooral onder een elite van mannelijke machthebbers, rijke burgers, geleerden en kunstenaars, alhoewel er enkele vrouwelijke weldoeners, kunstenaars en schrijvers waren. Wel nam in steden het aantal geletterde mensen toe, bijvoorbeeld onder ambachtslieden en hun familie. Deze mannen en vrouwen konden via boeken hun blikveld verbreden.

Ten tweede is het niet zo dat mensen ofwel ‘middeleeuws’ dachten ofwel ‘renaissancistisch’. Het was een combinatie. De mensen die een intense belangstelling voor het leven op aarde hadden, bleven in God geloven en zochten naar manieren om de klassieke en de christelijke cultuur met elkaar te verbinden.

VRAGEN

4 Verklaar waarom de renaissance in Italië begon. Noem twee redenen.

5 Gingen mensen door de geschriften van humanisten als Erasmus positiever of negatiever aankijken tegen de kerk? Leg je antwoord uit.

6 Tussen de middeleeuwen en de renaissance bestond discontinuïteit.

a Leg dit uit met behulp van het veranderende mensbeeld en wereldbeeld.

b Leg uit dat er ook continuïteit bestond tussen middeleeuwen en renaissance.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2.3 De Reformatie

CASUS

Een geleerde monnik bezoekt Rome

BRON 1 Een Duitse prent uit de 16e eeuw, waarin kritiek wordt geuit op de katholieke kerk. De prent toont de paus, een bisschop en andere katholieke geestelijken die zich te buiten gaan aan eten en drank. Rechts zit Maarten Luther: hij wordt buiten de deur gehouden.

Na een voettocht van twee maanden, vanuit het midden van het Duitse Rijk, kwam een 26-jarige monnik in oktober 1510 aan in de stad Rome. Zijn naam was Maarten Luther en hij was vol verwachting nu hij het heilige centrum van de kerk zou gaan zien. Hij hoopte te worden overspoeld door een golf van devotie (religieuze toewijding). Dit was immers de plaats waar iedereen zijn leven aan God wijdde.

Maar Luther kwam bedrogen uit. Het ging er in Rome heel anders aan toe dan hij zich had voorgesteld. Het geloof werd er verkocht als een commercieel product. De kerk verdiende goed aan de vele duizenden pelgrims die Rome elk jaar bezochten. Zo moest voor een bezoek aan de grafkelder van een martelaar dik worden betaald.

Ook de devotie van andere mensen viel hem tegen. Op straat hoorde hij mensen zeggen: ‘Als er al een hel mocht zijn, dan is Rome erop gebouwd!’ Priesters hadden weinig geduld met de gelovigen en raffelden de kerkdienst snel af. En wat te denken van de paus zelf? Die was meestal niet eens aanwezig in Rome, omdat hij oorlog voerde om zijn bezittingen uit te breiden. Toen Luther Rome dat jaar verliet, was hij een illusie armer en vol twijfels over de kerk.

VRAGEN

1 **a** Waarom had Luther aanvankelijk zulke hoge verwachtingen van Rome?

b Uiteindelijk overheerste na Luthers bezoek de teleurstelling.
Welke twee oorzaken voor deze teleurstelling worden in de tekst genoemd?

c Luther was in deze periode niet de enige die teleurgesteld was in de katholieke kerk.
Welke kritiek zie je in bron 1?

2 De kritiek op de kerk zwol in de loop van de 16e eeuw alleen maar verder aan. De casus toont daarvoor een religieuze oorzaak.
Bedenk ook een sociaal-economische of een politiek-bestuurlijke oorzaak.

Kritiek op de kerk

★ 21 De protestantse Reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had

In de loop van de middeleeuwen waren heel West-Europa en grote delen van Oost-Europa gekerstend: vrijwel alle mensen volgden de leer van de katholieke kerk. Gelovigen met ideeën die afweken van de officiële kerkleer, werden door de kerk **ketters** genoemd en bestreden. Dus toen Luther in 1517 zijn kritiek op de katholieke kerk in 95 stellingen verwoordde, wist hij dat hij een conflict riskeerde. Dankzij de boekdrukkunst verspreidden zijn ideeën zich vervolgens razendsnel door Europa. Luthers kritiek had betrekking op vier aspecten: de handel in aflaatbrieven, de heiligenverering, een aantal sacramenten (heilige rituelen) en de organisatie van de kerk.

> 'Waarom bouwt de paus nu niet liever de Sint-Pieterskerk van zijn eigen geld in plaats van dat van de arme christenen, terwijl zijn vermogen toch groter is dan dat van de rijkste man?'
> — Uit stelling 86 van Luther.

Aflaatbrieven

Een aflaatbrief was een papieren bewijs van een aflaat: de kwijtschelding van zonden. Het was steeds gebruikelijker geworden om zulke aflaatbrieven van de kerk te kopen. Mensen deden dit graag, want hoe meer zonden waren kwijtgescholden, hoe eerder ze in de hemel zouden komen. Volgens Luther leidde deze praktijk af van het ware geloof: je zonden zouden worden vergeven als je Jezus daar oprecht om vroeg. Maar wat hem vooral stoorde, was dat de kerk zichzelf op deze manier verrijkte.

Heiligenverering

Heiligenverering was in de middeleeuwse kerk heel gebruikelijk. Heiligen als Maria, Sint-Nicolaas en Sint-Maarten waren mensen die tijdens hun leven uitzonderlijk vroom waren geweest of bijzondere daden hadden verricht. Daardoor stonden ze dicht bij God en beschikten ze over bijna magische krachten. Heiligen zouden daardoor hulp kunnen bieden in moeilijke situaties. In de middeleeuwen werden vaak beelden van heiligen gemaakt, die in de kerk werden vereerd. Over heiligenverering stond echter niets in de Bijbel. Sterker nog: daar stond dat je helemaal geen beelden mocht maken en niemand anders mocht aanbidden dan God zelf.

Sacramenten

In de middeleeuwen verrichtten priesters allerlei rituele handelingen om ervoor te zorgen dat de zielen van de gelovigen uiteindelijk naar de hemel zouden gaan.

Zeven van deze rituelen beschouwde (en beschouwt) de katholieke kerk als heilig, namelijk:

- de doop (waarbij je wordt opgenomen in de christelijke gemeenschap);
- het vormsel (waardoor je daadwerkelijk gaat deelnemen aan het geestelijk leven);
- de eucharistie ofwel het avondmaal (een ritueel tijdens de mis waarbij brood en wijn zouden veranderen in het lichaam en het bloed van Jezus);
- de biecht (het uitspreken van je zonden);
- het huwelijk;
- het sacrament voor de zieken (of stervenden);
- de wijding tot priester.

Luther accepteerde als sacramenten alleen de doop, het avondmaal en de biecht, omdat die rechtstreeks te maken hadden met het verkrijgen van vergeving van zonden.

BRON 2 Spotprent met een duivel en een doedelzak in de vorm van het hoofd van Luther (1525).

Organisatie van de kerk

Ten slotte had Luther moeite met de zeer strikte kerkelijke **hiërarchie** (rangorde) van paus, bisschoppen en lagere priesters. Luther accepteerde niet dat de paus zich een gezag toe-eigende dat alleen aan God toebehoorde: het schenken van vergiffenis. Uiteindelijk leidde deze redenering tot de opvatting dat de gelovige zelf op zoek moest naar God door de Bijbel te lezen. Die moest dan ook in de volkstaal beschikbaar komen. Priesters van hoog tot laag waren dan niet meer nodig.

INFO 1 Belangrijke kenmerken van het katholicisme, lutheranisme en calvinisme.

KATHOLICISME	LUTHERANISME	CALVINISME
Je komt in de hemel door de regels van de kerk op te volgen en goede dingen te doen.	Je komt in de hemel door oprecht geloof en berouw over je zonden.	Je bent voorbestemd voor de hemel of de hel. Op de hemel kun je alleen hopen door hard te werken en sober te leven.
De paus is het hoofd van de kerk. Verzet tegen de paus is niet toegestaan.	De vorst is het hoofd van de kerk. Verzet tegen een vorst is niet toegestaan.	Er is geen kerkhoofd: iedere gemeente bestuurt zichzelf. Verzet tegen een vorst die zich misdraagt, is toegestaan.
Geestelijken mogen niet trouwen.	Geestelijken mogen trouwen.	Geestelijken mogen trouwen.
De Bijbel en uitspraken van belangrijke geestelijken zijn de basis van het geloof.	De Bijbel is de basis van het geloof.	De Bijbel is de basis van het geloof.
Er zijn zeven sacramenten.	Er zijn drie sacramenten: doop, biecht en avondmaal (eucharistie).	Er zijn twee sacramenten: doop en avondmaal.
Heiligen zijn een voorbeeld.	Heiligenverering is afgoderij.	Heiligenverering is afgoderij.

VRAGEN

3 **a** Luthers opvattingen over het krijgen van vergeving voor zonden wijkt op enkele punten af van de katholieke leer, maar er zijn ook overeenkomsten. Noem een verschil en een overeenkomst.

b Luthers vier belangrijkste kritiekpunten op de kerk uit de 16e eeuw hebben allemaal te maken met de relatie van de gelovige tot God.
Leg dit uit.

4 Wat vertelt bron 2 je over de bekendheid van de ideeën van Luther in zijn eigen tijd? Leg je antwoord uit.

De christelijke kerk in West-Europa valt uiteen

★ **21** De protestantse Reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had

De kritiek van Luther en anderen leidde ertoe dat het **christendom** in de 16e eeuw in verschillende stromingen uiteenviel. Naast de katholieke kerk ontstonden ook protestantse kerken. Dit leidde tot religieuze, maar ook tot politieke onrust in West-Europa.

De Reformatie

De kritiek van Luther was een belangrijk moment in de **Reformatie**. Met dit woord, dat letterlijk 'hervorming' betekent, doelen we op de 16e-eeuwse pogingen om het christelijke geloof van alle misstanden te zuiveren.

Aanvankelijk wilde Luther de kerk van binnenuit hervormen. De kerk reageerde echter afwijzend en ging Luther en gelijkgestemden uiteindelijk vervolgen. Daardoor kwam het tot een splitsing binnen de christelijke kerk in West-Europa.

Luther was niet de enige hervormer: ook Johannes Calvijn en anderen hadden scherpe kritiek op de kerk. Op een aantal punten verschilden deze hervormers van mening (zie info 1). Daarom richtten de volgelingen van Luther en Calvijn hun eigen kerken op. Zo ontstonden er in het westen van Europa verschillende christelijke kerken: de oorspronkelijke ofwel katholieke kerk tegenover verschillende protestantse kerken, gebaseerd op bijvoorbeeld het **lutheranisme** of het **calvinisme**. Protestantse kerken worden ook wel 'hervormde' of 'gereformeerde' kerken genoemd.

Katholieke reactie

Toen in de loop der jaren steeds meer mensen de kerk verlieten, organiseerde de katholieke kerk het Concilie van Trente (1545-1563). Tijdens deze kerkvergadering verboden kerkleiders de verkoop van aflaatbrieven. Ook benadrukten zij nogmaals dat christenen heiligen wel mochten vereren, maar niet als goden mochten aanbidden. Tegelijk werd besloten om ketters harder aan te pakken. Daarvoor werden de kerkelijke rechtbanken (de **inquisitie**) ingezet. De reactie van de katholieke kerk op de Reformatie noemen we de **Contrareformatie**.

BRON 3 De kerk van Lyon, genaamd ‘Het paradijs’, gebedsruimte van Franse calvinisten, zonder symbolen of versieringen die gelovigen konden afleiden van hun direct contact met God. (Schilderij toegeschreven aan Jean Perrissin, 1564.)

Politieke gevolgen

De Reformatie had enorme gevolgen, voor iedereen in Europa, zowel koningen als gewone mensen. Overal was het dagelijks leven doortrokken van geloof en het maakte nogal wat uit of dat katholiek of protestants was. Dat mensen met verschillende geloven door elkaar zouden wonen, was nauwelijks voor te stellen.

Ook bestuurlijk leidde het uiteenvallen van de kerk tot problemen. Een protestant gehoorzaamde niet zonder meer aan een katholieke vorst, en andersom. Daarom streefden de meeste vorsten naar religieuze eenheid binnen hun rijk. Vooral in Noord-Europa, waar veel Lutheranen woonden, braken vorsten met de katholieke kerk. Zij werden zelf hoofd van een nieuwe lutherse kerk waarvan al hun onderdanen lid waren. In Zuid-Europa bleven veel staten katholiek. Bijna overal werden afwijkende christelijke stromingen – katholiek dan wel protestants –met harde hand onderdrukt. Het uiteenvallen van Europa in katholieke en protestantse gebieden verliep dus allesbehalve vreedzaam. Vanaf 1520 braken er in Europa grote oorlogen uit, die tot in de 17e eeuw zouden voortduren.

BRON 4 Religie in Europa aan het eind van de 16e eeuw.

VRAGEN

5 Op welke manier leidde de Reformatie tot een splitsing in de christelijke kerk?

6 Gebruik bron 4.

a Waar heeft de lutherse kerk zich het meest verspreid?

b Waar heeft de calvinistische kerk zich het meest verspreid?

7 De katholieke kerk reageerde op het ontstaan van het protestantisme tijdens het Concilie van Trente.
Hoe kun je haar reactie samenvatten?

8 **a** De Reformatie had een aantal belangrijke gevolgen.
Noem een politiek-bestuurlijk en een cultureel gevolg.

b De Contrareformatie was een poging van de katholieke kerk om de Reformatie tegen te gaan en weer religieuze eenheid in Europa te brengen.
Leg uit waarom de Contrareformatie juist bijdroeg aan een verdere verharding van de religieuze tegenstellingen.

Bij deze tekst past een ‘Historisch denken’-opdracht.
Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2.4 De Opstand in Europees perspectief

CASUS

Een mislukte aanslag

In heel West-Europa stelde de Reformatie mensen voor de vraag: kunnen mensen met verschillende geloven samen in dezelfde staat leven? Voor radicale katholieken en protestanten was het antwoord een volmondig ‘nee’. Zo ook voor de Spaanse koning Filips II. In zijn rijk, waartoe ook de Nederlandse gewesten behoorden, vervolgde hij ketters streng. Antwerpen had zijn bijzondere aandacht. De rijke handelsstad was al langere tijd een middelpunt van protestants verzet. Het katholieke bestuur van de stad steunde koning Filips II, maar er braken steeds vaker rellen uit. Filips II had zijn handen vol, want ook in andere Nederlandse gewesten kwamen steden in opstand.

In 1574 kwam het het Spaanse bestuur ter ore dat er – voor de derde keer in korte tijd – een complot op handen was in Antwerpen. Een groep radicale protestanten wilde het katholieke bestuur van de stad verjagen en vervangen door een protestants bestuur. Soldaten kamden de stad uit om de samenzweerders te vinden. Ze vielen ook het huis van Margaretha Coppier binnen. Tot haar familie behoorden vooraanstaande protestanten die steun gaven aan het verzet tegen Filips. Het verhaal gaat dat de Spaanse soldaten ter plekke op tafel een beloning uitschreven voor de uitlevering van de leiders van het complot. Ze hadden niet in de gaten dat diezelfde leiders zich onder haar tafel hadden verstopt. Coppier ging niet op het aanbod in. Zo ontsnapten de opstandelingen aan de dood, maar Antwerpen bleef in katholieke handen – voorlopig.

BRON 1 Margaretha Coppier staat Spaanse soldaten te woord die haar huis zijn binnengedrongen. Wat de Spanjaarden niet zien, is dat Coppier een aantal protestantse samenzweerders heeft verborgen in de kast onder de tafel: hun vingers steken tussen de deuren uit. Detail uit een schilderij door Valentijn Bing (1842).

VRAGEN

1 **a** Filips II was van mening dat mensen met een verschillend geloof niet samen in dezelfde staat konden leven.
Bedenk een cultureel-mentale en een politiek-bestuurlijke reden voor deze opvatting.
b Vergelijk deze opvatting van Filips II (zie vraag a) met de opvattingen in de huidige wereld.
Zie je vooral overeenkomsten of verschillen? Welke oorzaak heeft dit, denk je?

2 Gebruik bron 1.
Het schilderij is gemaakt in de 19e eeuw, toen het conflict in de Nederlanden vaak werd gezien als een nationale strijd tegen Spanje.
Leg uit, met behulp van de casustekst, dat deze interpretatie niet geheel terecht is.

De Nederlanden in opstand

★ 22 Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat

De mislukte aanslag in Antwerpen was slechts één van de gebeurtenissen in een slepende opstand tegen de Spaanse koning in de Nederlandse gewesten. Het geloof speelde daarin een belangrijke rol, maar het conflict had ook een politiek-bestuurlijke oorzaak. Uiteindelijk maakten zeven gewesten zich los van het Spaanse Rijk: de eerste Nederlandse staat.

Achtergronden van de Opstand

Zoals overal in West-Europa leidde ook in de Nederlanden de Reformatie tot de opkomst van nieuwe geloofsrichtingen. Vooral het calvinisme groeide, hoewel de calvinisten gedurende de hele 16e eeuw in alle gewesten een minderheid bleven. Maar ook inwoners die katholiek bleven, uitten steeds vaker kritiek op het beleid van de vorst. De Nederlanden behoorden tot het Spaanse Habsburgse Rijk. De heersers van dit rijk, eerst Karel V en daarna Filips II, waren overtuigd katholiek. Voor hen was het 'ketterse' calvinisme absoluut onverteerbaar: een rijk kon in hun ogen maar één godsdienst hebben. De vervolging van ketterij werd steeds feller. De inquisitie bracht tussen 1520 en 1566 duizenden protestanten ter dood.

> 'Ik zou liever mijn staten en, indien ik ze had, honderd levens verliezen, dan ook maar het minste te dulden dat tegen de religie of de dienst van God ingaat.'
> — Uitspraak van Filips II, kort na de Beeldenstorm.

Maar er was meer aan de hand. Karel V en later zijn zoon Filips II voerden in de Nederlanden een politiek van **centralisatie**: zij wilden de greep op alle gebieden in hun rijk vergroten. Daarom maakten zij gebruik van geschoolde ambtenaren, die niet afkomstig waren uit de lokale **adel** en die loyaal waren aan de vorst. De adel zag zich hierdoor steeds meer beroofd van invloed en **privileges**, en voelde zich in zijn traditionele positie van bestuurder aangetast. Bovendien streefde de Spaanse koning naar het invoeren van vaste belastingen, zodat hij voor belastingheffing niet telkens opnieuw toestemming hoefde te verkrijgen van adel en steden. Dit voornemen stuitte op veel verzet bij de adel en in de steden, die zich dit privilege niet zomaar lieten afnemen.

Verloop en gevolgen van de Opstand

Het toenemende verzet tegen zowel de godsdienstvervolgingen als de centralisatie leidde tot een conflict dat wordt aangeduid als de Opstand. Het begon in 1566 met de Beeldenstorm, waarbij beelden en complete kerkinterieurs werden vernield. Daaraan namen veel calvinisten deel: protestanten keuren de verering van beelden af. Filips II reageerde door troepen te sturen. De opstandelingen schaarden zich op hun beurt achter de edelman Willem van Oranje. Vanaf 1568 waren de opstandelingen in oorlog met de Spaanse vorst, een conflict dat tachtig jaar zou duren.

BRON 2 Vanaf 1566 sloegen protestanten in de kerken vaak de heiligenbeelden kapot. Soms vonden ze het voldoende om alleen de gezichten weg te slaan. Dit deel van een altaar in de Utrechtse Domkerk bleef bij de Beeldenstorm van 1566 nog gespaard, maar bij een latere beeldenstorm (in 1580) verloor het alsnog alle gezichten.

Het voornaamste gevolg van de Opstand was de scheiding van de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden, waarbij het zuiden katholiek bleef en trouw aan de Spaanse vorst en de opstandige gewesten in het noorden zich aaneensloten in de Unie van Utrecht (1579). In feite ontstond daardoor een nieuwe staat. Met het opstellen van het *Plakkaat van Verlatinghe* (1581) verbraken de opstandelingen de banden met de Spaanse vorst definitief. Toen verschillende pogingen om een nieuwe vorst te vinden strandden, besloten de gewesten (in 1588) een zelfstandige **republiek** te vormen. Het calvinisme werd daar de belangrijkste godsdienst, maar er was ook sprake van **tolerantie** ten opzichte van het katholicisme en andere geloven. Pas in 1648, tachtig jaar na het begin van de oorlog, sloot de Republiek definitief vrede met Spanje (Vrede van Münster).

In geen enkel ander land leidde de strijd over godsdienst en bestuur tot de vorming van een **staat** zonder vorst. Deze republiek zou ruim twee eeuwen blijven bestaan.

BRON 3 Katholieke geestelijken worden in februari 1580 door een menigte uit de stad Leeuwarden verdreven, begeleid door soldaten en zelfs een fanfare. Tolerantie in noordelijke gewesten was niet vanzelfsprekend; zo werden katholieken er vaak van verdacht dat zij aan Spaanse zijde stonden. (Tekening uit 1580.)

VRAGEN

3 **a** De tekst geeft een aantal motieven van inwoners van de Nederlandse gewesten voor een opstand tegen Spanje. Noem er minimaal drie.
b Waarom waren die motieven strijdig met de belangen van de Spaanse vorst?

4 **a** Maak een tijdlijn of chronologisch overzicht van de Nederlandse Opstand tegen Spanje.
b Beredeneer dat de totstandkoming van de Republiek geen vooropgezet plan was, maar een onbedoeld gevolg.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

Strijd om geloof en centralisatie

Niet alleen in de Nederlanden bestonden religieuze spanningen. Ook in Frankrijk en het Duitse Rijk kwam het in de 16e eeuw tot uitbarstingen over geloofskwesties. En ook daar waren deze conflicten verweven met een strijd over de centralisatie van het bestuur.

Frankrijk

In Frankrijk had het calvinisme aan het begin van de 16e eeuw vooral in het zuiden en westen aan aanhang gewonnen. Aanvankelijk leidde dit niet tot een godsdienstoorlog. De toenmalige vorst had geen baat bij de introductie van het nieuwe geloof, maar ook niet bij een felle onderdrukking ervan. Dat veranderde onder latere koningen, omdat de Franse adel verdeeld raakte in een katholiek en een hugenoots (calvinistisch) verbond. Beide partijen probeerden de koning voor zich te winnen. Tegelijkertijd wilden ze voorkomen dat de koning te veel macht zou krijgen. Dit leidde tot verschrikkelijke godsdiensttwisten. De rust keerde pas terug in 1598, toen de hugenoten enige vrijheid van godsdienst kregen (Edict van Nantes).

BRON 4 Tijdens de Bartholomeusnacht op 24 augustus 1572, ook wel de Parijse bloedbruiloft genoemd, werden Franse hugenoten (protestanten) op bloedige wijze vermoord. (Schilderij van François Dubois, ca. 1572-1584.)

Duitse Rijk

Karel V was naast koning van Spanje eveneens keizer van het Heilige Roomse Rijk of Duitse Rijk. Dit rijk was verdeeld in allerlei kleinere gebieden, waar lokale vorsten of geestelijken het voor het zeggen hadden. Een aantal van hen had zich bekeerd tot het lutheranisme en raakte hierover in conflict met Karel V. Maar ook hier speelden andere factoren een rol. Vorsten die graag hun zelfstandigheid en regionale macht behielden, streden tegen keizer Karel V, die het Duitse Rijk wilde centraliseren.

Bij de Godsdienstvrede van Augsburg in 1555 erkende de keizer dat elke vorst zijn eigen religie mocht kiezen en dat zijn onderdanen hem in die keuze zouden volgen. Verder aanvaardde hij een beperking van zijn politieke macht. De vrede zorgde voor een halve eeuw van relatieve rust.

Vanaf 1618 begonnen de Habsburgse keizers echter opnieuw te streven naar centralisatie en religieuze eenheid. Niet alleen de protestantse, maar ook de katholieke vorsten verzetten zich hiertegen. Dit leidde wederom tot oorlog.

BRON 5 Drie vrouwen, beschuldigd van hekserij, worden opgehangen. Zogenaamde heksenvervolgingen, die tussen de 15e en 18e eeuw plaatsvonden in West-Europa, zagen hun hoogtepunt tijdens de Reformatie en de godsdienstoorlogen, toen de katholieke kerk haar grip op de samenleving probeerde te verstevigen. Slachtoffers waren relatief vaak alleenstaande vrouwen die (informeel) een medisch beroep uitoefenden, zoals verloskundige. (Boekillustratie uit 1589.)

In 1648 waren de partijen oorlogsmoe en sloten ze de Vrede van Westfalen. Hierbij werden de Duitse vorsten in hun gezag hersteld. De keizer was er definitief niet in geslaagd zijn wil op te leggen aan de staten in het Duitse Rijk, dat daardoor een lappendeken van staatjes bleef in plaats van een centraal bestuurde staat. Bovendien mocht elke vorst, net als bij de Vrede van Augsburg, zelf bepalen welke godsdienst zijn onderdanen zouden belijden: het katholicisme, het calvinisme of het lutheranisme. De onderdanen kregen het recht vast te houden aan een afwijkend geloof, maar dan moesten ze wel huis en haard opgeven en het gebied van de vorst verlaten.

VRAGEN

5 **a** Welke twee conflicten speelden er in Frankrijk in de 16e en 17e eeuw?
b Hoe loste het Edict van Nantes een van beide (tijdelijk) op?

6 **a** Tegen wie streden de protestanten vóór 1555 in het Duitse Rijk om hun religie in vrijheid te kunnen belijden?
b Waarom ging de strijd om meer dan religie alleen?

7 De Vrede van Westfalen van 1648 maakte een eind aan de Dertigjarige Oorlog.
Wat betekende deze vrede voor:
- het Duitse Rijk;
- de Duitse vorsten;
- Duitse gelovigen?

8 Vergelijk de uitkomst van de conflicten in het Duitse Rijk met die van de strijd in de Noordelijke Nederlanden.
Noteer de overeenkomsten en verschillen voor de staatsvorm en de godsdienst.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Historisch denken

Beesten of broeders?

Zie paragraaf 2.1

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- BETEKENIS GEVEN

In de zomer van 1550 riep keizer Karel V geleerden uit zijn rijk (waaronder Spanje) bij elkaar. Hij wilde weten of hij eigenlijk wel oorlog mocht voeren tegen de bewoners van Amerika (de 'indianen'), met als doel hen daarna tot het christendom te bekeren. De belangrijkste geleerden waren Juan Ginés de Sepúlveda, een humanist die nooit in Amerika was geweest, en Bartolomé de las Casas, een priester die enkele decennia in het Caribisch gebied had gewerkt.

Je onderzoekt welke standpunten beide geleerden innamen en hoe je hun verschillende perspectieven kunt verklaren.

VRAGEN

1 Gebruik bron 2 tot en met 5.

a Beschrijf telkens in één zin hoe de bewoners van Amerika moeten worden behandeld volgens Sepúlveda en hoe volgens Las Casas.

b Met welke argumenten onderbouwt Sepúlveda zijn mening in deze bronnen? Noem er twee.

c Met welke argumenten onderbouwt Las Casas zijn mening in deze bronnen? Noem er twee.

d Sepúlveda en Las Casas denken heel verschillend over de vraag of Karel V oorlog mag voeren tegen de bewoners van Amerika.
Bedenk een verklaring voor dit verschil in perspectief.

2 Gebruik bron 1.
Leg uit dat beide geleerden de bron zouden kunnen gebruiken om hun standpunt te ondersteunen.

3 Gebruik bron 2 tot en met 5.
De bronnen in deze opdracht zijn geschreven in een heel andere tijd en in een andere samenleving.

a Een bewering: 'Met zijn opvatting over de bewoners van Amerika staat Las Casas dichter bij onze tijd dan Sepúlveda.'
Toon dit aan.

b Leg uit, telkens met een verwijzing naar de bron, hoe het perspectief van Las Casas toch ook wordt beïnvloed door het feit dat:
– hij christen is en
– in het Europa van de 16e eeuw woont.

BRON 1 Tekening van een Azteeks religieus ritueel. Bij dit ritueel werd vaak de huid van een nog levende slaaf afgesneden. De priester droeg deze huid als onderdeel van de ceremonie. De afbeelding komt uit een boek (uit ca. 1540) van een Spaanse monnik die lange tijd in Amerika woonde.

BRON 2 Sepúlveda zei tijdens het debat over de bevolking van Amerika:

Bij deze kleintjes vind je nauwelijks een spoor van menselijkheid; [...] Ze hebben geen geschreven wetten, maar alleen barbaarse instellingen en gebruiken. [...] Ze vechten in razernij voortdurend gruwelijke oorlogen met elkaar uit en beschouwen een overwinning als waardeloos wanneer ze niet het vlees van hun vijanden hebben opgegeten.

BRON 3 Las Casas zei tijdens het debat:

De indianen zijn onze broeders en Christus heeft zijn leven voor hen gegeven. Waarom vervolgen wij hen dan met zulk een onmenselijke wreedheid als zij dat niet verdienen? [...] Zij zullen het onderricht uit de Bijbel welwillend ontvangen, zo weet ik, want zij zijn niet dom of barbaars, maar bezitten een inheemse oprechtheid en ze zijn eenvoudig, bescheiden en zachtaardig.

BRON 4 Sepúlveda enkele jaren later in een brief aan Filips II (de opvolger van Karel V als koning van Spanje).

[Dat indianen leven als beesten,] is te zien aan de afschuwelijke en verbazingwekkende offers van mensen aan hun duivels; het is ook te zien aan het eten van menselijk vlees, het levend verbranden van weduwen en andere misdaden tegen de wetten van de natuur. [...] Zij doen deze dingen in het openbaar en denken dat het vrome daden zijn. De bescherming van onschuldige personen tegen zulke wandaden geeft ons het recht, door God en de natuur, om oorlog tegen deze barbaren te voeren en hen te onderwerpen aan het Spaanse gezag.

BRON 5 Las Casas enkele jaren na het debat, over zijn reden om te schrijven over de situatie in de Nieuwe Wereld.

[Het is een misvatting te denken] dat deze volken de essentiële eigenschappen van mensen zouden missen, waardoor ze als brute beesten worden beschouwd, die niet in staat zijn tot deugdzaamheid en religie. [...] Deze mensen zijn voor eeuwen verborgen geweest en vergeten, en het is mijn bedoeling geweest op een of andere manier de handen uit te steken naar hen, zodat zij niet meer worden onderdrukt zoals nu, [...] en niet permanent in het duister hoeven te verblijven.

Zodra het muntje in de kist klinkt ...

Zie paragraaf 2.3

- HISTORISCH BEWIJS
- OORZAKEN EN GEVOLGEN

In 1515 kondigde paus Leo X aan dat diegenen die geld zouden geven voor de bouw van de nieuwe Sint-Pieterskerk in Rome, een aflaat zouden ontvangen. De Duitse monnik Johann Tetzel kreeg de opdracht deze aflaatbrieven te promoten. In het voorjaar van 1517 bezocht Tetzel de stad Wittenberg, waar Maarten Luther hoogleraar was aan de universiteit. Dit bezoek zou grote gevolgen hebben voor de toekomst van de christelijke kerk in Europa.

In deze opdracht onderzoek je gevolgen van de aflatenhandel en beoordeel je historische bronnen daarover.

VRAGEN

4 Gebruik de inleiding en bron 6.
a Wat is de aanleiding voor Luther om in 1517 zijn 95 stellingen te publiceren?
b Wat is het bezwaar van Luther tegen aflatenhandelaren als Tetzel?

5 Gebruik bron 7.
De maker van dit pamflet geeft zijn mening over de aflatenhandel.
Leg uit, met twee verwijzingen naar de bron, welke mening dat is.

6 Gebruik bron 8.
Stel, je schrijft een werkstuk over de aflatenhandel in Duitsland in de eerste helft van de 16e eeuw en je vindt deze bron. Je hebt twee hoofdstukken:
1 De manier waarop Johann Tetzel aflaten verkocht
2 De discussie die in Duitsland werd gevoerd over aflaten

Leg uit, telkens met een andere verwijzing naar de bron, dat je de bron:
– voor het eerste hoofdstuk minder betrouwbaar vindt en
– voor het tweede hoofdstuk meer betrouwbaar vindt.

7 Gebruik bron 7 en 8.
De vondst van bron 7 vergroot mogelijk de betrouwbaarheid van bron 8 voor hoofdstuk 1 van je werkstuk (zie vraag 6). Leg dit uit.

8 Gebruik bron 6 en 9.
Luther en paus Leo X uitten over en weer kritiek op elkaar. Toch was het uiteenvallen van de katholieke kerk een onbedoeld gevolg van hun handelen.
Noem een voorbeeld uit bron 6 (Luther) en bron 9 (paus Leo X) waaruit dit blijkt.

BRON 6 Op 31 oktober 1517 publiceert Maarten Luther zijn 95 stellingen (in het Latijn). Hieronder staan er vier:

36 Iedere christen die werkelijk berouw toont en spijt heeft van zijn zonden, kan rekenen op volledige kwijtschelding van straf en schuld, ook zonder aflaatbrief.

43 Men moet christenen vertellen, dat wie aan een arme geeft of aan een behoeftige leent, beter doet dan wie een aflaat koopt.

44 Want door een daad van liefde neemt de liefde toe en wordt de mens beter, maar door de aflaat wordt hij niet beter, hooguit wordt hij van wat straffen bevrijd.

50 Men moet christenen vertellen, dat de paus, als hij wist van de afpersingen door aflatenhandelaren, liever zou willen dat de Sint-Pieterskerk tot as zou verbranden dan dat die gebouwd moest worden van de huid, het vlees en de botten van zijn schapen [de gelovigen].

BRON 7 Een Duits pamflet (afbeelding en gedicht) uit het begin van de 16e eeuw. De titel luidt: 'De dominicaner monnik Johann Tetzel met zijn roomse aflatenhandel'. Rechts is Tetzel te zien met in zijn hand een aflaatbrief. In het midden staat een geldkist, links mannen die een aflaatbrief willen kopen.

Vertaling van het gedicht:
O jullie Duitsers, luister goed
ik ben dienaar van de heilige vader, de paus
en breng u nu als enige tienduizendnegenhonderd keer
genade en aflaat van uw zonde
voor u, uw ouders, vrouw en kind
de mate waarin ieder wordt beschermd
is afhankelijk van wat u in het kistje doet.
Zodra het muntje in de kist klinkt,
Hoei! Het zieltje in de hemel springt.

BRON 8 In 1545 schrijft de Duitse protestantse hervormer Friedrich Mekum (1490-1546) in zijn boek *Geschiedenis van de Reformatie* het volgende over Johann Tetzel:

[Hij was] de grootste schreeuwlelijk van Duitsland. Hij preekte enorme geldbedragen bijeen om die naar Rome te sturen. De zelfingenomenheid van deze domme en schaamteloze monnik was ongelooflijk. Zo zei hij dat de paus de macht had (op aarde en in de hemel) om zelfs iemand die met Maria had geslapen, vergiffenis te schenken, op voorwaarde dat er geld in de aflatenkas werd gestort. [...] Verder beweerde hij dat, zodra het geld in het kistje klinkt, het zieltje in de hemel springt. Zo geweldig zouden zijn aflaten zijn.

BRON 9 In 1520 komt paus Leo X in actie tegen Luther. Hij publiceert een brief met pauselijke uitspraken, waarin hij onder andere het volgende schrijft:

Op gezag van God en de gezegende apostelen Petrus en Paulus en op ons eigen gezag veroordelen we al deze stellingen [van Luther] als ketters, schandalig, fout, aanstootgevend voor simpele gelovigen en tegen de katholieke waarheid. [...] We verbieden alle gelovigen de foutieve stellingen van Luther te lezen, preken, publiceren of verdedigen. Zijn werk zal onder toeziend oog van een priester moeten worden verbrand. Luther kunnen we vanwege zijn dwalingen veroordelen als ketter. [...] Het is onze hoop dat hij zijn hart laat spreken en zich afkeert van zijn fouten. [Als hij dat binnen zestig dagen doet,] zullen we hem vriendelijk als een verloren zoon weer in de kerk verwelkomen.

Vorst gezocht

Zie paragraaf 2.4

- OORZAKEN EN GEVOLGEN
- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN

De katholieke Frans van Valois, hertog van Anjou en erfgenaam van de Franse troon, werd in 1579 benaderd door Willem van Oranje om als nieuwe landsheer van verschillende Nederlandse gewesten op te treden. Toen een aantal gewesten in 1581 hun trouw aan koning Filips II opzegde, was de weg vrij voor de hertog van Anjou. In 1582 werd hij ingezworen als hertog van Brabant. Dat gebeurde tijdens de 'blijde intrede', waarbij de inwoners van een stad een nieuwe vorst feestelijk onthalen.
Je onderzoekt welk oorzakelijk verband er is tussen deze gebeurtenis en het *Plakkaat van Verlatinghe*.

BRON 10 De beginwoorden van het *Plakkaat van Verlatinghe* (26 juli 1581), opgesteld uit naam van de 'Staten-Generaal van de Verenigde Nederlanden'.

Het is aan ieder bekend dat een vorst, als dienaar van God, geacht wordt zijn onderdanen te beschermen tegen alle onrecht, overlast en geweld, zoals een herder zijn schapen beschermt. De onderdanen zijn niet door God geschapen om de vorst in alles wat hij beveelt onderdanig te zijn en hem als slaven te dienen. De vorst [...] moet [zijn onderdanen] beschermen en liefhebben zoals een vader zijn kinderen liefheeft. Als een vorst zijn plichten niet nakomt, maar, in plaats van zijn onderdanen te beschermen, hen probeert te onderdrukken als slaven, dan is hij geen vorst, maar een tiran. In dat geval mogen zijn onderdanen, na beraadslaging in de Staten-Generaal, hem afzweren en een andere leider kiezen.

VRAGEN

9 Gebruik bron 10.
a Hoe moet een vorst zich (volgens de opstellers van het Plakkaat) gedragen ten opzichte van zijn onderdanen?
b Wat mogen de onderdanen volgens het Plakkaat doen als een vorst zich anders gedraagt?

10 Gebruik bron 11.
a Leg uit hoe de hertog van Anjou wordt verbeeld in het verslag.
b Willem van Oranje gaf opdracht tot het verslag. Bedenk welk bedoeld gevolg Willem van Oranje voor ogen had met dit verslag.

11 De blijde intrede van Anjou (bron 11) hield verband met bron 10.
Leg uit of de gebeurtenis:
– een direct of indirect gevolg is van bron 10 en
– een bedoeld of onbedoeld gevolg is van bron 10.

12 Willem van Oranje en de gewesten hadden een verschillend belang bij het aantreden van de hertog van Anjou als nieuwe landsheer.
Verklaar dit verschil door uit te leggen:
– dat Willem van Oranje vooral een militair voordeel zag in het aantreden van Anjou en
– dat de gewesten vooral een politiek nadeel zagen in het aantreden van Anjou.

BRON 11 Ingekleurde gravure van de hertog van Anjou uit het verslag (1582) van zijn blijde intrede in Antwerpen. Dit verslag werd gemaakt door Pierre Loyseleur de Villiers, een calvinistische predikant, in opdracht van Willem van Oranje. De hertog van Anjou moest in alle gewesten afzonderlijk worden ingezworen; in dit geval werd hij hertog van Brabant.

Afsluiting

Controleer jezelf

2.1 Wereldwijde contacten

1 Ik kan oorzaken noemen van de Europese expansie vanaf 1400.
2 Ik kan uitleggen welke wereldwijde culturele, economische, politieke en demografische gevolgen de Europese expansie had.

2.2 De renaissance

1 Ik kan uitleggen welk verband er bestaat tussen het humanisme en de renaissance.
2 Ik kan uitleggen hoe het mensbeeld en het wereldbeeld veranderden tijdens de renaissance.
3 Ik kan uitleggen waarom de renaissance begon in Italië en hoe deze zich verspreidde.
4 Ik kan uitleggen dat er geen scherpe breuk is tussen middeleeuwen en renaissance.

2.3 De Reformatie

1 Ik kan met voorbeelden uitleggen welke kritiek Maarten Luther op de katholieke kerk had.
2 Ik kan uitleggen hoe de Reformatie leidde tot een splitsing van de kerk in meerdere stromingen.
3 Ik kan uitleggen welke politiek-bestuurlijke en culturele gevolgen de Reformatie had.

2.4 De Opstand in Europees perspectief

1 Ik kan uitleggen dat de Nederlandse Opstand een politieke en een religieuze oorzaak had.
2 Ik kan uitleggen hoe de Nederlandse Opstand leidde tot het ontstaan van een zelfstandige republiek.
3 Ik kan uitleggen dat de burgeroorlogen in de 16e en 17e eeuw in Frankrijk en het Duitse Rijk een religieuze en een politieke oorzaak hadden.
4 Ik kan beschrijven hoe de burgeroorlogen in de 16e en 17e eeuw in Frankrijk en het Duitse Rijk eindigden.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

adel
calvinisme
centralisatie
christendom
Contrareformatie
expansie
hiërarchie
humanisme
inquisitie
ketter
klassieke cultuur
lutheranisme
mensbeeld
privilege
Reformatie
renaissance
republiek
staat
tolerantie
wereldbeeld

Jaartallen

ca. 1300-1600	Renaissance
ca. 1400	Europeanen beginnen vaarroutes naar Oost-Azië te zoeken
ca. 1450	Uitvinding boekdrukkunst in Europa
1492	Eerste contact tussen Europa en Amerika
1517	Luther publiceert 95 stellingen
1555	Godsdienstvrede van Augsburg
1566	Beeldenstorm, begin Opstand
1648	Vrede van Münster / Vrede van Westfalen

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 Vat de kenmerkende aspecten bij dit hoofdstuk (★ **18** tot en met ★ **22**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*. Gebruik de *Trainer 1500-1800*, opdracht 18.1 tot en met 22.4.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Herhalen van de leerstof

2 **a** Bekijk nogmaals de casus van elke paragraaf.
Leg per paragraaf het verband uit tussen de casus en een kenmerkend aspect van dit hoofdstuk.
b Bij dit hoofdstuk horen vijf kenmerkende aspecten.
Deze vijf ontwikkelingen zijn gekoppeld aan de 16e eeuw, maar enkele ontwikkelingen begonnen al eerder.
Geef voor elk kenmerkend aspect aan wanneer deze ontwikkeling begon.

Oefenen voor de toets

Gebruik bron 1.

2p **3** Toon met twee voorbeelden uit de bron aan dat de auteur vanuit Europees perspectief naar de niet-Europeanen keek.

Gebruik bron 2.
Tussen de nieuwe wetenschappelijke belangstelling in de renaissance en de Europese expansie in de 16e eeuw bestond een verband.

2p **4** Licht toe, telkens met een verwijzing naar de bron:
- hoe de nieuwe wetenschappelijke belangstelling de Europese expansie bevorderde en
- hoe de Europese expansie de wetenschappelijke belangstelling bevorderde.

In 1596 verscheen in Amsterdam het boek *De spiegel van de Spaanse tirannie in West-Indië*. 'West-Indië' was een veelgebruikte term voor Amerika. Het boek was geïllustreerd met afbeeldingen waarop, volgens de ondertitel, 'de onmenselijk wrede daden van de Spanjaarden' te zien waren.
Stel, je doet onderzoek naar het verdwijnen van de Azteekse cultuur.

2p **5** Leg uit dat de afbeeldingen in dit boek:
- waarschijnlijk relevant zijn voor je onderzoek, maar
- waarschijnlijk minder betrouwbaar zijn voor je onderzoek.

Tussen de opkomst van een stedelijke burgerij in de late middeleeuwen en het veranderende mensbeeld tijdens de renaissance bestaat een verband.

2p **6** Licht dat toe door:
- aan te geven wat dat nieuwe mensbeeld is en
- uit te leggen welk verband er is met de opkomst van een stedelijke burgerij.

Gebruik bron 3.
Dit pamflet toont een tegenstelling. De makers proberen daarmee een boodschap over te brengen die past bij een ontwikkeling in de 16e eeuw.

3p **7** Leg uit:
- met twee verwijzingen naar de bron, welke tegenstelling wordt bedoeld en
- welke boodschap de makers daarmee wilden overbrengen en
- met een verwijzing naar een kenmerkend aspect, dat deze boodschap past bij een ontwikkeling in de 16e eeuw.

Gebruik bron 4.
Deze propagandaprent uit 1566 is gemaakt door een voorstander van de Beeldenstorm.

4p **8** Toon dit aan door:
- met twee verwijzingen naar de bron, uit te leggen wat de boodschap is van de maker van deze prent en
- een politieke reden te noemen die de Beeldenstormers hadden om de prent onder de bevolking van de Nederlanden te verspreiden.

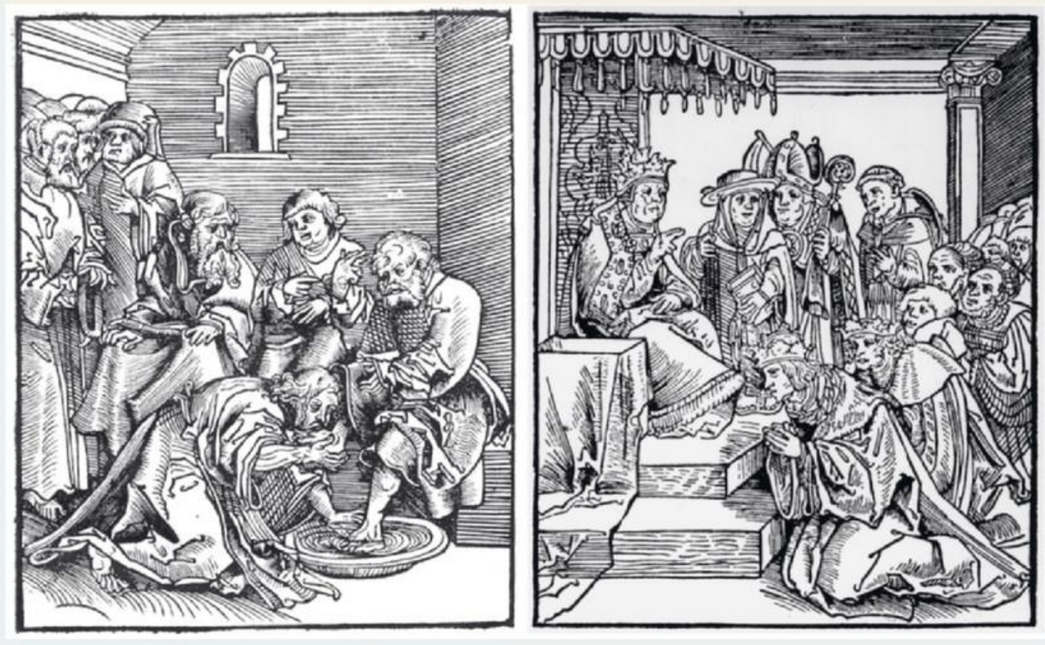
BRON 1 In 1706 verscheen de eerste Nederlandse vertaling van een oud Spaans geschiedenisboek van Antonio de Herrera. De titel was *Eerste zee-togt van Alonso d'Ojeda, en Amerikus Vesputius, ter nader ontdekking en bemagtiging van nieuwe landen, gedaan na de West-Indien*. Daarin vertelt de auteur onder meer hoe Spaanse ontdekkingsreizigers in 1499 op een onbekend eiland een ontmoeting hadden met enkele vrouwelijke inwoners die twee keer zo groot waren als zijzelf. De vrouwen nodigden de zeelieden uit om in een van de woonhutten wat te eten. Volgens de tekst gebeurde daarna het volgende.

[Ze twijfelden en overwogen] of ze niet met zijn allen een van deze jonge reuzinnen zouden grijpen om haar als bezienswaardigheid naar Castilië [in Spanje] mee te voeren; [maar toen] kwam vrijwel onmiddellijk een troep van meer dan dertig manvolk tevoorschijn die waren gewapend met knotsen, boog en pijlen en nog veel grotere reuzen bleken te zijn dan de vrouwen. En deze Herculessen* kwamen allen, zo naakt en woest als ze waren, op de Castilianen af, die nauwelijks wisten langs welke weg ze weer naar het strand konden terugkeren om, zonder in hun handen te vallen, weer aan boord te komen.
** Hercules: een grote halfgod uit de Grieks-Romeinse mythologie.*

BRON 2 Een kaart van Amerika uit 1596, omringd door enkele vroege ontdekkingsreizigers: Columbus, Vespucci, Magellaan en Pizarro.

BRON 3 Houtsnede die Lucas Cranach maakte voor een pamflet uit 1521, het zogenoemde *Passional Christi und Antichristi* ('Boek over de levens van Christus en de antichrist [duivel]'). Links is Jezus Christus geknield afgebeeld, rechts zit de paus op zijn troon.

BRON 4 Propagandaprent over de Beeldenstorm van een onbekende maker uit 1566. Rechts op de achtergrond worden heiligenbeelden vernield; op de voorgrond zijn Nederlandse edelen bezig de restanten op te vegen: 'Laten we dit snel en onvermoeibaar opruimen, want al dit beeldhouwwerk behoort de duivel toe.' Links zie je de paus, omringd door geestelijken die zeggen: 'Laten we goed en onophoudelijk bidden, zodat we onze heilige macht terugkrijgen.' Bij de duivel linksboven staat: 'Het zijn allemaal gebeden en schijterij voor niets, want ik spring er toch het beste uit.'

3 Een nieuwe republiek in Europa

TIJD VAN REGENTEN EN VORSTEN (1600-1700)

ca. 1600-ca. 1800 Handelskapitalisme en een wereldeconomie

ca. 1600-ca. 1700 Bloei van de Republiek

ca. 1600-ca. 1700 Wetenschappelijke revolutie

1550

1600

1588
Oprichting Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden

1609
Franse kolonisten mengen zich in de Noord-Amerikaanse pelshandel

1632
Rembrandt van Rijn schildert *De anatomische les*

1641
VOC verkrijgt monopolie in handel op Japan

Introductie

In 1628 liet de Antwerpse specerijenhandelaar Cornelis van der Geest zijn formidabele kunstverzameling vastleggen door schilder Willem van Haecht. Zijn kunstkabinet was niet uniek. In de 17e eeuw legden veel vorsten en rijke burgers een rariteitenverzameling aan. Zo'n verzameling moest een microkosmos vormen: de wereld in het klein. Zij bevatte naast kunstwerken dan ook boeken – en planten, dieren en voorwerpen die door de Europese expansie vanaf 1500 door handelsschepen uit alle werelddelen naar Europa werden gebracht. De nieuwe vondsten riepen vragen op en prikkelden de nieuwsgierigheid. Dit versterkte een ontwikkeling die al in gang was gezet door humanisten: de bestaande kennis werd herzien doordat geleerden zelf onderzoek gingen doen. Zo ontstond een wetenschappelijke revolutie.

In veel staten stimuleerden vorsten wetenschap en cultuur, maar in de Nederlandse Republiek waren belangrijke verzamelingen in bezit van rijke burgers. Dat was niet vreemd: door de toegenomen handel was daar een groep van machtige en rijke kooplieden ontstaan die er tijdens de opstand tegen Spanje ook de macht in handen had gekregen.

Kenmerkende aspecten

★ 23 Het streven van vorsten naar absolute macht

★ 24 De bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek

★ 25 Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie

★ 26 De wetenschappelijke revolutie

Waarover gaat dit hoofdstuk?

3.1 Wereldwijde handel ★ 25 ★ 24

Als gevolg van de Europese expansie groeide de handel tussen werelddelen sterk. Europese landen profiteerden daarvan het meest.

3.2 Een republiek tussen vorsten ★ 24 ★ 23

In de Nederlandse Republiek lag de macht bij een groep burgers, maar in veel andere staten groeide door centralisatie de macht van de vorst.

3.3 Wetenschap en cultuur ★ 26 ★ 24

Geleerden in Europa bekeken de wereld en het heelal vanuit een nieuwe, wetenschappelijke houding. In de Republiek was er ook op andere terreinen sprake van culturele bloei.

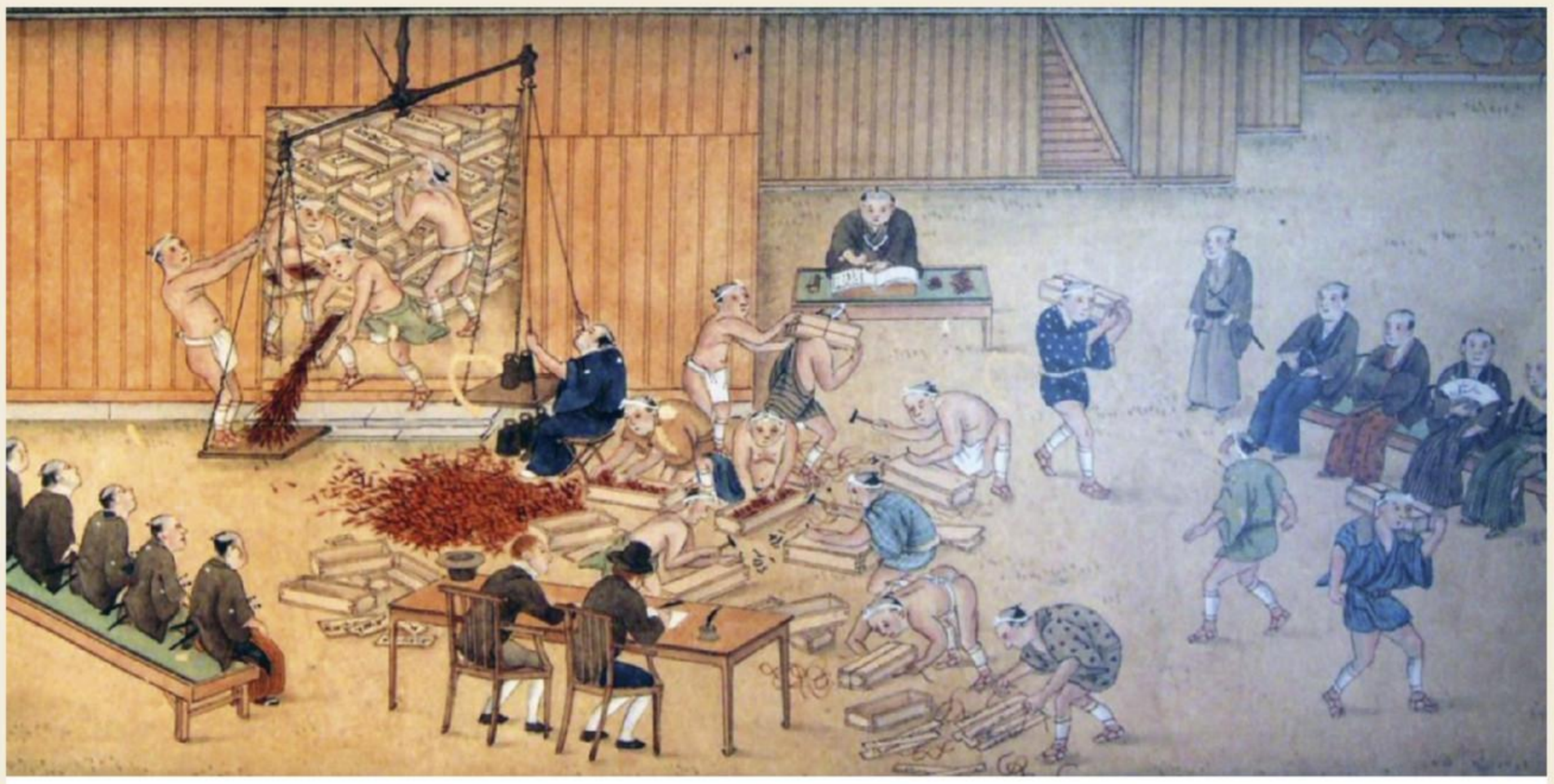
ca. 1650-ca. 1800 Vorsten besturen met absolute macht

3.1 Wereldwijde handel

CASUS

Opgesloten op een eilandje

BRON 1 Nederlandse kooplieden en Japanse bestuurders houden toezicht op het wegen en verpakken van rode peper, op het eiland Deshima. (Japanse afbeelding uit ongeveer 1700.)

Op het Japanse eilandje Deshima was vanaf 1641 een Nederlandse handelspost gevestigd. Van de shogun, de hoogste militaire leider van Japan, mochten daar maximaal twintig Nederlanders wonen, die het eilandje alleen met toestemming mochten verlaten. De shogun hield vanuit de stad Edo (nu: Tokio) heel Japan onder controle en verbood alle contacten van Japanners met de buitenwereld. De Nederlandse handelaren in Deshima vormden de enige uitzondering. Zij verkochten in Japan verrekijkers, klokken, allerlei boeken en Chinese zijde, terwijl ze onder meer porselein, lakwerk, koper en zilver inkochten.

Voorheen handelde Japan ook met Portugal, maar na Portugese pogingen om het christendom te verspreiden had de shogun de Portugese handelaren verbannen. De Nederlanders mochten blijven, maar moesten daarvoor wel verhuizen naar Deshima en zich onthouden van kerkdiensten en andere godsdienstuitoefeningen.

Eén keer per jaar reisden de belangrijkste inwoners van Deshima naar het hof van de shogun in Edo. De Nederlanders bewezen hem eer met geschenken, zoals telescopen, kanonnen, olifanten en struisvogels. De geschenken werden in een ruimte neergezet, waar de shogun onzichtbaar achter een gordijn zat. De hoogste Nederlandse bestuurder kroop op handen en knieën de ruimte binnen, boog zijn hoofd één keer naar de grond en kroop muisstil achteruit terug. Met dit eerbetoon zorgden de Nederlanders ervoor dat zij weer een jaar hun lucratieve handel in Japan konden voorzetten.

VRAGEN

1 Japan legde de Nederlandse handelaren allerlei beperkingen op.
Waarom gingen de handelaren akkoord met deze voorwaarden?

2 De Azteken in Midden-Amerika kwamen rond 1500 in aanraking met Europeanen; de Japanners een eeuw later.

a Vergelijk de positie van Europeanen in Midden-Amerika rond 1500 met die van de Nederlanders en Portugezen in Japan in de 17e eeuw. Noem een verschil.

b Bedenk een verklaring voor het verschil dat je hebt beschreven bij vraag a.

Handel tussen continenten

★ 25 Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie

In de 17e eeuw groeiden de handelsstromen tussen de continenten sterk. Amerika, Azië en Afrika kregen in toenemende mate, goedschiks of kwaadschiks, te maken met Europese handelsondernemingen. De wereldwijde handel versterkte – op nog beperkte schaal – de ontwikkeling van een **wereldeconomie**, waarin landen wereldwijd economisch verbonden raakten.

Europa

De opkomende wereldeconomie was een gevolg van het **handelskapitalisme** in Zuid- en West-Europa. Dat betekende dat kooplieden investeerden in handelswaar en schepen om daarmee zoveel mogelijk winst te maken. Vooral producten uit Azië waren zeer gewild in Europa. Eerst voerden alleen Portugal en Spanje specerijen, zijde en porselein aan, maar aangetrokken door de hoge winsten gingen ook Engeland, Frankrijk en de Republiek de zeeën op. Die landen stimuleerden de oprichting van **handelscompagnieën**, waarin investeerders samenwerkten om de kosten van de zeereizen te betalen. Zulke reizen gingen ook naar nieuwe gebieden, op zoek naar meer handelsmogelijkheden. Europeanen voerden daarbij niet alleen oorlog met staten en volken buiten Europa, maar ook met elkaar.

Amerika

In grote delen van Zuid- en Midden-Amerika hadden rijken van de inheemse bevolking plaatsgemaakt voor Spaanse en Portugese koloniën. In de 17e eeuw kwamen hier Engelse, Franse en Nederlandse plantagekoloniën bij.

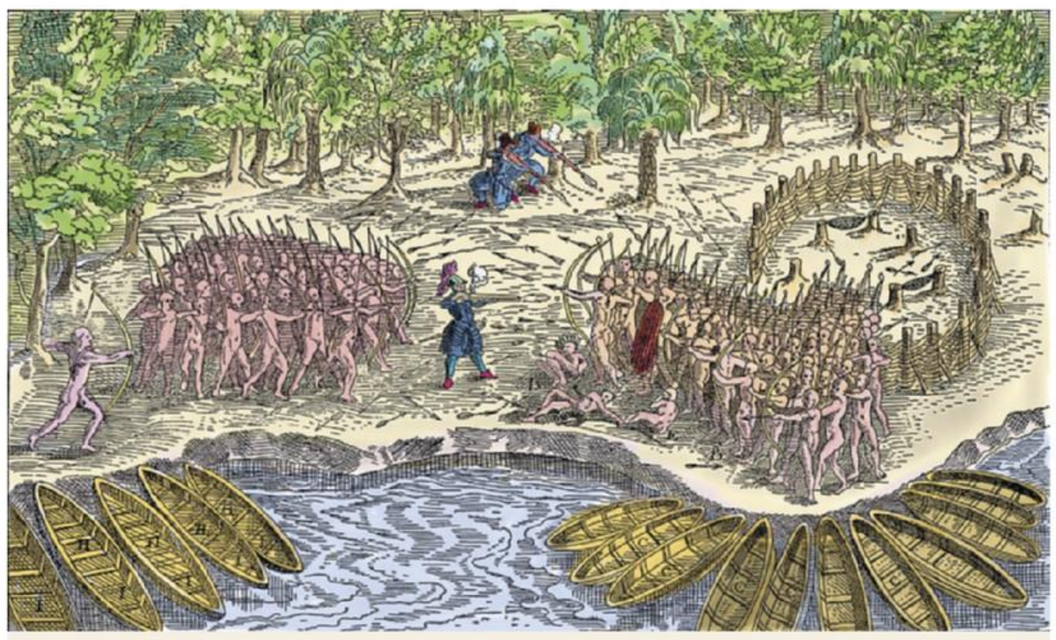
In Noord-Amerika kwamen grote rijken in die periode niet meer voor en leefde een groot deel van de oorspronkelijke bevolking in kleinere gemeenschappen. Ook zij kregen in de 17e eeuw te maken met Europese veroveringen. Langs de oostkust vestigden Europeanen zich in nieuwe koloniën en legden zij plantages aan. Naast suiker lieten Europeanen er ook katoen en tabak verbouwen. Al deze producten waren bestemd voor Europa. Een groot deel van de Noord-Amerikaanse bevolking kwam om door besmettelijke ziekten die Europeanen overbrachten; de overlevenden werden, ondanks hun verzet, steeds verder naar het westen verdreven. Door de toename van het aantal plantages in heel Amerika, nam het aantal slaafgemaakten uit Afrika daar in de 17e eeuw ook toe. Zij moesten het werk op die plantages verrichten.

Azië

In de 17e eeuw versterkten Europese handelaren hun positie binnen de Aziatische handelsnetwerken. Sommige Aziatische vorsten hadden aanvankelijk een redelijk sterke uitgangspositie en sloten contracten of verdragen met Europeanen. Dat gold bijvoorbeeld voor de Japanse shogun of de keizers van het Mogolrijk, in het gebied waar nu India ligt. In ruil voor **tribuut** stonden zij toe dat Europeanen forten en **factorijen** (handelsposten) langs hun kuststreken bouwden en handelsmonopolies verkregen. Op langere termijn werd de macht van veel Aziatische vorsten door deze Europese aanwezigheid echter ondermijnd. Naarmate hun macht groeide, vestigden Europese handelsondernemingen meer handelsposten en dwongen ze gunstige handelsvoorwaarden af.

> 'Hun manieren zijn wild. Zij zijn hebzuchtig en sluw. [...] Wie hen op zee ontmoet, wordt zeker door hen beroofd.'
>
> — Chinese beschrijving van de Europeanen die naar Azië kwamen.

Europeanen handelden hier behalve in producten ook in mensen. Zij vervoerden die tussen de rest van de lading naar andere gebieden in Azië. Daar moesten slaven bijvoorbeeld op plantages of in havens werken. De Europeanen haalden ook mensen uit Afrika naar Azië. Tussen 1600 en 1800 hebben Europeanen naar schatting 600.000 tot 1,1 miljoen mensen als slaaf naar en binnen Azië verscheept.

BRON 2 Veldslag tussen de Haudenosaunee (rechts) en een alliantie van vijf inheemse volken en Franse kolonisten (links), bij het Champlainmeer in Noord-Amerika (1609). Deze slag vormde het begin van de Beveroorlogen, een reeks gewapende conflicten tussen de Haudenosaunee en hun concurrenten in de (bever)bonthandel: andere inheemse volken en Europeanen. (Gravure uit *Voyages*, een reisverslag uit 1613 van de Franse cartograaf en kolonisator Samuel de Champlain.)

Afrika

Als gevolg van de verovering van Amerika en de plantagekoloniën die daar waren opgericht, was al in de 16e eeuw een handelsroute tussen Afrika en Amerika

ontstaan waarlangs Europeanen mensen uit Afrika verhandelden. Slavernij en slavenhandel bestonden al langer, maar nooit waren slaafgemaakten over zulke grote afstanden verhandeld. Door de toename van het aantal plantages in Noord- en Zuid-Amerika groeide ook de vraag van Europeanen naar slavenarbeid sterk. Mede om die reden maakten Afrikaanse handelaren tijdens rooftochten in de binnenlanden steeds meer mensen tot slaaf en verkochten zij hen in ruil voor textiel, wapens en kostbaarheden aan Europeanen. Die hadden speciaal voor de slavenhandel aparte schepen gebouwd en forten gesticht langs de kust van West-Afrika.Het binnenland van Afrika kreeg in de 17e eeuw dus nog niet te maken met Europese kolonisatie, maar merkte wel degelijk de gevolgen van de Europese expansie. Tussen 1500 en 1800 verscheepten Europese slavenhandelaren tien tot elf miljoen mensen vanuit Afrika naar Noord- en Zuid-Amerika. Dit heet de **trans-Atlantische slavenhandel**. Deze was een onderdeel van de **driehoekshandel** tussen Europa, Afrika en Amerika.

VRAGEN

3 **a** In het woord 'handelskapitalisme' zit het woord 'kapitaal'.
Leg in je eigen woorden uit wat het kapitaal was in deze vorm van kapitalisme.
b Hoe stimuleerde het handelskapitalisme in de 17e eeuw de groei van de wereldeconomie?

4 In de 17e eeuw groeide de macht van de Europanen in Azië.
Leg uit welke rol handelscompagnieën daarbij hebben gespeeld.

5 **a** Noem twee groepen die baat hadden bij de driehoekshandel. Leg je antwoord uit.
b In de driehoekshandel werd op twee manieren geld verdiend aan slaafgemaakten. Leg dit uit.

6 Ook in veel andere perioden in de geschiedenis, zoals in de tijd van de Romeinen, was slavernij gebruikelijk. De slavernij in de vroegmoderne periode staat echter veel meer in de aandacht.
Geef hiervoor een verklaring.

Economische bloei in de Republiek

★ **24** Deelaspect: de bloei in economisch opzicht van de Nederlandse Republiek

De 17e eeuw was voor de Republiek een periode van grote economische bloei. De nieuwe handel met Azië, Afrika en Amerika was daarbij belangrijk, maar Nederlandse handelaren verdienden het meest aan de Europese handel.

BRON 3 *De visvrouw*, schilderij van Adriaen van Ostade (1672). Nederlandse vissers verkochten slechts een klein deel van de vangst in de Nederlanden; 80% van de haring werd geëxporteerd. In vergelijking met omliggende landen hadden vrouwelijke handelaren in de Republiek de vrijheid om relatief zelfstandig te werken.

Oorzaken van economische bloei

De economische bloei van met name Holland in de 17e eeuw had een aantal oorzaken.

- Aan de basis van deze bloei lag de graan- en houthandel met het Oostzeegebied, waarop Hollandse kooplieden zich hadden gericht. Het natte veenlandschap in Holland was ongeschikt voor akkerbouw, waardoor graan geïmporteerd moest worden. In de 16e eeuw ontwikkelde Amsterdam zich tot een grote markt voor graan en hout, waarvan een groot gedeelte werd doorverkocht. Uit het noorden haalden Nederlandse handelaren ook zout, dat belangrijk was voor een ander exportartikel: gezouten haring.
- De verovering van Antwerpen in 1585 door de Spanjaarden gaf een enorme impuls aan de handelseconomie van het gewest Holland. Door de verovering migreerden veel Antwerpse handelaren en ambachtslieden met hun kapitaal, kennis en handelscontacten naar Holland. Voortaan was niet Antwerpen maar Amsterdam de belangrijkste handelsstad in Europa.
- Nieuwe uitvindingen zorgden voor een flinke toename van de arbeidsproductiviteit, met name het fluitschip (een type vrachtschip), de houtzaagmolen en de haringbuis (een type vissersboot). Zo kon het fluitschip, door zijn speciale vorm, met een kleinere bemanning meer vracht vervoeren.
- In de Republiek waren veel arbeidskrachten beschikbaar, waaronder veel gespecialiseerde arbeiders. Doordat in de landbouw minder mensen nodig waren, konden veel arbeiders zich specialiseren in meer winstgevende vormen van arbeid: in de

handel en visserij, in de textiel, de scheepsbouw, de bierbrouwerij enzovoort.

Slechts een klein deel van de bevolking (circa 10%) profiteerde sterk van de economische bloei. Het grootste deel, de arbeiders en de armen, merkte veel minder van die nieuwe rijkdom. Mannen en vrouwen in deze bevolkingsgroepen deden vaak zwaar werk. Als dagloner wisten zij nooit of zij de volgende dag nog werk zouden hebben. Een deel van de bevolking (circa 10%) verdiende onvoldoende om rond te komen en verviel vaak tot bedelarij.

VOC en WIC

Rond 1590 richtten ook Hollandse en Zeeuwse kooplieden hun pijlen op de winstgevende handel in specerijen in Azië. Niet veel later namen zij de handel van de Portugezen in Zuidoost-Azië grotendeels over en verkregen ze met grof geweld het monopolie op de handel in nootmuskaat, kruidnagel en peper. Om deze concurrentieslag te winnen hadden kooplieden in 1602 een handelscompagnie opgericht, de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC). De VOC kreeg het monopolie op de handel met Azië: ze mocht als enig Nederlands bedrijf handelen in specerijen, textiel en andere producten uit dat continent. Daarnaast kreeg de VOC van de bestuurders van de Republiek het recht om in Azië en Afrika forten te bouwen en oorlog te voeren. Bijzonder was dat de VOC werd gefinancierd met verhandelbare aandelen. Dat was in die tijd uitzonderlijk en toont hoeveel vertrouwen er was in de handelsonderneming.

De VOC stichtte factorijen in heel Azië en had een grote rol in de Aziatische slavenhandel. Zelf verscheepte en verhandelde de VOC relatief weinig mensen, maar de compagnie kocht wel honderdduizenden slaafgemaakten van andere handelaren. Zij werden ingezet om forten te bouwen, in havens te sjouwen of op plantages te werken.

In 1621 richtten de Nederlanders nog een handelscompagnie op: de West-Indische Compagnie (WIC), voor de handel met Afrika en Noord- en Zuid-Amerika. De compagnie kreeg, net als de VOC, een handelsmonopolie, maar ze hield zich in eerste instantie vooral bezig met kaapvaart. Dat betekende dat ze – met goedkeuring van de bestuurders van de Republiek – Spaanse schepen van hun lading beroofde. Nadat de Republiek in 1648 vrede had gesloten met Spanje, werd de slavenhandel een belangrijke activiteit van de WIC. Daartoe bezat de compagnie factorijen langs de kust van West-Afrika. Tussen 1500 en 1800 brachten Nederlandse schepen meer dan een half miljoen mensen als slaaf van Afrika naar Amerika. Het grootste deel van hen werd doorverkocht. Anderen werden te werk gesteld op de plantages in de gebieden die de WIC had veroverd, waaronder Suriname en de Antillen.

BRON 4 In de 17e en 18e eeuw handelde de WIC in mensen uit Afrika en ook de VOC gebruikte mensen als slaaf. In het straatbeeld van de Republiek was daarvan soms iets te merken. Schippers van de WIC en de VOC hadden vaak zelf een slaafgemaakte aan boord en namen die tijdelijk mee aan land. Heel af en toe werden mensen uit Afrika als slaaf naar de Republiek gehaald, vooral om bij rijke families als bediende te werken. Deze rijke burger uit Delft, Johan de la Faille, liet zich tussen 1680 en 1690 afbeelden als trotse jager, met naast zich zijn zwarte bediende. De naam van de bediende is niet bekend.

VRAGEN

7 Noem de vier belangrijkste oorzaken van de groei van de economie van met name Holland in de 17e eeuw.

8 **a** De VOC en de WIC hadden handelsmonopolies. Wat hield dat in?

b Noem twee andere overeenkomsten tussen de VOC en de WIC.

c Verklaar waarom de VOC en de WIC allerlei speciale rechten kregen die in feite een staat toebehoorden.

9 Een bewering: 'Ten tijde van het handelskapitalisme in de 17e eeuw was er sprake van vrije wereldhandel.' Klopt deze bewering? Beargumenteer je antwoord.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

3.2 Een republiek tussen vorsten

CASUS Ware vrijheid

Op 20 augustus 1672 verzamelde een woedende menigte zich bij de Gevangenpoort in Den Haag. De massa was op zoek naar de broers De Witt, twee belangrijke bestuurders in de Republiek. Cornelis de Witt zat daar gevangen; zijn broer Johan was er onder valse voorwendselen naartoe gelokt. Opgehitst door politieke tegenstanders van de broers, sleurden enkele mannen Cornelis en Johan naar buiten. Cornelis werd door de menigte onder de voet gelopen; Johan werd eerst met een piek in het gezicht gestoken, daarna werd een andere steek hem fataal. De menigte sleepte de lijken van de broers mee, vilde ze, hing ze aan een galg en sneed lichaamsdelen af.

De moord vond plaats in een tijd van crisis: de Republiek werd in 1672 aangevallen door Frankrijk, Engeland en een aantal Duitse staten. Terwijl buitenlandse legers oprukten, keerde het volk zich tegen Johan de Witt. In hun ogen had hij – de machtigste man van de Republiek – de verdediging van de Republiek laten versloffen door geen stadhouder te benoemen. De stadhouder, een functie die normaliter toeviel aan een lid van de familie Van Oranje, leidde ook het leger. Daardoor zat de Republiek nu zonder legeraanvoerder met enig gezag over alle gewesten.

BRON 1 De moord op de gebroeders De Witt. (Prent uit de periode 1672-1699, maker onbekend.)

De Witt en zijn medestanders hadden juist de Oranjes als gevaar gezien voor de Republiek. Doordat het stadhouderschap praktisch erfelijk was geworden, kreeg de Republiek trekken van een monarchie. Volgens De Witt was er pas ‘ware vrijheid als de hoogste ambten […] niet worden vergeven op grond van rijkdom, geslacht of prestaties van voorouders maar op grond van vroomheid, bekwaamheid en verdiensten van de personen zelf’.

VRAGEN

1 Waarom werd juist Johan de Witt mikpunt van de volkswoede in de Republiek?

2 Was de moord op de gebroeders De Witt een politieke moord? Onderbouw je antwoord met twee argumenten.

3 Zes jaar nadat de Nederlandse Opstand was beëindigd, schreef De Witt over de ‘ware vrijheid’.

a Beredeneer wat voor De Witt onvrijheid op politiek gebied inhield.

b Zou ‘ware vrijheid’ op politiek gebied voor De Witt hetzelfde ingehouden hebben als voor jou nu? Licht je antwoord toe.

De Republiek

★ 24 Deelaspect: de bijzondere plaats in staatkundig opzicht van de Nederlandse Republiek

In tegenstelling tot veel andere Europese landen, hadden de Nederlanden in de 17e eeuw geen vorst maar vormden ze een **republiek**. In deze Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden lag de **soevereiniteit** (de hoogste macht) bij de **Statenvergadering**, het bestuursorgaan van elk afzonderlijk gewest. Toch was de Republiek geen democratie: slechts een klein deel van de inwoners had inspraak in het bestuur.

Bestuurlijke structuur

De Republiek was een samenwerkingsverband van zeven afzonderlijke gewesten. Elk gewest behield zijn eigen privileges en politieke bevoegdheden, en handelde zijn eigen zaken af in de vergadering van de gewestelijke Staten, de Statenvergadering. Over een aantal zaken beslisten de gewesten samen: de buitenlandse politiek, de defensie en bepaalde belastingen. Bovendien bestuurden ze gezamenlijk de zogenoemde Generaliteitslanden (Brabant, delen van het huidige Limburg en een deel van Vlaanderen). Dit waren gebieden die tijdens de oorlog op de Spanjaarden waren veroverd en die geen volwaardig lid mochten worden van de Republiek. Voor overleg over gezamenlijke kwesties kwamen vertegenwoordigers van de gewesten samen in een overkoepelend orgaan: de **Staten-Generaal**. Dit bestuursorgaan, ooit een vergadering voor overleg tussen koning en gewesten, was nu een overlegorgaan tussen de gewesten onderling. In de Staten-Generaal had ieder gewest één stem, maar in de praktijk had Holland de meeste invloed. Dat gewest was namelijk in zijn eentje goed voor meer dan de helft van de totale belastinginkomsten.

Regenten

In de Republiek waren **burgers** aan de macht, maar er was geen democratie. De meeste macht lag bij een stedelijke elite van kooplieden en handelaren. Zowel in de steden als in de gewestelijke Statenvergaderingen bekleedden burgers vrijwel alle bestuursfuncties. Deze bestuurders heetten **regenten**. Zij waren afkomstig uit een kleine groep van rijke en machtige families die de bestuursfuncties binnen hun eigen politieke netwerk verdeelden en zo de macht in handen hielden.

Mensen buiten deze kring van invloedrijke families hadden geen inspraak. Onder hen waren niet alleen arme mensen maar ook rijke burgers uit bijvoorbeeld joodse, lutherse of katholieke families. Alleen leden van de gereformeerde (calvinistische) kerk mochten bestuurder zijn. Ook vrouwen mochten geen politieke functies bekleden. Wel hadden rijke vrouwen zitting in besturen van bijvoorbeeld liefdadigheidsinstellingen. Ook inwoners van de Generaliteitslanden waren uitgesloten van politieke inspraak.

BRON 2 Regentessen van het oudemannenhuis in Haarlem. Vier vrouwen bestuurden, samen met mannelijke regenten, het oudemannenhuis, een bejaardenhuis voor mannen. De binnenmoeder (rechtsachter) had de dagelijkse leiding, samen met de binnenvader. (Schilderij van Frans Hals uit 1664.)

Stadhouder en raadpensionaris

In de Republiek was de macht versnipperd. De regenten kwamen vooral op voor de belangen van hun politieke vrienden uit hun eigen stad of gewest. Daardoor lag er in de praktijk veel macht bij twee personen:

- de Hollandse **raadpensionaris**. De Statenvergadering van elk gewest liet zich bij al haar werkzaamheden bijstaan door een juridisch geschoolde ambtenaar, de raadpensionaris. Doordat Holland het machtigste gewest was, had de Hollandse raadpensionaris binnen de Republiek veel macht. Zo onderhield hij namens de Republiek het contact met andere landen.
- de **stadhouder**. Vóór de tijd van de Republiek was de stadhouder de vervanger van de koning in een gewest. Maar in de tijd van de Republiek was hij in dienst van één of enkele gewesten en belast met verschillende taken. De belangrijkste daarvan was die van aanvoerder van de legers, die door de gewesten werden betaald. De stadhouder was meestal afkomstig uit de adellijke familie Van Oranje.

Tussen deze twee functionarissen was bijna voortdurend een machtsstrijd gaande. De raadpensionaris vertegenwoordigde de belangen van de Hollandse regenten. Voor de stadhouder telde vooral het eigen prestige. Hij streefde naar een erfelijke **monarchie** en had door zijn vorstelijke uitstraling vaak de steun van het volk. Degene die de meeste macht naar zich toe wist te trekken, werd de centrale figuur in de Republiek.

In de periode tussen 1650 en 1672 bijvoorbeeld hadden de regenten de bovenhand en werd er geen stadhouder benoemd. De onvrede hierover bij de aanhangers van de stadhouder was groot en kwam tot uitbarsting in het rampjaar 1672, toen de Republiek werd aangevallen door buitenlandse mogendheden. In de ogen van veel burgers was raadpensionaris Johan de Witt verantwoordelijk voor het rampzalige verloop van deze oorlog voor de Republiek. Samen met zijn broer werd hij op gruwelijke wijze vermoord. Ondertussen stelden de gewesten weer een stadhouder aan: Willem III, de zoon van de laatste stadhouder. Onder zijn leiding hield de Republiek stand.

VRAGEN

4 Buitenlanders die de Republiek bezochten, vonden de bestuursstructuur vaak opmerkelijk.
Bedenk hiervoor twee redenen. Gebruik daarbij de begrippen ‘soevereiniteit’ en ‘centraal bestuur’.

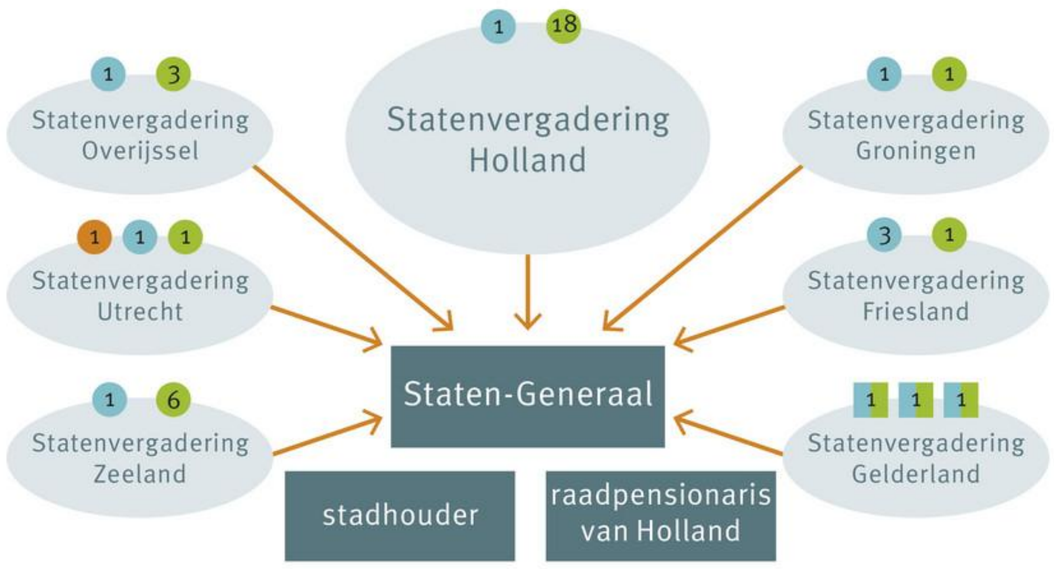
5 Een bewering: ‘In de Republiek waren alle gewesten even belangrijk.’
Geef een argument vóór en een argument tegen de bewering.

6 **a** Was de Republiek een democratie? Leg je antwoord uit.

b Johan de Witt schreef (zie casustekst) dat bestuurders moeten worden benoemd op basis van hun kennis en prestaties, en niet vanwege hun rijkdom of afkomst.
Leg uit of dit ideaalbeeld overeenkomt met de politieke situatie in de Republiek op dat moment.

7 **a** Vergelijk de functie van stadhouder in de Republiek met die van raadpensionaris van Holland.
Noem de belangrijkste overeenkomst en het belangrijkste verschil tussen beide functies.

b Gebruik ook de casustekst.
Leg uit dat de gebeurtenissen uit 1672 mede een gevolg waren van de rivaliteit tussen stadhouder en raadpensionaris.

INFO 1 Het bestuur van de Republiek in schema.

Het absolutisme

★ **23** Het streven van vorsten naar absolute macht

De Republiek was een bestuurlijk buitenbeentje in Europa. In omringende landen heersten koningen, die steeds meer macht naar zich toe probeerden te trekken. Deze vorsten wilden over alles kunnen besluiten. Ze stonden dan in feite boven de wet. Die manier van regeren heet **absolutisme**. Het duidelijkste voorbeeld hiervan is de heerschappij van de Franse koning Lodewijk XIV.

Absolutisme in Frankrijk

Gedurende de middeleeuwen was in Frankrijk veel grond in handen van de adel gekomen. Graven en hertogen bestuurden gebieden elk op hun eigen wijze. In de late middeleeuwen kwam een proces van centralisatie op gang. Om het land vanuit één plek te kunnen besturen, riepen Franse koningen allerlei centrale overlegorganen in het leven. Hierdoor vergrootte de koning zijn grip op het land.

Toch werd zijn macht nog op twee manieren beperkt. Ten eerste konden de nieuwe instellingen het beleid van de koning dwarsbomen. Voor het invoeren van een nieuwe belasting bijvoorbeeld had de koning toestemming nodig van het hoogste overlegorgaan, de Staten-Generaal. Hierin waren de drie standen vertegenwoordigd: adel, geestelijkheid en stedelijke burgerij. Langs deze weg konden die dus invloed uitoefenen op het bestuur. Ten tweede werd de macht van de koning beperkt door de sterke machtspositie van de adel, die het bestuur op lokaal niveau in handen had.

Begin 17e eeuw probeerden opeenvolgende Franse koningen op twee manieren hun macht uit te breiden. Ten eerste riepen zij vanaf 1614 geen vergaderingen van de Staten-Generaal meer bijeen, een politiek die ze volhielden tot 1789. Ten tweede namen ze maatregelen om de macht van de adel te beperken. Ze breidden het ambtenarenapparaat uit, zodat adellijke bestuurders en rechters steeds minder taken hadden. Ook lieten ze belastingen rechtstreeks heffen, zonder tussenkomst van de adel.

Tijdens het koningschap van Lodewijk XIV (1643 tot 1715) kwam het absolutisme in Frankrijk tot een hoogtepunt. Lodewijk XIV schafte de resterende overlegorganen af. Ook drong hij de macht van de adel nog verder terug. Hoge edelen moesten in zijn paleis in Versailles wonen. Zo maakte Lodewijk een einde aan hun lokale macht en kon hij hen in de gaten houden.

> ‘Leg, om het volk te behagen, verantwoording af voor uw daden, maar doe dat alleen achteraf, zodat niemand zich met uw beslissingen kan bemoeien.’
>
> — Advies aan politici, toegeschreven aan kardinaal Jules Mazarin (1602-1661), adviseur van Lodewijk XIV.

Invloed op vier terreinen

Bij het absolutisme zijn vier terreinen te onderscheiden: politiek, militair, economisch en religieus.

Op politiek terrein hield het absolutisme in dat de koning alle beslissingen zelf nam en geen tegenspraak accepteerde. Lodewijk XIV stelde in Frankrijk ambtenaren aan die rechtstreeks aan hem rapporteerden, kondigde nieuwe wetten af en voerde censuur in. Door het laatste werd het leveren van openlijke kritiek moeilijker.

Op militair terrein besteedde Lodewijk veel aandacht aan de opbouw van een ‘staand’ (permanent) leger van beroepssoldaten. De professionalisering van het leger bestond uit een goede training en uitrusting en uit een behoorlijk salaris. Een staand leger had een dubbel voordeel. Het was op ieder willekeurig moment inzetbaar en de koning was niet meer afhankelijk van legers van de adel. Voortaan benoemde hij edellieden in militaire functies.

Op economisch gebied bepaalde Lodewijk dat de handel vooral op export gericht moest zijn. Zo wilde hij de inkomsten van de staat vergroten. Dat geld was nodig voor het bekostigen van het leger en van alle pracht en praal waarmee hij zich omringde.

In religieus opzicht ten slotte streefde de katholieke Lodewijk naar eenvormigheid. Aan het begin van zijn bestuur hadden protestanten in Frankrijk een zekere mate van geloofsvrijheid. In 1685 maakte Lodewijk hieraan echter een einde en ging hij over tot vervolging. Veel protestanten (hugenoten genaamd) vluchtten naar protestantse gebieden in Europa, waaronder de Nederlandse Republiek.

Lodewijk XIV rechtvaardigde zijn almacht met de gedachte dat koningen hun recht om op aarde te regeren hadden gekregen van God. Volgens de leer van het **droit divin** (‘goddelijk recht’) was de koning de plaatsvervanger van God op aarde. Om die reden was de vorst aan niemand anders verantwoording schuldig dan aan God. Hij stond dan ook boven de wet en in die zin was zijn macht absoluut.

BRON 3 Lodewijk XIV als Jupiter, de oppergod van de Romeinen. (Schilderij van Charles Poerson, circa 1652-1654.)

Absolutisme in andere staten

Ook buiten Frankrijk ondernamen vorsten pogingen om de macht te centraliseren. De manier waarop dat gebeurde, verschilde echter van land tot land en de uitkomsten waren zeer verschillend.

In Rusland en Pruisen kreeg de vorst zeer veel macht. De Russische tsaren haalden alle macht weg bij adel en geestelijkheid, bouwden een ambtenarenapparaat voor het uitvoeren van bestuurlijke taken en moderniseerden het leger. In Pruisen, een van de staten in het Duitse Rijk, ontstond een centraal geleide staat waarin de vorst veel macht had. In deze goed georganiseerde staat verliep de belastinginning efficiënt en kon de koning een sterk leger opbouwen.

Op de Britse eilanden probeerden verschillende opeenvolgende koningen hun macht uit te breiden. Zij hadden daarbij een belangrijk machtsmiddel: de kerk. Tijdens de Reformatie was in Engeland een nieuwe, protestantse kerk gesticht, de Anglicaanse kerk, en de koning stond aan het hoofd van die kerk. Hij had dus directe invloed op kerkelijke aangelegenheden en op de geestelijken. Ook op andere terreinen probeerden koningen hun macht te vergroten, bijvoorbeeld door centrale belastingen op te leggen en het ambtenarenapparaat uit te breiden.

Bij deze pogingen stuitten de koningen echter regelmatig op verzet vanuit het parlement. Dit leidde twee keer tot een burgeroorlog tussen de koning, gesteund door de hoge adel, en voorstanders van meer macht voor het parlement, die vooral uit de lage adel en de burgerij kwamen. De tweede burgeroorlog ontstond toen de koning van Engeland, Ierland en Schotland een centraal geleide, katholieke staat na ging streven. Het parlement riep de hulp in van de protestantse, Nederlandse stadhouder Willem III. Deze versloeg de koning en nam daarna zelf plaats op de troon. Als koning had hij echter geen onbeperkte macht: bij zijn aantreden moest hij de rechten van het parlement erkennen. Deze 'Glorious Revolution' van 1688 betekende dat het Engelse parlement en de protestanten de strijd met hun vorst definitief hadden gewonnen.

VRAGEN

8 **a** De overlegorganen die Franse koningen in de late middeleeuwen oprichtten, versterkten én hinderden centralisatie.
Leg dat uit.

b Wat was in de late middeleeuwen voor de Franse koningen een andere hindernis bij centralisatie? Leg je antwoord uit.

9 Een bewering: 'Vanaf het jaar 1614 begon het absolutisme van de Franse koningen.'
Geef een argument vóór en een argument tegen deze bewering.

10 Leg uit wat het absolutisme van Lodewijk XIV inhield in bestuurlijk, militair, economisch en religieus opzicht.

11 Lodewijk XIV legitimeerde zijn macht op basis van het droit divin.

a Leg uit dat Lodewijk XIV zich met het droit divin boven de wet plaatste.

b Leg uit waarom je het droit divin kunt beschouwen als de kern van het absolutisme.

12 Het streven naar absolutisme leidde in Engeland juist tot verzwakking van de centrale macht.
Leg dit uit.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 4 Kerkgangers bekogelen een geestelijke in een Anglicaanse kerk in Edinburgh, in 1637. Ze protesteerden tegen het door de Engelse koning Karel I ingevoerde gebedsboek, dat volgens hen te katholiek was. Karel I raakte ook met zijn onderdanen in conflict over politieke zaken, zoals belastingheffing zonder toestemming van het parlement. Hij werd in 1649 onthoofd. (Ets uit de 17e eeuw.)

3.3 Wetenschap en cultuur

CASUS

Rupsen en vlinders

Al sinds haar dertiende was Maria Sybilla Merian enorm geboeid door insecten. Vooral de metamorfose van rupsen tot vlinders vond ze fascinerend. Lange tijd hadden mensen geen idee hoe dit proces verliep. De kennis die er was, kwam vooral uit geschriften van Griekse geleerden uit de oudheid en stond daarom nauwelijks ter discussie. Zij schreven dat insecten spontaan ontstonden uit rottend vlees, rottende planten of uitwerpselen. Pas eind 17e eeuw gingen wetenschappers rupsen nauwkeuriger observeren. Zo ontdekten ze dat insecten het product waren van voortplanting.

In die tijd besloot ook Merian om zelf wetenschappelijk onderzoek te gaan doen naar insecten. Ze had daarvoor de benodigde vaardigheden. Zo had ze leren etsen en tekenen van haar Duitse stiefvader, een beroemde schilder van stillevens met bloemen en vruchten. Voor haar onderzoek reisde Merian helemaal naar de Nederlandse kolonie Suriname. Daar kon ze veel bijzondere insecten bestuderen in hun natuurlijke leefomgeving. Ze verzamelde rupsen en vlinders, die ze door slaafgemaakten liet zoeken. Vervolgens maakte ze gedetailleerde tekeningen van de verschillende levensstadia: van de eierlegging tot het moment dat de vlinder uitvloog. Na een reis van twee jaar keerde Merian terug naar de Nederlandse Republiek met koffers vol tekeningen en insecten. In de jaren hierna schreef ze voor een breed publiek het boek *Verandering der Surinaamsche insecten* (1705). Het staat vol met nauwkeurige illustraties, die Merian zelf betaalde omdat ze hoge kwaliteit wilde: '[Ik] heb de platen door de beroemdste meesters doen snijden en het beste papier genomen.' Hiermee leverde Maria Sybilla Merian een belangrijke bijdrage aan de wetenschap van de insectenkunde.

BRON 1 Kopergravure uit *Verandering der Surinaamsche insecten* (1705), met de hand ingekleurd. Maria Sybilla Merian was waarschijnlijk de eerste natuurtekenaar die insecten tekende samen met de planten waarop zij leefden.

VRAGEN

1 **a** Welke methode om tot kennis over insecten te komen gebruikten geleerden tot 1650?
b Welke methode om tot kennis te komen gebruikte Merian?
c Vergelijk de methoden van vraag a en b.
Welke methode is het meest wetenschappelijk? Leg je antwoord uit.
d Tegenwoordig is bijna al onze kennis gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek. Toch is er ook nu veel discussie over wat waar is.
Wat is daarvoor volgens jou een verklaring?

De wetenschappelijke revolutie

★ 26 De wetenschappelijke revolutie

Maria Sybilla Merian kwam tot nieuwe kennis door zorgvuldige observaties. Die werkwijze is kenmerkend voor de **wetenschappelijke revolutie**, de periode in de 17e eeuw waarin de houding van wetenschappers ingrijpend veranderde. Zij kwamen zelf tot een mening door middel van zelfstandig redeneren en observeren, en vertrouwden niet langer alleen op wat anderen eerder hadden geschreven.

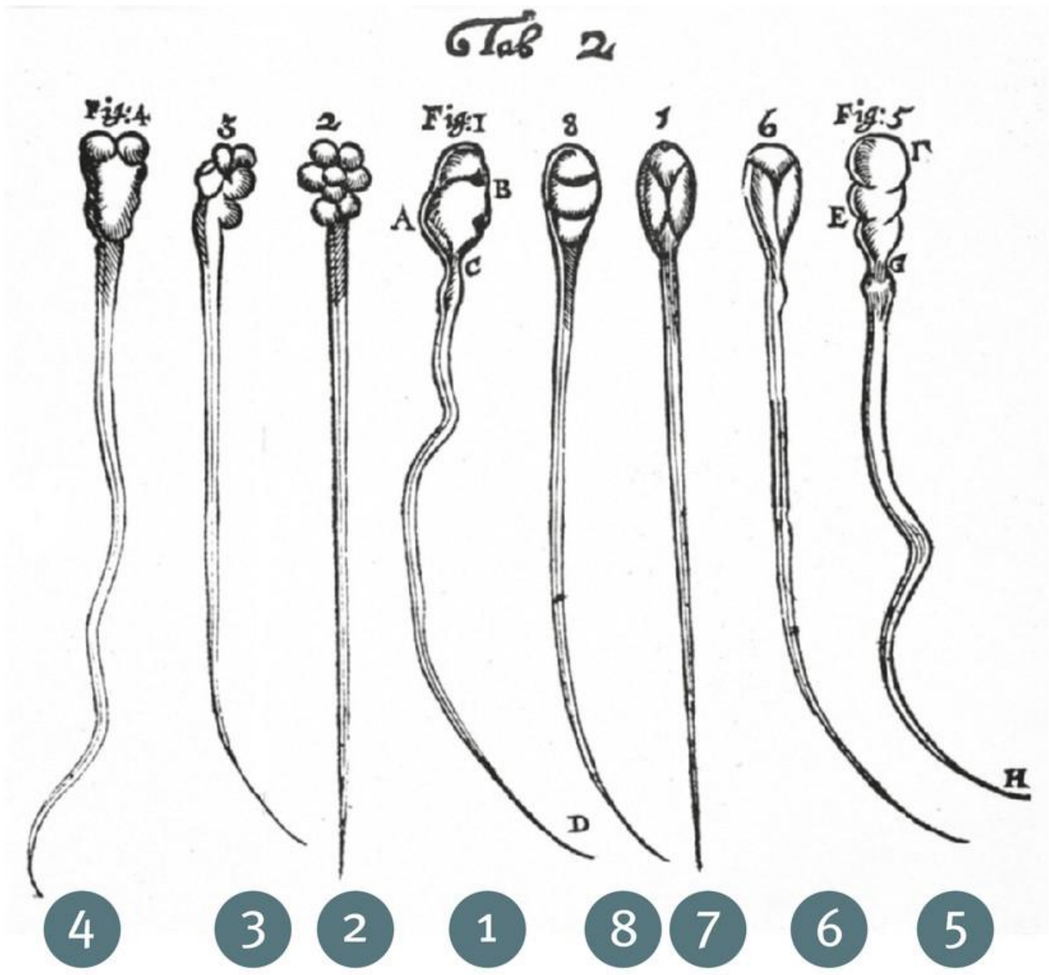
Wetenschap op twee manieren

In de 17e eeuw dachten filosofen na over de vraag wanneer we iets als waarheid beschouwen. Is iets juist als de oude Grieken of Romeinen het vinden? Als het in de Bijbel staat? Of nog iets anders? Zij meenden dat de wereld niet kon worden verklaard door alleen een beroep te doen op het gezag van anderen. Je moest zelf logisch redeneren of systematisch observeren en experimenteren.

- De Franse filosoof René Descartes beschouwde het verstand en het vermogen tot logisch redeneren als de meest zuivere bron van kennis. De zintuigen leverden volgens hem geen betrouwbare kennis op. We duiden deze opvatting aan als het **rationalisme**. Daarin wordt het redeneren gebaseerd op wiskundige principes.
- De Engelsman Francis Bacon daarentegen stelde dat juist waarneming door middel van de zintuigen het beginpunt van onze kennis is. De wetenschappelijke stroming die vanuit deze gedachte werkt, noemen we het **empirisme**. Empiristen gebruikten ook wiskunde, namelijk om waarnemingen wetmatig te verklaren.

Nieuw wereldbeeld

De voornaamste ontdekkingen in de 17e eeuw hadden betrekking op de sterrenkunde, wiskunde en natuurkunde. De Italiaanse natuur- en sterrenkundige Galileo Galilei was de eerste die met behulp van de pas ontdekte telescoop systematisch de hemellichamen bestudeerde. Zijn waarnemingen bevestigden het al langer bestaande idee dat de aarde om de zon draait. Geleerden verkregen ook meer kennis over tot dan toe onbekende hemellichamen en hun eigenschappen. De natuurkundige Isaac Newton legde de grondslag voor de moderne natuurkunde met zijn onderzoek naar natuurkundige verschijnselen, zoals de zwaartekracht. Ook op tal van andere gebieden deden onderzoekers ontdekkingen, bijvoorbeeld over de menselijke anatomie. Daardoor stelden zij allerlei vertrouwde waarheden ter discussie.

BRON 2 De Nederlander Antoni van Leeuwenhoek gebruikte zijn zelf gefabriceerde microscoop om op allerlei terreinen onderzoek te doen. Zo bracht hij voor het eerst de zaadcellen van mensen (1-4) en honden (5-8) in beeld.

Deze ontdekkingen bevestigden voor sommigen een nieuwe visie op God en de wereld. Deze visie was het eerst geformuleerd door René Descartes. Hij zag de wereld als een machine (mechaniek) die ooit door God in beweging was gezet, maar die nu zelfstandig functioneerde volgens bepaalde natuurwetten. Voor aanhangers van dit **mechanistische wereldbeeld** bleef God wel de schepper van het heelal, maar zij geloofden niet dat God direct ingreep in de wereld. De nieuwe ideeën gingen lijnrecht in tegen de kerkelijke aanname dat God het leven op aarde bestuurde.

> 'Voor mij is het genoeg om te zeggen dat God en de Natuur elkaar niet tegenspreken. God maakt gebruik van de Natuur in Zijn werk.'
>
> — De 16e-eeuwse apotheker en wetenschapper Camilla Erculiani over de samenhang tussen nieuwe wetenschappelijke inzichten en haar geloof.

Een revolutie?

Het denken van onderzoekers veranderde dus op een aantal gebieden ingrijpend. Zeker in de Nederlandse Republiek waren de omstandigheden daarvoor gunstig, vanwege de religieuze verdraagzaamheid en relatieve vrijheid om te publiceren. Ook was in de Republiek veel ambachtelijke kennis voorhanden, bijvoorbeeld voor het maken van waarnemingsinstrumenten als microscopen en telescopen. Vanaf 1650 verbeterde ook in andere Europese landen het klimaat voor wetenschap. Daar ontstonden verenigingen die wetenschap stimuleerden en waar wetenschappers samenkwamen om te discussiëren.

Toch was de wetenschappelijke revolutie een langzaam proces en vormde zij geen absolute breuk met het verleden.

Ten eerste waren er ook in de periode vóór de wetenschappelijke revolutie al belangrijke vindingen gedaan. En hoewel hun gods- en wereldbeeld sterk veranderde, bleven wetenschappers wel geloven in God of een goddelijke schepping. In de 17e eeuw bestond er geen scherpe scheiding tussen geloof, bijgeloof en wetenschap.

Ten tweede had de wetenschappelijke revolutie voor het merendeel van de bevolking geen grote gevolgen. Geleerden en gespecialiseerde ambachtslieden zwengelden de wetenschappelijke vernieuwingen aan en de rijkere bovenlaag van de bevolking kon kennisnemen van nieuwe ontdekkingen. Dat gold ook voor rijke vrouwen, hoewel die bijvoorbeeld niet mochten studeren aan openbare universiteiten. Maar de armere bevolking merkte weinig verandering in het dagelijks leven. Een groot deel van de West-Europese mensen kon in deze tijd niet lezen of schrijven en hield zich vooral bezig met hun dagelijkse arbeid en hun gezinsleven. Vernieuwingen in wetenschappelijk denken stonden ver af van hun leefwereld.

VRAGEN

2 Leg uit dat het begrip 'wetenschappelijke revolutie' in eerste instantie **niet** gaat over de wetenschappelijke ontdekkingen van die tijd.

3 **a** Galileo Galilei en Isaac Newton deden allebei belangrijke ontdekkingen.
Geef van beiden aan of ze empirist of rationalist waren.
Leg je antwoord uit.
b René Descartes formuleerde een nieuw godsbeeld.
Leg uit hoe dit godsbeeld verschilde van het gangbare godsbeeld.

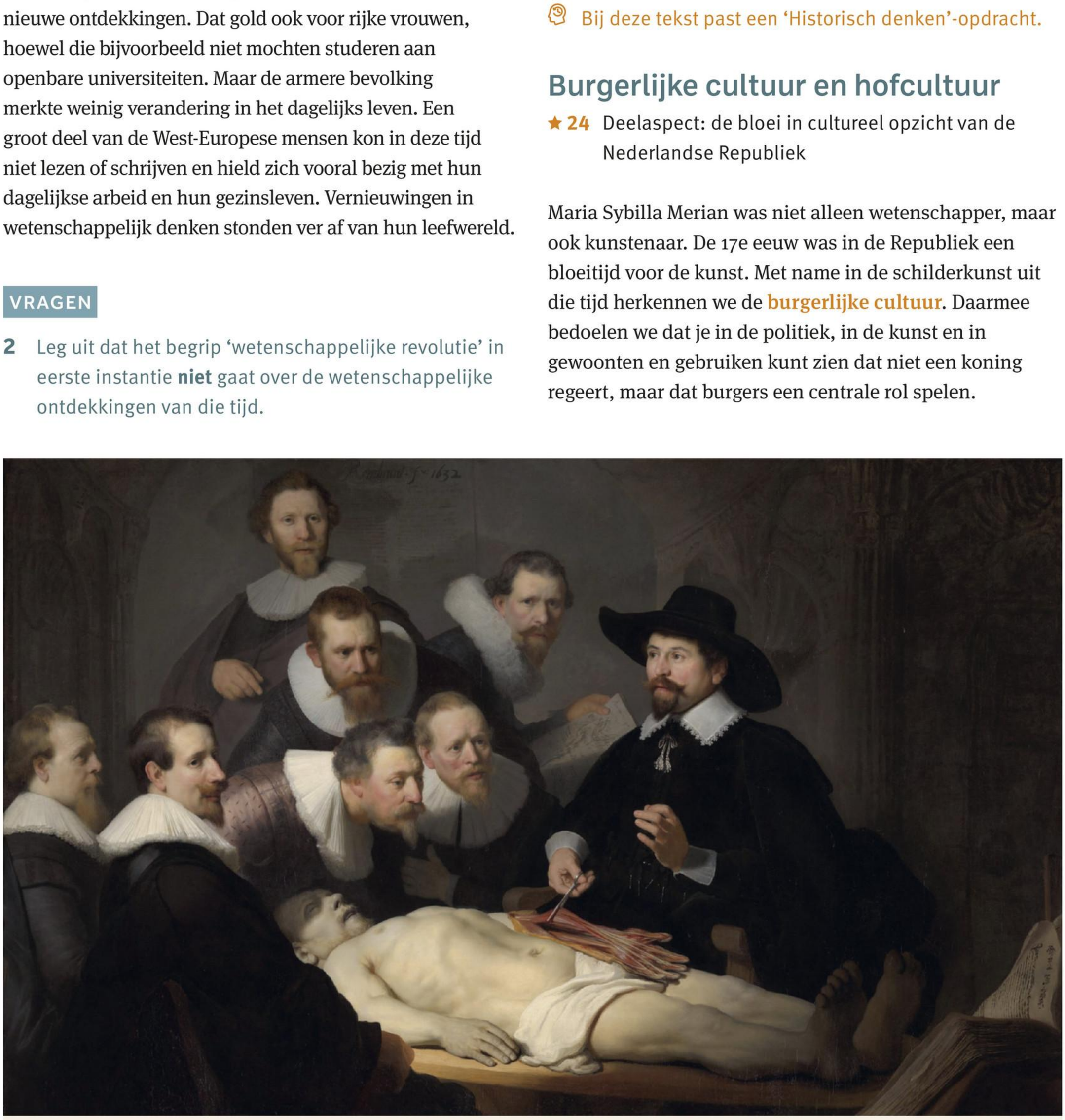
4 Er is onder historici veel gediscussieerd over de vraag hoe revolutionair de wetenschappelijke revolutie eigenlijk was.
Geef op basis van de tekst een argument vóór het gebruik van het woord 'revolutie' en een argument tegen.

Bij deze tekst past een 'Historisch denken'-opdracht.

Burgerlijke cultuur en hofcultuur

★ **24** Deelaspect: de bloei in cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek

Maria Sybilla Merian was niet alleen wetenschapper, maar ook kunstenaar. De 17e eeuw was in de Republiek een bloeitijd voor de kunst. Met name in de schilderkunst uit die tijd herkennen we de **burgerlijke cultuur**. Daarmee bedoelen we dat je in de politiek, in de kunst en in gewoonten en gebruiken kunt zien dat niet een koning regeert, maar dat burgers een centrale rol spelen.

BRON 3 Rembrandt van Rijn schilderde in opdracht van het Amsterdamse chirurgijnsgilde *De anatomische les van Dr. Nicolaes Tulp* (1632). Tijdens de jaarlijkse anatomische les in Amsterdam konden bezoekers en artsen kennis opdoen van het menselijk lichaam. Het lijk was van een geëxecuteerde misdadiger.

In opdracht van burgers

In de Nederlandse Republiek was die burgerlijke cultuur opvallend aanwezig. De burgerij had veel politieke macht en verdiende fortuinen met handel en nijverheid. Het waren deze rijke burgers die opdrachten verleenden aan kunstenaars. Daarom getuigt de 17e-eeuwse kunst vaak van de trots en de macht van de burgerij. Kunstenaars als Rembrandt van Rijn en Frans Hals schilderden onder andere (groeps)portretten van allerlei mensen die belangrijk waren voor de stad: regenten, bestuurders van gilden en weeshuizen, predikanten en schutters (gewapende burgers die bij ongeregeldheden ingrepen). Ook de scheepvaart was een veelvoorkomend thema. Omdat kunstenaars ook zonder opdracht kunst maakten voor een breed, welgesteld publiek, schilderden zij ook veel alledaagse taferelen, stillevens en stadsgezichten. Naast schilderijen gaven burgers ook opdracht tot andere kunstuitingen, zoals gebouwen. Het voormalige stadhuis van Amsterdam, tegenwoordig bekend als het Paleis op de Dam, is daarvan een goed voorbeeld.

In kunstwerken werd vrijwel altijd gewezen op wat een mens hoort te doen (deugden) en wat hij hoort te vermijden (zonden). Kunstenaars lieten zich inspireren door verhalen uit de Bijbel en de klassieke oudheid. Met name in de 17e-eeuwse schilderkunst kun je dus herkennen wat mensen in die tijd interessant, mooi of belangrijk vonden. Wel is dat verpakt in een symboliek die mensen van nu vaak niet onmiddellijk begrijpen.

De invloed van migranten

Dat kunst en cultuur in de Republiek zo'n enorme impuls kregen, had ook te maken met de vele migranten die kennis, arbeidskracht en geld meebrachten. Onder de migranten waren kunstenaars, die een grote invloed hadden op de cultuur in de Republiek. Daarnaast zorgden migranten voor een verdere groei van de welvaart, waardoor de vraag naar kunst steeg.

De Republiek was voor migranten aantrekkelijk vanwege de grote welvaart en werkgelegenheid. Daarnaast was ze als calvinistisch land een toevluchtsoord voor protestantse vluchtelingen. Tot slot was men in de Republiek relatief tolerant ten opzichte van andersgelovigen. Daardoor vluchtten ook andere groepen, zoals Joden, hiernaartoe.

BRON 4 Jan Steen, *Adolf en Catharina Croeser* (1655). Croeser is hier afgebeeld met zijn dochter Catharina in de omgeving van zijn huis. Hij laat zich afbeelden zoals hij gezien wil worden: als rijke burger, als vader en als christen die zijn religieuze plicht ten aanzien van de armen vervult. De toren op de achtergrond is van de Oude Kerk in Delft. De bloemen links, die snel kunnen verwelken, verwijzen naar de eindigheid van het leven, met name naar het overlijden van Croesers vrouw.

BRON 5 De jonge Lodewijk XIV in de rol van opkomende zon in het *Ballet van de nacht* (rond 1650).

BRON 6 Apollofontein in de tuinen van Versailles, in opdracht van Lodewijk XIV. Je ziet de belangrijke Griekse God Apollo op zijn zonnewagen. Lodewijk presenteerde zichzelf vaker als Apollo, de Grieks-Romeinse god van de zon en het licht: hij zag zichzelf als zonnekoning met een door God gegeven macht. (Beeldhouwwerk van Jean-Baptiste Tuby, 1668.)

In opdracht van het hof

Frankrijk is een goed voorbeeld van een land waar, anders dan in de Republiek, de **hofcultuur** overheerste. Dat is een cultuur die wordt gedomineerd door een vorst en zijn hof. Veel kunstuitingen verheerlijkten de koning en bevestigden zijn absolute macht. In Frankijk was het hof ook letterlijk het centrum van de hofcultuur. Lodewijk XIV liet een groot paleis bouwen in Versailles, dat het politieke en culturele centrum van Frankrijk werd. De cultuur aan het hof was toonaangevend voor de elite. Edelen moesten kennis hebben van literatuur, theater en muziek. Ook moesten ze altijd gekleed zijn volgens de laatste mode en over een goede smaak en goede manieren beschikken. Verder moesten zij kunnen schermen en dansen.

In Frankrijk werd veel kunst gefinancierd door de koning en de adel. Zij eisten natuurlijk dat zij in kunstwerken werden verheerlijkt, vaak in een uitbundige stijl. Een belangrijk verschil met de Republiek is verder dat Frankrijk overwegend katholiek was. Naast koning en adel was ook de katholieke kerk een belangrijke opdrachtgever voor kunstenaars.

Twee culturen in één land

Frankrijk en de Republiek in de 17e eeuw zijn hier behandeld als twee uitersten: een absolute monarchie tegenover een republiek, maar ook een katholiek land tegenover een overwegend protestants land. In werkelijkheid waren beide culturen in beide landen aanwezig, al was in Frankrijk en de Republiek één cultuur heel dominant. Ook in Frankrijk waren er rijke burgers die opdracht gaven tot kunst – en stadhouder Willem III liet zich bij de uitbreiding van zijn paleis op landgoed Het Loo inspireren door Lodewijks Versailles. De tegenstelling tussen hofcultuur en burgercultuur is dus niet absoluut.

VRAGEN

5 Het begrip ‘burgerlijke cultuur’ heeft betrekking op politiek, economie en kunst.
Leg in je eigen woorden (of met behulp van een schema) uit wat die drie aspecten daarmee te maken hebben.

6 Gebruik bron 3 uit deze paragraaf en bron 3 uit paragraaf 1.
Leg voor elk schilderij uit of het een voorbeeld is van burgercultuur.

7 **a** Noem twee oorzaken van de culturele bloei in de Republiek in de 17e eeuw.
b Noem twee redenen waarom de Republiek in de 17e eeuw aantrekkelijk was voor migranten.

8 Noem twee overeenkomsten tussen de hofcultuur en de burgercultuur.

9 De burgercultuur van de Republiek en de hofcultuur van Frankrijk worden neergezet als twee uitersten.
Leg met de Republiek als voorbeeld uit dat de tegenstelling tussen hofcultuur en burgercultuur niet absoluut is.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Historisch denken

Dilemma: het standbeeld van Coen

Zie paragraaf 3.1

- HISTORISCH BELANG
- BETEKENIS GEVEN

In het voorjaar van 2020 moest het standbeeld van VOC-bestuurder Jan Pieterszoon Coen (1587-1629) in Hoorn worden bewaakt. Er waren ongeregeldheden uitgebroken tussen groepen die demonstreerden vóór en tegen het standbeeld.

Het standbeeld staat er sinds 1893. Met de feestelijke onthulling van het standbeeld in Coens geboortestad werd hij geëerd als grondlegger van het Nederlandse koloniale rijk in Indië. Maar ook toen al waren er kritische geluiden.

In deze opdracht ga je onderzoeken welke verschillende meningen er destijds bestonden over het standbeeld. Wat betekent dat voor de omgang met het standbeeld nu?

VRAGEN

1 Gebruik de introductie.

a Bij welk kenmerkend aspect uit de 17e eeuw passen de daden van Coen? Leg je antwoord uit.

b Gebruik eventueel het overzicht van kenmerkende aspecten voor in je boek.
Van welk kenmerkend aspect is het plaatsen van een standbeeld van Jan Pieterszoon Coen een voorbeeld? Leg je antwoord uit.

BRON 1 Uit angst voor vernieling bewaken ME'ers op 19 juni 2020 het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen in Hoorn.

2 Gebruik bron 2, 3 en 4.
Over het plaatsen van een standbeeld voor Jan Pieterszoon Coen nam men in 1893 al verschillende standpunten in.
Geef per bron aan:
- welk standpunt de schrijver inneemt en
- welk argument hiervoor wordt aangedragen.

3 Wat te doen met het beeld van Coen? Moet het blijven staan op het plein in Hoorn? Of is het beter om het te verplaatsen naar het Westfries museum, gelegen aan datzelfde plein?
Kies één van de volgende twee standpunten en maak de bijbehorende opdracht. Gebruik hierbij de bronnen uit deze opdracht en de informatie uit paragraaf 3.1.

Standpunt 1: het beeld mag blijven staan.
Opdracht: om mensen bewust te maken van de tegenstrijdige meningen over het beeld van Jan Pieterszoon Coen schrijf je een tekst voor bij het beeld (voor een plaquette). Gebruik hiervoor ongeveer 150 woorden.

Standpunt 2: het beeld moet naar het Westfries Museum.
Opdracht: schrijf een brief van ongeveer 150 woorden aan de gemeenteraad van Hoorn waarin je de raadsleden met duidelijke argumenten probeert te overtuigen.

BRON 2 In 1887 hield de rooms-katholieke politicus Herman Schaepman een betoog voor een standbeeld voor Jan Pieterszoon Coen.

Wij gaan een standbeeld oprichten voor Jan Pieterszoon Coen, een standbeeld dat onze eerbied laat zien voor zijn daden, van ons eerbetoon en onze waardering; wij gaan een standbeeld oprichten voor een man, die welke vlek er dan ook op hem moge kleven, toch voor ons staat als een grootheid, die in de volle zin van het woord toch ook een fatsoenlijke grootheid is. […]
In de 17e eeuw was het volk der Nederlanden een groot en een groots volk, een volk, dat als met verbazingwekkende macht zichzelf had geschapen […].

BRON 3 Het sociaaldemocratische tijdschrift *Recht voor Allen* deed de volgende uitspraken over Jan Pieterszoon Coen, twee dagen voor de onthulling van het beeld.

Wie was Jan Pieterszoon Coen? Hij was de vleesgeworden Hollandse handelaar uit de 17e eeuw, die voor geen gruweldaden terugschrok*, wanneer de Oost-Indische Compagnie (VOC) in wiens dienst hij was er door gehaat werd. Een goede naam te vinden voor deze afschuwelijke man is moeilijk. Het best vinden wij nog de betiteling 'bloedhond'. [...] Er zijn geen woorden voor de doortraptheid, de eerloosheid en de ruwe moordlust waarmee de Hollanders zich van Jakarta evenals van de rest van onze bezittingen meester maakten. [...]
**Coen organiseerde in 1621 een strafexpeditie naar Banda om het monopolie op nootmuskaat en foelie voor de VOC in handen te krijgen. Na de expeditie waren er van de 14.000 bewoners op de eilanden nog 1.000 over. De rest was gedood, gevlucht of in slavernij afgevoerd naar Batavia.*

BRON 4 In de liberale Amsterdamse krant *Het nieuws van den dag* verscheen een dag vóór de onthulling het volgende artikel.

Ongetwijfeld, de geschiedenis van onze vestiging in Indië en de uitbreiding van onze macht daar doet ons waden door een stroom van bloed en onrecht. Maar waren dat bloedvergieten en dat onrecht er niet in veel grotere mate in de 16e en 17e eeuw? Ook Coen heeft zich naar onze mening aan onvergeeflijke wreedheid schuldig gemaakt, maar zouden de Engelsen, zijn doodsvijanden, het beter gedaan hebben? [...]
Wij hebben als volk een heldeneeuw gehad – in de 16e en 17e eeuw stonden er uit ons volk onbevreesde, alles durvende, roekeloze mannen op. Maar juist daardoor waren deze mannen succesvol. Zij hebben voor ons volk een zelfstandig bestaan en vrijheid veroverd. Natuurlijk, daar was veel kaf onder het koren: maar tot onze beste graankorrels behoorde Coen.

De oneindige ruimte

Zie paragraaf 3.3

- HISTORISCHE PERSPECTIEVEN
- CONTINUÏTEIT EN VERANDERING

Aan het begin van de 17e eeuw werd in Middelburg het principe van de verrekijker of telescoop uitgevonden. In 1608 mocht de uitvinder, op uitnodiging van stadhouder prins Maurits, zijn apparaat demonstreren in de toren van het Binnenhof in Den Haag. Daar waren op dat moment diplomaten uit heel Europa aanwezig om over vrede te praten tussen de Republiek en Spanje. De telescoop verraste iedereen en binnen een jaar was het idee verspreid over heel Europa.

In deze opdracht onderzoek je hoe het wetenschappelijke denken over het heelal daarna veranderde.

VRAGEN

4 In de klassieke oudheid dachten geleerden dat de aarde het middelpunt was van een klein, eindig heelal. Sterren en planeten draaiden rond de aarde.
a Welke nieuwe inzichten kregen Europeanen in de 17e eeuw door onderzoek met telescopen?
b Inzichten over het heelal uit de klassieke oudheid sloten aan bij de christelijke visie op de schepping van de aarde en de mens.
Leg dat uit.

5 Gebruik bron 5 en 6.
a Welk gevoel roepen de nieuwe inzichten op bij de auteur van bron 5?
b Welk gevoel roepen de nieuwe inzichten op bij de auteur van bron 6?
c Leg voor beide gevoelens uit wat die met het geloof te maken hadden.
d Welke bron is het meest representatief voor het wereldbeeld van onderzoekers rond 1700?

6 Gebruik bron 7.
Op basis van zijn telescoopobservaties maakte Christiaan Huygens in 1659 als eerste een tekening van de Orionnevel. Deze nevel gaf hij weer als een kleine, grijze vlek; de sterren als witte puntjes. Bron 7 is een moderne foto van de Orionnevel.
a Bedenk vijf technische uitvindingen tussen 1659 en 2022 die nodig waren om de Orionnevel zoveel beter te kunnen zien.
b Noteer ook wanneer deze uitvindingen ongeveer zijn gedaan. Je mag dit opzoeken.
c Wat zeggen je antwoorden bij vraag a en b over de ontwikkeling van de wetenschap sinds de 17e eeuw?

7 Bedenk een voorbeeld van een wetenschappelijke ontwikkeling in onze tijd die tot angst, bezorgdheid of opwinding leidt. Leg ook uit waarom, net als in de 17e eeuw, niet iedereen hetzelfde reageert op zo'n ontwikkeling.

BRON 5 De Franse wetenschapper Blaise Pascal noteerde rond 1650 in een dagboekje zijn meest persoonlijke gedachten. Enkele jaren na zijn dood werd dit boekje teruggevonden, ingenaaid in zijn kamerjas.

Als ik besef hoe blind en ellendig de mens is, wanneer ik heel het zwijgende heelal aanschouw en zie hoe de mens zonder inzicht en als een verdoolde in deze uithoek van het universum aan zichzelf is overgelaten, zonder te weten wie hem daar heeft neergezet, wat hij er komt doen, wat er van hem zal worden als hij sterft, zonder in staat te zijn ook maar iets te weten, dan bevangt me een gevoel van ontzetting, zoals van iemand die men in zijn slaap naar een afschrikwekkend en onbewoond eiland heeft vervoerd, en die wakker wordt zonder ergens van af te weten en zonder een mogelijkheid om daar weg te komen.

BRON 6 Fragment uit *Het regt gebruik der werelt beschouwingen* (1715) van de Nederlandse wetenschapper Bernard Nieuwentyt. Het boek behandelt de stand van de wetenschap en de relatie met het geloof.

De verrekijkers hebben getoond dat die grote, witte, brede streek, die zich rondom de gehele hemel uitstrekt, [...] bestaat uit een verzameling van ontelbare kleine sterren. [...] Sommigen zijn hierdoor zo opgewonden geraakt, dat ze het aantal (hoewel zonder bewijs) op oneindig gesteld hebben.
Als men nu deze enorme hoeveelheid sterren overdenkt, kan iemand zich dan dat heerlijke uitspansel van de sterrenhemel voorstellen zonder daarover uiterst verwonderd en verbaasd te zijn? [...] Ook iemand die niet in God gelooft, zal toch behoorlijk in de war moeten zijn als zijn geweten hem niet vertelt dat het een machtige en wijze schepper moet zijn die dit alles heeft gemaakt.

BRON 7 Details uit het centrale deel van de Orionnevel. De foto is gemaakt op 11 september 2022 door de James Webb-ruimtetelescoop. Deze zweeft op een vaste, donkere plaats in de ruimte, achter de maan. De foto is een digitale compositie op basis van de data uit verschillende telescoopfilters die onzichtbare straling meten (waaronder infrarood).

Afsluiting

Controleer jezelf

3.1 Wereldwijde handel

1 Ik kan uitleggen hoe Europese landen vanaf 1600 hun handelsactiviteiten in de wereld organiseerden.
2 Ik kan uitleggen dat vanaf 1500 in Europese koloniën in Amerika een systeem van plantages, slavernij en trans-Atlantische slavenhandel ontstond.
3 Ik kan oorzaken noemen van de economische bloei in de Republiek in de 17e eeuw.
4 Ik kan uitleggen hoe de Republiek zijn handelsactiviteiten in de wereld organiseerde.

3.2 Een republiek tussen vorsten

1 Ik kan uitleggen waar de macht lag in het bestuur van de Republiek.
2 Ik kan uitleggen hoe Franse koningen in de 17e eeuw op politiek, militair, economisch en religieus gebied hun macht vergrootten.
3 Ik kan met voorbeelden uitleggen dat het streven naar absolutisme niet in alle landen hetzelfde resultaat had.

3.3 Wetenschap en cultuur

1 Ik kan uitleggen wat er tijdens de wetenschappelijke revolutie veranderde aan de beoefening van de wetenschap.
2 Ik kan beschrijven welke nieuwe ideeën tijdens de wetenschappelijke revolutie ontstonden over de aarde, de kosmos en God, maar dat er geen absolute breuk was met de periode ervoor.
3 Ik kan verklaren welke omstandigheden leidden tot het ontstaan van een burgerlijke cultuur in de Nederlandse Republiek en welke tot het ontstaan van een hofcultuur in Frankrijk.
4 Ik kan met voorbeelden uitleggen welke functie kunstuitingen hebben in een burgerlijke cultuur en welke in een hofcultuur.

Begrippen

De uitleg van de begrippen staat achter in je boek.

absolutisme
burger
burgerlijke cultuur
driehoekshandel
droit divin
empirisme
factorij
handelscompagnie
handelskapitalisme
hofcultuur
mechanistisch wereldbeeld
monarchie
raadpensionaris
rationalisme
regent
republiek
soevereiniteit
stadhouder
Staten-Generaal
Statenvergadering
trans-Atlantische slavenhandel
tribuut
wereldeconomie
wetenschappelijke revolutie

Jaartallen

1585	Verovering van Antwerpen door Spanje
ca. 1600-ca. 1700	Wetenschappelijke revolutie
1602	Oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)
1614	Franse koning roept Staten-Generaal voor de laatste maal bijeen
1621	Oprichting van de West-Indische Compagnie (WIC)
1672	Rampjaar in de Republiek
1688	‘Glorious Revolution’ op de Britse eilanden

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Oefenen met kenmerkende aspecten

1 Vat de kenmerkende aspecten bij dit hoofdstuk (★ **23** tot en met ★ **26**) samen met behulp van de *Trainer kenmerkende aspecten*. Gebruik de *Trainer 1500-1800*, opdracht 23.1 tot en met 26.4.

Ga naar de *Trainer kenmerkende aspecten*.

Herhalen van de leerstof

2 Een belangrijk kenmerkend aspect in dit hoofdstuk is: de bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek. De drie onderdelen van dit aspect (bestuur, cultuur en economie) komen elk in een andere paragraaf aan bod.

a In welke paragraaf wordt welk onderdeel behandeld?

b Vat kort samen wat bedoeld wordt met:

– de bijzondere plaats in staatkundig opzicht;
– de economische bloei van de Republiek;
– de culturele bloei van de Republiek.

c De ontwikkelingen in de Republiek op cultureel, economisch en politiek gebied beïnvloedden elkaar. Geef hiervan twee voorbeelden. Leg je antwoord uit.

d Op politiek-bestuurlijk gebied was de Republiek in de 17e eeuw een buitenbeentje in Europa.
Was dit ook het geval op economisch en cultureel gebied? Licht je antwoord toe.

Oefenen voor de toets

Gebruik bron 1.
Stel, je wilt aan de hand van deze bron uitleggen wat handelskapitalisme is.

2p **3** Leg uit of de bron een voorbeeld van handelskapitalisme beschrijft.

Al vanaf de late middeleeuwen probeerden vorsten door middel van centralisatie hun macht te vergroten.

2p **4** Leg uit wat centralisatie en het vestigen van een absolute monarchie met elkaar te maken hebben.

Gebruik bron 2.
Stel, je wilt onderzoeken hoe de vervolgingen van de Franse protestanten in Frankrijk verliepen.

3p **5** Leg uit of bron 2 een bruikbare bron is voor dit onderzoek door:

– een argument vóór en een argument tegen de betrouwbaarheid van bron 2 te geven en
– vervolgens te beredeneren of bron 2 een bruikbare bron is.

Gebruik bron 3.
Een bewering: 'De Engelse koning Jacobus is een aanhanger van het absolutisme.'

2p **6** Onderbouw deze bewering met twee elementen uit de bron.

Enkele feiten over de familie Bicker uit Amsterdam:

I De protestantse Pieter Bicker (1522-1585) bezat een brouwerij in Amsterdam.
II Zijn zoon, Gerrit Bicker (1554-1604), investeerde in handelsreizen en verkocht in 1600 de brouwerij. Hij was vanaf 1602 bestuurder en aandeelhouder van de VOC. Tussen 1590 en 1604 was Gerrit bestuurder van Amsterdam.
III Gerrits zoon Andries Bicker (1586-1652) handelde in bont uit Rusland. In 1640 had hij bijna alle pelzen opgekocht en verkocht hij die met grote winst. Vanaf 1616 was hij bestuurder van Amsterdam.
IV Gerrits zoon Cornelis Bicker (1592-1654) was handelaar in suiker, bestuurder van de WIC, bestuurder in Amsterdam en afgevaardigde voor Amsterdam in de Staten van Holland.

2p **7** – Noem twee verschillende historische verschijnselen (uit de kenmerkende aspecten) uit de 17e eeuw en
– illustreer elk verschijnsel met behulp van de feiten over de familie Bicker.

De rationalist René Descartes en de empirist Francis Bacon dachten beiden na over de vraag wanneer we iets als waarheid beschouwen.

2p **8** Noem, met betrekking tot deze vraag, een overeenkomst tussen de ideeën van deze twee denkers en een verschil.

1p **9** Leg uit waarom de katholieke kerk natuuronderzoek afwees.

Gebruik bron 4.
Het groepsportret past bij enkele kenmerken van de Nederlandse Republiek in de 17e eeuw.

2p **10** Noem twee van die kenmerken en leg telkens uit waarom dit schilderij erbij past.

Het paleis in Versailles past bij enkele kenmerken van Frankrijk in de 17e eeuw.

2p **11** Noem twee van die kenmerken en leg telkens uit waarom Versailles erbij past.

BRON 1 In 1769 publiceerde de Vlissingse chirurgijn David Henri Gallandat het boekje *Noodige onderrichtingen voor de Slaafhandelaren*. Hierin gaf hij richtlijnen voor de behandeling van slaafgemaakten aan boord van de slavenschepen.

Het is daarom van het uiterste belang dat men, om alle besmetting te voorkomen, zoveel frisse en gezonde lucht brengt als enigszins mogelijk is, niet alleen in de slavenverblijven, maar ook in het hele schip. Jammer is het dat de werktuigen als blaasbalgen, vuurwerktuigen, windraderen en ventilators, die hiervoor zijn uitgevonden, aan boord van een slavenschip geen plaats kunnen hebben. Maar al was dat mogelijk, zouden de reders ooit die onkosten willen maken? Waarschijnlijk willen zij de kosten om grotere en ruimere schepen uit te rusten niet maken. […]
Niemand zal zich hierover verwonderen, indien men erop wijst dat het enige doelwit van de rederij is om geld te winnen; en dat is niet goed mogelijk indien men de scheepsuitrustingen veel zwaarder maakt.

BRON 2 In 1695 maakte de protestantse kunstenaar Jan Luyken deze prent. Hij was bedoeld voor een boekje van de Fransman Élie Benoist, die in 1685 uit Frankrijk was gevlucht en predikant was geworden in een Frans-protestantse kerk in Delft. Benoist beschreef in het boekje de vervolgingen van protestanten in Frankrijk onder het bestuur van koning Lodewijk XIV. Zo vertelt hij hoe protestantse kinderen werden overgehaald om de mis bij te wonen (links) en hoe kinderen die weigerden, met geweld werden bedreigd (rechts). De oorspronkelijke tekst onder de prent luidde: 'Verschrikkelijke dreigementen om kinderen te dwingen naar de mis te gaan.'

BRON 3 Uitspraak van de Engelse koning Jacobus (regeerde van 1603-1625) tot het parlement.

De monarchie is de meest verheven zaak op aarde; want de koningen zijn niet alleen luitenants [plaatsvervangers] van God, zij zitten niet alleen op Gods troon, maar volgens God zijn zij goden. […] Onderdanen mogen niet beraadslagen over de macht van de vorst. Het parlement ontleent al zijn privileges aan de koning. Het is niet bijeen omdat het daar recht op heeft, maar bij de genade van zijn vorst.

BRON 4 Een groepsportret uit 1663 van de regenten (bestuurders) van een tehuis voor weeskinderen in Haarlem, geschilderd door Jan Salomonsz de Bray. Van vier van de zes afgebeelde mannen is bekend dat ze koopman waren. De meesten van hen bekleedden ook andere bestuurlijke functies in Haarlem.

4 Verlichting en revoluties

TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES (1700-1800)

ca. 1500-ca. 1865 Trans-Atlantische slavenhandel, slavernij en verzet

ca. 1600-ca. 1800 Koningen regeren met bijna volledige macht (absolutisme)

ca. 1680-ca. 1800 Toenemende kritiek op geloof en tradities (Verlichting)

